

**T.C.
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

**VARTAN PAŞA (1816-1879) VE
ERMENİ HARFLİ TÜRKÇE MATBUAT**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Furkan DİRİCAN

**Danışman
Doç. Dr. Necati ÇAVDAR**

TOKAT-2024

ETİK SÖZLEŞME

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Doç. Dr. Necati ÇAVDAR danışmanlığında hazırlamış olduğum ***Vartan Paşa (1816-1879) ve Ermeni Harfli Türkçe Matbuat*** adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

19/01/2024
Furkan DİRİCAN

JÜRİ KABUL VE ONAY

Furkan DİRİCAN tarafından hazırlanan *Vartan Paşa (1816-1879) ve Ermeni Harfli Türkçe Matbuat* adlı tez çalışmasının savunma sınavı **19/01/2024** tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen Jüri tarafından Oy Birliği ile Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü **Tarih Anabilim Dalı**'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)**İmzası**

Üye (Başkan): Prof. Dr. Sezai BALCI

.....

Üye (Danışman): Doç. Dr. Necati ÇAVDAR

.....

Üye: Doç. Dr. Murat HANİLÇE

.....

ONAY

...../...../.....

DOÇ. DR. YUSUF TEMÜR
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEŞEKKÜR

Söze; Ermeni harfli Türkçe metinlere ilkin makaleleri ile ilgimi çeken akabinde sohbetlerimizde konuyu çalışmak için şevkimi arttıran Turgut Kut'u minnet ve rahmetle anarak başlamak istiyorum. Aynı şekilde Murat Cankara'nın yazdıkları ve cesaretlendirici sözleri benim için çok kıymetliydi.

Boğos Levon Zekiyan engin malumatını paylaşırken bütün bunları zamanın ruhu içinde değerlendirmem gerektiğine, hassaten dikkat çekti. Ahmet Türkan ve Salim Dermakar karmaşık olayları aydınlatacak kitaplar kaleme aldıkları gibi, takıldığım her yeri de benim için şerh ettiler.

Uzun telefon konuşmalarımızda duyduğum heyecanı paylaşan dostlarım; Sadi Ünlü, Ahmet Aydın, Mehmet Emin Şahin, Abdülkadir Kürsep istediğim kitapları dört bir yandan bulup gönderdiler. Peder Simon Bayan ve Hovagim (Vağarşak) Seropyan da pek çok nadir eseri görmeme müsaade buyurdular.

İlker Bey, Yaşar Tolga Cora, Arif Tapan, Aved Kelleci(Avedis Aydınyan), Abdülhamit Kırmızı ile olan sohbetlerimden de daima müstefid ayrıldım. Sabri Koz son derece müşkül bir zamandan geçmesine rağmen tezle alakadar olup sayısız tashihte bulundu.

En büyük üç teşekkürün ilkini, her zaman kendinden çok başkasının derdini önceleyen danışmanım Necati Çavdar'a borçluyum. Tüm öğrencileri gibi bana da hocadan önce bir ağabey oldu. Tezimi istediğim gibi hazırlamam için gereken motivasyonu ve hürriyeti sağladı.

Bir diğeri Garo Abrahamyan için. Beni pek çok künyeden haberdar ettiği gibi, en olmayacaklarının peşine düştü. Ardı arkası kesilmeyen sorularımı da sabırla yanıtladı. Tezde iktibas ettiğim Ermenice metinlerin önemli kısmının tercümesini yahut son okumasını yaptı. Rotamı şaşırdığım zamanlarda nazik ikazlarını eksik etmedi, o olmasa metin çok daha eksik ve dağınık olacaktı.

Ve ailem. Son teşekkürü, sonsuz sevgi ve itimatları için onlara borçluyum...

Tüm bu isimlere rağmen yine de yapmayı becerdiğim hatalar, noksanlar elbette bana aittir.

ÖZET

VARTAN PAŞA (1816-1879) VE ERMENİ HARFLİ TÜRKÇE MATBUAT

Dirican, Furkan

Yüksek Lisans, Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Necati Çavdar

Şubat 2024, x + 217 sayfa

Bu çalışma genel anlamıyla, Vartan Paşa'nın [Hovsep Vartanyan (1816-1879)] hayatı ve eserlerini konu almıştır. Vartan Paşa'nın şöhreti Ermeni harfli Türkçe olarak yayınladığı kitap ve periyodiklerden ileri gelmektedir. Buna karşın literatürde hayatı hakkında çok kısıtlı bilgi mevcuttur. Tezin ilk bölümünde Vartan Paşa'nın gençliği, eğitimi, ailesi ve memuriyetleri bağlamında biyografisi inşa edilmeye çalışılmıştır. Bir Ermeni ve Katolik olarak, Millet içerisindeki konumuna değinilmiştir. Hangi vasıfları, başarıları sayesinde devlet kademelerinde yükselerek Osmanlı'nın ilk gayrimüslim paşalarından birisi olduğu üzerinde durulmuştur. Tezin ikinci kısmında; Vartan'ın eserlerinin büyük kısmını bu usulde yayınlamış olduğu, Ermeni harfli Türkçe fenomeninin çerçevesi çizilerek, onun matbuat faaliyetleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Vartan Paşa, 1826-1830 arasında Viyana Mihitryan Manastırı'nda o zaman için az kişinin imkân bulabildiği iyi bir tahsil aldı. İstanbul'a döndüğünde kendini geliştirmeye devam etti. 1838'de bildiği dillerin ve Saray doktoru annesi Gelincikci Meryem'in yardımıyla memuriyet hayatına başladı. Yetenekleri ve yine annesinin nüfuzu ile hızla yükselmeye başladı. 1857'de miralay rütbesine gelerek paşa ünvanını aldı. Vazifesi tercümanlık olarak anılsada Avrupa devletleri ile girilen pek çok münasebette önemli bir diplomat olarak görev yaptığı anlaşıyor. Osmanlı'nın pek çok kanun metninin, nizamnamesinin hazırlanışında da katkısı oldu. Bir süre devlet görevlerinden uzak kaldıktan sonra, 1867'den itibaren, yüksek mahkeme azalığı ve daha başka prestijli memuriyetlerde bulundu.

Katolik Milleti içerisinde 19. yüzyılda devam eden şiddetli Hasunist-Antihasunist tartışmaları içerisinde tarafları uzlaştırmak ve orta yolu bulmak için gayret gösterdi. Bunların yanı sıra Ermeni harfli Türkçe(EHT) matbuatın da en önemli isimlerinden birisi oldu. 1852'de yayınladığı, EHT'nin ve Türkçe'nin ilk mecmuasının ilk sayısında Türkçe'den başka bir lisan bilmeyen millettaşlarına hizmet etmek için yola çıktığını ilan etti. Ve uzun zaman boyunca bu vaadini yerine getirmek için çabaladı.

Anahtar Kelimeler: Vartan Paşa, Katolik Ermeni, Ermeni Harfli Türkçe, Matbuat, 19. yüzyıl.

ABSTRACT

VARTAN PASHA (1816-1879) AND ARMENO-TURKISH LITERATURE

Dirican, Furkan

Master's Thesis, Department of History

Advisor: Necati Çavdar

February 2024, x + 219 pages

This study focuses on the life and works of Vartan Pasha [Hovsep Vartanyan (1816-1879)] in general. Vartan Pasha's fame stems from his books and periodicals in Armeno-Turkish. However, there is very limited information about his life in the literature. The first part of the thesis attempts to construct a biography of Vartan Pasha in the context of his youth, education, family and civil service. As an Armenian and a Catholic, his position within the nation is touched upon. The qualities and achievements of Vartan Pasha that enabled him to rise through the ranks of the state and become one of the first non-Muslim pashas of the Ottoman Empire are emphasized. In the second chapter of the thesis, Vartan Pasha published most of his works in this method, Armeno-Turkish phenomenon is outlined, and his publishing activities are described.

Between 1826 and 1830, Vartan Pasha received a good education at the Vienna Mkhitarian Monastery, which was available to few at that time. When he returned to Istanbul, he continued to improve himself. In 1838, with the help of the languages he knew and his mother Gelincikci Meryem, the palace doctor, he started his civil service career. In 1857, he was promoted to the rank of miralay and given the title of pasha. Although he was known as an interpreter, it is understood that he served as an important diplomat in many relations with European states. He also contributed to the drafting of many Ottoman laws and regulations. After a period of absence from state duties, from 1867 onwards he served as a member of the high courts and in other prestigious positions.

In the fierce Hasunist-Antihasunist debates within the Catholic Nation in the 19th century, he endeavored to reconcile the parties and find a middle way. He also became one of the most important figures of the Armeno-Turkish press. In 1852, in the first issue of the first Armeno-Turkish and Turkish periodical, he declared that he had set out to serve his compatriots who knew no other language but Turkish. And for a long time he strived to fulfill this promise.

Key Words: Vartan Pasha, Catholic Armenian, Armeno-Turkish, Press, 19th Century.

İÇİNDEKİLER

ETİK SÖZLEŞME	i
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
BÖLÜM-I	12
HAYATI	12
1.1. Doğum	12
1.2. Ermeni Mi? Katolik Mi?	13
1.2.1. Gelincikci Meryem Dudu.....	18
1.2.1.1. Sarayın Doktoru	18
1.2.1.2. Vartan'ın Annesi	21
1.2.2. Vartan'ın Babası, Paşa'nın Soyadı.....	22
1.2.3. Akabi Hikâyesi, Vartan'ın Hikâyesi	26
1.3. Hasunist Mi? Anti-Hasunist Mi?	28
1.3.1. Hasun'a Muhalefeti	30
1.3.1.1. Hamazkyats'a Üyeliği.....	30
1.3.1.2. Memoria ve Diğer Tercümeler	31
1.3.1.3. Yasaklanan Kitapları.....	33
1.3.2. Hasunist Kanıtlar.....	35
1.3.2.1. Polemik Çıkaran Yazı, Paşa Ne Zaman Hasun Tarafına Meyletti?.....	35
1.3.2.2. Reversurus Karşıtı Arzuhal.....	37
1.3.2.3. Vartan Paşa Küpeliyan'ı Protesto Ediyor!	39
1.3.2.4. Hasunist Olduğu Halde Antihasunistler'in Yanında Durması.....	41
1.3.2.5. Kafa Karıştıran Pozisyonu Yüzünden Cebel-i Lübnan Valiliği'nden Mahrum Kalması	43
1.3.2.6. Üçüncü Bir Yol	44
1.3.2.7. Vartan'ın Son İmzası ve Hasun'un Dönüşü	46

1.3.2.8. Ne İnancım İçin Ulusumu, Ne Ulusum İçin İnancımı...	47
1.3.2.9. Netice	49
1.4. Devletin Hizmetinde	50
1.4.1. Mehaz	50
1.4.2. İlk Vazife	52
1.4.3. Vartan Ne İş Yapıyordu?	53
1.4.4. Vartan'ın Paşa Olması	56
1.4.5. Avrupa Seyahati	57
1.4.6. “Beş Sene Kadar Köşenişini Uzlet” ve İkinci İkbal Dönemi	59
1.4.6.1. Hukukçu Vartan	62
1.4.7. Üzerimde Elbise-i Fersûdeden Başka Bir Mâmelek Kalmadı...	65
1.4.8. Vartan Paşa'nın Diğer Maharetleri	67
1.4.8.1. Kimyager Paşa	67
1.4.8.2. Müneccim Paşa	68
1.4.8.3. Tanzimatçı Paşa	70
1.5. Vefatı Sonrası	71
1.5.1. Cenazesi	71
1.5.2. Vartan'ın Ahfadı	72
1.5.2.1. Boğos Vartanyan(1855/56 -1918)	73
1.5.2.2 Malikyan Hanım(ö. 1954 sonrası)	74
1.5.2.3 Anna Kantar	74
BÖLÜM-II	76
MUHARRİR PAŞA	76
2.1. Ermeni Harfleriyle Türkçe(EHT) Yazmak	76
2.2.1. İlk EHT Periyodikler	78
2.2.2. Lisan-ı Letafetresan-ı Osmani ve Kaba Türkçe	85
2.2. Eserleri	87
2.2.1. Mecmuayı Havadis	87
2.2.1.1. Ebedi Rakip Panosyan	92
2.2.2. Sedayı Hakıket	93
2.2.3. Akabi(1851), Boşboğaz(1852), Topal Şeytan(1853)	94

2.2.4. Tarihi Napoleon(1855-1862)	96
2.2.5. Mecmuayı Kıtaatı Tevarih	98
2.2.5.1. Gerdanlık Hikâyesi	98
2.2.5.2. Vaninka	99
2.2.6. Jüsten Lonbar	99
2.2.7. Sahmanatragan Çşmardutünner(1863).....	100
2.2.8. Mamul ve Tercemanı Efkâr Gazeteleri	101
2.2.9. Şark Muharebesi Hikâyesi(1878-79)	103
2.4. Vartan'ın Türk/ Müslüman Takipçileri	105
2.5. Vartan'ın Ardından.....	114
SONUÇ	118
KAYNAKLAR	120
A- Arşiv Kaynakları	120
B- Süreli Yayınlar	120
C. Tezler.....	123
D- Kitaplar.....	124
E- Makaleler	126
F- Ermeni Harfli Türkçe(EHT) Kitap ve Süreli Yayınlar	131
F.1- EHT Kitaplar	131
F.2- EHT Süreli Yayın ve Makaleler	132
G- Ermenice.....	135
G.1- Ermenice Kitaplar	135
G.2- Ermenice Süreli Yayınlar ve Makaleler.....	136
I- İnternet Kaynakları.....	141
EKLER	142
Ek-1: “Mütevefa Hovsep Vartan Paşa”, <i>Tercemanı Efkâr</i>, S. 523, 30 Mart(m. 11 Nisan) 1879, s. 1.....	142
Ek-2: (Ahmet Mithat), “Bir Kadirşinaslık Örneği”, <i>Tercüman-ı Hakikat</i>, S: 244, 12 Nisan 1879, s. 2.	144
Ek-3: <i>Topal Şeytan Hikâyesi</i>, Cildi Evvel, 1853, s. 1-21.....	146
Ek-4: Tarihi Napoleon Bonaparte, Cildi Evvel, 1855, s. ١-٤.....	153

Ek-5: Teleğraf Risalesi Yani Elektrik Teleğrafının Süreti Hareket ve İstimali Beyanında Muhtasar Bir Şerhname, Teelifi Hovsep Vartanyan, Mühendisyan Tabhanesinde, Asitane 1857, s. 1-9.....	165
Ek-6: Mecmuayı Kıtaatı Tevarih, Vaninka, {1869/70(?)}, s. 323-330.....	171
Ek-7a: <i>Şark Muharebesi Hikâyesi</i>, Birinci Cild, Teelifi Vartan Bey, Matbaayı Antuan Zeliç, Asitane 1878, s. 1-13.	174
Ek-7b: <i>Şark Muharebesi Hikâyesi</i>, İkinci Cild, Teelifi Saadetlu Mütevefa Vartan Bey, Mihran S. Kitabciyanın Mesarif u Marifetiyle Tab Olunmuş Dur, Matbaayı Boğos Kirişciyan, Asitane 1879, s. 1-8.....	184
Ek-8: Vartan Paşa'nın Soyağacı.....	189
Ek-9: Vartan Paşa Fotoğraflar	190
Ek-10: Vartan Paşa'nın Kitaplarının Listesi	195
Ek-11: Vartan Paşa'nın Eserlerinin Kapakları	197

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı Geçen Eser

a.g.g.: Adı Geçen Gazete

a.g.m.: Adı Geçen Makale

a.g.y.: Adı Geçen Yazar

a.g.t.: Adı Geçen Tez

AHT: Arap Harfli Türkçe

Bkz.: Bakınız

COA: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

dp.: Dipnot

Ed.: Editör

EHT: Ermeni Harfli Türkçe

H.: Hicri

Haz.: Hazırlayan

m.: Miladi

MSGSÜ: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Nr.: Numara

s.: Sayfa

S.: Sayı

ss.: Sayfa Sayısı

TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TOEM: Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası

TTK: Türk Tarih Kurumu

UCI: Jordan Center for Persian Studies

v.d.: Ve Diğerleri

Yay. Haz.: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Vartan Paşa'nın Ermeni Harfli Türkçe(EHT) telif ettiği *Akabi Hikâyesi*, 1991'de Latin harfleri ve "ilk Türkçe roman" alt başlığı ile Türkiye'de yayınlandı. O zamandan bu zamana biriken literatür de bu bilgi/iddiayı tahkim edip yaygınlaştırdı. Ve Vartan Paşa ile romanı Türk/Osmanlı edebiyatında -nispî- bir şöhrat kazandı. Bugün EHT'den bahseden hemen her çalışma Vartan Paşa'nın ve romanının ismini anıyor.

Ben EHT ile Kevork Pamukciyan, Turgut Kut ve Sabri Koz'un yazdıklarıyla, halk edebiyatı yönünden tanıştım. Kısa sürede konu beni bütün vecheleri ile içine çekti. Bir yandan, çok da fazla olmayan, literatürü okurken diğer taraftan konuyla ilgilenen kıymetli isimlerle tanışma fırsatı buldum. Kurumların, kişilerin kapısını aşındırarak ve en çok da internetin himmetiyle pek çok EHT kitap/periyoğün kopyasına ulaştım.

Bu metinler üzerinde vakit geçirdikçe de "EHT hakkındaki tezlerin neredeyse tamamı Edebiyat bölümlerinde hazırlanmış acaba ben bu sahada, biraz daha tarih disiplinine yakın bir tez yapabilir miyim?" diye düşünmeye başladım. İlk merakım oldukça kapsamlı bir şekilde "19. asır Türkçe matbuatı" içerisinde Ermeni harfleri ile yayınlanan süreli yayınların nasıl bir yer tuttuğı hakkındaydı. Diğer tarafta da EHT telif/tercüme edilmiş tarih kitapları/metinlerini inceliyordum. Ve nihayetinde en çok karşıma çıkan isimlerden Vartan Paşa hakkında bir çalışma yapmaya karar verdim.

Bunun en önemli sebebi Vartan Paşa'nın şöhratinin ardındaki bilinmezlikti. Pek çok kimse onun maharetlerinden, büyüklüğünden bahsetse de söyledikleri, aynı kısıtlı bilgileri tekrarlamaktan öteye gitmiyordu. Vartan'ın matbuat alanındaki faaliyetleri yanında, Osmanlı'nın ilk gayrimüslim paşalarından birisi olarak Osmanlı bürokrasisindeki yeri de ilgiyi hakkeuyordu. Ayrıca 19. asırda Katolik Ermeniler içinde bulunduğu büyük hizipleşmede de öne çıkan aktörlerinden birisi olmuştu.

Çalışmaya başladığımda Vartan'ın biyografisi hakkında iyimser değildim, anlatılagelen hayat hikayesinin üzerine çok bir şey koyabileceğimi düşünmüyordum. Mevcut literatürü değerlendirmenin akabinde; gazetelerinin ulaşabildiğim nüshalarından, kimi malum kimi meçhul kitaplarından bahsederek yedi tanesine daha geniş yer ayırmayı ve belki tam metinlerini yayınlamayı düşünmüştüm. Ancak zamanla gerek Ermenice gerek Türkçe matbu metinlerde gençliğine ve cemaat içerisindeki pozisyonuna dair geniş çapta bilgiye ulaştım. Osmanlı Arşivi'nde de bu bilgileri tahkim edecek ve memuriyetinin pek çok detayını aydınlatacak belgelere tesadüf ettim. Böylece tezin planladığım ilk şekli değişti. Vartan Paşa'nın biyografisine daha çok değinmek mümkün oldu.

Vartan Paşa hakkındaki tüm literatürün birbiriyle irtibatlı olduğunu, önce gelenlerin sonrasını beslediğini söyleyemiyoruz. Paşa hakkındaki "en kapsamlı" çalışma ilginç şekilde gözlerden tamamen uzak kalmış.

Jirayr Tanielyan, "*Hovsep Paşa Vartanyan Aganavor Lrakroğn u Vibakiri*" makalesini 1979'da yayınlıyor. Bir hayli genişlettiğı ikinci versiyonuna da 1996

tarıhli kitabında yer veriyor.¹ Paşa hakkında daha sonra yapılan; Türkçe, Ermenice ve Batı dillerindeki hiçbir akademik çalışmada Tanielyan'ın bu makalesine referans verildiğini görmedim.² Bu nedenle Tanielyan'ın Paşa'yla ilgili pek çok tespiti, ilim âlemince meçhul kalmış. İspat edip son noktayı koyduğu kimi meseleler tartışılmaya devam etmiş.

Tezimde, “akademik yayınlar” içerisinde selevleri ve haleflerini büyük ölçüde kapsayan *Tanielyan(1996)*'ı esas alacağım.³ Bunun yanı sıra Paşa hakkındaki; önemli gördüğüm diğerv literatürden de bu burada bahsetmek istiyorum.

Bunların ilki, Paşa'nın ölümü üzerine *Tercemanı Efkâr* gazetesinde yayınlanan hayat hikâyesi. Vartan Paşa 1879'da vefat ettiğinde, Ermeni harfli Türkçe(EHT) olarak yayınlanan *Tercemanı Efkâr*'ın başmuharririydi. Gazetesi, vefatından sonra çıkan nüshanın ilk sayfasını Paşa'ya ayırıp; doğumu, tahsili, memuriyeti, milletine yaptığı büyük hizmetleri ve cenaze törenini uzun bir yazı ile anlatıyor.⁴ Bu yazı da modern literatürde meçhul kalmış. Tanielyan da dahil, “akademisyenlerin” haberleri olmamış. Ancak yine de bugün Paşa'nın bilinen/anlatılagelen hayat hikâyesinin temelinde bu tercüme-yi hal yeralıyor. Şöyle ki, *Tercemanı Efkâr(1879)* daha sonra unutulacak olsa da, aşağıda bahsedeceğim iki erken tarihli makale bu kaynağı kullanmışlar. Böylece *Tercemanı Efkâr(1879)*'ın kendisi saklı kalsa da muhtevasının önemli kısmı bugüne ulaşmış.⁵

Paşa'nın vefatı akabinde bir diğerv makale-yi, Ahmet Mithat gazetesinde yazıyor.⁶ Muhtemelen Ahmet Mithat bir gün önce çıkan *Tercemanı Efkâr(1879)*'ı da okumuştı. Şimdiye kadar gün yüzü görmeyen bu yazı, Ahmet Mithat'ın Paşa ve EHT matbuat ile irtibatını göstermesi açısından da son derece enteresandır. (Bkz.: Ek-1)

Masis de Paşa'nın ölümü üzerine bir vefeyât yayınlıyor. Dönemin en nüfuzlu Ermenice gazetesi diyebileceğimiz *Masis*, sağlığında Paşa ile sayısız polemik

¹ Jirayr Tanielyan, “Hovsep Paşa Vartanyan Aganavor Lrakroğn u Vibakiri”, *Haygazian Hayakidagan Hantes*, S. 7, Beyrut 1979, s. 243-280. Bundan sonra “*Tanielyan(1979)*”. Jirayr Tanielyan, “Hovsep Paşa Vartanyan' Aganavor Lrakroğn u Vibakiri”, *Panasiragan Voronumner*, Beyrut 1996, s. 141-198. Bundan sonra “*Tanielyan(1996)*”.

² Kastettiğim, makalenin diğerv akademik çalışmalarda kullanılmayıp literatürde sürekliliğin sağlanamaması, yoksa hiç bilinmiyor değildi. Makale-yi haber veren bir gazete yazısı için bkz.; *Hayrenik*, S. 20411, 11 Eylül 1980, s. 1.

³ Tanielyan'ın bu kitabı 2. baskısını da Erivan'da yapmıştır. Ancak bu baskıdaki Vartan Paşa makalesinde hiç bir güncelleme yapılmadığı gibi mevcut resimler de çıkarılmıştır. Dolayısıyla tez boyunca 1996 baskısına referans vereceğim. Jirayr Tanielyan, “Hovsep Paşa Vartanyan' Aganavor Lrakroğn u Vibakiri”, *Panasirutyun Paviğnerun Meç*, Erivan, 2011, s. 181-258.

⁴ “Mütevefa Hovsep Vartan Paşa”, *Tercemanı Efkâr*, S. 523, 30 Mart(m. 11 Nisan) 1879, s. 1. Bundan sonra “*Tercemanı Efkâr(1879)*”. Bkz.: Ek-1.

⁵ *Tercemanı Efkâr(1879)*'daki bilgilerin teferruatına baktığımda özellikle eğitim ve memuriyetine dair bazı bilgilerin, belki de tamamının, sağlığında Vartan Paşa'dan alındığını düşünüyorum. Bu konuya “*Devletin Hizmetinde*” kısmında tekrar değineceğim.

⁶ (Ahmet Mithat), “Bir Kadirşinaslık Örneği”, *Tercüman-ı Hakikat*, S. 244, 12 Nisan 1879, s. 2. İmzasız yayınlanan bu makalenin sahibi Ahmet Mithat'tan başkası olamaz. Gazete iki gün öncesinde de Paşa'nın vefatını haber vermişti: *Tercüman-ı Hakikat*, S. 242, 10 Nisan 1879 s. 1.

yaşamısına rağmen müteveffanın hakkını teslim ederek onu hürmetle anıyor. Devlet görevleri, kazandığı rütbe ve nişanları kısaca sıraladıktan sonra Osmanlı matbuatında yerinin doldurulamayacağını vurguluyor.⁷

1890 ve 1901 tarihli iki makale dönem basınından *Tercemanı Efkâr*(1879) ve *Masis*(1879)'i kullanarak Vartan Paşa hakkındaki bilgilerin bugüne gelmesini sağlamış. Bunların ilki, Paşa'nın da eğitim aldığı Viyana Mihitryanları'nın periyodiği *Hantes Amsorya*'da yayınlanıyor.⁸ “11 sene önce vefat eden Vartan Paşa pek çoğumuzun hafızasında yaşasa da yeni nesil tarafından tanınmıyor. Bu muhterem ismin hatırasını tazelemek istiyoruz...” diyerek söze başlayan makale, her ne kadar *Tercemanı Efkâr*(1879)'a referans vermese de, Paşa'nın hikâyesini tamamen bu makaleye bağlı kalarak anlatıyor. Yazarı, Vartan Paşa'nın çağdaşı olsa da -ilginç bir anekdot dışında- hiç bir orijinal bilgi/yorum kaydetmemiş.⁹ *Tercemanı Efkâr*(1879)'daki biyografi notları ve methiyeleri naklettikten sonra; *Masis*(1879)'ten, bu defa künyesini belirterek, bir iktibas yapıyor. *Hantes Amsorya*(1890) ilk defa Paşa'nın bir fotoğrafını yayınladığı için de ayrıca önemli. (Bkz.: Ek-9)

Bahsettiğim diğer makale Venedik Mihitryanları'nın dergisi *Pazmaveb*'de, 1901 senesinde yer alıyor.¹⁰ Bu makale *Hantes Amsorya*(1890)'a göre çok daha uzun ve kapsamlı. Yazarı *Tercemanı Efkâr*(1879)'dan yararlandığını dipnotta belirtiyor. Ayrıca *Pazmaveb*(1901)'deki ayrıntılar, şahsi yorumlar yazarın Paşa'yı “gerçekten” tanıdığını hissettiriyor.¹¹

Çağdaşları tarafından kaleme alınan bu iki makale, *Hantes Amsorya*(1890) ve *Pazmaveb*(1901)'i Vartan Paşa hakkındaki ilk nesil makaleler olarak değerlendirebiliriz. Daha sonra yapılan çalışmaların tamamı, Paşa'dan bahsetmek için bu makalelerin en az birisini kullandı. Bu makaleleri kullan(a)mayanlar ise, kullananlardan istifade etti.¹²

Vartan Paşa hakkındaki literatür içinde, Zartaryan'ın Ermeni büyüklerini tanıttığı 1910 tarihli antolojisi *Hişadagaran*(1910)'daki ilgili bölümden de önemine binaen bahsetmek gerekiyor. Vartan Paşa'nın bilinen dört fotoğrafından ikisi bu

⁷ *Masis*, S. 2290, 30 Mart(m. 11 Nisan) 1879, s. 2. Bundan sonra “*Masis*(1879)”.

⁸ H. B. Z.(Hayr B. Zakaryan), “Hovsep Vartan Paşa”, *Hantes Amsorya*, S. 3, Mart, 1890, s. 62-63. Bundan sonra “*Hantes Amsorya*(1890)”.

⁹ *Hantes Amsorya*(1890) makalesindeki bilgilerin *Tercemanı Efkâr*(1879)'a tamamen paralel olduğuna şüphe yok. Ancak yazarının bu makaleyi, *Tercemanı Efkâr*'ın ilgili sayısına bakarak yazdığını iddia edemiyorum. Burada bir mim koyup, “*Devletin Hizmetinde*” kısmında tekrar değineceğim.

¹⁰ H. A., “Vartan Paşa (Hovsep Vartanyan)”, *Pazmaveb Haveluads*, 15 Ağustos 1901, s. 7-11.

¹¹ Daha hacimli olan *Pazmaveb*(1901), *Hantes Amsorya*(1890)'nın hemen hemen tamamını da kapsıyor.

¹² Burada “çalışma” derken kastettiğim Paşa'nın biyografi/portresini bir bütün olarak anlatmak iddiasında olanlar. Yoksa Paşa'nın ismi pek çok vesile ile haberlerde, makalelerde geçiyor. Örneğin Aram Andonyan 1908'de sivri kalemini Vartan Paşa'ya yöneltip, Hasunyan Meselesi'ndeki tavrını eleştiriyor: (Aram Andonyan), “Gesnk u Midk (Kronig)”, *Luys*, S. 9, 1908, İstanbul, s. 293-294. Bundan sonra “*Luys*(1908)”. Katolik Patrikhanesi'nin periyodiği *Gatoğige Artzakank* ise 1912'de Paşa'nın aynı olay karşısındaki durumunu takdir ediyor: B. A., “Vartan Paşa(1815-1879)”, *Gatoğige Artzakank*, 25 Mayıs 1912, s. 252-253. Bundan sonra “*Gatoğige Artzakank*(1912)”.

makalede yayınlandı.¹³ (Bkz.: Ek-9) “*Boşboğaz Bir Adem(1852)*”¹⁴ isimli risalenin yazarı olduğundan da ilk defa burada bahsediliyor. Zartaryan ayrıca, bu risalede yer alan karikatürlerin de bizzat Paşa tarafından çizildiğini yazıyor. Bu iddia, doğruluğu oldukça şüpheliysede, Vartan Paşa’nın “Türkçe’nin ilk karikatüristi” olarak tanınmasına sebep oldu. Vartan Paşa daha sonra pek çok yerde, sadece bu “şüpheli karikatüristliği” vesilesi ile anılacaktır.¹⁵

Yetvart Alyanakyen, 1943’te Vartan Paşa hakkında yayımladığı makalede ilk olarak Paşa’nın biyografisinden bahsettikten sonra makaleyi kaleme almasının esas sebebi olan, “*Boşboğaz Bir Adem(1852)*” risalesini tanıtıyor. “*Böyle bir kitap Avrupa’da yayınlanmış olsaydı tekrar tekrar basılır ve yazarının ismi de ölümsüzleşirdi*” diyerek kitabın incelenmesini temenni ediyor.¹⁶

Yukarıda da belirttiğim gibi, Vartan Paşa’nın bugünkü tanınırlığının en büyük sebebi “*Akabi Hikâyesi(1851)*”nin¹⁷ yazarı olması. Akabi’nin muhtevâsından bahseden ilk (akademik) çalışmayı kitabın yüz yaşına bastığı 1951’de Karnik Sdepanyan kaleme aldı.¹⁸ 1851’de imzasız olarak yayınlanan Akabi Hikâyesi’nin Vartan Paşa’ya ait olduğundan bugün kesin olarak eminiz. Sdepanyan makalesini yayınladığı esnada yeterli kanıtı sahip olmadığı için, kitabın Paşa tarafından yazılmış olabileceğini büyük bir tereddütle belirtip, bulabildiği biyografik bilgileri kaydediyor.

Sdepanyan bu makaleden iki sene sonra, 1953’te *Akabi Hikâyesi*’nin Doğu Ermenicesi’ne tercümesini yayınladı. Bu tercümenin başında önceki makalesine paralel bir inceleme ve Paşa’nın biyografisine yer vermiş. İlk makalede olduğu gibi, bu incelemesinde de romanın muharririnin Vartan olmasına şüpheyile yaklaşıyor. “Bu bilgiyi sadece tek bir kaynakda gördüğünü, dolayısıyla romanın tercümesini, 1851’deki orijinal baskıda olduğu gibi imzasız yayınlamaya karar verdiğini” belirtiyor.¹⁹

Arşag Alboyacıyan *Akabi*’nin yazarı olduğundan emin olduğu Vartan Paşa hakkında, Sdepanyan’ın tercümesi münasebetiyle, 1954’te bir makale kaleme alıyor.

¹³ V. K. Zartaryan, “Hovsep Vartan Paşa 1815-1879”, *Hişadagaran 1512-1912*, İstanbul 1910, s. 135-137. Bundan sonra “*Hişadagaran(1910)*”

¹⁴ *Boşboğaz Bir Adem Lafazanlık İle Husule Gelen Fenalıkların Muhtasar Risalesi*, Mühendis Oğlu Tabhanesinde, Kostantaniye 1852.

¹⁵ Kısa bir süre sonra *La Patrie* Dergisi Vartan Paşa hakkında, bir makale yayınlıyor. Dergi kullandığı malumatın çoğunun *Hişadagaran(1910)*’a dayandığını belirtip iki fotoğrafı da iktibas ediyor. Buna mücade ettiği için de Zartaryan’a teşekkür ediyor: “Hovsep Pacha Vartan”, *La Patrie*, 30 Temmuz İstanbul 1911, s. 244. Bundan sonra “*La Patrie(1911)*”. Bu makale “*Boşboğaz Bir Adem*”i “*Akabi Hikâyesi*” ile karıştırmak gibi fahiş bir hata yapsa da *Hişadagaran(1910)*’nın Fransızca tercümesi/versiyonu olarak değerlendirilebilir. Ayrıca EHT matbuatı takip eden Türkler hakkında ilginç anekdotlar veriyor. Bu konudan ilgili bölümde bahsedeceğim.

¹⁶ Yetvart Alyanakyen, “Hovsep Vartanyani Gensakrutünü (1815-1879)”, *Jamanag*, S. 13469, 5 Temmuz 1943, s. 3. Bundan sonra “*Alyanakyen(1943)*”.

¹⁷ *Akabi Hikâyesi*, Mühendis Oğlu Tabhanesinde, Kostantaniye 1851.

¹⁸ K. Sdepanyan, ““Akabii Badmutyuni” Vebî Masin”, *HSSR KA Değegakir Hasaragagan Kidutyunneri*, C. 9, S. 1, Erivan 1951, s. 59-78. Bundan sonra “*Sdepanyan(1951)*”.

¹⁹ *Akabii Badmutyuni*, Haz.: K. H. Sdepanyan, Erivan 1953. Bundan sonra “*Sdepanyan(1953)*”.

Toros Azadyan da aynı sene Vartan Paşa'nın vefatının 75. senesini vesile göstererek bir dizi makale yayınlıyor.²⁰

S. Şdigyan, *Akabi Hikâyesi* hakkındaki 1955 ve 1956 tarihli birbirini tamamlayan makalelerinin ilkinde roman hakkında önemli tespitler yapıyorsa da yazarının Vartan olduğuna dair hiçbir şey söylemiyor. Ertesi sene çıkan ikinci makalede ise, Akabi'nin yazarı olduğuna kanaat getirdiği Vartan Paşa'nın hayatından da bahsediyor.²¹

Karnik Sdepanyan 1979'da *Akabi*'nin Ermenice tercümesinin ikinci baskısında; “romanın yazarının Vartan Paşa olduğuna artık emin olduğunu dolayısı ile hakkında daha fazla bilgi vermek gerektiğini” söylediği gibi, kitabın kapağına “Hovsep Vartanyan” ismini de açıkça yazabilmiş.²² 1985'te *Sovyet Ermeni Ansiklopedisi*'nde yayınlanan “*Vartanyan Hovsep*” maddesini de Sdepanyan kaleme alıyor. Ancak bu madde Paşa'ya dair yeni bir şey söylemeyip, *Sdepanyan(1979)*'ın önsözündeki bilgileri tekrar ediyor.²³

Y. Çark, “*Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*”ı 1953 yayınladı. Pek çok Ermeni zatı Türkçe'ye tanıtan bu meşhur kitapta Vartan Paşa hakkında da bir bölüm var. *Ahmet Mithat(1879)* gibi çağdaşlarının yazdıklarını saymaz isek, uzun zaman sonra, 20. asırda

²⁰ Alboyacıyan makalesini yazarken *Hantes Amsorya(1890)* ve *Hişadagaran(1910)*'ı esas almış. Dolayısı ile buradaki kimi hataları da tekrarlamış. Ancak Alboyacıyan, matbuat tarihi hakkındaki müktesebatı ile Vartan'ın EHT gazetelerine dair kıymetli notlar da kaydediyor. Arşag Alboyacıyan, “Hovsep Vartan Paşa”, *Yeridasart Hayuhi*, S. 2, Beyrut Şubat 1954, s. 15-18. Bundan sonra “*Alboyacıyan(1954)*”. Toros Azadyan'ın en önemli katkısı ise, “*Ermeni Mi? Katolik Mi?*” kısmında değineceğim üzere, Garabet Mıgıryan'ın terekesindeki belgeleri yayınlamış olması: Toros Azadyan, “Hovsep Vartan Paşayı Mahvan 75 Ameağı Andesuads Truakner İr Geanken”, *Jamanag*, S. 16871, 10 Temmuz 1954, s. 2; S. 16878, 17 Temmuz 1954, s. 2-3; S. 16885, 24 Temmuz 1954, s. 2-3. Hepsisi için bundan sonra “*Azadyan(1854)*”.

²¹ S. Şdigyan, “Mi Barzapanum «Akabi»i Gabagsutyamp”, *HSSR KA Değegakir Hasaragagan Kidutyunneri*, C. 13, S. 8, Erivan, 1955, s. 105-106. Bundan sonra “*Şdigyan(1955)*”. S. Şdigyan, “Nor Barzapanumner «Akabi» Vebi Masin”, *HSSR KA Değegakir Hasaragagan Kidutyunneri*, C. 14, S. 11, Erivan 1956, s. 103-105. Bundan sonra “*Şdigyan(1956)*”.

²² Hovsep Vartanyan, *Akabi (Veb)*, Haz.: K. H. Sdepanyan, Erivan 1979. Bundan sonra “*Sdepanyan(1979)*”. Sdepanyan her ne kadar referans vermese de, romanın ikinci baskısını yayınlamadan önce muhakkak *Alboyacıyan(1954)* ve Şdigyan'ın makalelerini okumuş. Vartan'ın ismini kapağa taşıma cesareti göstermesinde bu durum da etkili olmuştu. Sdepanyan'ın tercümesinin üçüncü baskısı için, Hovsep Vartanyan, *Akabi: Veb*, Haz.: K. H. Sdepanyan, Bookinist, Erivan 2022. “Vartan Paşa'nın eserleri içerisinde en çok ilgiye mazhar olan *Akabi Hikâyesi* hakkındaki diğer çalışmalardan ileride tekrar bahsedeceğim.

²³ K. Sdepanyan, “Vartanyan Hovsep”, *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, C. 11, Erivan 1985, s. 320. Bundan sonra “*Sdepanyan(1985)*”. Bunun öncesinde H. Berberian 1964'te EHT ile ilgili hazırladığı literatür değerlendirmesinde bir paragrafı Vartan Paşa'nın eserlerine ayırmıştır. Berberian, Sdepanyan'ı konunun büyük uzmanı olarak gösterir ve ona yardımcıları için teşekkür eder. Sdepanyan ilginç şekilde, bu çalışmadan on bir sene sonra yayınladığı ansiklopedi maddesinde Berberian'nın doğru verdiği iki künyeyi birbirine karıştırır ve bir başka künyeyi hiç kaydetmez. H. Berberian, “La Littérature Arméno-Turque”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Ed.: Louis Bazin, C. 2, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1964, s. 815.

Paşa'nın ilk Türkçe monografisi budur. Çark(çıyan) malumatı büyük oranda *Hişadagaran(1910)*'dan aktarıp yine buradaki bir fotoğrafa yer veriyor.²⁴

Turgut Kut'un öncü ve kıymetini koruyan 1985 tarihli çalışması, "*Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Romanlar*"da kimi mühim EHT yazarlarından kısaca bahsedip Vartan Paşa'ya hususi bir başlık açıyor.²⁵

Turgut Çeviker bir sene sonra yayınladığı, "*Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü(1986)*" kitabında "ilk mizah dergisini" çıkarttığı ve karikatürlerini çizdiği gerekçesiyle" Vartan Paşa'ya önemli bir yer ayırıyor. Paşa'nın karikatürcü olduğu bilgisinin *Hişadagaran(1910)*'dan neşet ettiğini yukarıda belirtmişim. Çeviker de işte bu iddiadan yola çıkmış.²⁶ Böylece *Çark(1953)*'dan sonra, 1986'da, Kut ve Çeviker de Vartan Paşa hakkında başvurulabilecek iki Türkçe çalışma yayınlamış oldular.

Andreas Tietze 1991'de *Akabi Hikâyesi(1851)*'ni, başında bir incelemeyle, yayına hazırladı.²⁷ Latin harfli titiz bir transkripsiyonunun yanı sıra metnin morfolojisini, kelime ve deyim hazinesini de değerlendiriyor. Akabi Hikâyesi ve Vartan Paşa'ya en büyük şöhreti de "ilk Türkçe roman" altbaşlığı ile Türkiye'de yayınlanan bu kitap kazandırmıştır. Ayrıca Tietze'nin, EHT bir roman yayınlanmasına niçin ihtiyaç duyulduğuna dair yaptığı kısa değerlendirmeye, bu fenomenden bahsedenler tekrar tekrar başvuracaktır.²⁸ Tietze, Vartan Paşa'nın kimliği hakkında ise mevcut kısıtlı bilgileri tekrarlıyor.²⁹

²⁴ Y. Çark(Yervant Gomidas Çarkçıyan), *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler(1453-1953)*, İstanbul 1953. s. 173-174, 252. Çarkçıyan bölüme kaynak olarak *Hantes Amsorya(1890)*, *Hişadagaran(1910)*, *Gatoğige Artzakank(1912)*'i gösteriyor.

²⁵ A. Turgut Kut, "Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları; Victor Hugo'nun Mağdûrîn Hikâyesinin Kısalmış Nüshası", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 23-28 Ekim 1985, Tebliğler, C. I, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi 1985, s. 195-214. Bundan sonra "*Kut(1985)*". Burada Vartan'ın hayatının hangi kaynak esas alarak anlatıldığı belirtilmemiş. Buna karşın daha ufak bilgiler için referanslar verilmiş. Metnin temel kaynağının *Hantes Amsorya(1890)* olduğunu anlıyorum. Turgut Bey'in Ermenice kaynaklarla irtibatını Kevork Pamukciyan sağlamıştı.

²⁶ Çeviker'in bu kitabı Osmanlı karikatür tarihi için öncü ve bugün de kıymetini koruyan bir eser. Osmanlı matbuatı hakkında yapılan çalışmalarda gözardı edilen Ermeni kaynaklarını da genişçe kullanıyor. Ancak bunu yaparken bir iddia olarak kalması gereken "İlk karikatürcü Vartan Paşa" imajına yaygınlık kazandırmış. Buna karşılık kitabında *Hişadagaran(1910)*'ın tam tercümesine yer vermesi büyük bir artısı: Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-1: Tanzimat ve İstibdat Dönemi*, Adam Yayınları, İstanbul 1986. Bundan sonra "*Çeviker(1986)*" s. 17, 31-32.

²⁷ Vartan Paşa, *Akabi Hikâyesi: İlk Türkçe Roman (1851)*, Haz.: Andreas Tietze, İstanbul, Eren Yayıncılık, İstanbul 1991. EHT'nin yazımında "a" sesi kalın okutulmak istendiği zaman "y(tı)" ve "a(u)" harfleri peş peşe(tu) yazılır. Tietze uyguladığı transkripsiyon usulünde tüm harfleri ayrı ayrı göstermeyi tercih etmiş. Ermeni alfabesini Latin harflerine motomot aktardığı için hazırladığı kitabın ismini de "Akabi Hikâyesi" şeklinde yayınlamış. Ben tez boyunca Vartan Paşa'nın orijinal kitabından bahsederken *Akabi Hikâyesi* şeklinde yazacağım. Tietze'nin edisyonuna atıf yaparken ise bundan sonra "*Tietze(1991)*".

²⁸ *Akabi Hikâyesi*, kısmen de olsa, Latin harfleri ile ilk defa 1987'de, EHT metinler hakkında bir antolojide yeraldı: Armin Hetzer, *Daçkerên-Texte: Eine Chrestomathie aus Armenierdrucken des 19. Jahrhunderts in türkischer Sprache, Unter dem Gesichtspunkt der funktionalen Stile des Osmanischen ausgewählt und bearbeitet*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1987, s. 263-306. Kitapta, *Akabi Hikâyesi*'nin birinci, beşinci ve on üçüncü fasılları verilmiş. Ancak bu transkripsiyon pek çok da okuma hatası içeriyor.

Kevork Pamukciyan da *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*(1994) için bir Vartan Paşa maddesi kaleme aldı. Hem yazarın karizması hem de ulaşım kolaylığından olsa gerek bugün dahi, Paşa hakkındaki temel kaynak olarak görüldüğünü söyleyebilirim.³⁰ 2000'lere yaklaşırken Vartan Paşa hakkında Türkçe bir yazı yazmaya muktedir tek bir kişi varsa muhtemelen o da Pamukciyan idi. Ancak yazdığı metin, yayınlandığı ansiklopedinin de sınırları dar çizmesi nedeniyle, yeni pek birşey söylemiyor.

Turgut Kut ve Çeviker'in Ermenice kaynaklarla irtibatını tamamen Pamukciyan sağlamıştı. Üstelik Pamukciyan onların kullanmadığı başka kaynaklardan da haberdardı.³¹ Pamukciyan'ın velud kalemi, Vartan Paşa hakkında daha mufassal bir çalışma yayınlatabilirdi, ama bu gerçekleşmedi.³²

Pamukciyan'ın Paşa'ya ilgisinin 1994'te yayınlanan madde ile sınırlı kalmadığını da biliyoruz. Vartan Paşa'nın torununun kızı ile tanışmış, ondan öğrendiklerini de kullanarak Vartan Paşa'nın soyu hakkında yayınlanmayan Ermenice bir makale kaleme almıştı.³³ Bu noktada Jirayr Tanielyan ile Kevork Pamukciyan'ın ilişkisinden bahsetmem lazım. Bölümün başında belirttiğim gibi, Tanielyan'ın 1979'da yayınladığı makale o zamana kadar yazılanları kapsayan son derece detaylı bir çalışmaydı.

Pamukciyan da; *Kut(1986)* ve *Çeviker(1986)*'e Vartan Paşa hakkındaki kaynakları sağlamış kendi ansiklopedi maddesini de 1994'te yayınlamıştı. Kendi

Bundan sonra gelen *Tietze(1991)* tam metne ulaşmanın uzun yıllar boyunca tek yolu oldu. Kısa süre önce Fatma Jale Çoruk romanı sadeleştirerek yeniden yayınladı. Çoruk önsözde roman hakkında herhangi bir değerlendirme yapmaksızın, “sadece metnin günümüz okurları için anlaşılır kılınmasını” amaçladığını yazıyor. Kitabının metnini *Akabi Hikâyesi*'nin EHT orijinal nüshası ile *Tietze(1991)*'i mukayese ederek hazırladığını söyleyip, Tietze'nin yaptığı yanlış okumalardan, atladığı cümlelerden örnek veriyor. Bu denli otantik bir romanın sadeleştirmek başlıbaşına bir “mesele” olsada uzun zaman sonra orijinal metnin tekrar ele alınması kıymetli. *Akabi Hikâyesi*, Sadeleştiren: Fatma Jale Gül Çoruk, Çizgi Kitabevi, Konya 2023. s. 5-6.

²⁹ Tietze referanslarını çok net olarak göstermiyor. Profesör Avedis Sanjian'a kendisine bilgiler verdiği için teşekkür ediyor. *Ermeni Sovyet Ansiklopedisi*'ne[Sdepanyan(1985)] de atıf yapıyor. Anlaşılan Sanjian, *Sovyet Ansiklopedisi*'ndeki ilgili maddeyi Tietze için tercüme etmiş. Ancak Tietze hem ansiklopedinin cilt numarasını hem de bu kaynakta yazan doğum tarihini yanlış aktarıyor.(s. X)

³⁰ Kevork Pamukciyan, “Vartan Paşa”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1994, s. 370. Bundan sonra “*Pamukciyan(1994)*”. Aynı madde yazarın vefatından sonra bir araya getirilen, Türkçe külliyatında da yer aldı. Bkz.: Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV: Biyografileriyle Ermeniler*, Haz.: Osman Köker, İstanbul 2003, s. 373-374).

³¹ Örneğin; Çeviker'i, Vartan'ın Patrikhane arşivinde bulunan bir mektubundan haberdar etmiş. Kut'a ise o güne kadar gün yüzü görmemiş *Luys(1908)*'un muhtevasından bahsetmiş.

³² Bir diğer ilginç durum da Pamukciyan'ın aynı ansiklopedideki diğer tüm maddelerinin sonunda kaynakça yeralırken “*Vartan Paşa*”da bulunmaması. Muhtevasına bakarak; *Hişadagaran(1910)*'nın yanında *Hamtes Amsora(1890)*'ı kullandığını, ölüm senesini 1816 olarak ya bizzat mezar taşından yahut *Surp Prigic Hastahanesi Salnamesi*'nden aktardığını anlıyorum. Ahmet Cevdet Paşa'dan da bir bilgi veriyor. Ayrıca Vartan Paşa'nın yayınladığı *Mecmuayı Havadis*'in en azından ilk sayılarını incelemiş.

³³ *Tanielyan(1996)* Pamukciyan'ın yayınlamamış “*Hovsep Vartan Paşayı Seruntı(Յովսէփ Վարդապետի Սերունտը)*” isimli iki sayfalık bir makalesinden bahsediyor.(s. 143) Aslını göremediğim bu makaleden “*Vartan'ın Ahfadı*” kısmında tekrar bahsedeceğim.

maddesinin yayınlanmasından önce *Tanielyan(1979)*'dan haberdar olmasına rağmen buradaki orijinal bilgilerden de hiç yararlanmıyor.

Tanielyan geçen zaman içinde Kevork Pamukciyan ile irtibat kurmuş ve Vartan hakkındaki çalışmalarda büyük yardımını görmüş. Pamukciyan başta Paşa'nın nesli hakkında kaleme aldığı yayınlanmamış makalesini ve başka bilgileri Tanielyan ile paylaşmış. Jirayr Tanielyan ise, 1996 tarihli kitabında yer verdiği makalenin yeni versiyonunu, kısa süre önce vefat eden bu yardımsever Ermeni âlimine ithaf etmiş.³⁴

Vartan Paşa'nın Ermeni Nizamnamesi'ne dair kaleme aldığı "*Sahmanatragan Cşmardutünner(1863)*"i, görebildiğim kadarıyla, akademide ilk defa Aylin Beşiryan(Koçunyan), 2007 tarihli master tezinde kullanıyor.³⁵ Ohannes Kılıçdağı 2009'da Osmanlı'daki anayasal düzenlemeler hakkındaki bir derlemede bu kitabın yazıldığı atmosfer hakkında bir değerlendirme yaparken, Paşa'nın fikir dünyasından ipuçları taşıdığına dikkat çekiyor. Akabinde kitabın bazı pasajlarının tercümesini ekliyor.³⁶

Saro Dadyan "*Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi(2011)*" kitabındaki Vartan Paşa bölümünde *Pamukciyan(1994)*'ı temel almış. Bunun yanında Paşa hakkında, ilk defa Osmanlı Arşivi'ne baktığı için kimi orijinal bilgiler de kaydedebilmiş³⁷

Ermeni harfli Türkçe metinler ve yazarlarına olan ilgi 2000 sonrasında akademide gözle görülür şekilde arttı. Tamamına yakını edebiyat bölümlerinde hazırlanan tezlerin pek çoğuna ileride değineceğim. Burada özellikle Murat Cankara'dan bahsetmek istiyorum. EHT edebiyata dair öncü çalışmalar yapan Cankara, her fırsatta, kaynaklara ulaştıkça, Vartan Paşa hakkında da yeni sorular soruyor.

Doktora tezi(2011) ve onu tamamlayan Reading Akabi(2014) makalesi, Akabi Hikâyesi hakkındaki en önemli çalışmalardan.³⁸ 2017'de, bir inceleme ile beraber

³⁴ *Tanielyan(1996)*, s. 141. Pamukciyan, 1990'da Garo Abrahamyan'a yazdığı mektupta *Tanielyan(1979)* makalesini yeni okuduğunu ve çok beğendiğini dile getiriyor. Pamukciyan'ın Vartan Paşa hakkındaki araştırmalarının, yazdığı-yazmadığı şeylerin üzerinde özellikle duruyorum. Çünkü sayısız Ermeni zat hakkında yegâne Türkçe malumatı o kaleme aldı. Vartan Paşa hakkında ise tüm bildiklerini Türkçe'ye kazandırmadan terk-i diyar etti. O günden bugüne de Paşa'nın Türkçe'deki biyografisi üzerine pek bir şey konulabilmiş değil.

³⁵ Aylin Beşiryan(Koçunyan), *Hopes of Secularization in the Ottoman Empire: The Armenian National Constitution and the Newspaper, Masis, 1856-1863*, Boğaziçi University, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 1-2, 221, 232-233.

³⁶ Ohannes Kılıçdağı, "The Constitutional Truths, Hovsep Vartanian", *Modernism: Representations of National Culture: Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770-1945: Texts and Commentaries*, Ed.: A. Ersoy, G. Maciej, V. Kechriotis. C. III/2, Central European University Press, Budapest-New York 2010, s. 333-342.

³⁷ Saro Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011, s. 328-329.

³⁸ Murat Cankara, *İmparatorluk ve Roman: Ermeni Harfli Türkçe Romanları Osmanlı/Türk Edebiyat Tarih yazımında Konumlandırmak*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011. Bundan sonra "*Cankara(2011)*"; A.g.y, "Reading Akabi, (Re-)Writing History: On The Questions of Currency and Interpretation of Armeno-Turkish Fiction", *Cultural Encounters in The Turkish-Speaking Communities of The Late Ottoman Empire*, Ed.: Evangelia Balta, Mehmet Ölmez, İstanbul 2014. Bundan sonra "*Reading Akabi(2014)*".

“*Boşboğaz Bir Adem*”i yayına hazırladı. Böylece *Akabi Hikâyesi*’nden sonra Paşa’nın bir diğer kitabının tam metni günümüz okuruna ulaşabildi.³⁹ 2019’da kısa ama özlü bir değerlendirme yazarak, Paşa’nın ve Türkçe’nin ilk mecmuası olan “*Mecmuayı Havadis*”in mukaddimesini yayınladı.⁴⁰

Buraya kadar saydıklarım elbette Vartan hakkında yazılanların tamamı değil. Bir orijinalitesi olduğunu düşündüklerim, tez içerisinde atıf yapıp tartışacaklarımdan söz etmeye çalıştım.

Yukarıda bahsettiğim gibi Vartan Paşa hakkında en mufassal makaleyi Jirayr Tanielyan kaleme almıştı.(1979, 1996) Ben de tezimin yolcuğuna bu makalenin refakati ile başladım. Vefatından önce Tanielyan ile temas kurmam da mümkün oldu. İlerlemiş yaşı ve rahatsızlıklarına rağmen çalışmama alaka gösterdi. ABD’deki tedavisi tamamlanıp Beyrut’a döndüğünde, Vartan Paşa dosyasını paylaşıp elinden gelen yardımda bulunabileceğini söyledi. Ancak, maalesef ömrü vefa etmedi. Muhaberemizden kısa süre sonra vefat etti...

Tanielyan ile irtibatımı, mezkur makaleye(1996) de büyük katkısı olan, Garo Abrahamyan sağladı. Garo Bey bana, makalenin yazım sürecine dair ayrıntılardan bahsedip Tanielyan’ın arşivinden de bazı belgeler ulaştırdı. Bu belgelerden yeri geldiğinde bahsedeceğim.⁴¹

Kullandığım diğer mehazların başında Paşa’nın kendi kaleminden çıkanlar geliyor. Literatürde bilinen kitaplarının nerede ise tamamına, bunun yanında ismi meçhul eserlerine de ulaşmam kısmet oldu. Paşa’nın son üç senesinde yazdığı *Mamul* ve *Tercemanı Efkâr* gazetelerinin tama yakın koleksiyonlarını inceledim. Buna karşılık 1852-1868 arasında yayınladığı “*Mecmuayı Havâdis*” ve “*Ruznameyi Mecmuayı Havâdis*”in cüzi bir kısmını görebildim.

Bunun yanı sıra çok geniş bir yelpazede, nadir; Ermenice, EHT, Osmanlıca ve Batı dillerindeki matbuatta Vartan Paşa ve dönemine dair malumata ulaşabildim. 10 sene önce hayal bile edilemeyecek bu keyfiyeti pek tabi internet mümkün kıldı.⁴²

Tezi en klasik usul ile iki ana bölüme taksim ettim: Hayatı ve Eserleri(Muharir Paşa). Ancak alt başlıklarda ve metnin kendisinde, nispeten, serbest bir üslup kullandığım fark edilecektir.

³⁹ Hovsep Vartanyan, *Boşboğaz Bir Âdem*, Haz.: Murat Cankara, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017. Bundan sonra “*Cankara(2017)*”.

⁴⁰ Murat Cankara, “*Mecmua-i Havadis’ten Agos’a: Ermenice Bilmeyen Ermeniler ve Basın*”, *Toplumsal Tarih*, S. 301, Ocak 2019, s. 8-11. Bundan sonra “*Cankara(2019a)*”. Murat Cankara’nın çalışmalarında *Tanielyan(1996)*’dan istifade edememesi ise büyük bir kayıp. Zira Jirayr Tanielyan, Cankara’nın kademe kademe haberdar olduğu kaynakların hepsini ve daha fazlasını uzun zaman önce kullanmıştı.

⁴¹ Daha nice konuda olduğu gibi, Vartan Paşa hakkındaki sayısız yardımı için de muhterem Garo Bey’e minnettarım.

⁴² Sayısı çok daha fazla olmakla beraber özellikle bazı websitelerini kaydetmek istiyorum: “*arar.sci.am*”, “*haygirk.nla.am*”, “*tert.nla.am*”, “*www.muteferriqa.com*”, “*www.nayiri.com*”.

Doğum tarihini tartışarak başladığım ilk bölümün devamında; Vartan'ın gençliği, eğitimi ve yetiştiği ortamdan bahsederek aile/asli mezhebinin ne olduğu sorusuna cevap arıyorum.

Diğer alt bölüm Vartan'ın Ermeni Katolik Milleti içerisindeki pozisyonu hakkında. Katolikler arasında büyük tartışma/kutuplaşmaların gerçekleştiği bir dönemde Vartan'ın nasıl davrandığı, hangi pozisyonu aldığını tartışıyorum.

Hacimli diğer alt bölüm memuriyetleri hakkında. Vartan'ın; hangi vazifeleri, başarıları yahut imtiyazları sayesinde Osmanlı'nın ilk gayrimüslim paşalarından birisi olabildiğini anlamaya çalışıyorum. İlk bölüm, Vartan'ın vefatı ve neslinden bahsederek son buluyor.

Muharrir Paşa isimli ikinci bölüme EHT fenomenini, ilk EHT periyodikleri ve Vartan Paşa'nın bu sahadaki öncü rolünü anlatarak başladım. Paşa'nın hemen tüm yayınlarında Türkçe'yi, hassaten Ermeni harfli Türkçe'yi, tercih etmesine neden olan atmosferden bahsetmeye çalıştım.

Sonrasında yayınlarının tezde zikredilmeyen özelliklerini müstakil başlıklar altında topladım. Devamında Türk/Müslüman okurların Vartan Paşa ve EHT ile olan irtibatına değinip bugüne gelinceye kadar Paşa'nın nasıl hatırlan(ma)dığına yer verdim.

İleride tekrar değineceğim üzere tezin kahramanı Vartan Paşa olarak şöhret bulmuşsa da asıl ismi Hovsep Vartanyan'dır. Metinde, yeknesaklığı kırmak için, bazen Vartan Paşa, çoğu kere Vartan bazen de sadece Paşa ifadesini kullandım. Gençliğinden bahsederken ise dönem metinlerinin kullandığı gibi onu sadece Hovsep(Osep) olarak andım.

Ermeni harfli Türkçe metinleri olduğu gibi, orijinal imla ve noktalama işaretlerini koruyarak Latin alfabesine aktardım. Osmanlıca(AHT) metinleri çevirirken ise “basit transkripsiyon” diye bilinen usule uymaya çalıştım.⁴³ Metinde bulunan

⁴³ Ermeni Alfabetesi Türk-Latin alfabesinden daha fazla karaktere sahip olsa da Ermeni harflerinin ses değerlerini mevcut 29 karakter ile karşılamaya çalıştım. Örneğin Ermeni Alfabetesi'nde “*p*”, “*q*” harfleri farklı kalınlıkta ses değerlerini temsil ediyorsa da her ikisine karşılık olarak da “*k*” harfini kullandım. Akademik yayınlarda bunun alternatifi olarak farklı transkripsiyon karakterleri(örneğin *k*) yahut harf kombinasyonları(örneğin *kh*) kullanılabilir. EHT metinler bazen de günümüz imlasına uyarlanarak latinleştiriliyor. Örneğin Vartan Paşa'nın gazetesi “Tercemanı Efkâr” literatürde sıklıkla “Tercüman-ı Efkâr” şeklinde yazılıyor. Henüz bir standartta kavuşmayan EHT transkripsiyonunda; büyük küçük harflerle, kelimelerin hususi imlası ve Ermenice'ye mahsus noktalama işaretleriyle, eklerin “ilginç” ayrı-bitişik yazım usulleriyle metni motomot yansıtmaya gayret ettim. Osmanlıca(AHT)'da ise vokaller bulunmadığı için sesli harfleri seçmek, günümüz ses değişimlerini yansıtmak, Arapça/Farsça kökenli ekleri metnin aslında olmayan işaretlerle belirtmek makul hatta gerekli. Ben de AHT'den yaptığım transkripsiyonlarda yaygın olan bu usule uymaya çalıştım. Örneğin isminde terkipler barındıran gazetelerden AHT olanı, terkipleri tire işareti ile belirtilerek, “*Ruzname-yi Ceride-yi Havadis*” şeklinde; EHT gazete ise “*Ruznameyi Mecmuayı Havadis*” şeklinde yazılacak. İktibaslarda ve eser isimlerinde kullanılan bu usulün; her ikisi de Türkçe olmakla beraber iki farklı alfabe(kültür) ile yazılmış olduğunu tez okuruna hatırlatacağı için de faydalı olacağını düşünüyorum. Ermeni Alfabetesi'nde/Ermenice'de

farklı(kalın, italik) puntoları, noktalamaları da iktibaslarda aynen gösterdim. Dikkat çekmek istediğim kelime/cümleleri ise altını çizerek belirttim. İktibaslarda kendi eklediğim ifadeleri, ek açıklamaları çentikli parantez({}) içerisinde yazdım.

Tez içerisinde Ermenice eser isimlerini sadece Latin harfleri ile yazarken Kaynakça’da, müstakil bir başlık altında topladığım, Ermenice künyelerin orijinal imlalarını da gösterdim. Metin içerisindeki Ermenice iktibasları ise, doğrudan Ermeni harfleri ile yaptım.

Ermeni matbuatı 19. yüzyılın sonlarına kadar Miladi/Gregoryen takvimin yerine ağırlıklı olarak Jülyen takvim kullanmıştır. Bu periyodiklerin künyelerinde Jülyen tarihi yazıp parantez içerisinde Miladi karşılığını belirttim. Aynı şekilde, AHT periyodiklerdeki Hicri ve Rumi tarihleri de Miladi’ye çevirdim.⁴⁴

Ekler’de Vartan Paşa’nın yazdıkları yanında ondan bahseden metinlere, kendisinin, eser kapaklarının görsellerine yer verip bir de soyağacı hazırladım.

virgül, Latin Alfabesi’ndeki ile aynı işlevdedir. Nokta(.), Latin Alfabesi’nde iki nokta üst üste(:); iki nokta üst üste ise Latin Alfabesi’ndeki noktaya(.) karşılık gelir. EHT’den iktibaslarda aynen kullanacağım, Ermenice’ye mahsus diğer noktalama işaretlerinin kullanım amaçları için bkz.: H. Şükrü Ilıcak, Rachel Goshgarian, *Kendi Kendine Ermenice*, Türkiye Ermeni Patrikliği Yayınları, İstanbul 2006, s. 5. Bir standarda kavuşmamış olan EHT metinlerin transkripsiyon meselesi hakkında: Hülya Çelik, Ani Sargsyan, “Ermeni Harfli Türkçe Edebiyat Çalışmaları için Transkripsiyon Standartları Önerisi”, *Nesir*, S. 3, Ekim 2022, s. 109-122.

⁴⁴ Hem Jülyen hem Miladi tarihi aynı anda kullanan periyodiklerin ise Miladi tarihlerini kaydetmekle yetindim. Kendi Miladi tarihini kendisi belirten AHT periyodiklerde de aynı usulü uyguladım. Jülyen takvimlerin çevirisinde “<https://stevemorse.org/jcal/julian.html>”, Hicri-Rumi takvimlerin çevirisinde ise “www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/” websitelerinden yararlandım.

BÖLÜM-I

HAYATI

1.1. Doğum

Literatürde Vartan Paşa'nın doğum senesi için yaygın olarak tekrarlanan tarihler; 1813, 1815 ve 1816. Temel kaynak olarak kabul ettiğim *Tercemanı Efkâr*(1879) gün ve ay belirtmeden "1813" senesini veriyor.⁴⁵ Ayrıca Paşa'nın "ilk mezar taşı" üzerinde de 1813 yazılı. *Püzantion* Gazetesi'ndeki bir haberden; Paşa'nın ilk mezar taşının, vefatından 20 sene sonra bir yenisi ile değiştirildiğini öğreniyoruz.⁴⁶ Bugün Şişli Kabristanı'nda Paşa'nın eski/ilk mezar taşı mevcut değil. Onun yerine dikilmiş olan yeni taşta yazan doğum tarihi ise: "26 Eylül(m. 8 Ekim) 1816".⁴⁷ (Bkz.: Ek-9)

Tanielyan'ın referans verdiği "Viyana Manastırı kayıt defteri"nde; Vartan'ın 1825'te Viyana'ya geldiği ve 1830 Eylül'ünde ayrıldığı yazıyor. *Tercemanı Efkâr* ise Vartan'ın; 1813'te doğduğunu, 10 yaşında(1823) Viyana'ya gittiğini söylüyor. Bu hesap Manastır defterindeki tarih ile uyuşmuyor.⁴⁸

Toparlayacak olursam, Vartan Manastır'a kaydolurken doğum senesi 1815 olarak yazılmış. 1879'da *Tercemanı Efkâr*, bizzat Paşa'dan yahut bir yakınından neşet eden malumat ile doğum senesini 1813 olarak vermiş. Bu tarih ilk mezar taşına da hakk edilmiş. Uzun zaman sonra kitabe yenilenirken tarih, her nasılsa, 1816'ya dönüşmüş. Bugün literatürde Paşa'nın doğum tarihi olarak, bu üç seneden birisi kullanılıyor.

Ben bu ve daha başka muğlak kaynaklar⁴⁹ üzerinde uzun süre düşünmüş ama bir neticeye varamamıştım. Daha sonra, bizzat Vartan'ın kendi doğum tarihi hakkında

⁴⁵ *Tercemanı Efkâr*(1879)'daki bilgilerin doğrudan Paşa'dan alınmış olma ihtimalinden bahsetmiştim. İleride de tekrar değineceğim. *Pazmaveb*(1901) doğum senesini *Tercemanı Efkâr*'a referansla 1813 olarak veriyor. Literatürde 1813'ü tekrar edenler bu bilgiyi *Pazmaveb*'den aldılar.

⁴⁶ (Püzant Keçyan), *Püzantion*, S. 925, 9 Kasım 1899, s. 3. Gazete olayı anlattıktan sonra, kaldırılacak olan eski/ilk taş üzerindeki yazıyı aynen iktibas ediyor: "{...}Ölümü 16 Eylül. 1813 {...}"'. Taşın söylediği doğum tarihi "16 Aralık 1813". Ancak bu tarih, bölümde bahsedeceğimiz diğer ölüm ve doğum tarihlerinde olduğu gibi Jülyen Takvim'e göre verilmiştir. Miladi/Gregoryen olarak "28 Aralık 1813"e denk geliyor. Mezar taşının 1899'da değiştirilmesinden "*Cenazesi*" kısmında tekrar bahsedeceğim.

⁴⁷ *Surp Prigiç Hastahanesi Salnamesi* Vartan'ın kabrinin yenilenmesinden kısa süre sonra, bu yeni doğum tarihini ilan ediyor. *1901 Intartzag Oratsoys Azkayin Hivantanotsi*, İstanbul, s. 48. *Pamukciyan*(1994)'nın kullanması ile de 1816 senesi literatürde oldukça yaygınlık kazanacaktır. Pamukciyan bu bilgiyi salnameden yahut bizzat mezar taşından öğrenmiş olabilir. Pamukciyan'dan önce 1816 senesini kullanan, gördüğüm, ilk biyografi *Alboyacıyan*(1954). Alboyacıyan'dan kısa süre sonra aynı sene, Azadyan şöyle yazıyor: "*Portakal ve Sakız Paşalar'ın mezarları gösterişli yükselirken Vartan'ın mezarının olmaması {...}*", Azadyan, *a.g.m.*, S. 16878, s. 3. Anlaşılan Azadyan, Vartan Paşa'nın ikinci mezar taşından haberdar değildi. Daha sonra *Siruni*(1969)'de 1816'yı zikrediyor. Bkz.: H. C. Siruni, *Bolis Yev İr Teri*, Yergroort Hador (1800-1900), Beyrut 1969(1970), s. 379.

⁴⁸ *Pazmaveb*(1901) ise şöyle bir beyanda bulunuyor: "*Vartan Paşa, yanılmıyorsa Viyana Mihitaryan Manastırı'nda 8 sene aralıksız yaşadı.*", s. 6. Makale boyunca yaptığı imalardan anlaşıldığı kadarı ile *Pazmaveb*'in muharriri, Paşa'yı iyi tanıyor. Ancak, Viyana'da 8 sene kaldığı bilgisine hafızasından mı yoksa *Tercemanı Efkâr*'da yazanlardan parmak hesabı ile mi ulaştığı açık değil...

⁴⁹ Vartan yazdığı çok sayıda dilekçede, Devlet'e hizmet ettiği seneleri -takrîbî- olarak belirterek başlıyor.

yazdığı bir pasajı okuduğumda mesele açığa kavuştu: “*Ğalata Lusavoriç kilisesinde olan kuyudat sahih ise doğmuşuz sene 1816, Beyoğlu sebdemper 26 dır. {...}*.”⁵⁰

Burada verilen Jülyen Takvimi, Miladi/Gregoryen usule göre yazarsak “8 Ekim 1816” tarihini elde ediyoruz. Bir başka makalede, küçük yaşta Viyana’ya yaptığı seyahatten bahsederken de doğum senesini ele veriyor: “*1825 senesi, hogdemper 10 cümaa ertesi günü, {...} bir tuccar gemisi açıldı {...} deruninde yedi çocuk vardı. {...} bunların en küçüyü, dokuz yaşını henüz bitirmiş. Hovsep Vartanyan, bu varakayı yazan dır {...}*.”⁵¹

1.2. Ermeni Mi? Katolik Mi?

Bir kilisenin/mezhebin doğrudan havariler eliyle kurulmuş olması kendi meşrutiyet ve muhtariyeti açısından çok önemlidir. Ermeniler de Hz. İsa’dan hemen sonra, havarileri Tatyos ve Partoghimyos’un diyarlarına gelerek kendilerini Hristiyanlıkla tanıştırdığını kabul ederler. Bu, biraz da sembolik, başlangıçtan sonra Kilise’nin resmî kurucusu sayılan Aziz Lusavoriç Krikor’un(ö. 331) faaliyetleri ile Hristiyanlık’ın Ermeniler arasında yayılması hız kazanır. IV. yüzyılın hemen başında Ermeni Kralı Dirdad’ın Hristiyanlığı kabul etmesi ile de devlet dini haline gelir. Bizans İmparator(luğ)undan da önce, dünyanın ilk Hristiyan devletini kurmuş olmaları Ermeniler için bir iftihar vesilesi olmuştur.

Ermeniler; milli kimlikleri, dil ve alfabeleri ile iç içe geçmiş Kadim Kilise’ye⁵² bağlı olarak yaşarken ilk defa Haçlı Seferleri esnasında Katoliklikle karşılaştılar. Daha sonra Papalığın 17. ve 18. yüzyıllarda Doğu’ya yönelik büyük bir misyonerlik başlatması ise Ermeniler içinde Katolikliği benimseyenlerin sayısını arttırdı.

Büyük mücadelelerin ardından 1830’da Osmanlı Devleti, Katolikleri ayrı bir millet olarak tanıdı.⁵³ Vartan Paşa da 19. yüzyılın başında bu mezhep tartışmalarının zirvede olduğu bir zamanda dünyaya gelmişti. Hakkındaki temel başvuru kaynağı olan

⁵⁰ H. V., “Mecmuanın Millete Bir Kelamı, Geçen Mecmuadan Bakiye ve Hitam”, *Mecmuayı Havadis*, S. 720, 16 Kasım 1867, s. 4. Paşa’nın makalelerinde kendi hayatından bahsetmesi çok karşılaşılan bir durum değil. Ama şans eseri vaftiz kaydını teferruatıyla yayınlıyor.

⁵¹ “Gelincikci Meriem Kadın”, *Mecmuayı Havadis*, S. 633, 27 Ocak 1866, s. 3.

⁵² Ermenilerin hâlihazırda da en çok mensubu bulunan ana kilisesi için pek çok isim kullanılıyor: İlk olduğu için Kadim Ermeni Kilisesi, Havariler tarafından kurulduğu için Apostolik(Havarisel) Ermeni Kilisesi, benimsediği doktrin gereği Ortodoks Ermeni Kilisesi ve Aziz Krikor(Gregor)’a izafeten yakıştırılan Gregoryen Kilise... Bunların içerisinde bir tanesini seçip tez boyunca onu kullanmak pek kolay değil. Açıkçası çok doğru da bulmuyorum. Dolayısı ile birden fazla terimi, bağlamını gözeterek kullanmaya çalışacağım. Ayrıca bkz.: Ahmet Türkan, *İstanbul’da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2011. Bundan sonra “*Türkan(2011)*”. s. 16; Sevan Nişanyan, *Pazar Sohbetleri 1: Gemici Henri Türkiye’yi Nasıl Batırdı?*, Liberus Yayınları, İstanbul 2023, s. 206.

⁵³ Kemal Beydilli, *II. Mahmut Devri’nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisenin Tanınması*, Ed.: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.

ansiklopedi maddesi⁵⁴, onu “*Ermeni asıllı ve Katolik mezhebine mensup*” olarak tanıtıyor. Hovsep Vartan’ın Ermeni kanı taşıdığı muhakkak. Vefat ettiği zaman Katolik Kilisesi’ne mensup olduğuna da şüphe yok, Şişli Ermeni Katolik Mezarlığı’ndaki kabri bu durumun ispatı olarak ayakta duruyor. Peki Vartan Paşa doğumundan itibaren bu mezhep üze miydi, yoksa hayatına Ermeni Gregoryen olarak başlayıp sonrasında mı Katolikliğe intisap etti? Daha da zor bir soru, o zamanlarda bu iki mezhep arasında ne kadar kesin bir sınır çizilebilir...⁵⁵

Vartan’ın ailesi ve gençliği hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlı. Literatürde eğitim hayatının ön plana çıkarılan safhası, Viyana’daki “Katolik” Mihitaryan Tarikatı’nda⁵⁶ geçirdiği senelerdir. İstanbul’a dönüp bürokrat ve yazar olarak tanınmaya başladığında ise Katoliklik çoktan kimliğinin bir parçası haline gelmişti.

Hakkındaki diğer pek çok meselede olduğu gibi Paşa’nın mezheb(ler)i hakkında da kesin bir yorum yapmak kolay değil. Ufak yaşta Viyana’ya, bir Katolik manastırına, gönderilen Vartan’ın tüm hayatında aynı mezhebe bağlı olması fikri, ilk bakışta gayet makul gözüküyor. Bugünkü literatür de Paşa’nın, “doğuştan Katolik” olduğunu kabul ediyor. Daha doğrusu Paşa’nın mezhep değiştirmiş olabileceği ihtimalinden söz etmiyor.⁵⁷

Vartan Paşa’nın Gregoryenlikle ilişkisi olduğundan ilk defa *Pazmaveb*(1901) bahsediyor. Genç Vartan’ın Viyana Manastırı’ndan İstanbul’a döndüğünde kendisine bir rehber arayışında olduğu için Kumkapı(Gregoryen) Patrikhanesi’ne gitmeye başladığını söylüyor.

⁵⁴ Pamukciyan(1994).

⁵⁵ Katolik Ermeniler ayrı bir millet olarak tanınana kadar Devlet nezdinde dini ve cismani olarak Kumkapı(Gregoryen) Patrikhanesi’ne bağlılardı. Nikah, cenaze gibi merasimler için Patrikhane’ye başvurmak durumundalardı. Cemaat içindeki davaları Patrikhane’de görülüyor, icab ederse buradaki zindanda hapsediliyorlardı. Bu durum sadece Katolik Ermenilerle de sınırlı değildi. Süryânî, Kıptî gibi daha başka Şark Ortodoks mezhepler içinde geçerliydi. Vartan 1867’de Millet’i içindeki mezhep tartışmalarında Katolikleri savunmak için şöyle yazıyor: “*Diğer terafdan asla tahammül idemeyiz ki bu {Gregoryen} gazetalar Ermeni Katoliyi milletini 1830 dan evvelki hiyetinde, yani kendi hükmleri altında zann idüb, mezheplerini ya usullerini bu millete de cebren kabul itdirmeye kalkışınlar.*”, *Mecmuayı Havadis*, S. 720, s. 4.

⁵⁶ Sivaslı Mhitar’ın kurduğu tarikat Ermenilerin modernleşmesinde çok önemli bir yer tutuyor. 1676’da Sivas’ta doğan sonrada Katolikliği benimsedikten sonra, tarikatının temellerini 1701’de İstanbul’da atmış, 1717’de ise Venedik San Lazzaro(Surp Ğazar) adasına kalıcı olarak yerleşmişti. 1749’daki vefatı sonrasında Venedik’ten ayrılan bir grup keşiş önce Trieste sonrasında Viyana’ya yerleşerek Tarikat’ın yeni bir kolunu meydana getirmişlerdir. Detaylı bilgi için bkz.: Boğos Levon Zekıyan, *Ermeniler ve Modernite*, Çev.: Altuğ Yılmaz, Aras Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2002. Bundan sonra “Zekıyan(2002)”, 69-72; *Türkan*(2011), s. 77-83; Sebouh David Aslanian, “The “Great Schism” of 1773: Venice and the Founding of the Armenian Community of Trieste”, *Reflections of Armenian Identity in History and Historiography*, Ed.: H. Berberian, T. Daryae, UCI 2018, s. 83-131.

⁵⁷ Daha önce de belirttiğim gibi Paşa hakkındaki literatürde mutlak bir süreklilik yok. Tanielyan’ın makaleleri başta olmak üzere önemli Ermenice kaynaklar, daha sonra yapılan Türkçe ve Batı dillerindeki çalışmalarca meçhul kalmış. “Bugünkü literatür” derken kastettiğim Tanielyan’dan haberdar olmayan bu nâkis çalışmalar.

Patrikhane okulunda Peştemalciyan'ın öğrencisi olmuş. Daha sonra hocasının bu parlak öğrenciye referans olmasıyla, Patrik tarafından meşhur amira ailesi Dadyanlar'ın evine öğretmen olarak atanmış. Bir süre sonra, yine Patrik'in isteği ile Bardizag'a⁵⁸ gönderilerek eşraftan Garabet Ağa'nın yanına yerleştirilmiş:

{...} Vartan Paşa faal hayata başladığı vakit hayli zorluklarla karşılaştı. {Viyana'daki} Manastır'ın zincirlerinden{kısıtlamalarından} ancak kurtulmuş, gerçek hayata yabancı ve tecrübesizdi. Doğal olarak yanında bir rehber olmadan yapamazdı. Herhalde bu zorluklar sebebiyle harika bir “*volte-face*{geri-dönüş}”⁵⁹ ile Kumkapı Patrikhanesi'ne devam etmeye başladı ve Peştemalciyan Hoca'nın öğrencisi oldu.

Vartan Paşa'nın zengin/münevver birikimi hocasının gözünden kaçamazdı. Onun mükerrer başvuru ve ricaları üzerine Patrikhane {Vartan'ı} Barutçubaşı Dadyan Hovhannes Bey'in evine öğretmen olarak yerleştirdi. Dadyanlar'ın yanında bulunan Vartan Paşa kısa sürede aydınların, yüksek dereceli ruhanilerin ve ecnebilerin dikkatlerini üzerine çekmeye başladı. Doğuştan hür fikirli, hazırcevap ve gururlu{kibirli/küstah} {olduğu için} uzun zaman Amira'nın evinde kalamadı. Açıkçası “yaltaklanacak bir öğretmen parçası” değildi. Peştemalciyan Hoca'nın bu konudaki şikâyet ve mırıldanmaları, öbür taraftan da Hovhannes Bey'in evinde vuku bulan bir olay, Patrik Garabed'in onu Bardizag'a göndermesine neden oldu. Ve orada Patrik'in emriyle Mıgıryan Garabed Ağa'nın evinde ağırlandı.

{...} Garabed Ağa genç Vartan'a karşı büyük bir şefkat gösterdi ve hiçbir zaman ona yalnızlık hissettirmedi. Vartan Paşa eşraftan bu zat hakkında büyük bir minnettarlıkla konuşur ve Mıgıryanlar'ın aile evinde geçirdiği günleri, kendisinin en bahtiyar günlerinden sayardı. Bardizag'tan ayrılmadan önce Mıgıryan Garabed'e bir şiir ithaf etmişti. Bu onun yazdığı ilk ve son şiiridir ve aslı Peder Mıgıryan'ın yanında mahfuzdur. Vartan Paşa Bardizag'da uzun müddet kalmadı, birkaç ay sonra İstanbul'a döndü. Fakat bu sefer Kumkapı'ya gideceğine dosdoğru Galata'daki Romalı{Katolik} Ermenilerin Patrikhanesi'ne ayak bastı {...}⁶⁰

Pazmaveb(1901)'un bu yazdıkları Vartan Paşa'nın Kumkapı Patrikhanesi ile olan ilişkisini açıkça gösteriyor. Ancak bütün soruları da cevaplamıyor.

1830'larda bir “*volte-face*” yaparak kolayca mezhep/kilise değiştirmek mümkün müydü? Kumkapı okulunda gözde bir talebe ve Dadyan evinin öğretmeni iken niçin Bardizag'a gitmişti? Bardizag'da geçirdiği günler “*hayatının en bahtiyar günleri*” ise niçin kısa sürede İstanbul'a dönüp, “*Kumkapı'ya gideceğine dosdoğru Galata'daki Romalı(Katolik) Ermenilerin Patrikhanesi'ne ayak bastı*”? Venedik Mihitryanları'nın dergisinde yayınlanan bu makale özünde bir methiyeydi. Dolayısıyla, Paşa hakkındaki “çetrefilli” diğer konulardan bahsederken yaptığı gibi, Gregoryenlikle ilişkisini anlatırken de meseleyi oldukça yumuşattığını düşünüyorum. Edebi üslupla yazılan makale herşeyi açıklayıyor, açıklama gereği duymuyor.

Neyse ki Toros Azadyan'ın 1954'te yayınladığı orijinal bilgi/belgeler, Paşa'nın Gregoryenlikle ilişkisi hakkında *Pazmaveb(1901)*'in muğlak bıraktığı kimi noktaları aydınlatıyor.⁶¹ Buna göre, Vartan 1832'de Bardizag'a gelip Garabet Mıgıryan Ağa'nın

⁵⁸ Bardizag, bugün İzmit/Bahçeçik. Önemli bir Gregoryen Ermeni yerleşimiydi.

⁵⁹ “*Volte-face*”, geri dönüş yapmak, tam ters şekilde davranmak demek. Ermenice makalenin yazarı, kullanmak istediği bu Fransızca deymi Latin harfleri ile yazmış.

⁶⁰ *Pazmaveb(1901)*, s. 6-7.

⁶¹ *Azadyan(1954)*.

himayesine girdi. Daha sonra Mıgıryan'ın aracılığı ile Armaş Manastırı'nda⁶² “*dirasu(rahıp çırağı)*”⁶³ oldu. Ayrıca Vartan'ın annesinin isteği üzerine Mıgıryan Ağa, Vartan'ı Bardizag'ta Gregoryen bir kızla nişanladı.

Vartan kısa süre sonra, bilmediğimiz bir nedenle, “Gregoryen” ruhani eğitimini almak için girdiği Armaş Manastırı'nı ve Bardizag'taki nişanlısını terkederek İstanbul'a gidiyor. Bu tarihten itibaren de bir daha geri dönememek üzere Katolik Kilisesi'ne intisap ediyor. Bu olay Bardizag ve Armaş çevresinde büyük bir infiale yol açmış. Kumkapı Patriği olayı haber aldığı anda, skandaldan Mıgıryan Ağa'yı da mesul tutarak Armaş Manastırı'ndan bir izahat istiyor. Bunun üzerine Armaş Manastırı'nın Rahibi Hagop Vartabed, Hovsep'in Bardizag'da himayesinde bulunduğu Mıgıryan Ağa'ya bir mektup gönderiyor. Biz de bütün olup bitenleri Toros Azadyan'ın yayınladığı 1832 tarihli bu mektup sayesinde öğreniyoruz.⁶⁴

Rahip Hagop, Katoliklerin tarafına geçtiği ve nişanlandığı genç kızı yüzüstü bıraktığı için Hovsep'e çok kızmış:

{...} Duyduk ki, Patrik'in rızası ile yanında kalan Hovsep, Bahcecikli{Bardizag} bir zatın kızıyla nişanlanmış ve bu sahtekâr delikanlı âsîlerin{Katoliklerin} tarafına diz çökmüştür. Bu Hovsep en başından beri âsî idi. Ve nişanlandığı bakire onun tuzağına düştü. {...}⁶⁵

Mıgıryan Ağa'nın oğlu, babasına gelen bu mektubun altına uzun zaman sonra bazı notlar yazmış. Toros Azadyan mektubun metnini yayınladıktan sonra, oğul Mıgıryan'ın eklediği bu notu da aktarıyor:

Daha sonra o {Vartan Paşa} İstanbul'a gitti ve orada bir Avrupalı'nın kızı ile evlendi. Şimdi Saray Tercümehanesi'nde vazifelidir. Türkçe, İtalyanca ve Fransızca lisanlarında ilerleme gösterdi, beylik ve paşalık rütbelerine yükseldi. Onunla İstanbul'da Gümüşgerdanyanlar'ın evinde görüştüm. Bizim evimizde kaldığını hatırladı ve pederime karşı minnettar olduğunu söyledi.

⁶² Armaş, bugün İzmit/Akmeşe. Armaş'taki, 17. yy.'a dayanan *Çarhapan Surp Asdvadzadzin Manastırı* Batı Anadolu'nun en mühim Ermeni dini merkezlerinden birisiydi: Sevan Nişanyan, *Türkiye Yer Adları Sözlüğü*, Liberus Kitap, İstanbul 2022, s. 649; Yakup Aygıl, Yakup Özkan, *Bithynia Tümlüğü İçinde Akmeşe(Armaş)*, GDK Yayınları, İstanbul 2022; *Armaşu Tbrevanin, 25 Amyay Hopelyanin Artü, 1889-1914*, M. Hovagimyan, İstanbul 1914.

⁶³ *Dirasu(unhıwgnı)*: Kilise talebesi, rahip çırağı

⁶⁴ Azadyan elindeki belgelerden ilk olarak; Vartan'ın Garabet Mıgıryan'a minnetini anlattığı 1832 tarihli şiirinden bir dördlük yayınlıyor. Genç Vartan, Bardizag'taki hâmisini için yazdığı bu şiiri “*Dirasu Hovsep Vartanyan*” olarak imzalamış. Babasının belgeleri kendisine intikal ettiğinde Rahip Mıgıryan şiirin altına şu notu düşmüş: “*Gelincikci Maryam Kadın oğlu Hovsep'in köyümüzde evlenmesi için pederimden ricacı olmuştur. Ve (Hovsep) yukarıdaki şiiri köyümüzdeyken yazmıştır.*” Bu şiirinin edebi bir kıymetindenense, imzasındaki “*dirasu(kilise talebesi, rahip çırağı)*” ifadesi Vartan'ın Manastır'da ruhani eğitim için bulunduğunu gösterdiği için önemlidir. Bkz.: Azadyan, *a.g.m.*, S. 16885, s. 2; *Tanielyan(1996)*, s. 147-48.

⁶⁵ Hovsep Manastırı ve nişanlısını terketmesinden sonra Patrik tarafından azarlanan Armaş Rahibi Hagop Nikomedia(Izmit)'e gidiyor. Bu mektubu da Bahçecik'teki Mıgıryan Ağa'ya Nikomedia'dan gönderiyor. En kısa zamanda yanına gelmesini ve gelirken Hovsep'in terkettiği nişanlısının çeyizi olan, 30 rüpye ile bir gümüş kutuyu da yanına getirmesini tembihliyor. Azadyan, *a.g.m.*, S. 16885, s. 2. 28 Ekim 1832 tarihli bu mektupta kastedilen herşeyi mutlak olarak anlamak mümkün olmadı. Bana izahatta bulunan Garo Abrahamyan'a müteşekkirim.

Toros Azadyan bu belgeleri yayınlayarak emsalsiz bir iş yapıyor.⁶⁶ Yine de kendisi neşretmesine rağmen belgelere ihtiyatla yaklaşarak Vartan'ın mezhebinin ne olduğu hakkında kesin bir yorumda bulunmuyor.

Jirayr Tanielyan, bahsi geçen *Pazmaveb*(1901) ve *Azadyan*(1954) makalelerinden haberdardı. Makaleleri değerlendirdiğinde şu sonuca varıyor:

Bu makalelere bakarak, Hovsep Vartanyan'ın mezhebi konusuna da açıklık getirmek gerekiyor. {...} Viyana'daki Mıhitaryan Manastırı'nda eğitim görmesi, Hovsep Vartanyan'ın anne ve babasının Katolik olduğuna asla kanıt olamaz. Mıhitaryan Tarikatı'nın manastırlarında eğitim gören pek çok çocuk Ermeni Arakelagan{Gregoryen} ailelerden geliyordu. {...} Anlaşılan, Hovsep Vartanyan doğuştan Katolik değildi ama sonradan oldu.⁶⁷

Tanielyan, Vartan'ın Gregoryen bir ailede dünyaya geldiğine kesinlikle emin. En güçlü dayanağı Armaş manastırında talebe olmuş olması. Ancak; Vartan Paşa'nın Viyana, İstanbul, Bahçecik ve Armaş'ta geçirdiği 1825-32 yılları bir Ermeninin mezhebinden bahsetmek için son derece karmaşık bir dönem. Katolik Ermeniler de bir millet olarak tanındıkları 1830 senesine kadar Kumkapı Patrikhanesi'ne bağlıydılar. Bununla birlikte Tanielyan'ın belirttiği gibi Gregoryenler de Katolik Mıhitaryanlar'ın kurumlarında eğitim gördüğü vâki idi.

Vartan 1830'da İstanbul'a döndüğünde entelektüel bir ihtiyaç duyduğu, *Pazmaveb*'in ifadesiyle “*bir rehber aradığı*” için İstanbul'daki muhtemelen en iyi seçenek olan Gregoryen Patrikhane'nin mektebine gidip Peştemalciyan'ın öğrencisi olmuş olabilir.⁶⁸ Peki Armaş'a niçin gitti? 1832'de bir Gregoryen manastırında dirasu olmak ne anlama geliyordu?

⁶⁶ Garabet Mıgıryan'ın terekesinde olup sonrasında oğlu Rahip Hovhannes'e geçen bu belgeleri *Pazmaveb*(1901) de görmüştü. Yukarıdaki uzun iktibasta da yer verdiğimiz gibi, “*Vartan Paşa eşraftan bu zat hakkında büyük bir minnettarlıkla konuşur ve Mıgıryanlar'ın aile evinde geçirdiği günleri, kendisinin en bahtiyar günlerinden sayardı. Bardizag'tan ayrılmadan önce Mıgıryan Garabed'e bir şiir ithaf etmişti*” demesi ifadesi bunu kesin olarak kanıtlıyor.(s. 7) Ancak *Pazmaveb*(1901) Vartan'ın Armaş'tan sansasyonel şekilde ayrılışından bahsetmiyor.

⁶⁷ Tanielyan(1996), s. 150-151. İktibas ettiğim kısımdan sonra yazar bir dipnot ekliyor: “*Yakın tarihli Türkçe bir kaynağa göre, "Mekitaristlerin okulunda okuması kendisinin bir Ermeni Katolik ailesine mensup olduğunu gösteriyorsa da, din taassubuna düşmandır..." (bkz: Vartan Paşa, Akabi Hikayesi, Andreas Tietze'nin "Önsözü", sayfa X). Elbette "bir Ermeni Katolik ailesine mensup" ifadesi, devamı çok doğru bir şekilde aktarılsada bir yanlış anlaşılmanın sonucudur.*” Görüldüğü gibi Tanielyan Tietze(1991)'yi tashih etme ihtiyacı duyuyor. Benim de Tietze'nin ilmine ve Vartan Paşa'nın tanınmasına yaptığı hizmete hürmetim baki. Ancak Paşa'nın hayatı ve döneminin Katolik-Gregoryen dinamikleri hakkındaki bilgileri son derece yüzeyseldi. Belki de bilinçli olarak sade bir önsöz yazmayı tercih etmiştir. Yukarıda da belirttiğim gibi günümüzdeki literatür Paşa'yı ya Katolik kabul ediyor yahut mezheplerle ilişkisine hiç değinmiyor.

⁶⁸ Hrand Asadur'un yazdığına göre Krikor Peştemalciyan; Bezciyan Amira tarafından tesisinden itibaren Kumkapı Patrikhanesi'nin mekteptesinde 1828-1832 arasında düzenli olarak Ermenice, Belagat ve Mantık dersleri vermiş. 1901 tarihli makale aynı zamanda Peştemalciyan'ın yetiştirdiği, ileride önemli görevlere gelecek Ermeniler arasında Hovsep Vartanyan'ı da sayıyor. “G. Bolsoy Hayeri yev İrents Badriarkneri”, 1901 *Intartzag Oratsoyts Azkayin Hivantanotsi*, İstanbul, s. 201-202; Tanielyan(1996), s. 150.

Tanielyan Vartan'ın Gregoryen bir ailede dünyaya geldiğinden emin. Şimdi Vartan'ın ebeveynleri hakkında bildiklerimizi sıralayıp mezhepleri hakkında farklı bir yorum yapılabilir mi diye bakalım.

1.2.1. Gelincikci Meryem Dudu

Tercümanı Efkar(1879) şöyle yazıyor:

Henüz 10 yaşında iken tedrisi ulum u funun zımında validesi mütevefiye(i) meşhure Gelincikci Maryam kadın tarafından Viannaya gönderilib, orada Mhitaryan tarikatı Mektebine teslim idilmiş, ve bir müddet orada tedrisi ulumu funun itdikden soğra, Dersaadete avdet itmiş dir:

Bu örnekte olduğu gibi Paşa'dan bahseden çağdaşları, onun annesini de hürmetle anıyorlar.⁶⁹ Kimdi Gelincikci Meryem? Şöhreti nereden geliyordu? 19. yüzyılın ilk yarısında bir Ermeni kadın ne kadar tanınır olabilirdi?

1.2.1.1. Sarayın Doktoru

1866'da *Masis* Gazetesi Gelincikli Meryem'in vefatı vesilesiyle bir ilan yayınlıyor:

Mecmuayı Havadis editörü, muhterem Vartan Paşa'nın validesi, meşhur Gelincikci Maryam Hanım geçenlerde ebediyete göçtü. {...} Merhume hanımın vasıflarını ve bilhassa Osmanlı sultanlarının saraylarında ifa ettiği hizmetlerine karşı, herkesçe malum saygı ve mükafatları bir tarafa konulduğunda, çocuklarının tahsiline gösterdiği gayretleri, bizce övgüye layık ve her bir valideye güzel bir örnek olabilir.⁷⁰

Osmanlı Sarayında hizmet edip, mükafatlara nail olan ve çocuklarının tahsiline çabalayan Gelincikci Meryem'e dair Türkçe kaynaklarda umduğumun çok üstünde bilgi ile karşılaştım.

1838'de *Takvim-i Vekayi*, kısa süre sonra tahta geçecek olan Şehzade Abdülmecid Efendi'nin hastalığa yakalandığından bahsediyor. Pek çok ehil tabip tedavi için çalışsa da muvaffak olamamışlar. Şehzade, en sonunda, “*Katolik milletinden Gelincikci*”⁷¹ *Maryem nam hâzıkanın(kadının)*” uyguladığı tedavi ile iyileşmiş. Bu

⁶⁹ *Hantes Hamsora*(1890)'da isim vermeden, Vartan'ı Viyana'ya gönderenin Annesi olduğunu söylüyor. *Pazmaveb*(1901) de ilk dipnotunda Paşa'nın annesinin “*meşhur Gelincikci Meryem Hatun*” olduğunu yazıyor. Makalenin yazarı Meryem'in şöhretini kendisi mi duydu yoksa doğrudan *Tercümanı Efkar*(1879)'dan mı aktarıyor emin değilim.

⁷⁰ *Masis*, S. 724, 22 Ocak(m. 3 Şubat) 1866 s. 2. *Jamanag* da aynı haberi olduğu gibi iktibas ediyor: *Jamanag Hantes Hayrenanuer*, S. 81, 29 Ocak(m. 10 Şubat) 1866, s. 21. Ancak haberlerde önemli bir hata da yeralıyor. Meryem Hatun'un, evladını eğitim alması için Venedik'e gönderdiği yazılmış. Oysa Vartan Venedik değil, Viyana Mihitariyan Manastırı'na gittiği.

⁷¹ Gelincikci lakabı/mesleği, “gelincik” hastalığı ile uğraşmak, iyi etmekten türemiş. Ancak daha genel anlamda “kadın halk hekimi, şifacı” anlamda kullanıldığı anlaşıyor. “*Gelincik İleti: İstiskâ-ı umûmî*”, Ş. Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul 1317(m. 1900), s. 1181. “*gelinjikji: A woman reputed to cure diseases.*”, Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, 5. Edition, 1890, s. 1568. “*İstanbulun bazı mahallerinde, köşe, bucaklarında gelincikçi namile bazı kimseler vardı ki, çok eskiden beri, müracaat*

hizmeti karşılığında Maryem'e maaş tahsis edilip tüm familyası ile beraber vergiden muaf tutulmuş.⁷²

Osmanlı Arşivi'nde de Meryem Kadın hakkında bu yazılanları tasdik eden pek çok belge bulunuyor.⁷³ Mart 1849 tarihli belge, Katolik milletinden tabibe Gelincikci Meryem'in sadakati ve hizmetleri karşılığında kendisine yeterli maaş tahsis edildiğinden ve hâlihazırda “*on iki nefer taallukatının dahi cizyeden*” muaf olduğundan bahsediyor. Ayrıca Gelincikci Meryem'in uzun yıllar Osmanlı Sarayı'nda hizmetine devam ettiği ve vefatına kadar değişen miktarlarda maaş aldığı anlaşıyor.⁷⁴

Sultan Abdülmecid'in şahsi doktoru Sigmund Spitzer da mektup/hatıralarında Katolik Meryem Kadın'dan bahsediyor. 1846'da eşi Gülcemal Kadınefendi'nin ağır bir hastalığa yakalanması üzerine Padişah, Doktor Spitzer'e hitaben şunları söylemiş:

Geçende sana üçüncü kadının hastalığından bahs etmişdim. {...} Meryem Hatun ile onun tavsiye ettiği Doktor S... kendisini birkaç aydır bila fayda tedavi ediyorlar. Fakat ben her şeye başvurmak istiyorum, bilhassa senin de görmeni arzu ediyorum. {...}

Doktor teklifi kabul ediyor. Bunun üzerine, büyük tedbirlerle, kendisinden önce hiçbir ecnebinin girmediğini belirttiği Harem'e, padişah zevcesinin yanına götürülüyor. Kadınefendi'nin ancak nabızı ve boğazını muayene edebildiğini söyledikten sonra şöyle devam ediyor:

{...} Bu esnada mahud Meryem Hatun odaya girmişdi. Aramızda uzun bir mukâleme başladı. Meryem Hatun; kadınefendinin ahvalı sıhhiyesi hakkında bana izahat vermeye

eden hastaları hem okurlar, hem ilâç verirler ve hemde bir pehriz yaptırırlardı.”, Doktor Mehmet Kâmil, “Tuzsuz, Az Tuzlu ve Mûtat Tuzlu Perizler”, *Anadolu Kliniği*, C. 2, S. 2, Eylül 1934, s. 1.

⁷² “{...} devletlü necabetlü Abdülmecid Efendi hazretlerinin {...} imtizaçlarında vuku bulan arızanın {...} Katolik milletinden Gelincikci Maryem nam hâzikanın muahharan tertip ve icra eylediği muâlecatın nef ve faidesi görülmüş {...} mersumenin işbu hizmet-i nafiası {...} kendisine emval-i cizyeden müstevfi maaş dahi ihsan buyrulmuş ve kendisinin milleti beyrinde bir kat dahi badi-i fahr ve mübahatı {...}”, *Takvim-i Vekayi*, S. 168, 1254(m. 1838), s. 1. Ayrıca Vakanüvis Ahmet Lûtfi Efendi de resmî gazetede bu ilginç haberi kitabına almış. Meryem'in şehzadeyi iyi etmesi ve vergiden muaf tutuluşundan Balıkhane Nazırı Ali Bey'de bahsediyor. Ali Bey'in İstanbul'a, saray yaşayışına dair kaleme aldığı emsalsiz bilgilerden pek çoğunun kaynağı, sarayda kalfa olan validesiydi. Ali Efendi muhtemelen Meryem hakkında, Ahmet Lûtfi'nin yazdıklarından başka, şifahi hikâyeler de dinlemişti. “{...} Ali Rıza'nın merhume annesi, {...} Hatice Sultan'ın müşterek dâirelerinin baş-kalfası idi.”, Ali Rıza-Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâlî*, Haz.: Fahri Çetin Derin, 1977, C. 1, s. 69; ayrıca bkz.: Ali Birinci, “İstanbul Muharriri Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey”, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, 2001, s. 102; Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C. 4-5, Haz.: Yücel Demirel, İstanbul 1999, s. 925.

⁷³ İsmnin geçtiği görebildiğim ilk arşiv belgesi, *Takvim-i Vekayi*'nin de kaydettiği, şehzadeyi tedavi edişi ve buyrulan ihsanlar hakkında: “{...} Necabetlü Abdülmecid Efendi Hazretlerine mualece eden Gelincikci Karı'ya ihsan-ı şahane buyurulan 10000 guruş {...}”, *Tsma.E.* 1308/38-1, (Mart 1838).

⁷⁴ Meryem'in maaşını teslim aldığına, Meryem'e erzak verildiğine dair Topkapı Sarayı Arşivi'nde pek müteferrik kayıt mevcut. Örneğin: *Tsma.E.* 1341, 2 Rabiülevvel 1272 (Kasım 1855). Meryem'in 1866 Ocak'ındaki ölümü sonrasında hazırlanan belgelerden ise 1500 guruşluk maaşının kızı Takuhi'ye bağlandığı/bağlanacağı anlaşıyor. *İ.DH.* 545/37926; *A. MKT.MHM.* 348/47. Aralık 1871'de yapılan yazışmalara göre de Meryem'in hazineye tutulan 2000 guruş maaşından 250 guruşu kızı Takuhi'ye, kalanı da kimi saray çalışanlarına tahsis ediliyor. Bkz.: *MB.İ.* 25/169-1; *İ.DH.* 643/44701-1; *İ.DH.* 643/44717-1, 2; *MB.İ.* 25/173-1; *MB.İ.* 25/176-1; *MB.İ.* 25/169-1.

velteniyordu. {...} aralıktan bir sâdanın Ermeni karısına hitab ettiğini işitdim: — Sen meseleyi güzel anlatamadin. Doktor sonra bana gelsin!
 {...} Bu esnada Meryem Hatun {...} valide sultan tarafından beyan edilen fikire büyük bir serbestî ile karşı durdu.⁷⁵

Ziya Şakir'in mülakat yaptığı bir haremağası da Gelincikci Kadın hakkında duyduğu rivayetleri anlatıyor:

Hekim kadınların; harem dairelerinde oynadıkları roller, çok mühimdi. {...} Bunların en meşhuru, (Gelincikci Mantik kadın) imiş {...} Gene bu hekim kadınlardan biri, {...} (Gülcemal) kadınefendiye öldürüyormuş. {...} Bir hayli uğraşılır, kadıncağızın hayatı, güçlülükle kurtarılır. Garibdir ki; böyle birçok misaller olduğu halde, bunlara zerre kadar ehemmiyet vermezlerdi. Saraylılar, gene bin türlü derdlerine derman olan hekim kadınları, baş üstünde gezdirirlerdi.⁷⁶

Valide Sultan'a dahi karşı gelebilen Meryem de muhakkak bu baş üstünde gezdirilen kadın hekimlerden birisiydi. Sultan Abdülmecid, şehzadelikten beri hizmetlerini gördüğü Gelincikci Meryem'e maaşı yanında bir de tahsisat bağlanması için 1861'de bir hatt-ı hümayun yazıyor.⁷⁷

Bir diğer kaynak, Meryem'in tüm şehre yayılmış şöhretini doğrulasa da onu ağır şekilde eleştiriyor. Avrupalı doktor A. Henriques, 1839'da İstanbul'da "*Recherches sur le guelindjik et le yilandjik*" isimli bir kitapçık yayınlamış. Burada, bir süredir bulunduğu Payitaht'ta yaygın olarak ismini duyduğu "Gelincik" ve "Yılancık"tan bahsediyor. İnsanların inandığının aksine bu şehre özgü böyle hastalıkların olmadığını/olamayacağını anlatıyor. Gelincik'ten bahsederken de bu illetin en şöhretli şifacısı olan "*Guelindjikdji Mériam Doudou*"nun ismini pek çok kere anıyor. Şahsen de karşılaştığı bu kadının yalancı, ahlaksız ve entrikacı birisi olduğunu üstüne basa basa söylüyor.

Aslını göremediğim kitabı ilk kez Dr. Sırrı Akıncı tanıtıyor:

{...} (Meryem) ilkin çevresini, arkasından hergün girip çıktığı paşa konaklarındaki herbiri bir cehalet timsali hanımefendileri bir güzel kandırmış. Onlar bu önemli(!) haberi kocaları olan çoğu boş kafalı Osmanlı paşalarına duyurmuşlar. Hazretler dururlar mı? «Efendimiz!» dedikleri Padişaha yaranmak için, «Dudu» nun adıyla marifetlerini Saraya iletmışler. İşin gülünç olduğu

⁷⁵ Dr. Sigmund Spitzer(1813-1895) yayınlamak kastı ile bir hatırat kaleme almamış. Vefatından sonra, şahsi notlarından ve ailesine gönderdiği mektuplarından derlenen kimi bölümler bir makale olarak yayınlanmış. 1915'te Türkçe'ye tercüme edilen makale için: Ahmed Refik, "Sultan Abdülmecid Han'ın Sarayında (Doktor Şipitser'in Hatıratı)", *TOEM*, C. 5, S. 34, 1 Teşrinievvel 1331(m.14 Ekim 1915). Ayrıca bkz.: Cemile Cengiz, *Sultan Abdülmecid ve Hususi Doktoru Spitzer*, 29 Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü Basılmamış Lisans Bitirme Tezi, İstanbul 2014.

⁷⁶ Ziya Şakir, "Yıldız Sarayında 33 Sene Bir Haremağasının Hatıraları", *Tefrika* 42-43, *Son Posta*, 13-14 Kasım 1937, s. 14, 10. Haremağasının görüp işittiklerinden hatrında kalanlar çok kıymetli bir o kadar da dikkatli kullanılması gereken bilgiler. Neyse ki bizim için -her ne kadar ismini Mantik olarak yanlış söylesede- Gelincikci Kadın hakkında anlatılanları duymuş olması bile yeterli. Haremağasının tanıklığı, aynı Balıkhane Nazırı Ali Bey için belirttiğim gibi, Gelincikli Meryem hakkında anlatılagelen hikâyeleri, dolayısıyla onun şöhretini gösteriyor.

⁷⁷ "*Hekime Maryem Usta mukaddem ve muahher ve hususıyla bu kere pek çok hizmet etmiş ve lillahil-hamd herbirine mualecesinin hüsn-i tesiri ve faidesini görmüş olduğum cihetle şayan-ı mükafat görünmüş olduğuna ve kendisinin maaşı var ise de tayinatı olmadığına binaen mikdar-ı kifaye tayin tahsisi hatırgüzar olmuş olmasıyla haline göre ne mikdar tayin tahsisi münasib olur ise {...}*", *Tsma*. E. 860/4.

gibi acı yanı, Saray da «Meryem Dudu»yu «Mal bulmuş Mağribi» gibi hemen kapmış. Üstelik tıpsal konularda sözü geçen bir otorite yapmış. Hatta II. Mahmut, kızıl'a yakalanan oğlu Abdülmecid'i, «Meryem Dudu»nun kutsanmış (Takdis) şuruplarıyla tedavi ettirmiş.⁷⁸

Akıncı daha sonra bu nadir risalenin en mühim bulduğu bölümünü tercüme ediyor. Böylece, Dr. Henriques'in Meryem'e dair daha fazla olumsuz hatırası/kanaatinden haberdar oluyoruz.⁷⁹

Son olarak, Osmanlı Sıhhiye Nezareti üzerine çalışan iki akademisyenin verdiği mülakattan bir parça iktibas ediyorum. Nezaret'in ölüm kayıtlarını içeren defterlerini incelediklerinde en çok Meryem isimli bir kadın tabibe rastladıklarını anlatıyorlar:

Cihangir Gündoğdu: {...} Meryem, zaten kadın olması nedeniyle bizim için başlı başına bir soru işareti.

Gülhan Balsoy: Meryem, o dönemde bir kadın tabip olarak bildiklerimizi alt üst ediyor. Çünkü kadınların modernleşmeyle beraber çok önemli ve tarihsel bir yere sahip oldukları şifacılık ve tıbbın dışına itilmesi ve alanın erkekler tarafından hâkimiyet altına alınması söz konusu. Örneğin modern tıp okullarına kadın öğrenciler kabul edilmiyor. Düşünün, o ortamda Meryem adında bir hekim var. Kendisinden ebe olarak da bahsedilmiyor, ismi tabip kategorisi altında geçiyor. {...} {...} Meryem muhtemelen bir kamusal figür... Muhtemelen tecrübesi ve birikimi onu çağrılacak isimler arasına sokuyor.⁸⁰

Burada bahsedilen istisnai ve itibarlı tabibenin Gelincikci Meryem olduğuna eminim.⁸¹ İlgili bölümde tekrar değineceğim üzre Vartan da ilk memuriyetine, Annesi Meryem'in itibarlı görevini icra ettiği Karantinahane'de başlayacaktır.

1.2.1.2. Vartan'ın Annesi

“Modern tıp” öncesinde hekim kadınların saray ve halk nezdindeki konumu başlı başına çalışılmayı hakediyor. Bizi ise Meryem hakkında asıl, Vartan Paşa'nın annesi oluması ilgilendiriyor. Meryem'den menfi-müspet şekilde bahseden literatürün bir kısmına göz gezdirdikten sonra şimdi, oğlunun annesi hakkında yazdıklarına gelebiliriz.

Vartan, validesinin 25 Ocak 1866'daki vefatı üzerine gazetesinde, iki sayı sürecek “*Gelincikci Meriem Kadın*” makalesini yayınlıyor:

⁷⁸ Sırrı Akıncı, “Bocalayan Kafalar”, *Cumhuriyet*, 23 Mart 1974, s. 2.

⁷⁹ Sırrı Akıncı, “Dr. A. Henriques'nin Gözlemleri”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 39, S. 2, 1976, s. 302-313.

⁸⁰ <https://mag.bilgi.edu.tr/tr/haber/sene-1838-olum-nedeni-nazar/> (erişim tarihi: 2 Ekim 2023). Akademisyenler, röportajda bahsettikleri defterler hakkında yazdıkları makalede de aynı şekilde, Meryem'in istisnai durumunu vurguluyorlar: “*Vefeyât kayıtlarındaki tek kadın olan Maryem neredeyse bin vakaya bakmıştır ki bu sayı erkek hekimlerin çoğundan daha fazladır. Muhtemelen uzun bir kariyere ve tecrübeye sahip olarak başkentte tanınmış bir figürdü.* {Maryem, the only woman in the death registers, attended almost a thousand cases a number that exceeds most of the male physicians and one that suggests she was a well-known figure in the capital presumably with a long career and a lot of experience in the treatment of illnesses.}”, Gülhan Balsoy, Cihangir Gündoğdu (2021) Ottoman Death Registers (Vefeyât Defterleri) And Recording Deaths In Istanbul, 1838–1839”, *Middle Eastern Studies*, C. 57, S. 2, 2021, s. 204.”

⁸¹ Defterler üzerinde çalışan Cihangir Gündoğdu ile Gelincikci Meryem hakkındaki bilgileri paylaştığımda o da bu görüşüme katıldı.

{...} Müteveffayı mumayileyha, Enkare Şişman oğlu familyasından olub. 1790 da doğmuş dur, ve 1805 de Asitaneye nakl idüb, ve evlenib, 1812 de birinci defa ve 1819 da ikinci defa yirmi dokuz yaşında olarak dul kalıb ve bir daha dünya ismi vermeyib. tenhaneşin olarak bir kız ve bir erkek evladının terbiyesi ile meşgule olmuşudu: {...}⁸²

Pek çok açıdan kıymetli olan bu makale, Hovsep'in "asıl/aile mezhebi" meselesini de açığa kavuşturuyor. Ankara, Anadolu'daki en önemli Katolik Ermeni Cemaati'ne sahipti. Şişmanoğulları(Şişmanyenler) da 19. yüzyılda İstanbul'a göç edip önemli mevkilere gelen pek çok Ankaralı Katolik aileden birisiydi.⁸³ Dolayısıyla, Vartan'ın en azından -küçük yaşta yetim kalan oğlunu tek başına büyüten- annesinin hakiki bir Katolik olduğunu söyleyebiliriz.

1.2.2. Vartan'ın Babası, Paşa'nın Soyadı

Tezimizin kahramanı Vartan Paşa olarak şöhret bulsa da aslen, adı Hovsep soyadı Vartanyan'dır.⁸⁴ Ancak *Tanielyan(1996)*, Hovsep'in hayatının bir döneminde "Vartanyan" değil "Paşayan" soyadını kullandığını gösteriyor. Şöyle ki, Viyana Manastırı kayıt defterine 1825'te "Hovsep Paşayan" olarak kaydedilmiş. Ayrıca 1830'da İstanbul'dan Viyana'ya yazdığı mektupları da Hovsep Paşayan olarak imzalamış.

Viyana Manastırı Arşivi'nde Hovsep'e ait belgeler olduğunu ilim âlemine Tanielyan duyurdu. Ancak Tanielyan'ın; asıllarını göremediğim bu belgelerden, özellikle Hovsep'in kaleminden çıkan mektuplardan daha fazla bahsetmesini, iktibaslar yapmasını arzu ederdim. Oysa mektupların tam sayısını bile belirtmiyor.⁸⁵ Şu an onun kısa yorumlarıyla yetinmek durumundayız.

Tanielyan(1996), s. 147'de Hovsep'in 1830'da Viyana'ya yazdığı mektuplardan birisinin görseline yer vermiş. Görüntünün bozukluğu nedeni ile mektubu okumak mümkün değil. Ancak altındaki "Hovsep Paşayan" imzası rahatlıkla seçiliyor. Böylece Tanielyan'ın belirttiği gibi Hovsep'in bir süre Paşayan soyadı kullandığı teyid oluyor. Hovsep'in 1850'lerde Viyana'ya yazdığı mektuplarda ise "Vartanyan" soyadını kullandığını yine Tanielyan'dan öğreniyoruz.⁸⁶

Kaynaklar Paşa'nın annesi için olduğunu aksine, babası hakkında son derece ketum davranıyor. Vartan Paşa bile annesinin hayatını anlattığı makalede babası hakkında tek kelime etmiyor. Yalnızca, dolaylı olarak, 1819'da vefat ettiğini

⁸² "Gelincikci Meriem Kadın", *Mecmuayı Havadis*, S. 633, s. 3.

⁸³ Vartan, Ankaralı eşrafından olan, dayısı Rokos Şişmanoğlu ve "Enkarede fukara çocuklarının taallim ve terbiyesi" için açtığı mektebden de kısaca bahsediyor. Bkz.: *a.g.m.* s. 3; Ek-8.

⁸⁴ Ermenilerin soyisimlerini kısaltılarak kullanması, özellikle Katolikler arasında yaygındır. Örneğin Hovhannes Sakızyan, Sakız Paşa; Mikayel Portukalyan, Portukal Paşa. Bu keyfiyet hakkında bkz.: *Püragn*, S. 13, 17 Mart 1899, s. 197; Azadyan, *a.g.m.*, S. 16878, s. 2.

⁸⁵ *Tanielyan(1996)*, s. 147.

⁸⁶ *Tanielyan(1996)*, s. 147.

anlayabiliyoruz.⁸⁷ Babasının ismi yalnızca tek bir yerde, *Pazmaveb*(1901)'de geçiyor: “*Babası Kevork Vartanyan Ağa seçkin bir kuyumcuydu.*” (s. 6).

Daha önce de bahsettiğim gibi *Pazmaveb*, Paşa hakkında pek çok doğru/orijinal bilginin kaynağı. Dolayısı ile babasının “Kuyumcu Kevork Vartanyan Ağa” olmasını da gayet muhtemel buluyorum.⁸⁸ Peki Kevork Ağa kimdi? Katolik miydi? Ne zamandan beri Katolikti? Soyadı Vartanyan ise oğlu Viyana Manastırı'na niçin Paşayan olarak kaydoldu?

Hovsep Ağustos 1830'da Viyana'dan ayrılarak İstanbul'a döndü. Bu ayrılışın kendi isteği ile olmadığı anlaşılıyor. Çünkü 1830'da Viyana'ya yazdığı mektuplarda tekrar Manastır'a kabul edilmeye çalıştı.⁸⁹ Manastırdan bu zaruri ayrılışın sebebi ne olabilir? Bu durumun iç yüzünü muhtemelen öğrenemeyecek olsak da benim aklıma bazı senaryolar/spekülasyonlar geliyor.⁹⁰

Hovsep'in Viyana'da olduğu 1825-30 arası Katolik Ermeniler için son derece karmaşık, hareketli bir dönemdi. Uzun mücadelelerden sonra Ocak 1830'da Osmanlı Devleti Katolik Ermeni Milleti'nin varlığını tanıdı.⁹¹ Hovsep'in Viyana'ya gidişinde de geri dönmek zorunda kalmasında da bu millet meselesinin etkisi olabileceğini düşünüyorum.

Vartan Paşa annesi Meryem Dudu'dan bahsederken; henüz eğitimin kıymetinin bilinmediği bir devirde kendisini Avrupa'ya gönderdiği için onu minnetle anıyor.

{...} yalnız bir erkek evladını, Evropaya göndermek için kış denizlerine ve Yunanistan zorbalığı zarblarından kayd itmeyecek kadar bir cesaret bulabilmişdi validelik kalbinde: Bu vukuat, mütevefanın en genc yaşında malike olduğu idrak, ve basirete aşikâr bir nişane olması için hasseten zikr olunmuş dur:

Annesinin Küçük Hovsep'i Viyana'ya göndermesinde, Dersaadet'ten uzaklaştırmak istemesi de etkili olmuş olabilir.

Spekülasyonlara devam ediyorum: Gregoryenler arasında Vartanyan isimli kaç aile/soy olduğuna dair bir yorumda bulunamayız. Ancak kayıtlara bakınca, yüzyılın başında İstanbul'da çok daha az sayıda olan, Katolik aileler içerisinde Hovsep'in mensup olabileceği bir Vartanyan aile/sülalesi göze çarpıyor. Ankara menşeli bu

⁸⁷ “{Meryem} 1812 de birinci defa ve 1819 da ikinci defa yirmi dokuz yaşında olarak dul kalıb {...}”, “Gelincikci Meriem Kadın”, *Mecmuayı Havadis*, S. 633, s. 3.

⁸⁸ Kevork çok yaygın bir Ermeni ismi olmakla beraber Vartan Paşa'nın oğullarından birisine de Kevork ismini koyduğunu belirtmek gerek. *Arşaloy Araradyan*, S. 727, 16(m. 28) Mayıs 1864, s. 4.

⁸⁹ Hovsep İstanbul'a dönmek üzere Viyana Manastırı'na 11 Ağustos'ta veda etti. 8 Eylül'de Trieste Limanı'ndan denize açıldı. İstanbul'a varıp 10 Ekim'de Manastır'daki hocasına yazdığı mektupta 27 saat süren tehlikeli bir yolculuk yaptığından bahsediyor. Bu bilgileri aktaran Tanielyan, Vartan'ın daha sonra gönderdiği mektuplarda Manastır'a tekrar kabul edilmeye çalıştığını belirtiyor. Ve Vartan'ın “*rahip tayin olmak üzere gittiği Manastır'dan ayrılışının kendi rızası ile olmadığını*” vurguluyor. Ancak mektuplar ve bu konu hakkında fazla ayrıntı vermiyor. *Tanielyan*(1996), s. 144.

⁹⁰ Tanielyan, Hovsep'in farklı soyadını ilginç bulduğunu söylese de herhangi bir yorumda bulunmuyor.

⁹¹ Ahmet Türkan, *Ermenilerin ve Doğu Hristiyanlarının Sorunları Çerçevesinde Osmanlı-Papalık İlişkileri*, Kitabevi, İstanbul 2012. Bundan sonra “*Türkan*(2012a)”, s. 18.

sülalenin İstanbul’da bilinen ilk temsilcileri Hagop ve Rafael kardeşler.⁹² 1828’deki Büyük Sürgün esnasında, İstanbul’daki Katolikler memleketlerine yolanırken, bu Vartanyan kardeşler de memleketleri Ankara’ya gönderilmişler.

Devlet’in sürgün edeceği isimlerin yazılı olduğu defterde, Paşa’nın babası Kuyumcu Kevork Vartanyan doğal olarak yer almıyor. Çünkü 9 sene önce vefat etmişti.⁹³ Ama Paşa’nın babası ile aynı nesle mensup görülen Vartanyan kardeşlerin, 40 yaşındaki Hagop ve 38 yaşındaki Rafael Vartanyan’ın kaydı tutulmuştu.

Gerçeği muhtemelen hiç bilemeyecek olsak da Hagop ve Rafael kardeşlerin Vartan Paşa’nın amcası olabileceklerini düşünüyorum. Hikâyeyi sınırlı belge ve bol tahmin ile ilerletirken bir ipucu daha öne sürebilirim. Hagop ve Rafayel’in meslekleri de Paşa’nın babası Kevork gibi kuyumculuktu. Ayrıca babalarının ismi de Hovsep’ti.⁹⁴ Şayet bu senaryo doğru ise Kevork; Paşa olacak oğluna, dedesi Hovsep’in adını vermiş: Hovsep’in oğlu Kevork. Kevork’un oğlu Hovsep(Vartan Paşa). Vartan Paşa’nın oğlu Kevork...

İşte Meryem Dudu oğlunu, kocasının başı beladaki ailesinden ve mimlenmiş soyadlarından kurtarıp Viyana’ya göndermiş olabilir.

Hovsep Manastır’a Paşayan soyadıyla kaydoldu. Ermenice’de “-yan” son eki, soy/aile adlarını oluşturmak için kullanılır. Kişinin atası/babasının ismine, bir meslek yahut lakaba eklenerek ona mensubiyetini gösterir. Örneğin; Andonyan, Hallaçyan, Enfiyeciyen, Karagözyan...

Vartan da yaygın bir Ermeni ismi. Dolayısı ile “Vartanyan” soyadının menşei gayet anlaşılır. Küçük Hovsep’in Paşayan lakabını kullanması ise enteresan. Çünkü o tarihte kendisinin cediti olabilecek bir Ermeni Paşa yoktu...⁹⁵ Bu durum belki bir Müslüman paşanın himayesine işaret ediyor olabilir.

Doktor A. Henriquez’in Meryem hakkında yazdıklarını hatırlarsak, tüm sahtekarlığına rağmen şöhreti; İstanbul’un zengin muhitlerine, paşa konaklarına, sonrasında ise Saray’a kadar ulaşmıştı.⁹⁶ İşte henüz Saray himayesine girmemiş olan bu dul kadının; oğlunu Viyana’ya gönderebilmesine, konağında itibar gördüğü bir Osmanlı paşası vesile olmuş olabilir.

⁹² Bu bilgiyi benimle, Katolik aileler hakkında derin malumat sahibi arkadaşım Aved Kelleci(Avedis Aydınyan) paylaştı. Vartanyanlar hakkındaki yorumunu, İstanbul’daki mevcut tüm Katolik cemaat defterleri üzerindeki detaylı incelemelerine dayanarak yapıyor. Kendisine müteşekkirim.

⁹³ 1827’de Ermeniler arasında yapılan bir nüfus tespitinde Katolikler ayrı bir deftere kaydedilmiştir. Daha sonra kimlerin sürgün edileceği bu deftere göre gerçekleşti. Defterin tamamı Kemal Beydilli tarafından yayınlanmıştır, Beydilli, *a.g.e.*, 1995. Vartanyanlar’la ilgili bölüm için bkz.: s. 52-53; *HAT*. 1235/48038/A-2.

⁹⁴ Beydilli, *a.g.e.*, 1995, s. 52.

⁹⁵ İlk Ermeni paşalardan biri Hovsep’in kendisi olacaktır. Bkz.: “*Vartan’ın Paşa Olması*” kısmı.

⁹⁶ Sırrı Akıncı, *a.g.m.*, 1974.

Diğer yandan Meryem'in kendisi de o gün geldiğinde, Büyük Sürgün'le memleketi Ankara'ya gitmek zorunda kalıyor: “{...} 1828 de malûm olan bir vakaayı müteessüfeden dolayı Enkareye gidüb, 1830 da Asitaneye avdet iderek, tenhaneşin{yalnız başına} olmakda idi {...}”.⁹⁷

Vartan da aynı sene, Ağustos 1830'da, Viyana Manastırı'ndan istemeye istemeye ayrılarak İstanbul'a döndü. Bu ayrılmanın, aynı sene Ankara Sürgünü'nün son bulmuş olması ile irtibatlı olduğunu düşünüyorum. Kendisinde gayet iyi intibalar bırakan bu okulda 5 sene okuduktan sonra, sürgünden dönen annesi ile İstanbul'da buluşup başka bir yola koyuldular.

Vartan, annesi Meryem'in 1819'da dul kaldığında tekrar evlenmediğini söyleyip; köşesine çekilerek mütevazı, mütediyyin bir hayat yaşadığını makale boyunca vurguluyor.

Doktor A. Henriquez ise Meryem'i; haris, entrikacı, ayyaş, hırsız, yalancı olmasının yanı sıra, “evli bir erkeği baştan çıkarıp yuvasını yıktığı”nı da yazıyor.⁹⁸ Hovsep'in hakkında hiç konuşmadığı babası ve kafa karıştıran “soyadı meselesini” düşünürken bu iddiayı da göz önünde bulundurmak gerekiyor...

Özetleyecek olursak Hovsep Vartan 1816'da Ankaralı Katolik bir annenin ve muhtemelen yine Ankaralı bir babanın oğlu olarak Beyoğlu'nda dünyaya geldi. Üç yaşında yetim kalıp annesi tarafından yetiştirildi. Dokuz yaşında iken tahsil görmesi için Viyana Mihitryan Tarikatı'nın yanına gönderildi. Açıkçası bu eğitimin hususiyeti konusunda yorum yapamayacağım. Tanielyan oraya din adamı olmak için gitmiş olduğunu söylüyor.⁹⁹ Her halükarda o dönem için Viyana Manastırı Vartan'ın eğitim görebileceği en iyi kurumlardan birisiydi.¹⁰⁰

Tanielyan(1996), Manastır'da Vartan hakkında olan kayıtlardan, öğrenciliğine dair kıymetli anekdotlar aktarıyor. Buna göre son derece yetenekli ve gözde bir öğrenciymiş. Derslere karşı ilgisiz davranırsa da sınavlara kısa süre kaldığında çalışır ve her zaman birinci olurmuş.¹⁰¹

Hovsep 1830 Ağustos'ta, muhtemelen istemeyerek Viyana'dan ayrılarak İstanbul'a döndü. İstanbul'da gidebileceği en iyi Ermeni okulu olan Kumkapı Patrikhanesi'nin okulunda eğitime devam etti. Aynı Viyana'da olduğu gibi burada da başarısı ile sivrildi. Hocası Peştemalciyan'ın teşviki ile daha 16 yaşında iken Millet'in önce geleni

⁹⁷ “Gelincikci Meriem Kadın”, *Mecmuayı Havadis*, S. 633, s. 3.

⁹⁸ Akıncı, “Dr. A. Henriquez'nin Gözlemleri”, s. 311.

⁹⁹ Tanielyan(1996), s. 144.

¹⁰⁰ Vartan'ın Viyana günlerinden bahsettiği çok az kayda denk geldim. Bir defasında şöyle yazıyor: “1826 da henüz on yaşında olarak Vienna Mhitryan mektebinde bulunduğumuzda, ilk defa olarak bir ruzname(orasoys) elimize alıp {...}”, *Mecmuayı Havadis*, S. 718, 2 Kasım 1867, s. 2-3.

¹⁰¹ Tanielyan(1996), s. 144-145.

Dadyan Bey'nin evinde özel hoca oldu.¹⁰² Vartan'ın bu görevi kısa süreli olmuş ve anlaşılan bir tatsızlık neticesinde sona ermiş. *Pazmaveb(1901)* Bu durumu Vartan'ın özgür tabiatlı birisi olmasına bağlıyor.¹⁰³ Bunun neticesinde Patrik tarafından ruhani eğitim alması için Armaş Manastırı'na gönderildi. Ve aynı zamanda Gregoryen bir kız ile nişanlandı. Armaş'ta kısa süre kaldıktan sonra Manastırı ve nişanlısını terkederek 1832 Kasım'ında İstanbul'a döndü. Muhtemelen bu tarihten itibaren Kumkapı ile olan irtibatını kopardı.

Bölüm boyunca zikrettiğim belirsizliklere, karanlık noktalara bir açıklama getiremeyeceğim. Ancak şu kesin ki Vartan Katolik bir ailede doğmasına rağmen gençlik döneminde Kumkapı Kilisesi ile yoğun bir irtibat halinde idi. Ve bu beraberlik trajik şekilde sona erdi.

1.2.3. Akabi Hikâyesi, Vartan'ın Hikâyesi

Vartan'ın tanınmasına vesile olan, hakkında en çok çalışma yapılmış eseri *Akabi Hikâyesi(1853)*'dir.¹⁰⁴ Kitapta en göz önünde olan, mezhep çatışması teması daha önce

¹⁰² Vartan uzun zaman sonra 1878'de şöyle yazıyor: “1830 da Viennadan avdet itdiyimizde, gözümüze ilk vuran şey, Ermeni kibarı ve müteberanının büyük paralar masraf iderek, ve bir takım ecnebi hocalar kahrı çekerek, evladlarına ilm, ve lisan öğretmek havvesi oldu: Bu hususda ağıniayı milletden büyük sarfiat vakı oldu, ve doğrusunu söyleyeceksek cadde mearife bil duhul, ilk adım alanlar milletin müteberanı oldu.” Makalenin devamında, özel hocalar eliyle başlayan eğitim merakının ileride pek çok mektebin açılmasına vesile olduğunu söylüyor. Bu mekteplerden oldukça fayda görülsede, “hiç biri kavi bir esas üzerinde olmadığından” çoğunun kapanmak zorunda kaldığını anlatarak 1870'lerin eğitim problemlerini sıralıyor. H. Vartan, “Ermeni Milleti Mektepleri”, *Tercemanı Efkar*, S. 332, 11(m. 23) Ağustos 1878, s. 2. Vartan 1830'daki erken eğitim seferberliğinde özel hocalardan ders almayarak Kumkapı Kilisesi'nin okuluna gitti. Ancak kısa sürede kendisi özel ders verecek liyakata erişti.

¹⁰³ *Pazmaveb(1901)*, s. 7.

¹⁰⁴ “Giriş” kısmında *Akabi Hikâyesi(1851)*'nin yayınından yüz sene sonra Ermeni akademisinde yeniden keşfedilmesinden ve yapılan çalışmalardan bahsetmiştim. 1991 senesinde ise romanın metni bir inceleme ile beraber Latin harfleri ile yayınlandı. Kitabın Türkiye ve Batı akademisinde alaka görmesi bu yayından sonra gerçekleşti: Selin Tunçboyacı, *Akabi Hikayesi, Boşboğaz Bir Adem ve Temaşa-i Dünya Romanları Çerçevesinde 19. yy. Osmanlı Modernleşmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2001; Laurent Mignon, “Tanzimat Dönemi Romanına bir Önsöz: Vartan Paşa'nın Akabi Hikayesi”, *Hece Dergisi*, S. 65-66-67, Ankara 2002, s. 538-543; Erkan Erginci, *Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi*, Bilkent Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007; Şeyda Başlı, “*Ulusal Alegori*”den *İmparatorluk Eğretilmesine: Osmanlı Romanında Çok-Katmanlı Anlatı Yapısı*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2008.; *Cankara(2011)*; Arif Tapan, *Reading Armeno-Turkish Novels Narratologically in The Context of The Nineteenth-Century Modern Ottoman Novel: Akabi Hikayesi and Bir Sefil Zevce*, The Graduate School of Humanities and Social Sciences of İstanbul Şehir University, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018; Neveser Köker, “Inconvertible Romance: Piety, Community and The Politically Disruptive Force of Love in Akabi Hikayesi”, *Ottoman Culture and The Project of Modernity*, Ed.: Monica M. Ringer, Etienne E. Charrière, I. B. Tauris, 2020, s. 133-146. *Akabi*'nin 2018'de Fransızca'ya tercüme edildi. Johann Strauss'un önsözü ve romanın geçtiği atmosfere dair açıklamalarla yayınlanan kitap: Hovsêp Vartanian, *L'Histoire d'Akabi: Le Premier Roman Turc (1851)*, Préface de Johann Strauss, Çev.: Haik Der Haroutiounian, Paris 2018. EHT'nin, Türkçe'nin, Ermenilerin ilk romanı olduğu gibi muhtevasının; tarihi, folklorik, filolojik zenginliği dolayısıyla da gördüğü ilgi muhakkak devam edecek.

çok kere, hemen hemen *Akabi* hakkındaki her çalışmada vurgulandı. Ben roman hakkında detaylı bir tahlil yapmayacağım. Sadece, romanın üzerine kurulduğu ana tema ile Vartan'ın gençliği arasındaki irtibata dikkat çekmeye çalışacağım.

Kitapta öğrendiğimiz hikâyelerden birisi başkahramanın ebeveynleri hakkındadır. Akabi'nin annesi Katolik Anna ile Gregoryen Boğos birbirlerine âşık olurlar. Ancak iki mezhebin mutaassıp taraftarları ilişkilerini onaylamaz. Bu birliktelik karşısındaki en büyük engel de Boğos'un/Katolikler'in büyük bir düşmanı Bağdasar'dır.

Âşıklar yine de her şeyi göze alarak gizlice nikahlanırlar. Evlenmelerinden kısa süre sonra “*Katolik vaka'sı*”(1828) zuhur eder. Çiftimiz artık iki milletin de hasmı olmuştur. Yanına sığınmış oldukları Boğos'un Fransız dostu, Osmanlı başkentinden ayrılarak memleketine dönmek zorunda kalır. Boğos'un zalim abisi Bağdasar, nüfuzunu kullanarak kardeşini, Ermeni Patriği tarafından Katolik ilan ettirmeye ve Devlet tarafından sürgün kararının çıkartılmasına muvaffak olur. Boğos sürgüne uğramamak için Avrupa'ya kaçar ve orada uzun yıllar perişan bir hayat yaşar. Yıllar sonra İstanbul'a dönebilse de karısı ve kızı ile saadete kavuşmadan vefat eder. Bağdasar bununla da yetinmeyip kardeşinin kızı Akabi'yi, Katolik olmaması için, bebek iken annesinden kaçıırarak Gregoryen olarak yetiştirir.

Annesinin kim olduğunu bilmeden büyüyen Akabi ileride Katolik Hagop'la karşılaşır. Kaderin cilvesi olarak o da tıpkı annesi gibi farklı mezhepten olan bu gence sevdalanır. Kendi çıkarları ve mezhep taassubu yüzünden kardeşinin saadetine engel olan Bağdasar yeğeninin sevdasına mani olmak için de herşeyi yapar. Aynı durum Hagop'un Katolik ailesi ve onların akıl hocası kötü papaz içinde geçerlidir. Onlar da iki mezhebin kavuşmaması için çabalarlar...

Akabi Hikâyesi; İstanbul Ermeni Milleti'nin 19. asrın ilk yarısında içinde bulunduğu atmosfer içerisinde anlam kazanıyor. Bu durum roman hakkında yapılan önceki çalışmalarda da vurgulandı. Kitap okunduğu zaman Ermenilerin; mezhep, eğitim, Batılılaşma meselesi hakkında yazarının düşünceleri rahatça görülüyor.

Bunun ötesinde Hovsep Vartan 35 yaşında iken yayınlayan romanı onun hayatı hakkında otobiyografik unsurlar da barındırıyor olmalı. Onun ailesi de “*Katolik vaka'sı*”ndan etkilenmişti. Annesi Ankara'ya sürülmüştü, kendisi gençliğinde iki cemaat arasında kalmıştı. Ve en dikkat çekicisi ise Vartan da diğer mezhepten bir kız ile nişanlanmış ama aynı romanındaki çiftler gibi birliktelikleri trajik şekilde sona ermişti...

1.3. Hasunist Mi? Anti-Hasunist Mi?¹⁰⁵

Ermeni Katolikleri Gregoryen Kilise’den ayrılarak, 1830’da Osmanlı tarafından kendilerini yönetme hakkı verildiğinde bu defa kendi içlerindeki problemler gün yüzüne çıkmaya başladı.¹⁰⁶ Katolik Ermeniler arasında meydana gelen ihtilafların en temel kaynağı Papa’nın cemaat üzerindeki otoritesinin nasıl olacağı hakkındaydı.

Bir taraf, papaları Katolik aleminin mutlak temsilcisi sayıp her türlü hakka sahip olduğunu kabul ediyordu. Ermeni Katolik Cemaati’nin de Vatikan’ın idaresi ile yönetilmesini istiyorlardı. İbadetlerde Latince’yi ve Latin litürjisini benimsiyorlardı. Roma Propaganda Koleji’nde yetişen Ermeni din adamları doğal olarak bu temayüldeydi.

Bu görüşe muhalif olan taraf ise Papa’ya saygı duyduklarını ancak liderlerinin belirlenmesi, kilise mülklerinin, Millet’in eğitim kurumlarının yönetimi gibi hukuki hakların tamamen Papa’ya verilemeyeceğini savunuyorlardı. Yüzlerce yıldır uyguladıkları, Ermeni kimliği ile kaynaşmış litürjinin, ibadet dilinin Latinleşmesine karşı çıkıyorlardı. Ayrıca Papa taraftarları gibi, Gregoryen Kilise ile ipleri tamamen koparmak istemiyorlardı. Önceki bölümde bahsettiğim Mihitryan Tarikatı ise bu “milliyetçi” Katoliklik anlayışının en önemli temsilcisiydi. Ermenice’ye, Ermeni kültürüne gönülden bağlılardı.

Katolikler içinde çok sayıda fikir ayrılığı bulunuyorsa da temel çatışma, bahsi geçen “Latinleşmek” ve “Ermeni kalmak” meselesi hakkındaydı. 19. yüzyılda bu tartışmalar, din adamı “Hasun”un ismi üzerinde simgeleşti. Andon Hasunyan Roma’da Propaganda Koleji’nden eğitim görmüş, dolayısıyla Papalık ideolojisine, Latinleşme fikrine bağlı idi.

Cemaat üzerindeki nüfuzunu arttırmak arzusunda olan Papa, din adamı Hasun’u 1842’de Katolik Ermeni ruhani liderinin yardımcılığına getirtmeye muvaffak oldu.¹⁰⁷ Bu tarihten itibaren 40 sene boyunca, Ermeni Katolik Cemaati ve Devlet nezdinde Hasun’un itibarının inişli çıkışlı bir seyri olmuştur. Bir yandan güçlü bir siyasi figür olarak Patrikhanesi’nin teşkilatlanmasına öncülük etmiş, Zeytun ve Balkan isyanlarında nüfuzunu kullanarak uyguladığı politika ile Devlet’in memnuniyetini kazanmıştı. Diğer

¹⁰⁵ Katoliklerin millet olarak tanınmasından itibaren 19. asır boyunca yaşadıkları atmosferi bölüm boyunca esas olarak şu kaynaklardan takip ettim: “*Türkan(2012a)*”; Salim Dermakar, *Arméniens et catholiques, de l’émancipation au schisme: Une identité contrariée au temps de l’éveil des nationalités (1809-1888)*, Cerf, Paris 2022. Bundan sonra “*Dermakar(2022)*”.

¹⁰⁶ Ahmet Türkan, “İstanbul’daki Katolik Ermeni Gruplarının Problemleri ve Papalığın Müdahaleleri (19. yy.)”, *History Studies: International Journal of History*, C. 4, S. 2, Temmuz 2012, s. 322. Bundan sonra “*Türkan(2012b)*”.

¹⁰⁷ Katolik Milleti hakkındaki çok önemli bir husus, 1830’daki tesisinden itibaren iki lidere sahip olmalarıdır. Doğrudan Devlet’e karşı sorumlu olan cismanî(sivil) patrik, Babıali ile Cemaat arasındaki işleri görüyordu. Diğer lider ise Roma tarafından tayin edilen ruhani patrik(İstanbul Başpiskoposu) idi. Bu iki başlı sistem Cemaat içerisinde pek çok da probleminde ana sebebi olmuştur. Bkz.: *Türkan(2012a)*, s. 23-25; *Dermakar(2022)*, s. 223-224, 825-826.

yanda Katolik Ermeniler üzerinde Papalık'ın tesirini arttırmaya çalışması Millet ve Devlet'in tepkisine yol açtı.

Hasun 1845'te Devlet tarafından cismanî patrik olarak atandı. 1846'da ise selefi Maruşyan'ın vefatı ile ruhani liderliği de üstlenerek bu iki makamın sahibi oldu.¹⁰⁸ Özellikle bu tarihten itibaren Hasun'u, Hasun'un politikalarını desteklemek; Papa'yı, Latinleşme'yi desteklemekle eş tutuluyordu.

İstanbul ve Kilikya makamlarının birleşip başına Hasun'un geçtiği 1867'den itibaren ise literatürde Hasun destekçileri için “*Hasunist*” muhalifleri için “*Antihhasunist*” terimleri kullanılmaya başladı. Dönemin belgelerinde/matbuatında yeralmaya başlayan bu ifadeler daha sonraki literatürde, 1867 öncesini de kapsayacak şekilde teşmil edildi. Kısıtlayıcı ve anakronik olmasına rağmen Hasun'un Ermeni cemaatinde görev aldığı tüm dönemler için ben de yaygınlık kazanmış bu sıfatları kullanacağım.

Tüm cemaati etkileyen bu büyük Hasunist-Antihhasunist hizipleşmesinde Vartan Paşa'da muhakkak bir tarafı desteklemiş olmalıydı. Peki ama hangi tarafı? Bu konuda da literatürde fikir birliği yok:

Yervant Çarkçıyan meşhur kitabında(1953); Hasun-Antihhasun tartışmalarını anlatırken: “*Vartan Paşa'nın gazetesi, Hasunyan tarafını müdafaa ettiği için kapatıldı.*” diyor.¹⁰⁹

Alboyacıyan(1954), şöyle yazıyor: “*Vartan Paşa, Viyana Mihitryanları'nın müridi olarak Hasunyan tarafına mensuptu. Ancak tarafsız bir pozisyon almak zorunda kaldığı bir dönem oldu.*”(s. 17)

Azadyan(1954), Paşa hakkında pek çok kaynağı görmesine rağmen yine de kesin bir sonuca varamıyor: “*Vartan Paşa'nın Hasunist mi Antihhasunist mi yahut tarafsız mı olduğu henüz belli değildir.*”

Kut(1986), Luys(1908)'u referans göstererek, “*Hasunist bir kişi olarak tanındığı halde anti-Hasunist bir mecmuada yazılar yazması tenkit edilmiştir.*” diye yazıyor.¹¹⁰

¹⁰⁸ Hasun sivil patriklikten 1848'de istifa etmek zorunda kalmıştı. Ama ruhani patrikliği uzun süre daha devam etti. Bkz.: *Dermakar*(2022), s. 224.

¹⁰⁹ Çark(1953)'ta aslen s. 267'da farklı şekilde yeralan cümle, arka iç kapaktaki doğru-yanlış cetvelinde tashih edilmiş. Ben düzeltilmiş halini aktardım. Bu bilgi doğru olup olmayışından da önce, Çarkçıyan tarafından yazıldığı için dikkati hakediyor. Diğer pek çok Ermeni gibi Vartan Paşa'nın ilk Türkçe biyografisi de Çark(1953)'ta yayımlandı. Bu kitaptaki “*Hasunist ve Antihhasunist Meselesi*” bölümü(s. 263-267), erken Cumhuriyet döneminde Ermeni Katolik Kilisesi'nin ve Rahip Çarkçıyan'ın konu hakkındaki fikrini göstermesi açısından da ilginçtir. Rahip Çarkçıyan bu tesirli olayda açıkça Hasun'un tarafını tutuyor ve haksızlığa uğradığını söylüyor. Mesela ona göre; sırf Hasunist olduğu için görevden alınan Dr. Sinapyan acıya dayanamayıp vefat etmiştir. Vartan Paşa'nın da aynı şekilde, haksız yere gazetesi kapatılmıştır. Çarkçıyan bu bilgiyi verdiği cümlelerin dipnotunda “*Gatoğige Artzakank(1912)*” referansını veriyor. Tamamen Paşa hakkında olup onun adını taşıyan bu makaleyi, Çarkçıyan'dan başka kullanan bir çalışmaya rastlamadım. Katolik Patrikhanesi'nin periyodığında yayınlanan makale gerçekten de açıkça Paşa'nın Hasunist olduğunu yazıyor.

Cankara(2011) ise *Akabi Hikâyesi*'nin muharririnin Mıhitaryan oluşu, Hamazkyats üyeliği gibi hakkındaki diğer bilgilerle çeliştiği için, Çarkçıyan'ın iddiasına tereddütle yaklaşıyor: “*Bu konuda elimizde fazla veri olmadığından, yapılacak yorumlar bu aşamada ancak spekülasyon düzeyinde kalacaktır*”.¹¹¹

Paşa hakkında en kapsamlı çalışma olan *Tanielyan(1996)*, Hasun Meselesi'ne de geniş yer ayırıyor. Paşa'nın Hasun tarafını tuttuğunu söyleyen kaynakları değerlendirip, son tahlilde bu görüşün doğru olamayacağına hükmediyor: “Paşa eğer Hasunist olsaydı Hamazgeats Cemiyeti'ne üye olamaz ve *Akabi* gibi bir kitabı kesinlikle yayınlamazdı”.¹¹² Ancak, Tanielyan'ın yorumuna karşılık, erken tarihlerden itibaren pek çok çağdaşı Paşa'nın Hasunist olduğunu yazmış.

Bu bölümde ilk kez gün yüzü görecektir kaynaklarla beraber mevcut literatürü de tekrar ele alacağım. Böylece Paşa'nın Dersaadet'te kâh sert esip kâh durulan Hasun rüzgarı karşısındaki tavrını anlamaya çalışacağım.

1.3.1. Hasun'a Muhalefeti

1.3.1.1. Hamazkyats'a Üyeliği

Hamazkyats Cemiyeti Mıgırdıç Beşiktaşlıyan öncülüğünde 1846'da kuruldu.¹¹³ Cemiyet, Ermeni milleti için; Faydalı kitaplar yayınlamak, taşraya kadar ulaşıp erkek ve kız okulları kurmak, tarımı geliştirmek, Ermeni tarih ve kültürü üzerine çalışmalar yapmak, somut mirası korumak, Avrupa standardında bir ticaret geliştirmek gibi ulvi amaçları ve yoğun bir programı vardı.

Kurucular içerisinde Avrupa'da eğitim gören genç nesil Ermeni entelektüellerinin ismi ön plana çıkıyor. Vartan da tam olarak bu profile uygun birisiydi. Hasun, kurulduğu günden beri bu Cemiyet'in karşısında olmuştu. Faaliyetlerinin önlenmesi için defalarca Papa'ya başvurdu.¹¹⁴

¹¹⁰ Kut(1986), s. 199.

¹¹¹ Cankara(2011), s. 344.

¹¹² Tanielyan(1996), s. 194. “Հասունն ու անոր թիկունք հանդիսացող Վատիկանը բուն պայքար շղթայագերծած էին «Համագրեաց Ընկերության» դեմ, որուն գլխավոր հիմնադիրներէն էր գործուն անդամներէն հանդիսացած էր Յովսէփ Վարդանեանը: Եթէ Հասունական ըլլար ան, վստահաբար հրատարակութեան պիտի չտար Ազատին, որ Հասունեանով ներկայացող մոլեռանդութեան էր խաւարանդութեան ներկայցումը կը կատարէ:”

¹¹³ Cemiyet'in kuruluşunda henüz 17 yaşında olan Beşiktaşlıyan Venedik ve Padova okullarında tahsil görmüştü. Modern Ermeni ulusu düşüncesinin oluşmasındaki öncü ve en sembol isimlerden birisi oldu. Bkz.: Dermarkar(2022), s. 205, 208.

¹¹⁴ En çok rahatsız olduğu durum bu eğitilmiş Katolik Ermeniler'in Ana Kilise(Gregoryenler) ile iyi ilişkiler içinde olmasıydı. Hasun onları engellemek için Babiali'ye; Hamazkyats'ın Kadim Ermeni Krallığı'nı diriltmeye çalışıp Sultan'a sadık olan Ermenilerin aklını karıştıracağı iddiasında bulundu. Dermarkar(2022), s. 205-217.

Vartan'ın ismi 1846'da yayınlanan nizamnamede olmadığı için Hamazkyats'ın kurucuları arasında bulunup bulunmadığı belirsiz. Ancak Hasun'un müdahaleleriyle 1848'de güncellenmek zorunda kalınan yeni Nizamname'nin altındaki 11 imza arasında Hovsep Vartanyan'ınki de bulunduğundan, kısa zamanda Cemiyet'in mühim isimlerinden birisi olduğunu anlıyoruz.¹¹⁵

1.3.1.2. Memoria ve Diğer Tercümelere

1852'de yayınlanan “*Il Mechitarista di San Lazzaro di Venezia*” isimli kitap Ermeni Katolikler arasındaki sürmekte olan huzursuzluğu en üst seviyeye çıkardı.¹¹⁶ Bu İtalyanca kitap Venedik Mihiteryan Tarikatı'nı ağır şekilde eleştiriyor, hatta kafirlikle suçluyordu. Üzerinde inandırıcılıktan uzak sahte bir basım yeriyle(Livorno) ve yazarı belirtilmeden yayınlanmıştı. Bütün Mihiteryan Tarikatı'nı hedef alan bu kitabı kim, kimin talimatı ile yazmıştı? Masraflarını kim karşıladı? Nerede, kaç adet basıldı? Nasıl dağıtıldı?

Kitabı Hasun'un yayımla(t)dığından emin olan Venedik cephesi, ilgili makamlara başvurdukları gibi “*Il Mechitarista*”daki iftira/suçlamalara cevap veren pek çok yayın yaptılar.¹¹⁷ Venediklilerce kaleme alınan İtalyanca, Fransızca, Ermenice reddiyeler kısa süre içinde ciddi bir literatür oluşturdu.

1852-54 arasında basılan Ermeni Harfli Türkçe kitapların hatırı sayılır kısmı da “*Il Mechitarista Meselesi*” hakkındadır. İşte *Il Mechitarista*'ya karşı yayınlanan EHT kitaplardan bir tanesinin kapağında da Vartan Paşa'nın ismini görüyoruz.¹¹⁸

Vartan Paşa, İtalyanca'dan çevirdiği “*Memoria(1853)*” risalesine yazdığı zeyilde eserin mahiyetini ve niçin tercüme ettiğini anlatıyor:

“Bir buçuk seneden beri milletimizin şirazei hüsnü ittifakını tar u mar idüb, başımıza bunca mihnet ü meşakkatı davet eden ve kardaşı kardaşa, ve evladı pedere, ve küçüyü büyüğe ve elhasıl akranı akrana ve dostu dosta düşüren, ve her cayü mahalde tohmı şikak ve fesadı saçıp kay koparan, ve **Venedig Mhitaryanı** namı müteberi ile mestur betnamlığı cümleye malum ve

¹¹⁵ Tanielyan(1996), Vartan'ın “76 kurucu üyeden birisi” olduğunu yazıyor. Pamukciyan'da aynı şekilde onu, kurucu üye olarak tanıtıyor. (s. 155) Ancak ikisi de bunu doğrulayacak bir kaynak göstermediği gibi ben de bir kanıta ulaşamadım. Aksine Cemiyet'in kurulduğu 1846 senesinde, Ermenice ve EHT paralel olacak şekilde yayınladığı nizamnamesinin sonundaki 76 isim içinde Vartan yok. Ancak bu listede Cemiyet'in esas kurucuları Şişmanyan ve Beşiktaşlıyan'ın da ismi bulunmuyor. Dolayısı ile bir sonuca varamıyorum. *Haydarar Nahagarkutün Ingerutyann Hamazkyats, İttifak Millet Tesmiye olunan Kompaniyemize Beyan Name Dir*, İstanbul 1846. Dermakar ise kitabında Avrupa arşivlerinden temin ettiği iki listeyi kullanmış noksan olduklarını kendisi yazıyor.(s. 207-208); 1848 Nizamnamesi için ise bkz.: *Çadakovutün Hamazkyats Ingerutyann(1851)*, s. 43.

¹¹⁶ *Il Mechitarista di San Lazzaro di Venezia*, Livorno, 1852.

¹¹⁷ Kitabın detaylı hikâyesi için bkz.: *Dermakar(2022)*, s. 264-300. Osmanlı Devleti'nin kitap karşısında aldığı tedbirlere dair bkz.: *Türkan(2012a)* s. 88-91.

¹¹⁸ *Memoria Yani Venedig Miapanutyunu Ermeni Mhitarian Rahiblerinin Aleyhine Mükerrerer Zuhura Gelen Şekvalerin Sebeblerini Tafsil ü Beyan İçün Roma Divanlerine Takdim Olunan Bir Resale*, Lisani Talianiden Tercüme Eyledi Bahrie Baş Tercümanı H. Vartanyan Paşa, H. Kayolun Tabhanesinde, Beyoğlu 1853.

ayan olan şu talianca zehrnak zemm ve hicv kitabının ne sebebe mebni ol mertebe şeytani ve fasid bir lisan ile kaleme alındığı sival olundukda, anı bilvicuh istishab edenler teraflerinden ekseria verilen cevap buyudu. “Ya Mhitaryanlarda bize karşı **Memoria** nam bir resale yazıb bin kat ziadesin söylemiş olduklarından, Romanın emri ile bizede böyle bir şiddetli cevap yazmak hakk ve farz oldu:

Ve mezkür zemm kitabının ibtidaden böyle Roma teysiri, ve müteber yegeşesaganlar{din adamları} himayeti tahtında bulunduğuna, ve mezbur Memorianın dahi ne makule şey olduğuna kimsenin malumatı olmadığına nazaran, şu cevabı her kes işitdikde, her ne kadar Mhitaryanları istishabe kalkışsa, yine fikirde bir şüphe eseri cevelan idüb, elbetde Mhtarisyarlarda şu Memoria denilen resalede bir takım suçı lisan etmemiş olsalar, karşılığında böyle şiddetli bir şey yazılmazdı deyi tefekkür olunurdu:(s. 42-43)

Paşa’nın söylediği gibi Ermeniler arasına fesat tohumu eken, kardeşi kardeşe düşüren *Venedig Mhitaryanı(Il Mechitarista)(1852)* gerçekten de Venediklilerin “*Memoria Diretta a Sviluppate(1850)*”¹¹⁹ risalesini hedef alarak yayınlanmıştı. Peki *Memoria* bu “şeytani lisani” hakedecek bir kitap mıydı?

Memoria söze; “Propaganda Okulu”nda yetişenlerin kadim Ermeni ayinlerini bırakıp Latinleştiklerini anlatarak başlıyor. Devamında Sivaslı Mhitar ve Cemaati’nin hikâyesinden büyük bir övgüyle bahsediyor. Mhitaryanların tarihini, hizmetlerini, yıllar boyunca Katolik dünyasından gördüğü takdirleri delilleriyle aktarıyor. Tarikat’ın pek çok papadan, alimden, ruhaniden aldığı tasdiknamelerin suretini yayınlıyor.

“*Memoria Diretta a Sviluppate(1850)*”, Venediklilerin o zamana kadar maruz kaldıkları suçlamalardan kendilerini aklamak ve saygınlıklarını ispat etmek için yayınlanmıştı. İstanbul Başpiskoposu Hasun’un, Tarikatlarına karşı tutumunu tenkit ediyorlarsa da ölçülü bir dil kullanmışlardı. Zaten 30 sayfalık kitabın yarısı belgelerin suretine ayrılmıştı.

Hasun tarafından yayımlatılan “*San Lazzaro(1852)*” ise baştan aşağı hakaret/iftira ile doluydu. Venedik Tarikatını dinsizlikle suçlayıp tamamıyla ortadan kaldırılması gerektiğini söylüyordu. İşte Vartan Paşa, “*Memoria*”nın masum olduğunu, kesinlikle Hasunistlerin iftiralarının gerekçesi olamayacağını Türkçe okuruna göstermek için kitabı tercüme etmişti.

Paşa “*İlanı Mütercim*” bölümünde millete hizmet için başka tercümeler de yaptığını söyleyip bir tanesinin ismini veriyor: “{...} geçende Faziletli Monsenyor İlaro hazretlerinin namei umumisini tercüme ve tab itdirdim” (s. 26).

Millet arasındaki “*Il Mechitarista*”nın uyandırdığı infial Papalık ve Osmanlı Hükümeti’ni de uzun süre meşgul etmişti. Ve nihayetinde yasaklanıp toplatılmasına karar verildi.¹²⁰ Papa “*Il Mechitarista*” meselesini araştırması için İstanbul Başpiskoposu Hillereau(İlero)’yu görevlendirmişti. İlero’nun Papa’ya takdim ettiği

¹¹⁹ *Memoria Diretta a Sviluppate I Motivi Delle Imputazioni Che Si Riproducono a Carico Della Congregazione Dei Monaci Armeni Mechitaristi*, Venise San Lazzaro 1850.

¹²⁰ Hadiselerin gelişme safahatı hakkında: *Dermarkar(2022)*, s. 264-300. Ortaya çıkan nümayişler, kitabın toplatılması ve imha edilmesi sürecinin Osmanlı belgelerine yansımaları için: *Türkan(2012a)* s. 88-91.

raporlar daha sonra kitap olarak da yayınlandı.¹²¹ İşte Paşa'nın tercüme ettiğini söylediği İlaro'nun "*namei umumisi*", Hillereau(İlero)'nun bu konu hakkındaki raporu/raporları olmalı. Başpiskopos Hillereau raporlarında Hasun tarafını mutlak suçlu olarak gösterip Mıhitaryanlar'a hak vermişti. Dolayısı ile Paşa'nın niçin bu kitabı tercüme ettiği kolayca anlaşılıyor.¹²²

Paşa'nın İlaro'nun raporunu ve *Memoria*'yı sadece tercüme etmiş olması bile onun Hasun muhalifi olduğunun açık bir ispatı. Bunun yanında *Memoria* tercümesine yazdığı zeyilde doğrudan Hasun'un şahsını da hedef alıyor:

Azim teesüf edecek şeydir ki, bir adam, ve hususiyle bir yegegesagan{din adamı}, ve bir millet ruhani reisi, emsali hakkında bu mertebe zarar u nefsaniyete giriftar olub, dünya alem muvacehesinde, ayan aşikâr böyle bir muamelei adavetkâriye irtikâb iyleye, hatda şurasında düşünmeyerek ki yüz elli seneden beri bunca asarı hayriye ve ruhaniye ile yükselerek, hedefi nazarı amme olan böyle bir binayı temelinden sarsmak, yahot yıkıp harab etmeye çalışmak dindarlar kalbinde bu esas üzerine bina olmuş din ü ruhanietide beraber yıkub yer ile yeksan itmekle müsavi dir:(s. 43)

1.3.1.3. Yasaklanan Kitapları

Akabi Hikâyesi(1851), *Boşboğaz Bir Adem*(1852) ve *Topal Şeytan Hikâyesi*(1853)'nden¹²³ ileride tekrar bahsedeceğim. Bu bölümde ise özellikle vurgulanması gereken ortak bir özellikleri var: Hasun'un bu kitapları yasaklamış olması...

Akabi Hikâyesi'nin yayınlanışının hemen ardından Hasun bu kitabı yasakladığını ilan etti. 1852 Mart'ında *Arşaloy's Araradyan* Gazetesi, "bugünlerde Konstantinapolis'teki her Katolik kilisede Hasun'un kitabı yasakladığını söyleyen kararname okunuyor" diye yazıyor. Ve bu kararnamenin metnini yayınlıyor. Buna göre *Akabi Hikâyesi* dinen ve ahlaken uygunsuz bulunduğu için yasaklanmış. Gençleri yozlaştıracak bu kitabı evlatlarından uzak tutmaları, özellikle ebeveynlere tembih edilmiş.¹²⁴

¹²¹ *Inchiesta Giuridica Sulla Compilazione e La Pubblicazione Del Libello Intitolato Il Mechitarista di S. Lazzaro di Venezia avente per iscopo di palesare su di chi deve ricadere la responsabilita di detto libello*, Dai Torchi Di San-Benedetto, Costantinopoli 1852.

¹²² Başpiskopos İlero'nun raporlarının EHT'ye yapılmış birden fazla tercümesi var. Vartan'ın burada kastettiği "*namei umumî*"nin bunlardan hangisi olduğunu kesin olarak anlamış değilim. İlero'nun bu kitabı hakkında çok ilginç bir mesele daha var. Paşa'nın yazdıklarına bakarsak, bir kimse Paşa'nın İlero kitabı çıktığı zaman bu tercümenin yanlışlarla dolu olduğu dedikodusunu yayıp "*epeyice ahmaklarıda inandırmış*"(s. 26) Ve bu kişi İlero'nun aynı kitabı/raporunun yeni bir tercümesini yapmış. Mütevazı EHT matbuat içinde; "*Il Mechitarista Meselesi*" hakkındaki İtalyanca kitabın aynı sene iki defa yayınlanması, konunun Millet nezdindeki ehemmiyetini göstermesi açısından son derece önemli. Konu hakkında daha pek çok imzasız EHT risaleleyi de Vartan Paşa'nın çevirmiş olması gayet muhtemel.

¹²³ *Topal Şeytan Hikâyesi*, Lısaj Nam Masal Nuisin Fransızca Te'elifinden Lisa'nı Türkiye Tercüme Kılınmıştır, Cildi Evvel-Cildi Sani, H. Mühendisyan'ın Tabhanesinde, Asitane 1853.

¹²⁴ *Arşaloy's Araradyan*, S. 411, 14(m. 26) Mart 1852, s. 3. Ayrıca bkz.: *Şdigyan*(1956), s. 105. *Akabi Hikâyesi* kapağında 1851 tarihini taşıyorsa gazetelerde gördüğüm ilk reklamı 12 Mart 1852 tarihini taşıyor.

Aynı sene, *Boşboğaz Bir Adem*(1852) yayınlandığında Hasun, kendi yetkisi dahilinde bu kitabı da engellemek için uğraştı. Bunun yanında Roma'ya başvurarak bu iki kitabın Propaganda nezdinde de yasaklanmasını sağladı.¹²⁵ Roma'nın kendisine yapılan başvuru doğrultusunda incelediği kitaplar hakkındaki karar, Hasun'un kiliselerde ilan ettirdiği ile tamamen paralel: Bu iki Türkçe kitabın gençlerin temiz kalplerini kirleteceği, onları dinsizliğe sevkedeceği gerekçesiyle okunması ve bulundurulmasını men ediyor.

Bu kitaplardan özellikle *Akabi*, muhalifler gözündeki olumsuz Hasun temsilini mükemmelen resmediyordu. Romanın baş kötüsü düzenbaz, Cemaat içinde fesad çıkaran Katolik din adamı Fasıdyan'ın isminin, 1850'lerde kitabı okuyan birisine Başpiskopos Andon Hasunyan'ı çağrıştırmaması mümkün değildi.¹²⁶ Ancak Hasunyan tarafı da olaya tam aksi yönden bakıp, Vartan'ın yazdığı kitapların cemaat içinde fesad çıkardığını düşünerek, Kutsal Makam tarafından yasaklanmasını sağladılar.

Bu yasağın toplumda nasıl karşılık bulduğunu kısa süre sonra çıkan haberlerden öğreniyoruz. *Noyyan Ağavni* Gazetesi, Mayıs 1853'te Vartan'ın Fransızca'dan çevirdiği *Topal Şeytan*(1853)'i takdirle tanıtıyor.¹²⁷ Peşi sıra Hasunyan'ın bu kitabı ahlaksız ve dine aykırı olduğu için lanetlediğini söylüyor. Ancak gazetenin yazarına göre: “Hasunyan'ın yaptığı faydasız bir uğraştır. Bu çağda bir kitabı yasaklamaya çalışmak ancak o kitaba ilgiyi arttıracaktır. Nitekim *Akabi Hikâyesi* yasaklanmaya çalışıldığında kitaba olan ilgi daha da artmış ve mevcudu kısa sürede tükenmişti.” Temmuz 1853'te *Arşaloys Araradyan* da aynı minvalde yazıyor.¹²⁸ Hasun'un *Topal Şeytan*'i yasakladığını söyleyip, “geçmişte *Akabi*'ye yapılan baskının kitabın şöhretini arttırışı gibi aynı durumun *Topal Şeytan*'in başına gelmesini” temenni ediyor.¹²⁹

Zaten aynı ay içerisinde de Hasun kitabı yasaklıyor. Dolayısıyla kitap piyasaya 1852'de verilmiş olabilir. *Arşaloys Araradyan*, S. 410, 29 Şubat(m. 12 Mart) 1852, s. 4.

¹²⁵ *Şdigyan*(1955), s. 105.

¹²⁶ Hasunyan, Ağustos 1846'da pek çok kişinin tepkisini çekerek ruhani patrik olmuştu. Böylece Katolik Ermeniler arasındaki Hasun üzerinde sembolleşen birinci büyük kriz dönemi başladı. *Dermakar*(2022), s. 116-117, 156. Vartan kitabına, anlattığı hikâyenin 1846 Aralık'ının sonlarında geçtiğini belirterek başlıyor. Yani Hasun'un patrik olmasından kısa süre sonra: “*Tarihi ıseviyenin bin sekiz yüz kırk altı senesi, kânını evvelin hitamına doğru {...}*”, *Akabi Hikâyesi*, Mühendis Oğlu Tabhanesinde, Kostantaniye 1851, s. 1.

¹²⁷ *Noyyan Ağavni*, S. 60, 2(m. 14) Mayıs 1853, s. 3-4.; Ayrıca bkz.: *Şdigyan*(1956), s. 103-105; *Reading Akabi*(2014), s. 13-15.

¹²⁸ *Arşaloys Araradyan*, S. 444, 19 Haziran(1 Temmuz) 1853, s. 4.

¹²⁹ Vartan'ın koyduğu şu dipnot Hasun'un *Topal Şeytan*'dan niçin rahatsız olduğunu gösteriyor: “*İhtimal dır bu faslı okuyanlardan bazıları Venedig Mhitaryanı tabir olunan mahud zemm kitabının dahi Stambolda böyle gizli ve isimsiz olarak basıldığını hatırlarına getirerek, burası mahsus yapma dır ve fransızcasında olmayan bir ilave dır deyecekler: Ancak yağnış fikire zahib olurlar. çünkü o mekruh kitabın yazıldığı, basıldığı, ve halka yayıldığıнын esrarları Topal Şeytana malûm olsa, bu kadar hafif geçemez idi:”*, C. 1, s. 152, dp. 1. Ayrıca Vartan kitabın Fransızca aslında olan, “*Topal Şeytan*'ın meleklerle sataştığı kısımları” tercüme etmeyişinin gerekçesini şöyle anlatıyor; “*Çünkü malûm dır ki, burası Paris deyil, Sbanya hiç. hatda şeytan kovalamak üzre sokaklarda eli deynekli haylıca melake dolaşib, dört gözle böyle bir şey aramakda olduklarından, Topal Şeytan o halde birine çatsa, ya birinin*

Propaganda ilk iki kitap gibi *Topal Şeytan*'ı da kara listeye aldı mı bilemiyorum.¹³⁰ Ama *Arşaloy's Araradyan*'a bakarak Hasun'un bunun için çabaladığını anlıyoruz. Netice olarak Vartan'ın, Hasun'a muhalefetini esirgmeden yazdığı edebi kitaplarının toplumda revaç bulduğunu ve Hasun'u rahatsız etmekte de haklı olduğunu söyleyebiliriz.

1.3.2. Hasunist Kanıtlar

Paşa'nın Hamazkiats üyeliğinin(1846) yanısıra *Akabi*(1851), *Boşboğaz*(1852), *İlaro*(1852), *Memoria*(1853), *Topal Şeytan*(1853) kitaplarından erken dönemde Hasun muhalifi olduğu kesin olarak anlaşıyor. Peki hayatı boyunca böyle mi kaldı? Paşa hakkındaki en önemli kaynaklardan *Pazmaveb*(1901) tam tersini söylüyor:

Vartan Paşa, Romalı{Katolik} bir Ermeni olarak cemaatine yararlı olmaya çalıştı. Hasunist-Antihasunist meselesinde çok önemli bir rolü olmuştur. Kendinden emin bir şekilde Hasun'un tarafına katıldı. Hasun taraftarlarının sözcüsü olan Sedayı Hakiket'de çıkan birden fazla imzasız makalenin müellifi yalnızca Vartan Paşa olabilir.(s. 10)

Vartan Paşa'yı yakından tanıyan Püzant Keçyan da Paşa'nın ölümünden sonra hakkında yazdığı yazıda onun Hasunist olduğunu söylüyor.¹³¹ Daha başka pek çok belge de ilerleyen zamanlarda Hasun tarafında olduğunu bariz olarak gösteriyor.

1.3.2.1. Polemik Çıkaran Yazı, Paşa Ne Zaman Hasun Tarafına Meyletti?

Katolik Cemaat'i içindeki ilk büyük kriz 1846-53 arasında gerçekleşmişti. Bu dönem de Hasun'a muhalif olan pek çok kişi, Hasun'un 1862-1865 Zeytun İsyanı¹³² sırasındaki başarılı arabuluculuğundan sonra, 1867-1880 arasındaki ikinci büyük krizde bir tür ara pozisyon aldılar.

Vartan Paşa'nın da koyu Hasun karşıtlığının 1860'ların ikinci yarısında değiştiği anlaşıyor. Paşa'nın düşüncelerinin nasıl şekillendiğini en iyi kendi gazetesinde yazdıklarından takip edebiliriz. Ancak, maalesef *Mecmuayı Havadis*'in bu döneme ait koleksiyonunu bir bütün olarak inceleylemedim. Buna rağmen, ulaştığım münferit nüshalar ve diğer kaynakların anlattıkları ortaya oldukça tatmin edici bir tablo çıkarıyor.

eline düşse, mazallahu taala şeytan meytan diyemeyib a'nı vahidde hurdühaş ve müzmahal ideceklerine şübe yok dur:”, C. 1, s. 6-7. Bkz.: Ek-3.

¹³⁰ Şdigyan(1955); *Akabi* ve *Boşboğaz*'ı yasaklayan kararlar için, Propaganda'nın yasaklı kitaplar listesinin Ermenice ekini referans gösteriyor: “‘Rectli Propagandis’(Պրոպագանդիսի վճիռները) 4-րդ հատմանի հայկական հանդիպումը, Հռոմ, 1860, էջ 512”, (s. 105). Maalesef bu kaynağın aslına ulaşamadım. Tanielyan bu metni ondan alarak yayınlıyor. 1979, s. 271; 1996; s. 288. *Cankara*(2014) da İngilizce'ye tam bir tercümesini veriyor.(s. 63).

¹³¹ Püzantion, S. 925, s. 3. Püzant Keçyan'ın 1876-79 arasında, *Mamul* ve *Tercemanı Efkar*'da Vartan Paşa ile beraber çalışması hakkında bkz; Püzantion, S. 2002, 4 Mayıs 1903, s. 2; S. 3090, 13 Kasım 1906, s. 1.

¹³² Konuyla ilgili teferruat için: *Demarkar*(2022), s. 331-384.

Büyük kırılma 1867’de olmuş gibi. Bu senenin sonlarında, Vartan Paşa’nın yayınlandığı makaleler, birdenbire pek çok gazete tarafından şaşkınlıkla karşılanıyor. Paşa, uzun zamandır Hasun muhalifi iken yeni yazdıklarında Hasun’u savunduğu için, sert şekilde eleştiriliyor.

Polemiklerin sadece Ermeniler arasında kalmadığını görmek için *Mecmua-yı Maarif*’e bakabiliriz. Bu Osmanlıca(AHT) gazetede; “Ermeni milletinden bir zatın”, Vartan’ı zehir zemberek eleştirdiği yazısı 7 Nisan 1868’de yayınlanıyor.¹³³ Makale Vartan’ı, iki sene öncesine kadar Hasunyan’a muhalifken şimdi onu savunmakla suçluyor. Her insanın, hele ki halkı eğitmek iddiasında olanların tutarlı davranması gerekirken, Paşa’nın önceki söylediklerini unutup paraya tamah ettiğini ve Hasun tarafına geçtiğini yazıyor.

Mecmua-yı Maarif, Ermeni Milleti’nden gelen bu yazıyı tarafsızlığından dolayı yayınladığını belirtiyor. Yazının sonuna eklediği mütalaasında ise; dirayetine itimat ettikleri Vartan Paşa’ya bu mesleksizliği yakıştıramadığını, onun tek bir mevkiyi seçip orada durmasını aksi takdirde milletin her türlü eleştiride haklı olduğunu yazıyor.

Vartan Paşa’nın bu duruma verdiği cevap karşısında bu defa tarafsızlığı kenara bırakarak bizzat *Mecmua-yı Maarif* kendisi, ilk makaleden de ağır, bir yazı yazıyor. Böylece polemik büyüyor.¹³⁴

Papa yanlısı olan Hasun 1861’den itibaren İstanbul Katolik Cemaati’nin hem ruhani hem de cismani lideriydi. Ancak Katolik Ermeniler’in en üst rütbedeki ruhani lideri Cebel-i Lübnan’da ikamet eden Kilikya Katoğigosu’ydu. Aynı zamanda Kilikya Patriği olan Katoğigos Krikor Pierre kendi kiliselerinin tamamen özerk olması taraftarıydı. Dolayısıyla Papa yanlısı Hasun’a muhalifti. Kilikya Patriği Katoğigos Krikor Pierre’in ölümünden sonra yerine Eylül 1866’da Hasun seçildi. Hasun Temmuz 1867’de, henüz Babıali tarafından tasdik bile edilmeden, doğruca Roma’ya gitti. Papa’ya, temsilcisi olduğu Katolik Cemaati’nin kendilerine tabii olduğunu bildirdi. Papa IX. Pius da onu yeni patrik olarak Andon Bedros IX ismiyle takdis etti. Artık Kilikya Patriği ünvanını taşıyacaktı, ancak ikâmetgâhı İstanbul olacaktı.¹³⁵ Böylece birbirleriyle zıt fikirdeki İstanbul ve Kilikya Patriklikleri tek bir makam olarak Papalık lehinde birleştiler.

¹³³ “Saadetlü Vartan Paşa’nın Aleyhinde Matbaaya Tebliğ Olunan Layihadır”, *Mecmua-yı Maarif*, S. 21, 8 Nisan 1868, s. 3-4. Gazete bir önceki sayıda bu makalenin içeriğini şöyle ilan ediyor: “*Mecmua-yı Havâdis nâm gazeteden alınarak millet-i merkûme mütehayyirânından{şaşırmış} bazı zevat tarafından kaleme alınıp {...}*”, a.g.g., S. 20, 2 Nisan 1868, s. 4.

¹³⁴ “*Mecmua-yı Habâise Cevab*”, *Mecmua-yı Maarif*, S. 31, 21 Nisan 1868, s. 3-4. Nüshalarının sonuna İsmet imzasını atan *Mecmua-yı Maarif*’in sahibi, yazarları hakkında başka bilgin yok. Ermeni matbuatını takip ettiğine dair kimi ipuçlarına rastladım. İlk sayısı 15 Mart 1868’de çıkan gazetenin, ilk edisyonuna ait görebildiğim son sayı S. 181(11 Kasım 1868). Gazete Haziran 1876’da numarası sıfırlamış bir şekilde yeniden yayınlanıyor. Önceki neşrini uzun zaman önce “*esbâb-ı mübreme*” nedeni ile sonlandırdığını ilan ediyor. *Mecmua-yı Maarif*(2. Versiyon), S. 1, 22 Haziran 1876, s. 1. Bu ikinci edisyonun da en son 99. sayısını(12 Ekim 1876) görebildim.

¹³⁵ Charles A. Frazee, *Katolikler ve Sultanlar*, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s. 322-323.

İşte *Mecmua-yı Maarif*'teki eleştiri bu konu hakkındaydı. Meçhul Ermeni zatın yazdıkların göre: “Hasun Ermeni Cemaati’nin özerkliğini, kendi yöneticilerini seçme hakkını götürüp tamamen Papa’nın eline teslim etmişti. Bütün millet bu duruma feryat u figan ederken *Mecmuayı Havadis*(Vartan Paşa) Hasunyan’ın tarafını tutmuş umum milleti haksız görmeye kalkışmıştı. Oysaki iki sene evvel Hasunyan hakkında, o zamanın icab ettirdiğinden de sert sözleri, ağzına geleni yazıyordu. Bu döneklilik ancak paraya tamah etmesi ile açıklanabilirdi.”¹³⁶

Vartan’ın o dönemde kendi yazdıklarının koleksiyonu elimizde yok iken, gerçekte ne düşündüğünü, cemaat içindeki karmaşık siyasi hizipleşmelerdeki tutumunu net olarak anlamak mümkün değil.¹³⁷ İlerleyen bölümlerde de dönüp dolaşıp kendimizi bir muğlaklığın içinde bulacağız.

1.3.2.2. Reversurus Karşıtı Arzuhal

Dönemin papası IX. Pius(1846-1878)’un Doğu Katolikleri¹³⁸ üzerindeki nüfuzunu arttırmak için oldukça radikal planları vardı. İstanbul ve Kilikya Katolik Patriklikleri’nin birleşip başına Roma taraftarı Hasun’un geçmesi, Papa’nın elini oldukça güçlendirdi. Ve Temmuz 1867’de *Reversurus* Nizamnamesi’ni ilan etmesine imkân verdi.¹³⁹

Reversurus, Doğu Katolik Kiliseleri’nin özerk yapısını sonlandırıp, tamamen Papalık’ın merkeziyeti altına almayı amaçlayan bir düzenlemeydi. Buna göre; Doğu Patriklerinin, piskoposlarının seçimi tamamen Papa’nın insiyatifinde olacaktı. Patrikler beş senede bir Papa’yı ziyaret edecek ve gelişmelere dair rapor sunacaktı.

Hasun Kasım 1867’de İstanbul’a gelip patriklik makamına oturduğunda tüm ruhanilerden Reversurus’un icaplarını yerine getirmelerini istedi.¹⁴⁰ Papa IX. Pius’un Reversurus’u ilan etmesi ve ölümüne kadar geri adım atmayışı, durulmuş olan ilk tartışma döneminden(1846-53) sonra Katolik Cemaati içerisinde ikinci büyük krizin(1867-1880) başlamasına neden oldu.¹⁴¹

Yukarıda, Paşa’nın 1868’da gazetesine yazdıklarıyla Hasun’u/Papa’yı savunduğunu(en azından savunmakla itham edildiğini) gördük. Reversurus hakkındaki fikirlerini de bir risale sayesinde öğreniyoruz. Reversurus’un ilanının Cemaati yeni bir

¹³⁶ “Mecmua-yı Habâise Cevab”, *Mecmua-yı Maarif*, S. 31, s. 3-4. Vartan’ın tam da Hasun methetmesinin öncesinde yeni hükümet kurulmuş ve Hasun’un destekleyicisi Ali Paşa Sadrazam, Fuat Paşa Hariciye Nazırı olmuştu. Ve uzun süredir kızığa çekilmiş olan Vartan tekrar itibarlı bir Devlet görevine gelmişti. Bu önemli keyfiyetten ileride tekrar bahsedeceğim.

¹³⁷ Ayrıca bkz.: “*Mecmuayı Havadis*” kısmı.

¹³⁸ 1830’da kurulan Katolik Milleti sadece Ermeniler’den ibaret değildi; Keldânî, Mârûnî, Melkit gibi daha başka Katolik cemaat de dahildi ve cismani işlerinde İstanbul’daki Patrikhane’ye bağlılardı.

¹³⁹ Frazee, *a.g.e.*, s. 323

¹⁴⁰ *Türkan*(2012a), s. 121-127.

¹⁴¹ Reversurus hakkında detaylı bilgi için: *Dermarkar*(2022), s. 447-502

kutuplaşmaya sürüklemesinden iki sene sonra Vartan Paşa'nın da arasında bulunduğu Cemaat'ın sekiz önde geleni Papa'ya ulaşması için bir mektup yazdılar.

Mektuba; Kilikya ile İstanbul Patrikliklerinin birleşmesinden duydukları memnuniyeti vurgulayıp, Papa ve yeni seçilen Patrik Hasun'a bağlılıklarını bildirerek başlıyorlar. Devamında ise, Papa ile Hasun'un isteğinin tam aksine, Reversurus'a karşı olduklarını ve Kiliselerini Latinleştirmek istemediklerini söylüyorlardı. Bu mektubu Papa'ya takdim edilmesi için Senato(*Sinato*)'ya¹⁴² hitaben yazıp, tüm Cemaat'e ilan etmek için Ermeni Harfli Türkçe bir kitapçık olarak yayınladılar.¹⁴³

Mektubun bu EHT versiyonu son derece ağır bir Türkçe ile yazılmış ve dini terminolojide de Ermenice kullanılmış. Metin özetle şunları söylüyor:

Milletimizin son 2 senede yaşadığı ihtilaf bizi çok perişan etti. Muhterem Millet Senatosu, lütfen Reversurus hakkında aşağıya yazdıklarımızı Kürsi-i Şerif'e{Papalık} iletin:

1. Mukaddes Senato'nun açılışında belirttiğimiz gibi, Milletimizin ruhanî idaresi hakkında ne düzenleme gerekirse emrinize amadeyiz.
2. Bununla beraber Milletimizin cismanî işlerini tamamen millete ait sayıyoruz. Bu cismanî işler tamamen tebası olduğumuz devletin kurallarına göre halledilmelidir. {...}
5. “bizler ne Latin olmayı isteriz ne de Latin Ermenisiyiz, Gatoğige{Katolik} ve Arakelagan{Apostolik} Kilisesinin Ermeni araroğütünde{ayın} ve Ermeni milletinde olan evladlarıyız.” Senato'nun uygun bulduğu, meşru ritüellerin muhafaza edilmesini istiyoruz. Ancak, Şark ahalisinin bazıları; Roma Kilisesi'ne bağlanılmasına{“ubudiyeti olması”} ve “Milletin törenlerine zararı olmayan adetlere” muhalafet ediyor. Biz onlar gibi düşünmüyoruz.
6. Muhterem ruhanilerin Mezhep ve Millet için gösterdikleri gayrete minnettarız. Bununla beraber; Senato her tarikatın mevkisini ve diğerleri ile olacak münasebetini kayıt altına almalı. Milletin asayişine buna bağlıdır. Millete ait manastır tarikatlarının gelişmesini istiyoruz. Gatoğigosluk Kürsüsü idaresinin de bu hayırlı usule göre tanzim olunmasını istiyoruz. Ruhaniler, pederler ahaliye güzel örnek olursa tartışmalar da son bulur. Bizdeki kadar ayrılık, ne Garb Kilise'sinde ne diğer milletdaşlarımızda ne de Rum Kilisesi'nde görülüyor. Bazı ruhaniler ev ev dolaşıp, ahaliye doğruları öğretecek yerde nifak tohumu saçıyor. {...}
8. Kürsi-i Şerif Giligia Badriarklığı'nın{Kilikya Patrikliği} merkezini İstanbul'a getirilip, İstanbul Piskoposluğu'nun idaresini Patrik hazretlerinin uhdesine vermiştir. Yüz elli senedir yürürlükte olan Şark Nizamı'na göre cismanîlerin Gatoğigos seçimine karışma yetkisi yoktur. Yebisgobosların{piskoposların} seçim kuralları nizamden karara bağlanıp, neşredilmelidir.
9. Gatoğigosluk hukuku hakkında yapılan değişikliklere{Reservurus'a} dair halisane dilekçemizi Senato vasıtasıyla Kürsi-i Şerife takdim etmek istiyoruz. Milletimizin iki Ruhani

¹⁴² Senato/Sinod terimi, belirli bir Hristiyan topluluğunun tüm piskoposlarının patriklerinin başkanlığında toplanması anlamına gelir. Ermeni Katolikler söz konusu olduğunda, Hasun'un yönetiminde Kilikya ve İstanbul makamlarının birleşmesinden sonra ilk defa böyle bir sinod düzenlenmişti. Bkz.: *Dermarkar*(2022), s. 468-469. Ayrıca bkz.: Ömer Faruk Harman, “Konsil”, *TDVİA*, C. 26, Ankara 2002, s. 175-178.

¹⁴³ *Millet Sinatosu Canibinden Tayin Olunan Komisyon Azaları Mürüvvettü Mehabetlü Pederlere, Asitane Sebdeper 1869*, Cemiyeti İlmiye Matbaasında Tab Olunmuşdur, Stanbol 1869. Bundan sonra “*Millet Sinatosu*(1869)”. *Dermarkar*(2022), bu mektubun Papalık Arşivi'nde bulunan Fransızca bir kopyasını kullanıyor.(s. 468-469) Millet Sinatosu'na sunulan orijinal mektup Ermenice yahut Türkçe olmalı. *Millet Sinatosu*(1869) Risalesi'ndeki Türkçe metin son derece ağırlı diplomatik bir dile sahip. Ayrıca çok miktarda Ermenice dinî/siyasi terim içeriyor. Öyle ki altında Vartan Paşa'nın imzası olan dili en tumturaklı “EHT” metinlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Mektubu, imzalayan sekiz kişi içrisinde, tecrübeli bir kalem efendisi olan Vartan Paşa'nın yazmış olması gayet muhtemel.

kürsüsünü birleştirdiği için Papalığa minnettarız. Ama bu durumun Şark Ahalisine zararları da oldu:

— Gatoğikosluk nerede ise bir metropolitlik seviyesine düşürüldü.

— Piskoposluk seçme hakkı Gatoğigos Senatosu elinden alınıp “üç zat”¹⁴⁴ usulü getirildi.

— Kürsü-yi Şerifle irtibat yetkisi elimizden alındı.

Kürsi-yi Şerif ile vekiller vasıtası ile değil, doğrudan irtibat kurabilmek istiyoruz. Ermeni Kilisesi’nin kadim usulü böyledir. Şimdi bu durumun ortadan kalkması diğer milletler arasında bizi utandırıyor. {...}

Edna bendeleriniz:

Boğos Mısırlıyan, Yaver Tıngır, Bedros Kuyumcuyan, Hovsep Allahverdi, Kaspar Sinabyan, Mıgırdiç Davudoğlu, H. Vartan, Andon Mısırlıyan.

Reversurus’un hemen hemen tüm düzenlemelerine, diğer deyişle Latinleşmeye karşı çıkan bu mektup son derece ilginç ve önemli. Çünkü Hasun’a muhalefet edenlerce değil, Vartan Paşa’nın da dahil olduğu saygın “Hasunistler” tarafından kaleme alınmıştı. Mektubu imzalayanlar öncelikle, Milletin cismanî(sivil) işlerinde, kadim düzendeki gibi, söz sahibi olmaya devam etmek istediklerini belirtiyorlar. Latin olmadıklarını Ermeni milletin evlatları olarak kalmak istediklerini de açıkça yazıyorlar.

Hasun, Papa’nın Reversurus Nizamnamesi’ni canla başla savunurken, Hasun taraftarı olarak adlandırılan kimseler bu belgeye nasıl karşı çıkabilmişti?

Dönemin Fransız büyükelçisi Bourée, dışişleri bakanına 4 Nisan 1870’te raporda, “*Hasun’un kilise haklarını Papa’ya vermesinin hem Hasun karşıtlarını hem de Hasunistler’i rahatsız ettiğini*” söylüyor. Büyükelçiye göre; Muhalifler Reversurus’u doğrudan Hasun’un ihaneti olarak görürken, Hasunistler ise bu nizamnamenin kabulünün Hasun’un zaafından kaynaklandığını düşünüyorlardı. Büyükelçi bu durumun kanıtı olarak raporuna, Vartan ve diğer önde gelenlerin imzaladığı, yukarda bahsettiğim, mektubun tercümesini ekliyor.¹⁴⁵ Bu da gösteriyor ki Hasun’u destekleyenlerin bile, en azından bir kısmı, Cemaatin kadim nizamını değiştiren Reversurus gibi radikal bir düzenlemeye sıcak bakmıyordu.¹⁴⁶

Keçyan(1899), Pazmaveb(1901) ve aşağıda sayacağım diğer çağdaşları Paşa’yı Hasunist olarak anıyor. Ama anlaşılan tek tip bir Hasunistlik de yoktu...

1.3.2.3. Vartan Paşa Küpeliyan’ı Protesto Ediyor!

Kendi tebaası olan Katoliklerin üzerinde Papa’nın hegemonyasını arttırması Osmanlı devletinin isteyeceği bir durum değildi.¹⁴⁷ Zamanla Osmanlı Katoliklerin

¹⁴⁴ Reversurus’un ön gördüğü yeni patrik seçme usulünde, İdare Meclisi’nin belirlediği üç kişi içerisinde Katolik Patriği’ni doğrudan Papa seçecekti. Cismanî Meclis, Katolik eşrafından diğer kimseler patriğin kim olacağı hakkında söz söyleyemeyecekti. Bkz.: Frazee, *a.g.e.*, s. 323.

¹⁴⁵ *Dermarkar(2022)*, s. 469.

¹⁴⁶ Hasun ise Mart 1870’te Fransa Dışişlerine gönderdiği bir mektupta Reversurus’un İstanbul’da iyi karşılandığından bahsediyor. *Dermarkar(2022)*, s. 469, dp. 2.

¹⁴⁷ Osmanlı Girit Meselesi ile uğraştığı bir dönemde ilan edilen Reversurus’un iç yüzünü de tam olarak anlayamamıştı. Daha sonrasında da nasıl hareket edeceğinden emin olamadı. “*Çünkü tartışmaların gayrimüslim bir cemaatin iç meselesi olma şüpheleri vardı. Hükûmet zamanla şüphelerinden arındı ve*

Cemaat işleyişinin nasıl olacağı hakkında Papalık, onun hamisi Fransa ve Cemaat mensuplarının taleplerini aynı anda dinleyerek bir çözüm bulmaya çalışıyordu. Osmanlı, Papa taraftarı olan mevcut Patrik Hasun ile muhalifler arasında orta yolu bulmak için harcadığı uzun mesaiden bir netice alamadı. Ve Eylül 1867’de patriklik makamına gelen Hasun, Osmanlı Devleti’nin hukukuna ve Şark Katolik Kilisesi’nin imtiyazlarına aykırı hareket ettiği gerekçesiyle Ekim 1870’te görevinden azledildi.¹⁴⁸

Hasunistler 16 Mayıs 1872’de Galata Kilisesi’nde toplanıp kendi aralarında Bursa Başpiskoposu Tilkiyan’ı Patrik olarak seçtiler. Sadrazam ise bu gayriresmî seçimin sonucunu kabul etmedi. Hükümetin belirleyeceği bir zamanda, tarafsız bir yer olarak seçilen Mekteb-i Sultani’de, tüm Cemaat’in katılımıyla ve bir hükümet temsilcisinin nezaretinde yeni bir seçim yapılması talimatı verdi. Devletin belirlediği seçim günü 19 Mayıs 1872’de, Galatasaray Lisesi’ne Hasunist ve muhalif kanattan pek çok din adamı ve sivil geldi.

Seçim öncesinde; Valide Sultan’ın sarrafı Boğos Mısırlıoğlu ve *Mecmuayı Havadis* Editörü Vartan Paşa Hasunist Grup adına konuşmak için sırayla ayağa kalktılar. Bu toplantının, Ermeni Katolik Cemaati’nin sivil Patriğini seçmek için katiyen uygun olmadığını söylediler. Onlara göre katılımcılar Ermeni Katolik Kilisesi’nin ne mevcudu ne çeşitliliği ne de geleneklerini temsil ediyordu. Dolayısıyla bu seçimi tamamen hükümsüz saydıklarını ilan ettiler. Hükümet temsilcisi onlardan bu protestoyu yazılı hale getirmelerini istedi. Bu talep yerine getirilerek protesto dilekçesi nazıra teslim edildi.

Seçim esnasında yaşanan bu mühim olayı *The Levant Herald*’ın haberinden öğreniyoruz.¹⁴⁹ Hükümet nazırının talebiyle yazıya dökülen bu protesto dilekçesinin aslını da Osmanlı arşivinde bulmam mümkün oldu. Dilekçe Ermeni harfleriyle Türkçe olarak kaleme alınmış:¹⁵⁰

Katolik namı taşıyıp, katolik kilisesinden aforoz olanlar da intihaba dahil oldukları halde, bu intihaba acizlerinin de dahil olması mezhebce mümkün olamayacağından emri aliye imtisalen mektebi sultaniyeye gelmiş isekde, intihaba acizleri dahil olmayıp, badehu intihab olunan patrik hakkında, emri ali her ne vechile ise icabına bakılmak üzere imza olundu:

7 mayıs(m. 19 Mayıs) 1872

*gelişmelerin Osmanlı’nın kamu düzenine zarar verdiği kanısına vardı.”, Ahmet Türkan, “İstanbul Kardinal Hasun Efendi’nin Osmanlı ve Katolik Dünyasında Bıraktığı Etki”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 16, 2013. Bundan sonra “Türkan(2013)”, s. 189.*

¹⁴⁸ Türkan(2013), s. 190; *İ. MMS*. 39/1632.

¹⁴⁹ *The Levant Herald Daily Edition*, C. 3, S. 70, 20 Mayıs 1872, s. 278.; Ayrıca bkz.: Türkan(2012a), s. 175-176; Ayrıca Vartan, 1870’te Cemaat kiliselerinin yönetimi hakkında Hasunist Antihusunistler arasındaki çıkan büyük tartışmada da Hasun tarafını müdafa etmişti. *Terakki*, S. 315, 24 Mart 1870, s. 2.; S. 360, 28 Mayıs 1870, s. 2.: “Saadetlü Vartan Bey ve emsali kilisa-yı mezkura giderek {...}”; Ayrıca bkz.: Türkan(2012a), s. 221-224.

¹⁵⁰ *İ. DH*. 651/45287-4. Ayrıca bkz.: Türkan(2012a), s. 178. Osmanlı arşivindeki dosyada Vartan Paşa ve arkadaşlarının EHT olarak yazıp imzaladığı dilekçenin orijinali duruyor. Arşivin orijinal dönem tasnifinde bunu “*Ermenice Sened*” olarak adlandırmışlar. EHT senedin muhtevasını Arap harfleri ile Türkçe’yle bir başka kağıda yazılıp orijinal senedin yanına iliştilmiş: *İ. DH*. 651/45287-5. Arşivde dosyalara girmiş bunun gibi EHT belgeler ve “Osmanlıca tercümelerine” çok sık olmasa da rastladım.

Paşa ve arkadaşlarının “katolik kilisesinden aforoz olanlar”, *Levant Herald* muhabirinin “schismatics” dediği kimseler Reversurus tartışmalarında papanın aforoz ettiği kişiler olmalı. Ancak bu protesto bir işe yaramayacak ve daha önce Papa tarafından “iki defa aforoz edilmiş” olan Diyarbakır Piskoposu Küpeliyan yeni patrik seçilip hükümet tarafından da onaylanacaktı.¹⁵²

1.3.2.4. Hasunist Olduğu Halde Antihasunistler’in Yanında Durması

Paşa’nın 1860’ların sonundan itibaren Hasun’u desteklediğine şüphe yok. Ancak Paşa hayatının ilerleyen zamanlarında Hasunist oldu deyip işin içinden kurtulamıyoruz. İncelemeye devam ettikçe işler ilginçleşmeye, karışmaya başlıyor. Paşa’nın pozisyonuna basit bir şekilde tarif edemiyoruz. Paşa’nın Hasun’un tarafında olduğunu söyleyen muteber kaynağımız *Pazmaveb(1901)* anlatmaya devam ediyor:

{Paşa} Kazanç, şeref, para ve mevki için yapmadığını aşk için yaptı ve prensiplerini kısa bir süre için olsa da feda etti. İkinci evleniş vesilesiyle geçmişini inkar etti. {Nikahında} Vaftiz babası olan, öndegelen Hasun muhalifi, Hagop Köçeoğlu Efendi’nin zorlamasıyla Hasun karşıtı bir papazın eliyle evlenmeye mecbur oldu. Her ne kadar bu evlilikle Vartan Paşa, Hasun karşıtı tarafa geçtiyse de asla kendi prensiplerine aykırı davranmadı. Onların davası hakkında yazmadı, onları savunmadı. {...} Ev içindeki sohbetlerde kendi fikirlerini cesurca savundu. Öyle söylenir ki, Vaftiz Babası Hagop Efendi ile şiddetli münakaşalara girişmiştir.(s. 10)

Vartan ikinci evliliğini muhtemelen 1871-73 arasında yapmıştı.¹⁵³ Bu dönemde Antihasunistler’in önde gelenlerinden Hagop Köçeoğlu’nun bir nevi himayesine girdiğini anlıyorum. Vartan Paşa’nın Antihasunistler’le mesai yaptığının bir kanıtı da *Mamul Gazetesi*’nde yazmaya başlaması. *Mamul* 1870’ten itibaren Ermenice yayınlanan Antihasunist bir mizah dergisiydi. Derginin sahibi, Kasım 1876’da aynı isimde Ermeni harfli Türkçe, günlük-siyasi bir de gazete çıkarmaya başladı. Vartan Paşa da 1876-77 arasında bu gazetede pek çok imzalı makale yayımlandı.¹⁵⁴

¹⁵¹ *The Levent Herald*’ın haberinde, protesto konuşması yapanlar içinde Abdaloğlu’nun adı geçmiyor.

¹⁵² Küpeliyan patrik olmadan önce Babıali’ye verdiği senette; patrikliği onaylandığı taktirde Devlet menfaati ve hukuğuna, Ermeni Cemaati’nin imtiyazlarına aykırı davranmayacağını, Osmanlı’nın idaresine tecavüz eden Reversurus belgesini kesinlikle tanımayacağını tahayyüt etti. Küpeliyan’ın seçilmesinden kısa süre sonra, 25 Mayıs 1872’de patrikliği tasdik edildi. *Türkan(2012)*, s. 177-178; *Dermarkar(2022)*, s. 520. Vartan Paşa 1868 Nisan’ında *Mecmuayı Havadis Gazetesi*’ni devretti. Ve gazete ileriki tarihlerde Hovagim Tülbentciyan tarafından bariz bir Antihasunist politika ile yayınlanmaya devam etti. *Mecmuayı Havadis* Mayıs 1872’de, hükümet artık Hasun’u patriklikten azlettiği için Hasunist-Antihasunist tabirlerini kullanmayacağını söylüyor: “{...} İmdi Hasunist lugaı yerine muhaliflerimiz yahud itaatsiz güruhu deyu kullanacağız ve Anti Hasunist yerine dahi millet tarafı deyu istimal olunacaktır.” Haberi aynen iktibas eden: *Hakâyıku’l-Vakayi*, S. 572, 25 Mayıs 1872, s. 1.

¹⁵³ Vartan, Devlet’e verdiği Şubat 1871 tarihli arzuhalde ilk eşinin ölümünden bahsediyor. Bu arzuhal yazarken bekar olduğunu tahmin ediyorum. *HR. MKT. 706/46-3*.

¹⁵⁴ *Mamul*, S. 1, 30 Ekim(m.11 Kasım) 1876, s. 1. *Luys(1908)*, Hagop Köçeoğlu’nun Hasun’a karşı daha güçlü mücadele edebilmek için Kevork Ayvazyan’ın mizah dergisi *Mamul*’u günlük gazeteye çevirdiğini yazıyor.(s. 293) Köçeoğlu’nun *Mamul* ile alakasına dair döneminde yazılmış bir bilgiye rastlamadım. Ancak bu gazeteyi desteklemesi, sponsor olması gayet muhtemel gözüküyor. Ayrıca Bkz.: “*Mamul ve Tercemânı Efkar Gazeteleri*” kısmı.

Aram Andonyan Paşa'nın vefatından sonra, Hasunist olmasına rağmen Antihasunist gazetede yazmasındaki dilemmden bahsediyor:

{...} Birgün “Mamul”un yazı işleri bürosunda, konuşmanın seyri öyle getirir ki, Hagop Hacyan orada bulunan birkaç Antihasunist ileri gelenine şöyle söyler:

— Vartan Bey’de bazen “Seda”da¹⁵⁵ Hasun’un davulunu çalardı fakat şimdi elinde sizin *poğunuzdan*¹⁵⁶ başka birşey yok.

Hacyan’ın “*poğ*” kelimesini; para mı yoksa müzik aleti manasında mı kullandığı belli değil. Her halükârda Vartan Paşa o çanak yalayıcısının şakasından hoşlanmaz ve cevabı bıçak gibi keskin olur:

— Vartan değişmedi ve değişecek de değil... Senin dilin Hagop {Köçeoğlu} Bey’in tabanına ne kadar yakınsa, O da Hasun’a o kadar yakındır.

Asıl söylediklerini burada tekrar edemeyeceğim için mecburen “taban” kelimesini kullanıyorum. Kendi söylediği tabandan daha yüksekte, fakat ondan daha aşağılık bir yere denk geliyor...¹⁵⁷

Hagop Hacyan; Vartan’ın Hasuncu iken “döneklik” yapıp, Köçeoğlu’nun himayesine sığınmak zorunda kalması ile dalga geçiyor. Vartan Paşa ise bu sözlerle sert bir karşılık veriyor...

Hasun taraftarlığını terketmeyen Vartan’ın bir yandan da Köçeoğlu’nun yanında durması, *Mamul*’da yazması gerçekten ilginç. *Pazmaveb*(1901), Vartan’ın kendi inandıklarından taviz vermediğini, sohbetlerinde Köçeoğlu Hagop’a karşı fikirlerini cesurca savunduğunu vurguluyordu. Vartan’ın *Mamul*’daki imzalı tüm makaleleri okudum. Ağırlıklı olarak dönemin dahili-harici siyasi gelişmelerinden bahsederken; Katolik Cemaati’ndeki tartışmalardan, Hasun Meselesi’nden ise tamamen uzak durmuş.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Burada bahsi geçen *Sedayı Hakikat* Gazetesi Mart 1870’te, doğrudan Hasun’un destekçileri tarafından yayınlanmaya başlamıştı. *Seda*’nın muhtevasının büyük bölümünü bu ideolojideki haberler, Hasun karşıtlarıyla girdiği polemikler oluşturuyor. 1870 içerisinde kısa süre yayınlanan günlük versiyonundan şu alıntı bu durumun iyi bir örneği: “*Asitanede tab u neşr olunan gazetelerin ekseresi muhalif efkârde bulunanlar tarafında hıdmet itmekde bulunduklarından, sıhheti halin beyan u ifadesine bir kat daha mecburiyet hasıl olmuştur:*”, *Ruznamei Sedayı Hakikat*, S. 1, 12(m. 24) Ekim 1870. Mikayel Ekserciyan’ın imtiyaz ve mesuliyetinde çıkan *Sedayı Hakikat* kendi kendini 402. sayıda tatil etti ve ardından son bir ek çıkardı. *Sedayı Hakikat*, S. 1, 4(m.16) Mart 1870; S. 402, 14(m. 26) Temmuz 1873; *İlaveyi Sedayı Hakikat Numero 403*, 21 Temmuz(3 Ağustos) 1873.

¹⁵⁶ Ermenice’de “poğ(փոփ)” kelimesi hem “para” hem de “borazan” anlamında kullanılıyor.

¹⁵⁷ *Luys*(1908), s. 293-294.

¹⁵⁸ Aklımda Hasun Meselesi olduğu için Vartan’ın makalelerini bu dikkatle okudum. Vartan bu konudan özellikle uzak duruyor. Örneğin üç sayı boyunca devam edecek “*Şarkda Hristiyanların Islahı Ahvali Meselesi*” makalesinin girişinde uzun uzun insanların farklı din ve mezheplerden olduğunu, tarih boyunca mezheplerin birbirine tahammülünün zor olduğunu anlatıyor. Ama Ermenilerden hiç bahsetmeyip sözü, makaleyi yazma sebebi olan, Balkanlar’da yapılacak ıslahatlara getiriyor. *Mamul*, S. 159, 17(m. 29) Mayıs 1877, s. 1; S. 160, 18(m. 30) Mayıs 1877; S. 161, 19(m. 31) Mayıs 1877. Vartan’dan bahseden çağdaşları da son dönem makalelerinde Cemaat tartışmalarından uzak durduğunu belirtiyor. Bkz.: *Masis*(1879).

1.3.2.5. Kafa Karıştıran Pozisyonu Yüzünden Cebel-i Lübnan Valiliği'nden Mahrum Kalması

Pazmaveb(1901), Paşa'nın Antihasanist kilisede gerçekleşen ikinci evliliğinin ve bu cephe ile olan irtibatının, kariyeri için olumsuz olduğunu anlatıyor:

{...} Bu evlilik, Vartan Paşa için feci olmuştur. Tam bu sırada Babıali, kendisini Franko Paşa'nın yerine Lübnan Valiliği'ne atamıştır. {Ancak} Avrupa devletlerinin İstanbul'da bulunan elçileri, Ermeni Katolik Patrikhanesi tarafından kendilerine yapılan başvuruyu nazar-ı dikkate alarak, bu seçimi ve atamayı kabul etmediler.(s. 10)

Cebel-i Lübnan'da 19. asır karışıklıklarla geçmişti. 1861'de mevcut son isyan bastırıldıktan sonra radikal bir düzenleme yapılarak yeni bir idari statü verildi ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı kuruldu. Tanziminde İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya'nın müdahil olduğu kuruluş nizamnamesine göre mutasarrıflık Osmanlı vatandaşı "Katolik" bir vali tarafından yönetilecekti.¹⁵⁹

Böylece Katolik Ermeni Cemaati'nden Davut Artin Cebel-i Lübnan'ın ilk Valisi oldu. Davut Paşa'nın 1868'deki vefatından sonra bu prestijli göreve bu defa bir Nastûrî Katolik olan Franko Paşa geldi. 1873'te Franko Paşa'nın rahatsızlanması ile yerine kimin atanacağı görüşülmeye başladı. Yukarıdaki iktibasta *Pazmaveb*, işte bu durumdan bahsediyor. Osmanlı hükümeti Vartan Paşa'yı Lübnan Valisi yapmak istemiş ama Avrupa elçileri buna mâni olmuş. Peki ama neden?

Durumun karmaşıklığı, konunun en önemli mütehassısı Salim Dermarkar'ı bile sehve düşürüyor. Dermarkar dönem kaynaklarını okuduğunda bu ikircikli durum hakkında "*Küpeliyanist bir aday olan Vartan Bey Fransa'nın isteği üzerine reddedildi*"¹⁶⁰ diyerek hatalı bir çıkarım yapıyor. Paşa'nın adaylığının reddedildiği doğru ama Paşa kesinlikle bir Küpeliyanist değildi. Aksine yukarıda anlattığım gibi, aforozlu Küpeliyan'ın seçimini protesto etmişti. Paşa Küpeliyanist değildi ancak 1873'te öyle olduğuna dair bir iddia/şayia vardı.

Bu duruma Dermarkar'ın dikkatini çektim. Büyük bir nezaket ve alaka ile karşıladı. Kendisinin kullanmış olduğu Fransız elçilik raporunun tam suretini, bunun yanı sıra kimi yorum ve tahminlerini de benimle paylaştı.

Fransa Büyükelçi'si Vogüé, Dışişleri Bakanı Rémusat'a yazdığı Ocak 1873 tarihli raporunda şöyle diyor:

{...} daha sonra, şüpheli{*douteux*} bir Katolik Ermeni olan ve bu nedenle Sadrazam'a başvuran Vartan Bey'in ismi öne sürüldü. Ancak, Vartan Bey'in muhalif olarak sınıflandırılmasına neden olan bazı talihsiz sırlardan(*confidences malheureuses*) dolayı bu aday da reddedilmek zorunda kaldı. Onun Lübnan'a gitmesinin, bölgeyi yatıştırmak bir tarafa daha fazla karışıklığa sebep olacağını, Kamil Paşa'ya izah etmekte hiç zorlanmadım. Mârûnî din adamları ve halk; aforoz

¹⁵⁹ Ş. Tufan Buzpınar, "Lübnan: Osmanlı Dönemi", *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 248-254.

¹⁶⁰ "*Un candidat kupélianiste, Vartan bey, est écarté à la demande de la France {...}*", *Dermarkar*(2022), s. 523.

edilmiş ruhanilerle ortak ibadet edilebileceğini {*communiqué in divinis*} savunan Vartan Bey'i, kesinlikle bir aforozluymuş gibi karşılayacak ve bu girişim de muhakkak başarısız olacaktı.¹⁶¹

Bu dönem belgesi *Pazmaveb*'in 28 sene sonra yazdıkları ile tamamen uyum içerisinde. Fransız elçisi Cebel-i Lübnan Valiliği için gündeme gelen adaylardan birinin de Vartan Bey olduğunu söylüyor. Ancak bölgenin idaresi hakkında Osmanlı üzerinde hayli tesiri olan Fransa Devleti'nin büyükelçisi; Vartan Bey'in ismini bazı "şüpheler/şayialar" taşıdığı için reddediyor. Çünkü büyükelçi, hizipleşmeler sonucu Papa tarafından aforoz edilen din adamlarıyla -ki mevcut Patrik Küpeliyan da onlardan birisiydi-¹⁶² Vartan Bey arasında ortak bir nokta bulunabileceğini düşünüyordu.

Şayet Vartan Bey, hâlihazırda karmakarışık olan Lübnan'ın başına gelirse Mârûnî din adamları ve ahali onu da bir aforozlu olarak görecekti. Dolayısıyla bu vazifede muhakkak başarısız olacaktı. Büyükelçi bu makul gerekçe ile Hariciye Nazırı Halil Paşa'yı kolayca ikna edebilmişti. Bu belge ile *Pazmaveb*'in iddiası kanıtlanmış oluyor. Gerçekten de Cebel-i Lübnan valiliği için Vartan'ın ismi gündeme gelsede reddedilmiş. Peki Vartan'ın reddedilmesini sağlayan, hakkındaki bu "sırları(*confidences*)" büyük elçi nasıl öğrenmişti?

Pazmaveb(1901) şöyle yazıyor: "Avrupa devletlerinin İstanbul'da bulunan elçileri, Ermeni Katolik Patrikhanesi tarafından kendilerine yapılan başvuruyu nazar-ı dikkate alarak, bu atamayı kabul etmediler."(s. 10). *Pazmaveb*'in söylediği gibi, hâlihazırda Antihasunistler'in yönetiminde olan Ermeni Katolik Kilisesi tarafından Fransa elçisine bir müracaat yapılmış olmalı.

1.3.2.6. Üçüncü Bir Yol

Vartan'ın 1867'den sonra Cemaat içindeki davranışlarını anlamak kolay değil. O tarihten itibaren Cemaatteki iki kutup Hasunist ve Antihasunistler olarak adlandırıldı. Bu terimleri kullanmak pratik olduğu kadar problemli. Çünkü bu iki ucu işaret eden ifadeler; kararsız olanları, iki tarafı da tenkid edenleri, ara yol arayanları gözardı ediyor. Fransa Büyükelçisi, Vartan'ı bir "*arménien catholique douteux*" olarak tanımlıyor, sanki onu herhangi bir tarafa koymak kolay değilmiş gibi.

¹⁶¹ MAE, CP Turquie, vol. 394, Vogüé à Rémusat, 4 janvier 1873, f. 16-22v: "{...}on mit alors en avant le nom de Vartan Bey, arménien catholique douteux, et qui par celà même plaisait au grand vizir. Cette candidature dût également être écartée à cause de certaines confidences malheureuses qui forçaient à classer Vartan Bey parmi les dissidents. Je n'ai pas eu de peine à faire comprendre à Khalil Pacha que son arrivée dans le Liban au lieu d'être une cause d'apaisement eût été un élément de trouble ajouté à tous ceux qu'il cherchait à calmer. Convaincu d'avoir communiqué in divinis avec le clergé excommunié, Vartan Bey eût certainement été reçu par le clergé maronite et par la population comme étant excommunié lui-même, et sa mission eut nécessairement échoué".

¹⁶² Dermarkar(2022), s. 520.

Salim Dermakar tezinde “*tiers parti*” ismini verdiği ortayolu bulmaya çalışan, mutedil üçüncü bir grup olduğunu öne sürüyor.¹⁶³ Vartan Cemaat içindeki gerilimleri azaltmak, orta yol bulmak için bir taraftan; Kadim Ermeni Kilise düzenini, ayinlerini paylaşmış buna rağmen yine de Hasun’dan yana olmuş olabilir.

İşte burada Paşa’nın “ortayolculuk”unu gösteren bir nutkundan bahsetmem lazım. Anlatacağım olay her ne kadar kurgu ile mülemma olsada Cemaat içindeki atmosfere dair önemli ipuçları veriyor.

Aravelyan Mamul Dergisi’nde 7 Haziran 1872 tarihli; son derece mizahî/alaycı üslupla kaleme alınmış bir mektup yayınlandı. Müellifi “başıma birşeyler gelmesinden korkuyorum” diyerek ismini saklamış ve yazısını Dzerents olarak imzalamış. Mektupta çeşitli sosyal meseleler hicvedildikten sonra sıra Hasun ve taraftarlarına geliyor. Hükümetin azlettiği Hasun’un yerine, 19 Mayıs 1872’de Küpeliyan’ın patrik seçilmesinden kısa süre sonrasında kaleme alınan Mektup şöyle bir açılış yapıyor: “*Birkaç gün önce Andon Hasun ve 30 kadar taraftarı, Hasun’un ağabeyinin Büyükdere’deki evinde toplanıp, muhtemelen Hasun’un son defa başlarında bulunduğu bir toplantı gerçekleştirdiler.*”

Salona giremeyip olup biteni kapı deliğinden izleyen mektup sahibi özetle şunları yazıyor:

Bu Cemaatin en inançsız, ¹⁶⁴ en bilgilisi, en alimi ve en güzel belagata sahip olanı Vartan Paşa genizden gelen sesiyle bir konuşma yapmaya başladı. Ona göre Küpeliyan’ı patrik olarak kabul etmeleri gerekmekteydi. Şimdiye kadar elinden geleni yaptılarsa da artık daha ileriye gidemezlerdi. Truvalı Paris yenilgiyi kabul etmişti. Zamanımızın en büyük kahramanı III. Napolyon da Sedan’da ¹⁶⁵ teslim oldu. Kanımızın son damlasını akıttık. (Büyük tezahüratlar). Ali Paşa’nın ölümüyle (Cemaat sessiz şekilde ağlamaya başlar...) de bizim Sedan Savaşımız gerçekleşti. Biz Cizvitlerin yolunu takip ettik. Öyle ise şimdi de onlar gibi yapalım. Kutsal amacımız uğrunda, Küpeliyan’a itaat edelim. Ben bir ilahiyatçı değilim ama biliyorum ki: Havarı Pavlus inançsızların yanında onlar gibi davranmıştı, putlara kurban edilen etlerden yemişti. Atam Vartan ¹⁶⁶ da icap ettiğinde İsa’yı inkâr etmişti. Biz de Babıali’nin emrettiği gibi Küpeliyan’ı patrik olarak kabul edelim. Roma’nın tüm düşmanlarının yok edileceği zaman uzakta değil. O gün geldiğinde; Patriğimiz IX. Andon Bedros ¹⁶⁷ çok yaşa diye bağıracağız...

Mektubun yazarı, Vartan’ın bu nutkunu aktardıktan sonra; “*Vartan Paşa’nın taş kalpleri bile titretmesi gereken bu konuşmasının Hasun’un mevcudiyeti ve delici*

¹⁶³ Dermakar Papa’ya ulaşması için Millet Sinodu’na verilen mektubu imzalayan; Vartan Paşa, Kaspar Sinapyan ve diğer 6 kişiyi *tiers parti* mensubu olarak gösteriyor. *Dermakar*(2022), s. 464. Ayrıca bkz.: s. 480.

¹⁶⁴ *Terhavat*(թերհավատ): En az inancı/imanı olan, en az inanan, şüpheli. *Ter*: Az; *havat*: İman.

¹⁶⁵ 1871’de Hasun görevinden uzaklaştırılırken, Katoliklerin hâmişi Fransa’nın onun lehine olaya müdahale edemeyişinde, kısa süre önce Sedan Savaşı’nda Almanya’ya aldığı büyük yenilginin önemli etkisi olmuştu. *Türkan*(2012), s. 191, 257.

¹⁶⁶ Ermeni milli kahramanı Vartan Mamikonyan(ö. 451).

¹⁶⁷ Andon Hasunyan’ın 1867’de Papa tarafından takdis edildiği isim.

*bakışları karşısında donmuş bir kalabalık bulduğunu” ve bir toz bile kıpırdatmadığını söylüyor.*¹⁶⁸

Bugün mektuptaki Dzerents imzasının Dr. Hovsep Şişmanyen(1822-1888)’a ait olduğunu biliyoruz.¹⁶⁹ Şişmanyen erken tarihte Avrupa’ya eğitim için giden, Ermeni Rönesansı’nı başlatacak olan genç nesle mensuptu. Mgırdiç Beşiktaşlıyan’la beraber Hamazgeats’ın en önemli iki kurucusundan biriydi.¹⁷⁰ Doğal olarak Hasun’a ve Latinleşmeye başından beri muhalifti. Vartan gibi fikrini değiştirmemiş, hayatının sonuna kadar Antihasunist cephenin başını çekmişti.

Şişmanyen’in mektubunda Vartan Paşa’ya dair olan pasaj muhakkak bir kurguydu. Şişmanyen gibi birisi Hasunistler’in ev toplantısında şahsen bulunamazdı. Zaten kendisi de esprili bir şekilde toplantının içine giremeyip kapı deliğinden takip ettiğini söylüyor. Vartan Paşa hakkında söyledikleri, her ne kadar kurgusal ve alaycı olsa da yine de Paşa hakkında diğer bildiklerimizle uyumlu. Şişmanyen Vartan Paşa’yı “Cemaatin en inançsız/şüpheci, en bilgilisi, en alimi ve en güzel belagatlisi” olarak anıyor. İnançsız derken kastettiği Hasun Cemaati’nin değerlerinden şüphe duyması olmalı.

Yine mektuba göre; Vartan, Cemaat’in selameti için onları, her ne kadar aforozlu ise de Küpeliyan’ı patrik olarak tanımaya çağırıyor. Yalan yemin etmek, takiye yapmak zorunda kalsak bile ona itaat etmeliyiz diyor. “Çünkü Babıali patrik olarak onu destekliyor, yapabileceğimiz hiç birşey yok. Uygun zaman geldiğinde Katoliklerin gerçek patriği Hasun tekrar başa geçecektir.”

Şişmanyen bu durumdan alaycı şekilde bahsetsede, görüldüğü gibi 1872’de matbuatdaki Vartan imajı Cemaat içinde uzlaşmayı sağlamaya çalışıyor.

1.3.2.7. Vartan’ın Son İmzası ve Hasun’un Dönüşü

1876’dan itibaren Katolik Cemaati arasında bir yumuşama yaşandı. 1872’de Babıali tarafından Payitaht’tan uzaklaştırılmış olan Hasun, İstanbul’a geri döndü. Katı bir tutuma sahip Papa IX. Pius Şubat 1878’de vefat etti. Yerine, Doğu Katolikleri’ne karşı daha mutedil davranacak olan XIII. Leo geldi. Bu süreçte Cemaat içerisindeki kavgalar da yavaş yavaş durulmaya başladı. Osmanlı Hükümeti ve Papalık arasında tavizler verilerek sonunda bir uzlaşmaya varılabildi. Papalık, Osmanlı Hükümeti ve Cemaat’in kahir ekseri için temel problem olan Reversurus’dan geri adım atarak kadim

¹⁶⁸ Sarkastik dilinden dolayı anlamak ve tercümesinin kolay olmadığı bu mektubun konumuzla ilgili bölümünü, bazı teferruatlarını bırakıp bazılarını özellikle vurgulayarak aktarmaya çalıştım. Dzerents, “Tğtagtsutün”, *Aravelyan Mamul*, C. 2, S. 6, Haziran 1872, s. 245-252.

¹⁶⁹ Kevork B. Bardakjian, *Modern Ermeni Edebiyatı*, Aras Yayınları, İstanbul 2013, s. 146, 407.

¹⁷⁰ *Dermarkar*(2022), s. 205.

cemaat nizamına geri döndü. Buna karşılık Osmanlı, Hasun'a, 1871'de Küpeliyan'a kaptırdığı, patriklik beratını Nisan 1879'da tekrar verdi.¹⁷¹

Papalık ve Osmanlı arasında uzlaşmaya Cemaat içerisinde sükunete doğru adım adım yaklaşılırken, Hasun'un tekrar Patrik olmasından kısa süre önce, Mart 1879'da Hasun taraftarları, başlarında gerçek liderlerini görmek istediklerine dair hükümete bir dilekçe sundular. Bu dilekçeyi Cemaatin pek çok önde geleni ile beraber Vartan da imzalamış. Osmanlı Arşivi'ndeki arzuhal mealen şunları söylüyor:

Sultan'ın tebaası olmakla övünen Katolik Ermeni Milleti olarak 100 bini mütecaviz bir nüfusa sahibiz. Hasun Efendi'nin ruhani reisimiz olduğu uzun bir süre boyunca huzur ve düzen içinde yaşadık. Ne yazık ki, yaklaşık sekiz yıl önce "Millet" içinde küçük bir grup, Katolik mezhebinden ayrıldı. Papa tarafından aforoz edilmelerine rağmen, hala Katolik olduklarını ve cemaatin çoğunluğunu oluşturduklarını iddia ediyorlardı. Eski kurallara aykırı olarak Küpeliyan'ı Kilikya Patriği seçtiler. Ve Osmanlı Devleti tarafından tanınmasını sağladılar. Bizler de bu perişan durumda yaşamak zorunda kaldık. Bugün Hasun'un yeniden patrik seçilmesini talep ediyoruz.¹⁷²

Bu arzuhalin altında 70 civarında Cemaat öndegeleninin imzası/mührü yeralıyor. "H. Vartan" ismi de 25. sırada. Hovsep Vartan Paşa, bu belgenin taşıdığı tarihten 23 gün sonra, 8 Nisan 1879'da, göğüs hastalığından vefat etti. Bu dilekçe Paşa'nın imzasını taşıyan gördüğüm son belge.¹⁷³ Demek ki Paşa son anına kadar Hasun'u desteklemeye ve onlar tarafında kıymet görmeye devam etti.

1.3.2.8. Ne İnancım İçin Ulusumu, Ne Ulusum İçin İnancımı...¹⁷⁴

Son olarak *Pazmaveb*(1901)'den bir pasaj daha aktaracağım:

Muharrir Paşa, cemaatine olan sonsuz ihtimamına rağmen, cemaat mensuplarının kusurlarını sert bir dille tenkit etti. Sert makaleleriyle onların ecnebi hayranlıklarını ve sosyal konulara kayıtsızlıklarını yermiştir.

Ruhanileri de eleştirilerinden esirgemedi. Onların herşeyi ellerinde toplayan sistemine karşı çıktı.

Din ruhanilere, dünyevi işler de sivillere bırakılmalı. İşte onun inancı, prensibi ve amacı. Sıkı bir milletperver ve Mihitaryan talebesi olarak kabul edemezdi ki Katoliklik; milli/ananevi Kilise ayinlerini, adetlerini, seremonilerini ve lisanını boğsun.

Sedayı Hakiket'de: "Şayet Katoliklik bizi yutacak ise, sebebini içimizde aramak lazım" diye yazmıştır. "Melkit, Mârûnî, Kıptî ve Süryânî Katolik olur ama kendisi değişmez. Kilise ayinlerini ve adetlerini elden bırakmaz", başka bir vesile ile: "Dini istikameti tayin etmek şimdilik Kolejliler'e kalsın. Fakat okullar da Mihitaryanlar'ın ve kamu yönetimi de sivillerin elinde. Bu sistem yarım asır devam etsin işte o zaman devletin sadık tebaasının bütün rakiplerine üstünlüğünü göreceksiniz." (s. 10-11).

¹⁷¹ Dermarkar(2022), s. 547-562.

¹⁷² İ. DH. 785/63775-4, s. 5.

¹⁷³ Paşa'nın bu dilekçeyi hayatının son döneminde, hastayken imzalamış olması da ayrıca ilginç. Bu dönem de artık *Tercemânı Efkar* Gazetesi'nin başyazılarını kaleme almayı bırakmıştı. Bu imzanın bir başkasına ait olma ihtimalini de akılda tutmakla beraber, o tarihte önde gelen 70 Hasunist isim arasına girecek başka bir "H. Vartan" tanıımıyorum/zannetmiyorum.

¹⁷⁴ "{Sivaslı} Mığhitar'ın ulusal birlik düşüncesine olan bağlılığı onun hümanizmini diğerlerinden ayırır. {...} bu düşüncüyü çok açık bir biçimde ifade eder: "Ne İnancım İçin Ulusumu, Ne Ulusum İçin İnancımı feda ederim"." Zekiyan(2002), s. 71.

Vartan; Cemaatin Din işlerini Propaganda Kolejliler'e(Papalık)¹⁷⁵, kültür ve eğitimi Mihitryanlar ve malların yönetimini sivil meclisin gerçekleştirmesini temenni ediyor: “*Din ruhanilere, dünyevi işler de sivillere bırakılmalı. İşte Onun inancı, prensibi ve amacı*”...

Sedayi Hakiket'ten¹⁷⁶ yapılan bu iktibaslar da Vartan'ın uğradığı eleştirilerle uyumlu gözüküyor.

Bölümün başında, Paşa'nın Hasun Meselesi'nde tuttuğu tarafa dair Çarkçıyan, Kut, Azadyan, Cankara ve Tanielyan'ın yorumları aktarmıştım. Bunların içerisinde, Vartan hakkındaki en kapsamlı inceleme olan *Tanielyan(1996)* şu sonuca varıyor:

Hovsep Vartanyan'ın Hasunyan veya Anti-Hasunyan bağlantısı hakkında kafa karıştırıcı bilgiler var. {...} Aram Antonyan'ın {...} Vartan Paşa'yı hem Hasun'un destekçisi hem de Hasun karşıtı bir gazetede{Mamul} başında bulunduğunu söylemesinin birbiriyle çeliştiğini belirtmekte fayda var. (s. 160).

Aram Andonyan'ın işaret edilen makalesi *Luys(1908)*'un çevirisine yukarılarda yer verdim. Tanielyan *Luys(1908)*'nin verdiği bilgiyi çelişkili bularak görmezden gelir. Hamazkyats üyesi ve *Akabi*'nin yazarı olan Vartan'ın Hasunist olamayacağı sonucuna varır. Her ne kadar *Luys(1908)*, Vartan'a dair tuhaf bir durumu anlatıyorsa da yazının kendisinde bir çelişki(yanlış) yeralmıyor. Nitekim Tanielyan'ın ulaşamadığı kaynaklarda görülüyor ki Vartan Antihasunist *Mamul Gazetesi*'nde çalışmıştı. Üstelik o esnada Hasun'u (en azından bazı yönlerini) destekliyordu.

Vartan'ın Hasunistliğine dair bir kaynak daha var ki sadece Tanielyan görebilmisti. Bizi bu kaynaktan kendisi haberdar etmesine rağmen yine de Hasun Meselesi'ni değerlendirirken göz önünde bulundurmamış. Tanielyan, Abraham Ayvazyan'ın Viyana Manastırı'nda bulunan notlarından aktarıyor:

{...} Abraham Ayvazyan çok net bir şekilde şunu belirtiyor: “*Bu{Mamul}, Hasunist yahut Hasun karşıtı bir gazete değil. Bir bütün olarak milleti hedef alan, günün haberlerini taşıyan bir gazete olmalı ve sadece siyasi, ekonomik makaleler içermelidir*”. Aynı zamanda Abraham Ayvazyan, Vartan Paşa'nın “Hasunyancı” olduğunu ve “Mamul”un editörlüğünü yaptığı dönemde kardeşi Kevork'u Hasunyan taraftarı yapmaya çalıştığını söyler.¹⁷⁷

Abraham Ayvazyan'ın, *Mamul*'un sahibi olan kardeşi Kevork Ayvazyan'ın Vartan Paşa tarafından Hasunist yapılmaya çalışıldığını söylemesi en önemli kanıtlardan birisi. Oysa Tanielyan bunun üzerinde durmamış.

¹⁷⁵ Kolejliler ifadesinden kasıt Propaganda Koleji mezunu, dolayısı ile Papalık taraftarı olan din adamlarıdır. Hasun da 1825-1832 arasında burada eğitim gördü. *Dermakar(2022)*, s. 115.

¹⁷⁶ Bu iktibasların orijinalini şimdilik teyit edemesek de doğru olduklarını kabul ediyorum. Ancak Hasunistlerin kalesi olan bir gazetede, Mihitryanların okulları yönetmesini söyleyen bir yazının nasıl yayınlandığını anlamak da kolay değil.

¹⁷⁷ *Tanielyan(1996)*, s. 150.

1.3.2.9. Netice

Ben Tanielyan'ın ulaştığından çok daha fazla dönem kaynağını görebildim. Ve sonuç olarak Vartan Paşa'nın Hasunist veya Antihasunist olarak bir cepheye kolayca yerleştirelemeyeceğini anlıyorum. Salim Dermarkar kitabında Papa'ya bağlı ancak milli kimliklerini korumaktan çekinmeyen “üçüncü bir grup(*tiers parti*)” hipotezini öne sürüyor.¹⁷⁸ Yukarda anlattığım pek çok teferruatı Dermarkar'la paylaştığımda, Vartan'ın profilini de orta yolcu olan bu üçüncü gruba uygun gördüğünü belirtti.

Venedik ve Viyana Mihitryanları arasında da önemli bir fark bulunuyor; ikincisi Roma pozisyonlarına daha yakınken, birincisi Doğu kiliselerinin geleneksel nizamını destekliyordu.¹⁷⁹ Vartan 1825-30 arasında Viyana Manastırı'nda eğitim görmüştü. Sonrasında, daha çok İtalya'daki Mhitarist kolejlerde eğitim gören Ermenilerin aktif olduğu, Hamazkeyats'a katıldı. Hasun'a olan sert muhalefetini de bu erken dönemde görüyoruz. *İlaro* ve *Memoria*(1853)'yı da doğrudan Venedik Mihitryanlarını savunmak için yayınladı.¹⁸⁰ Ancak sonraki hayatında Viyana Mihitryan rahipleriyle irtibatı devam etti.¹⁸¹ Hasun'a karşı tutumundaki değişikliğin sebeplerini düşünürken bu durumu da göz önünde bulundurabiliriz.

Muhtemelen Vartan Paşa son derece ihtiraslı birisi olan Hasun'un şahsına özel bir kıymet vermemişti. Ancak, 1867'de Hasun'un Patrik seçilmesinden itibaren Cemaat içerisinde bir ayrılık ihtimali baş gösterdi. Diyarbakır Piskoposu Küpeliyan öncülüğünde kendilerine “Şark Katolikleri” diyen bir cemaat kurulmuş ve kendilerini ayrı bir millet olarak tanımaları için açıkça Babıali'ye başvurmuştu. Kanaatimce, Vartan Paşa'nın asıl karşı olduğu bu radikal ayrılık tehlikesiydi.¹⁸² Hasun'u beğense de beğenmese de Katolik Ermeniler'in her halükârda Papa'ya bağlılıklarını bildirilmesi ve Osmanlı tarafından resmen tanınan patriğe tâbi olması gerektiğini düşünüyordu.¹⁸³

¹⁷⁸ Dermarkar(2022), s. 464, 468, 480.

¹⁷⁹ Dermarkar(2022), s. 72-73.; Ayrıca bkz.: Sebouh David Aslanian, *a.g.m.*, 2018.

¹⁸⁰ Vartan “Tarihi Napoleon Bonaparte”nin 1855'te yazdığı ön sözünde Venedikli Mhitartan rahiplerinden Klasik(*Krapar*) ve Modern Ermenice(*Aşharhapar*) dersi aldığını söylemesi de ayrıca kıymetli: “{...} bu iki lisande dahi mesaii mesbuke ve makbuleleri cihetiyle bizlere rehnuma olan Venedik Mhitaryanları tarikatı muhteremesi rahibleri {...}”, Fransız ve İngiliz Meşhur ve Müteber Müellifler Tevarihinden Bil İntihab Lisani Türkide Te'lif İyledi Hovsep Vartanyan Ser-Tercümanı Bahrie ve Azayı Haricii Encümeni Daniş, *Tarihi Napoleon Bonaparte İmperatoru Ahalii Fransa*, Kostantaniye Cildi Evvel 1855-1856, s. 4. Bkz.: Ek- 4.

¹⁸¹ Vartan Napolyon Bonaparte kitabının gravürlerinin Viyana'da hazırlanmasıyla ilgili olarak 1855'de Manastır'daki rahiplerle yazışıyor. Tanielyan(1996), s. 171. Vartan Paşa'nın oğlu Boğos, 1860'larda Viyana Mihitryan Rahiplerinin Pangaltı'daki okulunda eğitim görüyor. Bkz.: *DH. SAİDd.* 2/360. Bu okulda eğitim gören talebenin toplu imtahanlarını izlemek için, pek çok Devlet ve cemaat büyüğü davet edilmiş. Bunların arasında “*Reis-i Ruhani Katağigos Hasunyan Efendi*” ile “*Şura-yı Devlet azasından Vartan Bey*” de bulunuyor. *Terakki*, S. 95, 13 Mart 1869, s. 2.

¹⁸² Dermarkar(2022), s. 470-471.

¹⁸³ “*bizde vakaa bir terafgirlik var dır, lakin bu terafgirlik bazı batıl züümler mucibince, Hasun efendiye deyil dir, illa, tabi olduğumuz devlete ve mezhebe dir: Hasun efendinin beratını devleti Aliye ita buyurdu, bizde Hasun efendi bir takım desiseler ile babı Aliden bir berat ele geçirdi deyecek kadar cesaret yok dur:’*”, “*Mecmuanın Bir Hasbühali*”, *Mecmuayı Havadis*, S. 740, 18 Nisan 1868, s. 3. Vartan bu sözleri, Hasun tarafına yeni meylettiği bir zamanda, matbuatın kendisine yönelttiği ağır eleştirilere cevap olarak

Papa'nın Reversurus ile ortadan kaldırmak istediği Ermeni Cemaati'nin muhtariyetlerine ise sıkı sıkıya bağlıydı. Dolayısıyla Papa'ya saygısını muhafaza etmekle beraber, Reversurus'a karşı çıkan bir mektup gönderebilmişti.¹⁸⁴

Vartan Hasun'u eleştirdiği *Akabi Hikâyesi*'ni 35 yaşında iken yazmıştı. Hasun meselesinin ikinci defa hararetlendiğinde ise altmış yaşını geride bırakmış tecrübeli bir devlet adamıydı. Dzerents'ın mektubunda anlattığı/kurguladığı gibi; orta yolu bulmak ve Millet'in selamete kavuşması için taviz vermeye hazırdı.

Öte yandan başkaları onu taraf değiştirdiği için paraya tamah etmekle suçladılar. Gerçekten de Vartan 5 senedir görevin memuriyetten alınmış geçim sıkıntısı çekerken, Hasun destekçisi yeni kabinenin iş başına geçmesi ile -iddiaya göre- o da Hasun lehine yazmaya başlamıştı. Ve kısa süre içinde infisali son bulup itibarlı bir göreve atanmıştı. Ki bu durumdan ileride tekrar bahsedeceğiz...

1.4. Devletin Hizmetinde

Tarihyazımı “en” ve “ilk”leri çok seviyor. Hikâyeler, bir hiyerarşi ile bakıldığında bizler için daha anlaşılır ve cazip geliyor olmalı. *Akabi Hikâyesi*'nin 1991'de “İlk Türkçe roman” alt başlığıyla yayınlanması da Vartan Paşa'nın edebiyat tarihçilerinin ilgisini çekmesini sağladı.

Vartan aynı zamanda ilk Ermeni dahası ilk gayri müslim paşalardan olmuştu. Bu keyfiyet bile, tek başına hayat hikâyesini araştırmak için gereken motivasyonu sağlamalı. Bu bölümde, hangi hizmetlerine karşılık bu rütbeye eriştiğine dair bildiklerimi sıralamaya çalışacağım.

1.4.1. Mehaz

Devlet memurlarının hayatını öğrenmek için çalınacak ilk kapıdan, Vartan için elimiz boş dönüyoruz. Osmanlı Devleti, memurlarının sicillerini tutmaya 1879'da başladı.¹⁸⁵ Dolayısıyla aynı sene vefat eden Vartan için defterlerde bir kayıt yok.¹⁸⁶ Şayet olsaydı kariyerini buradan kolayca izleyebilirdik.¹⁸⁷

Sicill-i ahval kayıtları, bizzat memurlar tarafından verilen bilgilere dayanıyordu. Memurların; yaşı, soyu, tahsili, bildiği diller, önceki görevleri, aldığı maaş ve nişanlar

sarfediyor. Ancak sonraki dönemi de göz önünde bulundurunca bu ifadede hakikat payı olduğunu düşünüyorum. Ayrıca bkz.: “*Mecmuayı Havadis*” kısmı.

¹⁸⁴ Bkz.: *Millet Sinatosu*(1869).

¹⁸⁵ Gülden Sarıyıldız, “Sicill-i Ahvâl Defterleri”, *TDVİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 134-136. Ayrıca, Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları: Osmanlı Devlet Ricalı Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*, Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Yayınları 2016, s. XXVI-XXX.

¹⁸⁶ Paşa'nın vefatından uzun zaman önce infisali gerçekleşmişti. Daha sonra kimi devlet görevlerinde bulunsa da bunlarda 1879'dan önce olmalı. Bu konudan ileride tekrar bahsetmeye çalışacağım.

¹⁸⁷ Vartan Paşa'nın oğlu Boğos Vartan'dan bahsederken yapacağımız gibi.

gibi malumatla doldurduğu evraklar, Sicill-i Ahval Komisyonu’nu tarafından defterlere işleniyordu.

Vartan öldüğü zaman gazetesinin yayınladığı tercümeyi halden, Literatür Bölümü’nde bahsetmiştim. [*Tercemanı Efkâr*(1879), Ek-1] Bu makalenin muhtevasına baktığımda, kimi bilgilerin doğrudan Paşa’dan alınmış olması gerektiğini düşünüyorum. Paşa’nın matbuat sahasındaki hizmetlerine dair yazılanlar belki bir başkası tarafından kurgulanabilir. Ancak, özellikle devlet görevlerine dair söylenenler çok detaylı.

Devlet’in elinde Vartan’ın resmî bir biyografisi bulamasakda, *Tercemanı Efkâr*(1879) sanki bir sicill-i ahval kaydymış gibi tahsil ve memuriyet bilgilerini; resmî bir üslupla, oldukça teferruatlı, hiç tereddüt etmeksizin anlatıyor.

Paşa hakkında en kapsamlı makaleyi yazan Tanielyan, *Tercemanı Efkâr*(1879)’ı görmemişti. Ancak o da ilk kez olarak, Viyana Manastırı’nda bulunan Vartan Paşa’ya dair belgeleri kullanmıştı. *Tanielyan*(1996) Manastır’da gördüğü kimi müsvette, mektup gibi belgelerin içinde en kıymetlisinin Abraham Ayvazyan tarafından kaleme alınmış biyografi olduğunu söylüyor. Ve bu elyazısı biyografinin Manastır’a nasıl geldiği hakkında; “*Vartan Paşa’nın hayat hikâyesi ve onunla ilgili anılarını yazması için Mihitaryanların Abraham Ayvazyan’a başvurmuş olduğu*” tahmininde bulunuyor.¹⁸⁸

Ayvazyan’ın biyografisinin aslını görmedim. Ancak Tanielyan’ın makalesinde paylaştıklarından anladığım kadarı ile; Ayvazyan Vartan’ın hikâyesini, başta *Tercemanı Efkâr*(1879)’a ve diğer dönem matbuatına dayanarak kaleme almış. Bunun yanına da şahsi hatıralarını eklemiş.¹⁸⁹

Viyanalı Rahip Zakaryan da Vartan Paşa hakkındaki makalesi *Hantes Amsorya*(1890)’yı, Ayvazyan’ın notlarına dayanarak hazırlamış olmalı.¹⁹⁰ Dolayısıyla Zakaryan; *Tercemanı Efkâr*(1879)’ı okumamış olsa da, yazdıkları özünde bu makaleye

¹⁸⁸ *Tanielyan*(1996), s.142, dp. 3.

¹⁸⁹ Tanielyan, Ayvazyan’ın 1813 verdiği doğum senesini hatalı buluyor. Ve bu hatalı bilginin kaynağına dair tahminde bulunuyor: “{...} Muhtemelen Abraham Ayvazyan, 1813 yılını Masis’e dayanarak vermiştir”. *Tanielyan*(1996), s.143. Paşa’nın doğum tarihini önceden tartışmıştık. *Masis*, “Paşa 66 yaşında öldü” diyerek 1813’te doğduğunu muğlak şekilde ifade eder. Oysa *Tercemanı Efkâr* doğum tarihini açıkça 1813 olarak gösteriyor. Ben, Ayvazyan’ın *Tercemanı Efkâr*(1879)’dan haberdar olduğunu düşünüyorum. Bunun yanında, *Masis*(1879)’i de pek tabii görmüş olabilir. Ayvazyan’ın kaynakları hakkında bir iddiam da Osmanlıca bir gazete hakkında olacak. Ahmet Mithat’ın Vartan Paşa’nın ölümü üzerine “Bir Kadirşinaslık Örneği” makalesini yazdığından bahsetmiştim bkz.: Ek-2. Öyle anlaşılıyor ki, Ayvazyan Ahmet Mithat’ın makalesini de okumuş. *Ahmet Mithat*(1879), Vartan Paşa’nın “bir zamanalar kendi çıkarttığı *İttihat* Gazetesi’ne de bendler gönderdiğini” yazmıştı. Başka kimsenin kaydetmediği bu bilgiyi Ayvazyan da tekrarlıyor: “*Abraham Ayvazyan’a göre (Vartan) İttihat’ta çalışmıştır.*”, *Tanielyan*(1996), s. 162. *Ahmet Mithat*(1879), Vartan’ın üretkenliğini anlatmak için şöyle diyor: “{...} yazdığı kitaplar kırk cilde baliğ olur.” Eserlerin sayısı ile ilgili aynı muğlak ifadeye Ayvazyan’da da rastlıyoruz: “*Abraham Ayvazyan’a göre Hovsep Vartanyan’ın 40 parça eseri vardı*”, *Tanielyan*(1996), s.166. Bunların dışında Ayvazyan’ın Vartan hakkındaki şahsi notlarından yeri geldikçe bahsedeceğim.

¹⁹⁰ *Hantes Amsorya*’daki bilgilerin Abraham Ayvazyan’ın notlarına dayandığından hiç şüphem yok. İlginç olan Tanielyan’ın bu iki kaynak arasında irtibat kurmamış olmasıdır. Bir misal; *Hantes Amsorya*’da Vartan’ın kimya ilmine olan merakına dair bir anektod var.(s. 63). Bu bilgiyi Ayvazyan’ın notundan aktardığı anlaşılıyor: “*Evinde bir kimya atölyesi bile vardı.*”, *Tanielyan*(1996), s. 178.

dayanıyordu. *Pazmaveb*(1901) ise doğrudan *Tercemanı Efkâr*(1879)'ı kullanan tek Vartan biyografisiydi.

“Giriş” kısmında de belirttiğim gibi, yazılan tüm Vartan biyografileri ya *Hantes Amsorya*(1890) yahut *Pazmaveb*(1901)'e kullanıyor. Dolayısıyla da hepsinin silsilesi *Tercemanı Efkâr*(1879)'a çıkıyor. Tozlu kütüphane raflarında kalmış bu makalenin aslını, *Pazmaveb*(1901)'den sonra, tekrar okumak muhtemelen ilk defa bana kismet oldu.

Bu vefat yazısı doğal olarak bir methiye idi. Bilgileri sağlayan ve yayınlayanlar neleri istediye, bugüne onları taşıdı.¹⁹¹ “*Tercemanı Efkâr*(1879)” Paşa hakkında sıhhatli bilgileri ilan etmesinin yanında biyografisinin sınırlarını da belirlemiş. Şöyle ki resmî görevleri hakkında detaylı(makul) malumat verse de özel hayatına dair hiçbir şey söylemiyor. Hal böyle olunca bugün sözgelimi; ilk Türkçe romanın yazarını tanıtmak isteyen bir edebiyat araştırmacısı, Paşa'nın terfilerinin tarihini kaydetse de ailesi hakkında hiçbir bilgi veremiyor...

Osmanlı Arşivi'nde de Hovsep Vartan'la ilgili birçok perakende evrak var. Ancak 19. yüzyıl bürokrasisinin formal dili, Paşa'nın kariyerini yeterince anlamamıza müsaade etmiyor. Hangi atıyeyi, terfiyi, nişanı hangi tarihte aldığını öğrensek de ne iş yaptığını, ödülleri niçin hakettiğini anlayamıyoruz. Örneğin Mecidî Nişanı verilmesinin sebebi, “*hüsn-i hizmetlerinden dolayı*” gibi klişe bir ifade ile geçiştiriliyor. Yine de pek çoğu birbirini tekrar eden arşiv belgelerini detaylı şekilde inceleyip ucuca eklediğimde ilginç ayrıntılar ortaya çıktı.

“*Hidematı sadıkesi taadat olunmak icab itse, sahifeler dolar*” diyen *Tercemanı Efkâr*(1879) da Vartan'ın yararlılığı hakkında Arşiv ile hemfikir. Bunun yanında hizmetlerin ne olduğundan da biraz olsun bahsediyor. Şimdi bir yana *Tercemanı Efkâr*'ı alıp, diğer taraftan arşiv belgelerine ve dönem matbuatına bakarak Vartan'ın kırk seneye yakın devlet hizmetini incelemeye çalışalım.

1.4.2. İlk Vazife

Tercemanı Efkâr(1879) Vartan'ın Devlet'e hizmetlerini anlatmaya şöyle başlıyor: “{...} evvela Dolma bağçe fişenkhaneinde istihdam olunarak, muahharen, Karantinahane tercümanlığında ve badehu dahi 22 yaşında Tersaneyi amire terceme odasına nakli memuriyet itmiş dir{...}”.

Vartan'ın Tersane-yi Amire'deki görevi iyi biliniyor. En uzun süre burada çalışıp; terfilerini, nişanlarını burada iken aldı. Kitaplarını Bahriye Baş Tercümanı olarak imzaladı. Ancak, Vartan'ın kendisinden alınmışsa bile, bu malumatı arşiv belgeleri ile sınıdığımızda yanlışlık, eksiklik en azından karışıklık içerdiğini görüyoruz.

¹⁹¹ Devletin tuttuğu sicill-i ahval kayıtları da memurların kendisi tarafından beyan edildiği için, ne kadar güvenilir oldukları tartışmalıdır.

Osmanlı Arşivi'nde Vartan'a dair görebildiğim en eski belge, 1840'ta "*Meclis-i Tahaffuz(Karantina) Tercümanı Oseb*"e 750 kuruş maaş tahsis edilmesinden bahsediyor.¹⁹² Tercümanı Efkâr Vartan'ın Karantinahane Tercümanlığı'nı bırakıp 22 yaşında(makalenin kendi hesabıyla 1835'te) Tersane-yi Amire'ye geçtiğini söylüyor. Oysa o tarihte Karantinahane'nin kurulmasına dahi uzun zaman vardı.¹⁹³

Muhtemelen Vartan 1838'deki tesisinden itibaren Karantina Meclisi'nde çalışmaya başladı.¹⁹⁴ 1840'ta hala Karantina Meclisi'nde görev yapıyordu¹⁹⁵. Vartan'ın Tersane'de bulunduğu dair Arşiv'de gördüğüm en erken kayıt 1846 tarihli.¹⁹⁶ Büyük ihtimalle Tersane'ye bu sene başlamıştı. Çünkü Mayıs 1851 tarihli dilekçesinde 5,5 yıldır Tersane'ye hizmet ettiğini söylüyor. Tersane'de çalışırken bir yandan Polis Meclisi Tercümanlığı'nı üstlendiğini yine Osmanlı Arşivi'nden öğreniyoruz.¹⁹⁷ Polis Meclisi'nde çalışmaya, 1845'te kurulmasıyla başlayıp muhtemelen 1850'deki lağvına kadar devam etmiş.

Vartan zaten iyi eğitilmiş, poliglot birisiydi. Ancak devlet kapısına girmesinde annesinin nüfuzunun da etkili olduğunu düşünüyorum. Hele ki, Gelincikci Meryem'in Karantinahane'deki itibarlı görevi hatırlanırsa oğlunun da bu müessesede tercüman olması tesadüf gibi gözüküyor.¹⁹⁸

1.4.3. Vartan Ne İş Yapıyordu?

Hovsep Vartan, Devlet hizmetinde hangi mühim hizmetleri yaptı da memuriyetinin yirminci senesinde ilk Gayrimüslim paşalardan biri olabildi? Açıkçası

¹⁹² "*Karantina Meclisi*", "*Meclis-i Tahaffuz*", "*Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye*", "*Sıhhiye Meclisi*", "*Sıhhiye Nezâreti*", "*Karantina Nezâreti*" gibi değişik isimlerle adlandırılmış olan Karantina Meclisi {...}", Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, S. 58, 1994, s. 338

¹⁹³ Karantinahane 1838 Nisan'ında kuruldu: "<https://islamansiklopedisi.org.tr/karantina>". Ansiklopedinin matbu nüshasında ise dijital versiyonun aksine, Nisan ayı belirtilmeksizin sadece sene yazıyor. Gülden Sarıyıldız, "Karantina", *TDVİA*, C. 24. İstanbul 2001, s. 464.

¹⁹⁴ *Tercümanı Efkâr*'ın verdiği doğum tarihi(1813) hatalı. Ancak gerçek doğum senesi 1816'yı baz alırsak gazetenin iddia ettiği gibi 22 yaşında ilk görevine, Karantinahane'de çalışmaya başlamış olabilir. *Tercümanı Efkâr* bir de Dolmabahçe Fişenkhane'sinden bahsediyor. Arşiv'de bunu doğrulayacak bir belge görmedim. Fişenkhane'de çalışmış olduğunu ancak kısa sürdüğünü varsayıyorum. Literatürde Fişenkhane hakkında müstakil bir bilgi bulamadım. Dolmabahçe Tüfenkhane'sinin bir birimi olarak aynı zamanda faal olduğu düşünülebilir. Tüfenkhane'nin ise inşasına, 1833'te başlanıp 1838'de faaliyete geçtiğine dair muğlak bir bilgi için: Mehmet Yıldırım, *Osmanlı Demir Çelik Sanayii'nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş (1830-1870)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 137.

¹⁹⁵ C. SH. 27/1332-1, 1 Şevval 1256(26 Kasım 1840). *Mecmuayı Havadis* dergi formatında çıktığı ilk 14 sayısında, Hovsep Vartan dışında tek bir kişinin imzası görülüyor. O da, anlaşılan Vartan'ın eski mesai arkadaşı olan zata ait: "Şiir Meclisi Tehafuz Keteberinden Giridli İbrahim Rasim Efendinin Söylemiş Olduğu Sadrı Ali Tarihi Dir", *Mecmaayı Havadis*, S. 2, 1(m. 13) Aralık 1852, s. 64.

¹⁹⁶ *İ. HR.* 38/1768-1, 26 Cemaziyelevvel 1262(22 Mayıs 1846).

¹⁹⁷ Vartan Polis Meclisi'nin küşadında hüsn-i hizmet göstermiş. Muhtemelen, Meclis'in 1850'de lağvedilmesine kadar da bu görevde devam etmiştir. *İ.HR.* 38/1768-2; *A. MKT.* 59/29, 2 Muharrem 1263(21 Aralık 1846).

¹⁹⁸ Bkz.: "*Gelincikci Meryem Dudu*" kısmı.

buna tatmin edici bir cevap bulabilmiş değilim. Yine de mevcut bilgilerden bahsetmeye çalışacağım.

Vartan 1849'da hizmetlerine mükafaten maaşına zam yapılması için Devlet'e bir arzuhal veriyor. Uzun zamandır tek başına Tersane ve Polis Tercümanlığı'nı ifa ettiğini, gece gündüz çalışsada aldığı maaşın yaptığı hizmetin karşılığı olmadığını, bir zamanlar padişahın ihsanıyla geçimi iyiyse de şimdi büyük bir borç altında olduğundan bu düşük maaş ile geçinemediğini söylüyor. Kaptan-ı Derya, Hovsep'in takdire şayan birisi olduğu yolundaki kanaatini ekleyip karar için dilekçeyi sadarete iletiyor.¹⁹⁹

Talebine ne cevap verildiğine dair bir kayıt görmesem de bu arzuhal Hovsep'in; yoğun ve mühim mesaisi, akranları ile rekabeti, devletten -bazısı son derece cüretkâr- talepleri ve borç içinde geçecek hayatının ipuçlarını veriyor. Bu maddelerin ilki ile başlayalım.

1851'de Saray'a ulaşması için kaleme aldığı arzuhalde: Beş buçuk senedir Tersane-yi Amire'nin tüm tercümelerini bir kuruş maaş almadan, gece gündüz çalışarak ve 4 lisanı da bildiği için tek başına idare ettiğini söylüyor:

{...} âher mahallerde birkaç tercüman ile idare olunmakda olan hususları yani Fransız ve İngiliz ve Talian lisanlarına başka başka tercüman ve temyiz ve telbisci zımında bir de katib lazım gelir iken kullarının bu dört lisana dahi oldukca malumatım bulunduğundan yalnızca idare {...} etmekte bulunduğuma {...}²⁰⁰

Türkçe'nin yanında Fransızca, İngilizce, İtalyanca... Bu mektupta saymadığı Ermenice'yi ise Hükümet ile Millet'i arasında aracı olurken kullanıyordu.²⁰¹ Her ne kadar bu satırları menfaat elde etmek için kendisi yazdıysa da bu lisanlara vakıf olan Vartan'ın, Devlet'in kaht-ı ricâli içinde, meşgul bir memur olduğu anlaşılıyor.²⁰² Sunduğu diğer arzuhallerde de lisan konusundaki liyakatini mutlaka hatırlatıyor.²⁰³

¹⁹⁹ İ. HR. 53/2514; A. MKT. 197/31, Safer 1265(Nisan 1849).

²⁰⁰ İ. HR. 77/3743-2, 15 Cemaziyelevvel 1267(18 Mart 1851).

²⁰¹ Çşmardahos Antze Mı Kruads{Hakikati Söyleyen Bir Kimse}, *Çadakovutün Hamazkyats Ingerutyan*, 1851, Bundan sonra "*Çadakovutün Hamazkyats Ingerutyan(1851)*", s. 34-43. *Tanielyan(1996)*, Viyana'da Mihitaryanların yanında beş sene okuyan Vartan'ın, ülkenin resmî dilini de öğrenmiş olması gerektiğini söyler.(s. 151-152) Vartan'ın devlet için Almanca tercüme yaptığını ispat eden hiç bir kayda rastlamadım. Daha başka arzuhallerinde de Almanca'yı bildiği diller içerisinde saymaz. Matbuatta da İngilizce, Fransızca, İtalyanca'dan sayısız metin çeviriyor. Hatta bu dillerde doğru tercüme, lisanın inceliklerine dair tartışmalara dahil oluyor. Bunun yanında Almanca bildiğine dair bir beyanına rastlamadım. Ancak *Mamul ve Tercemanı Efkâr* pek çok kere Almanca gazetelere atıf yapıyor. Bu imzasız haberlerin en azından bir kısmını Vartan kaleme almış olmalı. Netice olarak ben Vartan'ın, belki diğer lisanlarından daha düşük seviyede olsa da Almanca bildiğini düşünüyorum. Ayrıca bkz.: "{...} seneler ile mekteb köşelerinde lisan tahsiline devam, ve müddeti medide memuriyetlerde istihdamdan soğra dahi yine elfazı balığe ile ifadei meram, ve lisanden lisane edayı manayı tamm itmek hemen mümkünsüz deyil ise de ifrat mertebe müşkil bir keyfiet olduğu erbabı indinde zahir ve aşikâr dır:" *Memoria(1853)*, s. 25.

²⁰² "{...} ileride Emin Bey bendelerinin Amerika'dan avdetinde beraber getireceği nümune ve evrak-ı sairinin tercemesinden dolayı meşguliyet-i acizanem gayet güçleşeceğine {...}", İ. HR. 77/3743-2.

²⁰³ Ocak 1847'de *Courrier de Constantinople*, Vartan'ın "göstermiş olduğu gayretler ve derin lisan bilgisiyle İftihar Nişanı'na layık görüldüğünü" yazıyor. "*M. Joseph Vartan, interprète de l'amirauté, qui*

Anlaşılan Vartan Tersane Tercümanı olarak daima Haliç'teki Dairesi'nde oturmayıp donanma ile seyr ü sefer de ediyormuş. Yine gazetelerden öğrendiğimize göre 1850 Mayıs'ında Nur-i Şevket ile İstanbul'dan ayrılan Kaptan-ı Derya Süleyman Paşa'ya eşlik etmiş.²⁰⁴ 1853 Temmuz'unda, Kırım Savaşı'nın arefesinde, Mustafa Paşa yanına donanma tercümanı Vartan'ı alarak Çanakkale-Beşike koyuna doğru yola çıkmış.²⁰⁵

Vartan'ın sahadaki vazifeleri Kırım Savaşı'nda daha da artacak ve Ecnebi devletlerden takdir görecektir. *Tercemanı Efkâr* şöyle yazıyor:

Kırım muharebesinde, dairei bahriyede bulunduğu müddetde iyfa iylediyi hüsnü hıdmet yalnız matbuu bulunduğu devleti Osmaniye tarafından deyil, düeli muazzamayı Evropa canibinden dahi takdir olunarak, Fransa, ve Avstria ve İtalia devletlerinden nişanlar ile taltif olunmuş dur:

Vartan 1854 Eylül'de rütbesinin yükseltilmesini talep ederken, Savaş'ın getirdiği beynelmilel atmosferi bir gerekçe olarak gösteriyor. “Sefirler ve dost devletlerin memurları ile olan mülakatlarda tercümanlık hizmetinde bulunan Vartan'ın rütbesinin yüksek olması devletimizin de şanını yüksek gösterecektir”. Vartan, “*Ashab-ı sıdk u istikamet ve dirayetten ve atufet-i seniyyeye şayeste*” bir kimse olduğundan, talebi kabul görerek 1854 Ekim'inde Miralaylık'a terfi etti ve “Bey” ünvanını kullanmaya başladı.²⁰⁶

Vartan bu terfiden kısa süre sonra verdiği arzuhale de yine yaptıklarının ehemmiyetini vurgulayarak başlıyor. Bahriye meselesinin Devlet-i Aliyye'nin en mühim işlerinden birisi olduğunu, mevcut vaziyetten dolayı “*elsine-i efrenciyeden başlıca Fransız İngiliz ve Taliyan lisanları*”na duyulan ihtiyacın, dolayısıyla kendi mesaisinin arttığını anlatıyor.²⁰⁷ Dediğine bakılırsa, aldığı ücretin birkaç misli kendisine teklif edilse de o bunları reddederek Saltanat-ı Seniyye hizmetine devam etmek istiyormuş. Daha önce 4 defa Nişan-ı İftihar ile ödüllendirilmesine rağmen başka bir nişana sahip olmaması, resmî görevlerde, emsal u akranları arasında onu mahcup ediyormuş.²⁰⁸

Vartan'ın ecnebi devletlerle yaptığı bir teşrik-i mesaiden de *Le Messenger du Midi* bahsediyor.²⁰⁹ Vartan'ın bu hizmetleri *Tercemanı Efkâr*(1879)'ın yazdığı gibi,

depuis plusieurs années se distingue dans ses fonctions par son zèle et la connaissance approsins, fondie qu'il a des langues {...} décoré du Nichan İftihar.”, Courrier de Constantinople Moniteur, C. 3, S. 101, 13 Şubat 1847, s. 3. Ayrıca bkz.: İ. HR. 38/1768; A. MKT. 59/29. İftihar Nişanı 1849 Nisan'ında ikinci dereceye yükseliyor: A. MKT. 197/31; Arşaloy Araradyan, S. 338, 27 Mayıs(m. 8 Haziran) 1849, s. 1. Tarihlerini bilemesem de Vartan daha sonra da iftihar nişanları almış. Çünkü 1855'teki arzuhalinde 4 defa İftihar Nişanı aldığını yazıyor. İ. DH. 334/21863-1.

²⁰⁴ *Courrier de Constantinople Moniteur, C. 6, S. 272, 1 Haziran 1850, s. 2.*

²⁰⁵ *Regensburger Zeitung, S. 193, 16 Temmuz 1853, s. 4.*

²⁰⁶ *İ. DH. 315/2024; A. MKT. MHM. 65/82, Cemazielahir 1271(Şubat 1855); Masis, S. 158, 3(m. 15) Şubat 1855, s. 2.*

²⁰⁷ *İ. DH. 334/21863-1, Safer 1272(Ekim 1855).*

²⁰⁸ Nihayetinde talebi kabul görüp bir kıta Mecidi Nişanı ve yeni rütbesinin icap ettirdiği atıyyeye kavuşuyor. *A. MKT. MHM. 81/58, (1855 Aralık-1856 Ocak).*

²⁰⁹ “*Dünya'nın en mühim limanlarından birisi olan İstanbul Limanı, işleyişi bir türlü kurallara bağlanmadığı için büyük zarar görüyordu. Bu konunun halledilmesi için Mustafa Paşa'nın*

“düeli muazzamayı Evropa canibinden dahi takdir” olmuş: 1856 Haziran’ında Sardinya(İtalya) Kralı, Kırım Harbi’ndeki müttefiki Devlet-i Aliyye’nin pek çok askeri ricali gibi Vartan’a da dördüncü rütbeden bir nişan îtâ buyurmuş. Nisan 1857’de Avusturya İmparatoru, ülkesinin Savaş ve Ticaret donanmasına yaptığı hizmetlerden dolayı Bahriye Tercümanı Vartan’ı 3. Derece’den “*Couronne de fer*(Demir Taç)” Nişanı ile ödüllendirmiş.²¹⁰

Vartan’ın memuriyetinin yanında, insanı şaşırtacak bir çalışkanlıkla büyük bir matbu miras bıraktı. Vartan’ın yayınlarından bazıları ile resmî vazifesi arasında bir irtibat olabilir. Mesela Kırım Savaşı’nı sona erdiren Paris Antlaşması’nın müzakere tutanaklarını EHT olarak yayınladı. Bu metni “*Paris Ahdnamesinin bir şerh ve tafsili demek*” olduğu için önemseyip doğrudan EHT okuru ile buluşturmak mı istedi? Yoksa resmî bir vazife olarak hazırladığı tercümeyi ayrıca kitap olarak mı bastırdı? Bilemiyorum.²¹¹

1.4.4. Vartan’ın Paşa Olması

Aralık 1857’de Tersane-i Amire’deki Hovsep Vartan ile Bab-ı Seraskeri’de müstahdem Yaver Tıngır’a Mirlivalık Rütbesi dolayısı ile Paşa ünvanı verildi.²¹² Böylece Vartan ve Yaver Tıngır, Arakel Nubar ile beraber Osmanlı’nın ilk Ermeni paşaları oldu. Ermeni matbuatının yanı sıra Avrupa gazeteleri²¹³ de bu liyakatli Katolik Ermenilerin Paşa olmasını sevinçle ilan ettiler.²¹⁴

başkanlığında; İngiltere ve Fransa donanmasından kaptanlar, konsoloslukların liman sorumluları, denizcilik şirketlerinin temsilcileri ve Vartan’ın hazır bulunduğu olağanüstü bir komisyon oluşturuldu”. Le Messenger du Midi, C. 8. S. 44, 14 Şubat 1855, s. 2; S. 45, 15 Şubat 1855, s. 2. Vartan ayrıca, bu Komisyon’un hazırladığı nizamname metnini, matbaasında basması için Press d’Orient Gazetesine götürüyor. Nizamname metni Vartan’ın mesuliyetinde Press d’Orient Matbaası’na emanet edilmişken, Gazete izni olmaksızın nizamnamenin metnini yayınlıyor ve Vartan’ın da taraflardan birisi olacağı bir tartışmaya sebebiyet veriyor: Journal de Constantinople, C. 10, S. 609, 21 Haziran 1855, s. 3; J. Vartan, “A. M. Le Rédacteur du Journal de Constantinople”, Journal de Constantinople, C. 10, S. 611, 28 Haziran 1855, s. 2-3; HR. MKT. 114/48. Yine Liman işleri hakkında teşkil olunan, Vartan’ın hazır bulunduğu bir başka komisyon için bkz.: HR. MKT. 308/69, Receb 1276(Ocak 1860).

²¹⁰ Avusturya Kırım Savaşı’na dahil olmadıysa da belge hem askeri hem sivil donanmasına yardım yapıldığını vurguluyor. HR. TO. 158/38-2.

²¹¹ H. V., *Paris Meşvereti Yahod Mükaleme Meclisinin Yirmi Dört Kıta Mazbataları*, Fransızca Süretlerinden Lisanı Türkiye Tercüme Olunmuşdur, Mühendisyan Hohannesin Basmahanesinde, Kostantaniye 1856. Ayrıca bkz.: “*Lisan-ı Letafetresan-ı Osmani ve Kaba Türkçe*” kısmı.

²¹² Hovsep’in maaşı da 5.000 gurusı oldu. A. MKT. NZD. 245/48.

²¹³ *Masyats Ağavni*, C. 4, S. 4, Nisan 1858, s. 84; *Le Constitutionnel*, C. 42, S. 347, 13 Aralık 1857; *Ost-Deutsche Post*, S. 292, 20 Aralık 1857, s. 2; *Le Courrier du Bas-Rhin*, S. 305, 22 Aralık 1857, s. 1; *Le Pays*, S. 355, 21 Aralık 1857, s. 1; *The Boulogne Gazette*, S. 966, 30 Aralık 1857, s. 1-2.

²¹⁴ *Le Constitutionnel*’in muhabiri liyakat sahibi bu iki ismin Osmanlı’nın ilk Ermeni Paşaları olacağını yazıyor.(13 Aralık 1857) Paris’te yayınlanan Ermeni mecmuası *Masyats Ağavni* ise Vartan ve Tıngır’ın terfilerini müjdeledikten sonra: “İlk Ermeni Paşa, kısa süre önce, Arakel Nubar olmuştu” diye belirtiyor. Arakel, Nubaryanlar içerisinde esas şöhret kazanacak olan Boğos Nubar’ın kardeşi idi. 1857 Şubat/Mart’ında Sudan’ın valiliğine atanmıştı. Ancak görevi uzun sürmemiş, 1858 Kasım’ında vefat etmişti. Hartum merkez olmak üzere Sudan’ın idaresine getirilen Arakel Nubar mutlaka “Paşa” ünvanı

Vartan'ın -ve Tıngır'ın- terfisine gerekçe olarak son senelerdeki başarıları gösteriliyor.²¹⁵ Kırım Savaşı'nda ikisinin de kariyeri ivme kazanmıştı. Paşa olmalarında bu durum ve Islahat Fermanı'nın oluşturduğu atmosferin etkisi de düşünülmeli.²¹⁶

Bunun yanında tekrar değineceğim üzere Vartan; liyakatini, hizmetlerini öne sürerek Devlet'ten devamlı rütbe, nişan ve atıye talebinde bulunuyordu. Bu isteklerinin pek çoğu kabul gördü, nihayetinde de Paşa ünvanına nail oldu. Her ne kadar hiçbir arşiv belgesinde Vartan ile annesinin ismini beraber görmesem de Vartan'ın yükselişinde Saray Doktoru Meryem Hatun'un da payı olduğunu düşünüyorum. Yaptığı hizmetlere mükafeten, Meryem'in taallukatından 12 kişi 1838'den itibaren cizyeden muaf tutulmuştu. Vergi alınmayan akrabalar içerisinde damatlarının olduğunu biliyoruz.²¹⁷ Muhakkak bu muafiyet Vartan için de geçerli olmuştu.

Vartan'ın Eniştesi Sarraf Ovannes'in, zamm istediği arzuhali "*Damad-ı Meryem Usta*" diye imzalaması da Saray Tabibesi Meryem'in şöhret/kudretini gösteriyor.²¹⁸ Belgelerde Vartan'ın annesini referans gösterdiğini görmesem de Vartan'ın sık sık gerçekleşen ihsan ve terfi taleplerinde annesinin sağladığı güvencenin de tesiri olmalı.

Bu durumu yani Meryem'in oğlu olduğu için imtiyaz gördüğünü açıkça söyleyen ise bir tek kayıt gördüm: "*Hünkarın hanımlarını tanıyan annesi Gelincikci Mariam sayesinde, Devlet'in hizmetinde mühim görevlerde bulundu.*"²¹⁹

1.4.5. Avrupa Seyahati

Vartan, paşa olduktan hemen sonra Ocak 1858'de yazdığı arzuhalde; birkaç senedir kalp hastalığından muzdarip olduğunu, her ne kadar burada tedavi görmüş ise de istifade edemeyip cümle tabiplerin tavsiyesi üzere üç dört aylık bir seyahate muhtaç

almış mıydı, bilemiyorum. Arakel hakkında Türkçe kaynaklarda hatırı sayılır bir malumat bulamadım. Arakel'i yalnızca *Masyats Ağavni* "Paşa" olarak anıyor. Gördüğüm diğer Ermenice ve Fransızca kaynaklar vali olduktan sonra da Arakel'e daima "Bey" demeye devam ediyorlar. *Masyats Ağavni*'nin abone listesinde Ekim 1857'den başlayarak Sudan Valisi Arakel Paşa olarak gösteriliyor. Ancak aynı mecmua, ilginç şekilde, vefat haberini verdiği makalede ondan "Vali Arakel Bey" olarak bahsediyor. Sinan Kunalalp vezir rütbesi alan Kostaki Musurus'un, Mülkiye sınıfını kastederek, "*ilk gayri-müslim paşa*" olduğunu söylüyor. Sinan Kunalalp, "Bir Osmanlı Diplomati Kostaki Musurus Paşa 1807-1891", *Belleten*, C. 34, S. 135, 1970, s. 434. *Le Courier du Gard*, C. 27, S. 35, 21 Mart 1857, s. 1; *L'Isthme de Suez*, C. 2, S. 19, 25 Mart 1857, s. 109; *Le Messenger du Midi*, C. 11, S. 312, 12 Kasım 1858, s. 1; *Masyats Ağavni*, C. 3, S. 8, Ağustos 1857, s. {ön iç kapak}, s. 84; C. 3, S. 4, Nisan 1858, s. 84; C. 3, S. 12, Aralık 1858, s. 272; *Masis*, S. 282, 20 Haziran(m. 2 Temmuz) 1857, s. 3; V. Zartaryan, *a.g.e.*, 1910, s. 278-295.

²¹⁵ A. MKT. NZD. 245/48-3.

²¹⁶ Vartan ve Yaver'in ikisi de selfiye silkine mensup olup, paşa rütbesine askeriyede terfi ederek ulaştılar. Kırım Savaşı esnasında Osmanlı ordusunda vazife gören Lehli, Macar, Hırvat bazı subaylarda paşa derecesine yükseltildiler. Mesela Arslan Paşa(Ludwik Bystrzonowski). Konuya dikkatimi çeken Sinan Kunalalp'e müteşekkirim.

²¹⁷ A. AMD. 1/11-1. Ayrıca bkz.: "*Gelincikci Meryem Dudu*" kısmı.

²¹⁸ D. DRB. I. 24/44-1. Valide Sultan'a hitaben yazılan bu arzuhalde Ovannes'in karısı "*Kerime-i Meryem*" Takuhi'nin de imzası vardı.

²¹⁹ "Mahakoyj", *Arşaloy Araradyan*, 14(m.26) Nisan 1879, s. 3.

olduğunu söylüyor. Bunun için de çocukluğundan beridir nimetini gördüğü padişahın 3-4 ay mühletle Avrupa'ya gitmek için müsaade istiyor. Talebi kabul edilip masraflar için de on bin guruş atıyye veriliyor.²²⁰

Paşa 1858'de gerçekleştirdiği Avrupa seyahatinde sadece şifa bulmak için izin istemesine rağmen başka işlerle de meşgul olmuşa benziyor. Seyahat talebi Ocak'da kabul edilen Paşa'nın rotasını Avrupa gazetelerinden takip edebiliyoruz.²²¹ Ağustos içinde Venedik'i ziyaret edip Trieste'ye geçmiş. 24 Ağustos'ta Trieste'den Viyana'ya hareket etmiş. Viyana'dan sonra 7 Eylül'ü Berlin'de geçirip ertesi gün Frankfurt'a doğru yola çıkıyor. Oradan Londra'ya sonrasında Paris'e, Paris'ten de 15 Ekim'de Trieste'ye dönüyor. 17'sinde Levant gemisi ile Dersaadet'e doğru yola koyuluyor.²²²

Anlaşılan Vartan Paşa, dilekçesinde kesb-i sıhhat için gitmek istediğini söylese de Avrupa'da bir kaplıca şehrine yerleşip tüm vaktini orada geçirmemiş. Osmanlı Arşivi'nde herhangi bir kayıt olmasa da dolaştığı tüm bu büyükşehir, başkentlere başka misyonlar ile gitmesi gayet muhtemel.

Şüphesiz Venedik ve Viyana'da iken Mihitryanlar ile de temasa geçmişti. Tanielyan(1996), Viyana Manastır Arşivi'nde Paşa tarafından Ekim 1858'de Paris'ten gönderilmiş iki mektup olduğunu kaydediyor.²²³ Tanielyan ayrıca, “*bazı bilgilere göre Vartan III. Napolyon tarafından kabul edilmiştir*” diyor. Ancak bu rivayet için bir kaynak göstermiyor.²²⁴ İmparatorla görüştüğü bilgisiyle tek bir yerde daha, ilginç şekilde Ahmet Mithat(1879)'da karşılaştım: “{...} Fransa'ya gittiği zaman İmparator Napolyon'un huzuruna kabul olunarak gerek müşârunileyhin ve gerek imparatorluk zamanında vükelâ ve zâdegânından büyük iltifatlar görmüştür.”²²⁵

Ben Vartan'ın İmparator(lar)la görüşmüş olabileceğini düşünüyorum.²²⁶ En azından Avrupa başkentlerinde iken Devlet-i Aliyye adına diplomatik bir vazifesi

²²⁰ Vefatı da göğüs/kalp illetinden dolayı olacaktır.

²²¹ *Die Presse*, S. 196, 27 Ağustos 1858, s. 2; *Frankfurter Journal*, S. 239, 9 Eylül 1858, s. 1; *Klagenfurter Zeitung*, S. 209, 14 Eylül 1858, s. 834; *Temesvarer Zeitung*, S. 210, 14 Eylül 1858, s. 1441; *Die Presse*, C. 11, S. 241, 20 Ekim 1858, s. 2.

²²² *Il Diavoleto Giornale Triestino Domenica*, C. XI, S. 285, 17 Ekim 1858, s. 1139

²²³ Tanielyan(1996), s.152, dp. 27. Maalesef, Tanielyan mektupların muhtevassından bahsetmiyor.

²²⁴ “Aynı yılın Nisan sayısında Vartan'ın paşa unvanını aldığını “büyük bir sevinçle” ilan eden Paris'in “Maseats Ağavni”sinin bu ziyaret hakkında tek satır yazmaması ilginçtir.”, Tanielyan(1996), s. 152, dp. 27. Ayrıca Maseats Ağavni Dergisi'ne Vartan da aboneydi.

²²⁵ Ahmet Mithat bu yazısında(Ek-2) Paşa'nın başka memuriyetlerine de değiniyor ancak ben bunları üç gün önce yayınlanan *Tercemanı Efkar*(1879)'dan aldığı kesin gözü ile bakıyorum. Diğer yandan *Tercemanı Efkar* III. Napolyon'a, dahası Avrupa seyahatine dair hiçbir şey söylemezken Ahmet Mithat bunları yazıyor. Bkz.: “Giriş” kısmı.

²²⁶ Vartan'ın İstanbul'a dönüşünden kısa süre sonra Fransa Devleti Vartan'a bir nişan verecektir. Gerçi Fransa 1859 Eylül'ünde Devlet-i Aliyye'nin birden fazla memuruna; Kabuli Efendi'ye üçüncü, Refik Bey'e dördüncü, Vartan ve Yaver Paşalara ise beşinci rütbeden birer kıta nişan göndermiş. Nişanların ismi ve verilme sebebi belgede belirtilmese de Hariciye Müsteşarı Kabuli Efendi, İmdâdî-i Divan-ı Hümayun Refik Bey ve Ermeni Paşalar'ın ortak özelliği Kırım Savaşı esnasında Fransa Devleti ile mesaide bulunmalarıydı: *İ. HR.* 176/9638.

olduğuna kesin gözü ile bakıyorum.²²⁷ Ayrıca Vartan, 1858 senesi haricinde de gerek vazifeli gerek sivil olarak yabancı devletlerde bulunmuş olabilir.²²⁸

1.4.6. “Beş Sene Kadar Köşenişini Uzlet” ve İkinci İktal Dönemi

Tercemanı Efkâr(1879); “Yirmi beş sene müddet orada(Tersane) hizmet itdikden sonra, Sultan Abd ül Aziz Han hazretlerinin ibtidayı saltanatlarında, merhumu müşarileyh Vartan paşanın infisali vuku bularak, beş sene kadar köşenişini uzlet” olduğunu yazıyor.

Vartan, validesi Meryem hakkındaki yazısında da, kendisinin Tersane’deki görevinden ayrılışına değiniyor:

1861 de tebeddülü saltanat vaki olub, Meriem dahi yetmiş yaşında olarak {...} maaş ve tayinata tamam ihtiarlığı vaktında mühtac olduğu esnade, kâffesi kat olunub, yalnız beş yüz gurus birağıldı: {...} Meriemin çekdiyi mihnet yalnız bu olmadı, bir sene soğra, oğlu H. Vartan paşa, dahi, Tersaneden takayüd olub, bu vech ile bir haneden ve bir familyaden, mah be mah on üç on dört bin gurus kat olunmuş oldu {...}²²⁹

Abdülaziz tahta 1861 Haziran’ında geçmişti. Vartan yazısında saltanat değişikliğinin akabinde validesinin maaşının kesildiğini ve bir sene sonrasında kendinin de “Tersaneden takayyüd” olduğunu yazıyor. Buna göre Paşa’nın görevden ayrılışını 1862 kabul edebiliriz.²³⁰

Bu zorunlu emekliliğin, Paşa’yı çok müteessir ettiği ve maddi olarak zor durumda bıraktığı anlaşıyor. 1866’da yazıyı kaleme aldığı bu infisal hali halen devam ediyordu. Annesinin hayatını anlatırken gerek onun gerek kendisinin uğradığı haksızlığı, Devlet’e olan sitemini dile getirmekten çekinmiyor:

Yetmiş yaşına girmiş bir hatunun, ve serayı Hümayunda bulunub iki padişaha, ve yirmi otuz şahzade ve sultana hizmet itmiş bir hatunun maaş ve tayinatını kat itmek ne hakk ıdı ne de adalet. Meriem o vakıtlar bir kerre şikâyet itdi ise, yalnız *sana deyil dir, cümle ile bir dey*

²²⁷ Paşa’nın Paris’ten 15 Eylül’de Trieste’ye dönüşünü yerel gazete şöyle duyuruyor: “Sultan hazretlerinin Tersane{?} yöneticisi Vartan Paşa maiyetiyle birlikte Paris’ten geldi.{Da Parigi; S.E. Vartan pascià, direttore generale delle polveriere di S. M. il Sultano, con seguito.}”, *Il Diavoletto*, 1858, s. 1139.

²²⁸ “Her devletde ahaliye zulm ve itisaf olagelmış olagider. biz diyarı ecnebiyeye olan seyahetlerimizde, idareden şikâyet itmeyen bir ahaliye tesadüf idemedik.”, H. Vartan, “Mezheb Serbestliyi Ayin Serbestliyi”, *Tercemanı Efkâr*, S. 103, 7(m. 19) Kasım 1877, s. 2. “{...}biz de dünyanın bazı teraflarını gezib dolaşmışız, ve zulmdan masun hiç bir yer görememişiz. İngilterrada da zulm var, Fransada da, İtaliada da, Rusiada da, her yerde de”, H. Vartan, “İslahat”, *Tercemanı Efkâr*, S. 382, 12(m. 24) Ekim 1878, s. 2.

²²⁹ “Gelincikci Meriem Kadın”, *Mecmuayı Havadis*, S. 634, 3 Şubat 1866, s. 3.

²³⁰ 1863 Mart tarihli bir belge Vartan’dan Sabık Tersane-i Amire Tercümanı olarak bahsediyor. *HR. MKT.* 429/50-1. Ramazan 1279(Mart 1863). Ayrıca, *Tercüman-ı Ahval* 1861 Ocak’ında, Tersane-i Amire Ticaret Vapurları Müdürü Yani Bey’in vefatı üzerine ondan boşalan göreve Vartan Paşa’nın atandığını yazmış. Ancak, *Ruzname-yi Ceride-yi Havadis* yayınladığı haberde konuyu tahkik ettiklerini ve bu göreve Vartan Paşa’nın değil Yani Bey’in oğlunun getirilmiş olduğunu kaydediyor. *Ruzname-yi Ceride-yi Havadis*, S. 61, 11 Receb 1277(23 Ocak 1861), s. 2.

cevab verildi. eyer cümleinin de Meriem kadar hakk ve emeyi olarak, böyle olmuş ise, haksızlık hali ile daha büyük olub, bu bir özr sayılamaz:

Vakaa idare sebebi ve vesilesi ile o vakıtlar daha pek çok maaşlar ve tayinatlar kat olundu. lakin bunlardan zerre kadar bir semere hasıl olamadıktan maada, borc arttı, ve devlete duacı eksildi. hayr dua ile gönül ahı bütün bütüne boş bir şe'y midir bu dünyada:

Metindeki vurgu Vartan Paşa'ya ait. Yine ona göre Devlet'in Meryem'e, durum sana mahsus değil pek çoklarının maaşını kestik demesi bir özür değil daha büyük bir haksızlık demektir. Bunca insanın ahı alındığı için yapılan ıslahattan da bir netice alınamadı, *“borc arttı, ve devlete duacı eksildi”*...

Vartan bu duruma gerçekten sinirlenmiş. Öyle ki anne-oğulun peş peşe aylıklarının kesilmesi ile validesinin mahvı arasında doğrudan bir irtibat kuruyor: *“{...} bu iki felek zarbı Meriemin kalbine aşırı güc geldi, bu derece bir metrukiyeti heyâl idemezidi, o cihetle, ömrünün son dört senesini dua ve göz yaşı ile geçirib, laenkati eridi, süzöldü ve tükendi: ”*.²³¹

Paşa'nın gazetesi bu sitemkâr satırları yayınladıktan kısa süre sonra Devlet tarafından bir ay mühletle tatil edildi. Arşiv belgesi cezanın sebebi olarak, Vartan'ın validesi hakkında yazdıkları ile tam aynı nüshada yeralan, *“Ahvali Dahiliye”* makalesini gösteriyor. Vartan bu başmakalede devletin ıslahatlarını, ekonomik beceriksizliğini eleştiriyordu. Dolayısıyla Mecmuayı Havadis *“hilaf-ı nizam bazı makalat-ı muzırра derc”* ettiğinden *“matbuat nizamnamesinin yirmi yedinci bendi hükmünce”* bir ay süreyle kapandı.²³²

Paşa'nın, bu nüshanın öncesinde ve sonrasında yazdıklarını detaylı olarak inceleyemedim. Ancak Ocak 1866 tarihli bu iki makaleye bakarak bile, Paşa'nın infisali döneminde Devletle kırıgın/kavgalı olduğu yorumunu yapabiliriz. Vartan gerekçe gösterilmeksizin annesinin maaşının kesildiğini ve kendisinin azledildiğini anlatıyor.

Her ne kadar Vartan haksızlığa uğradığını söylüyorsa da burada bahsetmemiz gereken bir hadise daha var. 1867'de Paşa büyük rakibi Garabet Panosyan'la, daha önce çok kere olduğu gibi, gazeteleri üzerinden bir polemige girişiyorlar. Anlaşılan Paşa Panosyan'ı Millet Sandığı'ndan para çalmakla suçlamış. Bunun üzerine Panosyan'ın gazetesinde çıkan bir yazı da Paşa'nın *“Tersane-i Amire'de memuriyeti esnasında irtikabatı zuhur”* etmiş olduğunu, yani hırsızlık yaptığını yazmış.²³³ Vartan Paşa haysiyetine hakaret edildiği için karşı tarafı dava etmiş... Bu hadiseyi *Ruzname-yi Ceride-i Havadis*'ten öğreniyoruz. Tarafların kendi yazdıklarına ve davanın seyri hakkında başka bir bilgiye ulaşamadım. Bu iddia/iftirayı destekleyecek başka kanıta da

²³¹ “Gelincikci Meriem Kadın”, *Mecmuayı Havadis*, S. 634, s. 3-4.

²³² HR. MKT. 538/9, 10 Şevval 1282(26 Şubat 1866).

²³³ *Ruzname-yi Ceride-yi Havadis*, S. 781, 19 Recep 1284(16 Kasım 1867).

rastlamadım.²³⁴ Ancak Paşa'nın azledildiği esnada Tersane'de çalıştığı düşünülürse hakkındaki bu şayia gözardı edilmemeli.

Vartan 1862'den sonra düşük emeklilik maaşı ve gazetesinin geliri ile hayatını idame ettirmeye çalıştı. Devlet kapısından tekrar girebilmesi ise 1868'de mümkün oldu. Tekaude ayrılana kadar Vartan'ın daimî memuriyeti Tersane Tercümanlığı idi. İkinci memuriyet döneminde ise muhtelif meclislerin, komisyonların azalığında bulundu. *Tercemanı Efkar*(1879) yazıyor:

{...} Şurayı Devlet ve Divanı Ahkâmın ibtidayı teşkillerinde, rütbeyi askeriyesinin, rütbeyi mülkiyeye tebdiliyle, divanı ahkâmı adliyenin evvela mahkemeyi temyizi cezaiyesine ve saniyen nizamiyesine ve muahharen mehkemeyi istinafiyesine aza tayin buyrulub, merhum Sadrazam Aali paşanın vefatına kadar icrayi memuriyet etmiştir: Übhetlü devletlü Mahmud Nedim paşa hazretlerinin ibtidayı sadaretinde, evvela o esnade teşkil buyrulmuş olan Nafia Meclisine ve muahharan dahi, Islahat komisionu alisine aza nasb u tayin buyrulmuş, ve bir müddet dahi meclisi mezkûrede bulundukdan sonra, yine hasbelkader infisali vuku bulub, mazulin muvazzafa sınıfına idhal edilerek, iyaneyi harbiye ve Bulgaristan komisionlarına memur idilmiş dir:

Vartan bu ikinci memuriyet devresi başlarken, askeriye silki mülkiyeye ve Paşa ünvanı da “Bey”e tebdil edilmiş.²³⁵ Vartan'ın bu vazifelerinde “ne iş yaptığı” bir tarafa, çalıştığı müesseselerin işleyişi hakkında dahi detaylı bilgi bulmam mümkün olmadı.

Divan-ı Ahkam-ı Adliye Mart 1868'te kurulup, Mahkeme-i Temyiz'i açıldığında Vartan burada göreve başlamış. Mart 1870'te, bu müessese altındaki ikinci mahkeme olan Nizamiye tesis edildiğinde ise oraya geçmiş olmalı.²³⁶ 1871 Aralık'ında da Nizamiye Mahkemesi'nden yine Divan-ı Ahkam-ı Adliye altında bulunan, İstinaf Mahkemesi'ne tayin edildi.²³⁷

Vartan hakkında karşılaştığım bilgi parçalarının; hem onu Devlet nezdinde oldukça ehemmiyetli birisi olarak göstermesi hem de sayısının bu kadar az olmasını açıkçası şaşırtıcı buluyorum. Divan-ı Ahkam-ı Adliye'deki mesaisinden başlayacak olursak:

²³⁴ *Mecmua*'nın ilgili dönemini bir bütün olarak inceleyemedim. Gördüğüm muhtelif sayıların birisinde Vartan şöyle yazıyor: “bir varakpare Manzume ile olan bir davamızın {...} zaptiyedeki komiteden evvel davayı keser bitirir, ve bizim bu davadan yüzümüz yerde mahcub ve müzmehil çıkacağımıza şimdiden hükm ider: {...} Manzume kendisi dahi henüz dava altında iken, namalüm imzalar ile hakkımızda tekrar bir takım tahkiramiz laklakiyetler derc ider: Biz bunu da ayrıca dava itmek hukukunu kendimize saklarız”. Bu makale *Ruzname-yi Ceride-yi Havadis*'in hırsızlık iftirası davasını haber verişinden 4 ay önce yayınlanmış. Ya bu davanın sonuçlanması uzun sürmüştü yahut bahsi geçen başka bir davaydı. *Mecmuayı Havadis*, S. 720, s. 4.

²³⁵ Bundan sonra resmî belgelerde, birkaç istisna hariç, Bey olarak zikredilecektir. Son Kitabı *Şark Muharebesi Hikâyesi*(1878-79)'ni de Bey olarak imzalar. Ancak matbuatta o günden bugüne Vartan Paşa olarak anılmaya devam etmiştir: Teelifi Vartan Bey, *Şark Muharebesi Hikâyesi*, Birinci Cild, Matbaayı Antuan Zeliç, Asitane 1878. Ben de tezin devamında Paşa olarak bahsetmeye devam edeceğim.

²³⁶ Mehmet Âkif Aydın, “Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 387-388; Ali Turan, *Divân-ı Ahkâm-ı Adliye: Kuruluşu, Teşkilat ve İşleyişi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kırıkkale 2020.

²³⁷ *Takvim-i Vekayi*, S. 1430, S. 25 Şaban 1288(9 Kasım 1871), s. 1.

1.4.6.1. Hukukçu Vartan

Divan-ı Ahkam-ı Adliye yani klasik İslam/Osmanlı sisteminde bulunmayan çok hakimli temyiz mahkemesi, 1868’de kuruldu.²³⁸ Toplam mevcudun üçte birini oluşturması gereken gayrimüslim azalardan birisi de Vartan olmuştu. Emekliliğinden sonra yazdığı bir makalede; Devlet-i Aliyye’nin genel hukuk meselelerinden bahsediyor. Kendisinin de ilk döneminde içinde bulunduğu Divan-ı Ahkam-ı Adliye’yi Fransız hukuk sistemiyle mukayese edip çokça da eleştiriyor, “*bugün mehkeme yüzü gören*” kimselerin azalığının söz konusu olduğunu söylüyor. Memlekette hukuk alimleri yahut mahkeme tecrübesine sahip kimseler var mı diye soruyor.²³⁹

Kod{*Code civil*} üç nevi mehkeme tanır, {...} yani bidayet mehkemesi, istinaf mehkemesi ve bir de temyizi hukuk mehkemesi ki üçü de hala bizde mevcud dur:

Kod mucibince bir bidayet mehkemesine aza olabilmek akallı on beş sene, şöyle deyelim, mehkemelerde zabt kâtibliyi, ve mümevizlik itmiş olmağa mühtac dır, ondan sonra bir on beş sene de bidayet mehkemelerinde azalık itmeli ki, bir hakim istinafa aza olabilsin, hele temyize aza olmak otuz kırk sene kıdeme mühtac dır, ya yoksa hukuk ilminde muallim olmak derecesine gelmeli, yahod en meşhur avokatların biri olmalı ki, bazı istisnaiyet kabil olabilsin:

Bizde böyle adamlar var mı, sivalin biri bu dur: {...}

Evropanın her tarafında da bu böyle dir, ve bizde de 1868de (1285) divanı ahkâmı adliye teşkil olundukda azalarına böyle birer ferman da verildi, hatta bir danesi de hala bizim kendi koynumuzda duruyor. lakin Evropa bunu böyle ideyor ise, akallı on beş yirmi sene hizmet itmiş, ve tarikatda bulunmuş bir hakime verebiliyor, yoksa bu gün mehkeme yüzü gören bir hakime irtesi günü nasıl azl olmamak imtiyazı verilebilir:

Mahkeme Reisi Ahmet Cevdet Paşa Divan-ı Ahkam-ı Adliye’ye en liyakatli kişilerin atandığını yazıyorsa da bunun çok doğru olmadığı anlaşıyor. Bu mahkemenin kurulmasında devletin duyduğu ihtiyaç kadar Avrupa ülkelerin talebi/baskısı etkili olmuştu. Ve bu yeni hukuk sistemini tatbik edecek liyakatte personeli bulmak Devlet-i Aliyye için daima problem olacaktı.²⁴⁰

Vartan bir hukuk eğitimi almamıştı. Divan-ı Ahkam-ı Adliye’ye aza olan; ilmiyeli efendiler yahut diğer Tanzimat meclisleri/mahkemelerinde pişmeye başlamış beyler/paşalar gibi bir tecrübesi de almamıştı. 5 senelik emekliliğin ardından tepeden inme şekilde en üst mahkemenin mensubu oldu. Peki Vartan bu mahkemede ne görev yaptı?²⁴¹

²³⁸ Mahkemenin yetki alanı hakkında bkz.: Aydın, *a.g.m.*, s. 388.; Turan, *a.g.t.*

²³⁹ H. Vartan, “Bazı Tahminlerimiz”, *Tercemanı Efkâr*, S. 277, 7(m. 19) Haziran 1878.

²⁴⁰ “{...} ilm-i fıkhdā en ziyâde mâhir olanlar ve ricâl-i devletten dahi güzîde zâtler Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye âzâlığına intihâb kılındı {...}”, Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, 1312(m. 1895), Haz.: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1967, s. 84. Tanzimat dönemi mahkemelerinde yaşanan yetmişmiş eleman problemi için bkz.: Ali Turan, *a.g.t.*, s. 35, 291, 294.

²⁴¹ Literatüre teorik bilgiler dışında, Divan-ı Ahkam-ı Adliye’nin “gerçekte” neler yapmış olduğu hakkında malumat oldukça kısıtlı. Gayrimüslimler özelinde düşündüğümüzde, büyük oranda Avrupa’nın isteği ile dahil olan bu zatların mahkemedeki rolü neydi? Muhakemeye katkıları ne olmuştu? Konu hakkındaki emek mahsülü doktora tezi kimlikleri hakkında bilgi vermek bir tarafa isimlerini bile bir düzen içinde vermiyor. Turan, *a.g.t.*, s. 114-115. Buna karşın bir gayrimüslim aza için kaydettiği bilgi kıymetli. Sabık Meclis-i Vala azası Aleko Bey Divan-ı Ahkam-ı Adliye’deki görevine getirildikten bir süre sonra “muhakeme işlerine vakıf” olmadığını beyan ederek azlını istiyor.(s. 121) Buna karşın Paris’te kimya eğitimi alıp Divan-ı Ahkam-ı Adliye’nin diğer bir azası olan Hovhannes S. Vahanyan’ın, da hukuk

Ticaret Kanunnamesi 1850’de, Ceza Kanunnamesi 1858’de Fransızca’dan tercüme edilmişti. Borçlar ve eşya hukuku için de büyük tartışmalardan sonra, 1868’de “yerli” Mecelle hazırlanmaya başlamıştı. Divan-ı Ahkam-ı Adliye’nin bakacağı davalar için diğer azalar gibi, Vartan’ın elinde de bu eserler bulunuyordu. Ancak Vartan’ın hukuk kültürünün bundan ibaret olmadığını külliyatına baktığımızda görüyoruz. Seneler boyunca Devlet-i Aliyye’nin; kanunlarını, antlaşmalarını gazetesinde yayınlayıp şerh ettiği²⁴² gibi Avrupa hukukunun da yakın takipçisiydi.²⁴³

Die Presse’in İstanbul muhabiri Mahkeme’nin teşkilini anlatırken diğer pek çok gayrimüslim azanın aksine hakim seçilen bu Katolik Ermeni’nin adını özellikle vurguluyor.²⁴⁴

Tercemanı Efkar(1879) da Vartan’ın bu vazifesinde muvaffak olduğunu belirtiyor: “*Divanı Ahkâmı Adliye’de bulunduğu zaman, usulu muhakeme üzerine tanzim ve takdim etmiş olduğu müteaddid layihalar, devlete bırakılan asarı nafiadan add olunmakda dır:*”.

Abdurrahman Adil de 1924’te şunları anlatıyor:

{...} Şura-yı Devlet Adliye Dairesi’nde bulunuyor idi. Suphi Bey tanzim-i mehakim hakkında bir layiha kaleme aldı ve adliye dairesince kabul olunarak heyet-i umumiyyeye sevk edildi. Heyet-i umumiyyede müzakeresine ibtidar olununca üç Ermeni aza —ağleb-i ihtimal Vartan Paşa, Odyan Efendi, Kuyumcuyan Bedros Efendi— itiraz ettiler ve, biz bu layihanın esasını kabul etmeyiz, dediler. Biz başka bir esas üzerine başka bir layiha tanzim edeceğiz, davasında bulundular.

Hukuk tarihçisi Adil Bey’in yarım asır evveline dair hikâyesi; döneminde akla gelebilecek en muhtemel üç Ermeni içinde Vartan Paşa’yı saydığı ve bu zatların

kariyeri son derece ilgi çekici. 1278(1861/62)’de Ticaret Meclisi Azası iken, Ticaret Kanunnamesi’nin ilk şerhini yayınlamıştı. İlk baskısını göremediğim kitabın bir diğer baskısı: Adliye Müsteşarı Ohan Vahan, *Şerh-i Kanun-ı Ticaret*, İstanbul 1299(1881/82), s. 2. Vahan hakkında ayrıca bkz.: Şeref Etker, “Vahan Efendi(H.S. Vahanyan) ve Kimya Biliminin Temel İlkeleri/Isgızpunk Kimiagan Kidutyanyan, İstanbul, 1853”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 13. S. 2, Haziran 2012, s. 41-64; M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. 4, İstanbul 1975, s. 1648.

²⁴² Bkz.: “*Lisan-ı Letafetresan-ı Osmani ve Kaba Türkçe*” kısmı.

²⁴³ Özellikle son senelerinde; Rus Savaşı’ndan, Avrupa devletlerinin Osmanlı’ya karşı tutumundan bahseden makalelerini okuduğumda siyasi tarih ve hukuk hakkındaki derin bilgisine şahit oldum. Bkz.: “*Mamul ve Tercemanı Efkar Gazeteleri*” kısmı.

²⁴⁴ “{Vartan’ın} “*Mecmua-yı Havadis*”te yayınladığı anayasacı/meşruti fikirler gerçekleşmiş ve kendisi de Yüksek Mahkeme üyeliğine atanmıştır {...}”, “*Wie aus ven Namen der Mitglieder des großen Staatsraths hervorgeht, wären die constitutionellen Ideen, welche seinerzeit ein Armenier, Vartan Pascha, im “Medschmuai Havadis” veröffentlichte, verwirklicht worden; er selbst ist zum Mitgliede des Obcrtribunals ernannt.*”, *Die Presse*, S. 134, 15 Mayıs 1868, s. 6. Burada geçen “anayasacı/meşruti fikirler” ifadesinden ne kastedildiğini tam olarak anlayabilmiş değilim. Ancak Vartan henüz mahkemeye üye seçilmesine bir sene varken bir Avrupa gazetesi şu mealde yazıyor: “Ocak ayının son haftasında resmî gazete hala Vartan Paşa’nın; Devletin her bölgesinde seçimle belirlenecek meclisler oluşturulması fikriyle ilgileniyor/uğraşıyor”. Osmanlı’nın resmî gazetelerinin ilgili dönemini incelediysem de atıf yapılan makaleye ulaşamadım. Vartan’ın gazetesinin bu periyodunu ise inceleyemedim. “*Noch in der letzten Januarwoche bekämpfte die amtliche Zeitung ein Project Vartan Pascha’s, eine in allen Bezirken des Reichs freigewählte Versammlung von Notabeln zu berufen, deren Hauptaufgabe neben der Besprechung aller Misbräuche in den Provinzen die Ueberwachung der Finanzverwaltung sein solle.*”, *Illustrierte Zeitung*, C. 48, S. 1234, 23 Şubat 1867, s. 2.

layihalara karşı gelerek mecliste aktif olduklarını gösterdiği için kaydetmeye değer. Hikâyenin devamında da Mithat Paşa'yı ikna etmeyi başarıyorlar.²⁴⁵

Vartan muhtemelen 1872 senesi içerisinde, kısa süreliğine Nafia Meclisi üyesi olmuştu.²⁴⁶ *Tercemanı Efkar*(1879), onun Nafia Meclisi'nden sonra Islahat Komisyonu'na geçtiğini ve Ahkam-ı Adliye gibi burada da kıymetli eserler bıraktığını söylüyor: “*Islahat Komisyonu alisinde tanzim ve tertibine say etmiş olduğu vilayet ve zabtiye nizamnamesi ile sayir kavaniyn ve nizamat, hala Babı Ali evrakı miyanında mevcud olub, her biri bir zatı akil ve müdebbir eseri olduğu müstağnii tarif dir:*”. Burada çalışırken tanzimine katkı sağladığı Zabtiye Nizamnamesi 1869, Vilayet Nizamnamesi ise 1871 tarihini taşıyanlar olmalı.²⁴⁷

Genç yaşta kalemlerde yetişmeye başlayan ve büyük entelektüel merakı ile hayatı boyunca hem öğrenmeye hem öğretmeye devam eden Vartan'ın nizamnamelerin hazırlanmasında da faal olması gayet makul gözüküyor. Dolayısıyla mezartaşında yazan “Hukukçu” ünvanını sonuna kadar hakettiğini söyleyebiliriz.²⁴⁸

²⁴⁵ (Abdurrahman Adil), “Midhat Paşa, Subhi Paşa ve Adliye Teşkilatı Hakkında İlk Münakaşa”, *Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye*, S. 17, Haziran 1924, s. 236-237. Suphi Bey'in Şura-yı Devlet'teki yılları da Vartan ile münasip. Bkz.: Ali Akyıldız, “Subhi Paşa, Abdüllatif”, *TDVİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 450-452. Abdurrahman Adil'in Vartan Paşa hakkında diğer yazdıklarına ileride değineceğim. Ayrıca bkz.: Ali Turan, “Abdurrahman Âdil Eren'in (1868-1942) Hayatı, Eserleri ve Mahkeme-i Temyiz Adli Eserinin Tahlili”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 23, 2017, s. 57-80; a.g.y., “Türk Hukuk Tarihinden Bir Yaprak: Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası”, *Kırıkkale Hukuk Mecmuası*, C.2, S. 1, Nisan 2022, s. 291-322.

²⁴⁶ *Tercemanı Efkar*(1879) Vartan'ın; Nedim Paşa'nın ilk zamanlarında, o esnada tesis olunan Nafia Meclisi'ne geçtiğini söylüyor. Nafia Nezareti pek çok kere Ticaret Nezareti ile birleşmiş ve ayrılmış. Bu Nezarete bağlı Nafia Meclisi de pek çok kere isim ve şekil değiştirmiş. Konu hakkındaki doktora tezinden takip ettiğime göre Nedim Paşa'nın sadarete gelmesinin akabinde Nafia Nazırı da değişiyor. Temmuz 1872'de ise Nafia ve Ticaret Nezareti tekrar birleşiyor. Vartan'ın dahil olduğu Nafia Meclisi'nin teşkili ifadesinin 1872'de gerçekleştiğini varsaymak daha makul. Ancak ilgili doktora tezinde yeralan 1872 senesi Nafia Meclisi azaları tablosunda Vartan bulunmuyor: Şenay Atam, *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Niğde 2015, s. 27-30, 88-89.

²⁴⁷ 1846 tarihli ilk Zabtiye Nizamnamesi 1869'da yenileniyor. Sonraki değişiklik ise 1880'de olacak. Mayıs 1869 tarihli Arşiv belgesi şöyle diyerek yeni nizamnamenin hazırlık sürecinden bahsediyor: “*Şura-yı Devlet'ce müzakere olunarak idare-i zabtiyeye dair geçende bir nizamname layihası kaleme alınmış olmağla {...}*”, *İ.MMS.* 37/1538-3. Burada kaleme alındığından bahsedilen nizamname layihasında Vartan'ın emeğinin geçmiş olması gayet muhtemel. Vilayet nizamnameleri 1864, 1871 ve 1876'de yayınlandılar. Vartan'ın katkı sağladığı Ocak 1871'de ilan edilen olmalı. *Tercemanı Efkar* Vartan'ın, Ali Paşa'nın vefatından sonra Islahat Komisyonu'na geçtiğini söylüyor. Burada bir karışıklık olmalı. Çünkü Ali Paşa, Komisyon'un bu nizamnameyi ilanından sonra, Eylül 1871'de vefat ediyor. Bkz.: Sıddık Yıldız, “1903 Yılına Ait Jandarma Nizamnamesi Layihası ve Değerlendirmesi”, *Miras ve Değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma*, Yay. Haz.: İsmail Hakkı Demircioğlu, Ahmet Özcan, Yücel Yiğit, Berikan Yayınları, Ankara 2018, s. 404-405; Metin Ünver, “Vilayet Nizamnamelerinin Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatına Etkileri (1864-1876)”, *Vilayet Nizamnamesinin 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, Türkiye, 6-7 Kasım 2014, s. 97-125.

²⁴⁸ Bkz.: “*Cenazesî*” kısmı. Osmanlıca *Vakit* Gazetesi 1878'de Vartan'ın himayesinde açılmış olan büyük bir avukatlık bürosunun reklamını yayınladıktan sonra paşa hakkındaki kanaatlerine yer veriyor: “*{...} Saadetli Vartan Beyefendi'nin himmet ve muâvenet-i mahsûsasına müsteniden zirde muharrerü'l-imza icâzetnâmeli dava vekilleri Galata'da Hubar Hanı derununda {...} Müşârunileyh Vartan Bey Efendi'nin kudret-i ilmiye ve kalemiyesi bir çok âsâr-ı münteşiresiyle müsbet olduğu gibi hukuk-ı deâviye ve*

1875 Ocak'ına gelindiğinde Vartan, Meclis-i Ali-i İcraat azası oldu.²⁴⁹ Muhtemelen 1875-76'da bu görevde iken ikinci emekliliği gerçekleşti.²⁵⁰ Ancak Devlet işlerinden tamamen el çekmedi. Kimi komisyonlarda yer aldı. Yani *Tercemanı Efkar*(1879)'ın tabiri ile; “*yine hasbelkader infisali vuku bulub, mazulin muvazzafa sınıfına idhal edilerek, iyaneyi harbiye ve Bulgaristan komisionlarına memur idilmiş dir*”.

Temmuz 1876'da, 93 Harbi'nin hemen öncesinde, Osmanlı askeriyesi için yardım toplamak amacıyla İâne-i Harbiye Komisyonu teşkil olunmuştu. Komisyon kendi ifadesine göre kısa sürede oldukça başarı gösterip, kırk iki bin keseden fazla akçe toplamış. Bu durumdan cesaret alan üyelerin Devlet'ten maaş talep ettiği arzualın altında Vartan Bey'in de imzası var.²⁵¹

Balkanlar'da Müslim ve gayrimüslimlere uygulanan şiddeti, çıkan isyanın sebeplerini teftiş etmesi için Aralık 1875'te Filibe'de bir komisyon görevlendirildi. Gelen raporların değerlendirilmesi için Ocak 1876'da ise bu defa Babıali'de teşkil olunan Bulgaristan Komisyonu'nun yedi azasından birisi Vartan'dı.²⁵²

1.4.7. Üzerimde Elbise-i Fersûdeden Başka Bir Mâmelek Kalmadı...

Yukarıdan vurguladığım gibi Vartan Paşa, hizmetlerini ve geçim sıkıntısı çektiğini öne sürerek devamlı Devlet'ten “para” istemişti.

1851'de zor zamanlardan geçtiği için faydalı çalışmalarına mükafeten Devlet'ten atıye talep etti. Gelen 12.500 guruşu yeterli bulmayarak²⁵³ daha cüretkâr bir arzuhal kaleme aldı: Dört dilde mahir olduğu için dört kat fazla iş yaptığını, Devlet hizmetinde olduğu 14 sene boyunca emsali tercümanlara defaatle atıye ihsan buyrulurken kendisinin bundan mahrum kaldığını söyledi. Zaten 2000 kuruş olan maaşının da yarısı borçlarına giderken bu duruma “*merhamet-i seniyye kail olamayacağına*” güvenerek maaşının arttırılmasını yahut memuriyetten affını talep etti...²⁵⁴

nizâmat-ı düveliyeye aid hususatta dahi behre-i kâmile müsellem bulunduğundan böyle bir zâtın zîr-i himâyesinde bulunacak cemiyetin her halde mürâcaat edenlerin bilvücuhi memnun edileceği hakkındaki emniyetimizi ketm edemeyerek cemiyet-i mezkûreye aid bir hidmeti olanları teşvîke cesaret alabiliriz.”, Vakıf, S. 867, 22 Mart 1878, s. 4.

²⁴⁹ Vakıf, S. 192, 3 Ocak 1875, s. 1.

²⁵⁰ Devlet salnameleri içerisinde Vartan'ın ismi en son 1293(1876) Salnamesi'nde bu görevde anılıyor. Salmamelerin taşıdıkları tarihten bir önceki sene hazırlandıklarını gözönünde bulundurarak 1875-76 aralığını verdim. Vartan Paşa'nın “Meclis-i Ali-i İcraat” iken emekli olduğunun bir diğer kanıtı da Oğlu'nun sicill-i ahval kaydında bu son vazifesiyle anılması: “*Boğos Efendi Meclis-i Âli-i İcrâat Âzâ-yı sâbıkasından müteveffa Vartan Bey'in oğludur*”, DH. SAİDd. 2/360; Salname, Defa 31, 1293(1876), s. 37.

²⁵¹ İ. DH. 731/50956-1.

²⁵² İ. MTZ.(04). 5/152; HH. İ. 57/43; Vakıf, S. 433, 12 Ocak 1876, s.1.

²⁵³ Vartan, Devlet'e olan taleplerini amiri Kaptan Paşa aracılığı ile iletliyordu. Kaptan Paşa'nın arzualindeki “*yetmez de münâsip*” ifadesi muhakkak Vartan'a ait olmalı. A. AMD. 30/66, Receb 1267 (Mayıs 1851).

²⁵⁴ İ.HR. 77/3743-2, Receb 1267(Mayıs 1851)

Yani Vartan açıkça maaşı arttırılmaz ise istifa edeceğini söylemiş. Ancak anlaşılan Vartan'ın bu "blöfü" işe yaramamış ve zamm talebi reddedilmiş.²⁵⁵

1855'te yazdığı arzuhal de borçlarının çokluğu, maaşının yetmeyişi ve diğer istekleri hakkında. Ama bu sefer Devlet-i Aliyye hizmetinde bulunmakla iftihar ettiği için dışarıdan gelen birkaç misli para teklifine itibar etmediğini vurgulamış.²⁵⁶ Ve isteklerine de kavuşabilmiş.²⁵⁷

1871 gelindiğinde ise Vartan'ın vaziyeti gerçekten acıklı bir hal alıyor. Bu tarihte Devlet'e verdiği en uzun (ve en samimi bulduğum) arzuhal yazıyor: 1860'ların başında "kandırılarak" altına girdiği borç yüzünden maaşının üçte biri kesiliyormuş. 1870 Haziran'ındaki Beyoğlu Yangın-ı Kebiri'yle ise tüm malını kaybetmiş. Bunu uzun zamandır hasta olan eşinin vefatı izlemiş.²⁵⁸

Paşa'nın bu arzuhalini gördükten sonra bazı konular daha anlaşılır oluyor. Paşa 1861'de, zaten üçte biri borçlarına giden maaşı daha da düşürülerek emekli edilmişti. Bu açıdan bakıldığında 1866 tarihli makalelerindeki Devlet'e olan kızgınlığı daha makul geliyor.²⁵⁹

1867'de sadarete gelen Mehmet Emin ve Hariciye Nazırı Fuat Paşa Hasun'un büyük destekçileriydi. Aynı sene Hasun'un patrik seçilip Babıali'den beratını alabilmesi bu yeni hükümet sayesinde mümkün oldu.²⁶⁰ 1868 Mart'ında Ali ve Fuat Paşaların önemli eserlerinden olan Divan-ı Ahkam Adliye açıldı. Ve Vartan Paşa'da 5 senelik infisalin ardından tekrar memuriyete alınıp bu mahkemeye atandı. Tam da aynı esnada Vartan'a, paraya tamah edip Hasun tarafına geçtiği gerekçesi ile tenkitler başladı.

Vartan'ı zann altında bırakmak istemem... Ancak Divan-ı Ahkam-ı Adliye'deki prestijli göreve atanması ile Hasun tarafına geçmesi arasında bir irtibat olduğunu düşünüyorum. Paraya tamah ettiği, milletin değerlerini yok sayması Vartan'ın hasımlarının ifadeleri idi. Ancak Hasun destekçisi Ali Paşa sadarete geldiği gibi Vartan da hükümetle aynı çizgiye geçmiş ve sonrasında tekrar Devlet'in himayesine

²⁵⁵ "atiyye-i seniyye itasından sarf-ı nazar olunması", *İ. HR.* 77/3743-3; *A. MKT. MHM.* 32/99-1, Receb 1267(Mayıs 1851).

²⁵⁶ "Devlet-i Aliyye hizmetinde istihdam olunmak şerefiyle müftehir bulunduğumuzdan naşi bu makule tesvilata havale sem'-i itibar etmeyerek ruy-ı müdafa ve mukavemet gösterildiği ve bu dahi hulûs ve sadakat-i acizanemize bir nişane-i aleniye olub mukteza-yı adalet-i seniyye mükafatına muntazır bulunduğumuzu beyan ile {...}", *İ.DH.* 334/21863-1, Safer 1272(Ekim 1855).

²⁵⁷ Vartan'ın sunduğu gerekçelerden birisi de hastalığıydı. "Helecan-ı kalb illetine mübtela" olduğu için tabipler uzun yol yürümemesi ve yokuş çıkmamasını tembihlemişler. Buna karşın atla gidip gelmeye de maddi gücü yetmediği için, günde "bিরer ikişer" saat çalışmasına rağmen tayinat alan Tersane'de müstahdem etibba gibi kendisine de tayinat verilmesini arzu ediyor. *İ.DH.* 334/21863-1.

²⁵⁸ *HR. MKT.* 706/46-3. Paşa'nın oğlu Boğos Vartan Efendi'nin sicill-i ahval kaydında da diplomasının yandığı yazılı: "mezkur şahadetnâme Beyoğlu Harik-i Kebiri'nde muhterik olmuştur", *DH. SAİDd.* 2/360.

²⁵⁹ *Mecmuayı Havadis*, S. 634, s. 1, 3-4.

²⁶⁰ "Eyice malûmatı olan zatlardan aldığımız mesmuata göre, Sadrazam hazretleri, bu hususda Hasun kerabaydsarılı kâmilan hemefkâr bulunub, müşarileyhi memnunen tebrik etdikden soğra, yeni patriklik makamının Rum, ve Eçmiadsnagan Ermeni patriklerinininki gibi, Cebeli Libanandan Isdambola nakl olunmasına arzüsünü beyan etdi:". (Katolik Meselesi, Fransızcadan Tercüme, 1873. s. 32).

girebilmişti. Ayrıca oğlu Boğos da kısa süre sonra, 1870/71’de, 15 yaşında iken babası ile aynı kurumda işe başladı.²⁶¹

Vartan’ın malî problemleri yine de hayatının sonuna kadar bitmedi.²⁶² Ve 1874’e kadar her ay maaşının üçte biri borçları için kesilmeye devam etti.²⁶³ Bu durumu göz önünde bulundurunca önceki bölümde Paşa hakkında anlattığımız kimi olaylar da daha anlaşılır olabilir. 1868’de Hasun’u destekledi ve bunun için eleştirildi. 1871’den sonra ise Antihasunistler’in önde geleni Köçeoğlu Hagop’un himayesine girdiği, onun gazetesinden para aldığı için tenkit edilmişti.²⁶⁴

1.4.8. Vartan Paşa’nın Diğer Maharetleri

Vartan görevlerine her nasıl gelmiş olursa olsun Devlet’in işine yarar, hezarfen birisi olduğu muhakkak.²⁶⁵

1.4.8.1. Kimyager Paşa

1862/63’te Meclis-i Meabir’e sunduğu bir layihada madenlerin yaldızlanmasında kullanılan “Hidroplasti” tekniğinden bahsediyor. Bu yeni metodun yirmi senedir Avrupa’da kullanıldığını, her açıdan mevcut usulden daha verimli olduğunu anlatıyor. Bu metodu kullanmanın Devlet-i Aliyye için de bir gereklilik olduğunu, kendisinin gerekli aletlere sahip ve bu sanata vâkıf olduğunu söyleyip bir hidroplasti fabrikası kurmayı teklif ediyor.²⁶⁶

²⁶¹ “{...} on beş yaşında olduğu halde Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Mazbata Odası’na mülazemetle {...}”, DH. SAİDd. 2/360.

²⁶² “Müteveffa-yı mûmâileyhin şu son vakitlerinde ahvâl-i maliyesi bir derecede idi ki eğer yalnız kendi kuvve-i nakdiyesine kalsa idi cenazesini bir arabaya tahmîl ile göndermek ancak mümkün olabilir idi.”, Ahmet Mithat(1879), bkz.: Ek-2.

²⁶³ “merkum Fransalı’nın (Vartan’dan) alacağı pek cüz’î kalmış olduğundan ve bu cihetle maaş-ı mezkurun tevkif ve irsaline mahal kalmamış {...}”, HR.MKT. 849/77-2, Şaban 1291(Eylül 1874).

²⁶⁴ Bkz.: “Hasunist Olduğu Halde Antihasunistler’in Yanında Durması” kısmı.

²⁶⁵ Hraçya Acaryan’ın “Osmanlı Devleti’nde Ermenilerin rolü”ne dair verdiği bir konferansın metni vefatından uzun zaman sonra bir kitapçık olarak basılmış. Burada geçen ifadelerden birisi de; Vartan Paşa’nın Mehmet Ali Paşa’nın danışmanı, yardımcısı olduğu. Konferans metni olduğundan doğal olarak bu bilgi için bir kaynak gösterilmiyor: Hraçya Acaryan, *Hayots Teri Osmanyay Gaystrutyay Meç*, Zankag, Erivan 1999, s. 13. Yanlış sayfaya referans vermiş olmakla beraber beni haberdar eden kaynak için bkz.: *Ermeni Anayasasının Doğuşu 1839-1863*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 93, 106.

²⁶⁶ Arşiv’de Vartan’ın sunduğu layihayı bulamadım. Bu bilgileri layihanın görüşüldüğüne dair yazılan mazbatadan öğreniyoruz. Ancak Vartan’a ne cevap verildiği belli değil. “Paşa-yı mûmâileyha bu babda lazım gelen âlât ve edevâtı mevcut olup kendisi dahi sanat-ı mezbureye vâkıf olduğundan bir hidroplasti fabrikası tesis ve küşâd eder ise makrûn-ı Saltanat-ı seniyyeden icab edenler bil-ittihad edevât-ı harbiye ve bahriyenin altun veya gümüş veyahut hava ile suyun tesirâtını menedecek daha başka maden ile yaldızlatılması lazım gelen müteferriyanın imâlini havale ile tervic-i maslahat buyurulacağı cevabının verilmesini teklif eyler.”, HR. TO. 442/15, 13 Receb 1279(Ocak 1863). Vartan’ın teklifinin kabul edilmediğini düşünüyorum. Şayet edilmiş ve bir fabrika/atölye kurulmuş olsaydı muhtemelen başka kanıtlara rastlardık.

Reis olan Ahmet Paşa'nın yanında Komisyonun azaları; Tahir Efendi, Hüseyin Tevfik Paşa ve Divan-ı Ahkam-ı Adliye üyesi Vartan Paşa'ydı.²⁷¹ Burada Ahmet Cevdet ve Vartan Paşa haricinde herkes yapılacak işin mütehassısı idi. Müneccimbaşı Tahir²⁷² ve Rasathane-i Amire Kurucu Müdürü Kumbari²⁷³ Efendiler zaten astronomi ile ilgili en önemli mevkilerde bulunuyordu. Mekteb-i Harbiye Matematik Hocası Tevfik Paşa da “*ulûm-ı riyâziyyede şöhrat-ı ar*” idi ve ilerde yapacağı işlerle daha da büyük şöhrat kazanacaktı.²⁷⁴

Ahmet Cevdet Paşa gibi istisnai bir ismin bu konuda kitap telif etmesi, Devletin ona vazife vermesi çok şaşırtıcı değil. Aynı onun gibi, müspet ilimlerde hususi bir tahsili olmayan Vartan Paşa'nın da bu iş için fikri sorulmuştu. Ahmet Cevdet'in yazdığına göre Komisyon'da kendi kitabıyla beraber Müneccimbaşı'nın ve Vartan'ın hazırladığı astronomi cetvelleri(*zîc cedvelleri*) mütalaa edilmişti.²⁷⁵ Birkaç oturumun sonunda da hazırladıkları raporu Babıali'ye sundular.²⁷⁶ Ancak Cevdet Paşa'nın ilk teşebbüsü gibi bu rapor da kabul görmedi.²⁷⁷

²⁷¹ Ayrıca Komisyon'un tercümanlığına da Ticaret Mahkemesi Azası Şahbazyan Efendi getirilmişti. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'indeki bu isimlere *Maruzat* bir de Rıza'yı ekler. Ancak bu isim, gazetedeki üye listesinde de geçmediği için hariç tutuyorum. *Le Constitutionnel*, C. 57, S. 47.

²⁷² Müneccimbaşı Hacı Tahir Efendi hakkında bkz.: Salim Aydın, “Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi”, *Belleten*, C. 70, S. 257, Nisan 2006, s. 167-264.

²⁷³ Aristi Coumbary(Kumbari) Efendi(ö. 1896) hakkında bkz.: Aykut Kar, “Arşiv Belgeleri Işığında Rasathane-i Amire'nin Müdürü Coumbary Efendi'nin Çalışmaları”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu 19-20-21 Nisan 2018 Bildiri Kitabı*, Ed.: Ahmet Taşağıl, Aykut Kar, Ahmet Büyükkaksoy v.d., İstanbul, s. 610-625; Salim Aydın, “Coumbary, Aristide Kumbaris”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. I, YKY, İstanbul 1999, s. 354.

²⁷⁴ Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa(1832-1901) hakkında bkz.: Kazım Çeçen, *Hüseyin Tevfik Paşa ve “Linear Algebra”*, İstanbul 1988, s. 7-25; a.g.y., “Hüseyin Tevfik Paşa”, *TDVİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 14-15.

²⁷⁵ Cevdet ve Vartan Paşa'nın teşrik-i mesaisi Takvim Komisyonu'ndan da Divan-ı Ahkam-ı Adliye'den de eskiye, 1851'de kurulan Encümen-i Daniş'e gidiyordu. Vartan'ın Osmanlı'nın bu ilk bilim akademisindeki faaliyetine dair maalesef hiçbir ayrıntı bulamadım. Ancak Cankara(2011)'nin de farketmediği kültürel irtibat ihtimalleri çok önemli: “{Vartan} Ermeni Harfleriyle Türkçe {...} büyük boy bir tarih kitabı yazarken, Cevdet Paşa da, Encümen-i Daniş'in raporları ve talebi doğrultusunda, “kaba Türkçe” ile Tarih'ini yayımlamaya hazırlanıyordu.”(s. 114). Encümen-i Daniş hakkında bkz.: Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Daniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*, Tüba, Ankara 2018. *Orakir*'in 1874 tarihli haberi de iki paşanın ismini yan yana getiriyor. Şöyle ki Akabyan Mektebi kız öğrencilerinin Pera Fransız Tiyatrosu'nda verdiği konsere Cevdet ve Vartan paşalarda katılmış. “Akabyani Konseri”, *Orakir*, S. 1151, 26 Ocak(m. 7 Şubat) 1874, s. 2.

²⁷⁶ Cevdet Paşa *Tezâkir*'de, sadece kendi ve Tahir Efendi'nin cetvellerinden bahsederken *Maruzat*'ta Vartan'ın da bir cetvel hazırlamış olduğunu söylüyor: “*Takvîmü'l-edvâr ile Müneccim-başı tarafından tertîb olunan zîc cedvelleri ile Vartan Paşa'nın yaptığı cedvel komisyonda mütâlâ'a kılındı. Bir sene-i şemsiyye-i hücriyye vaz'ı tezekkür olunarak mufassal bir küt'a mazbata yapıldı ve yevm-i hicretten berü kaç gün geçmiş olduğuna dâir Müneccim-başı tarafından tanzim olunan cedvel ile berâber takdim edildi.*”, *Ma'rûzat*, 1980, s. 208.

²⁷⁷ Cevdet Paşa takvim ıslahı hakkında yazdığı *Takvîmü'l-Edvâr*'ın ve daha sonra komisyon raporunun dikkate alınmayışından duyduğu kızgınlığı *Tezâkir* ve *Maruzat*'ta anlatacaktır: “*Mahmud Paşa ise, cerr-i menfa'at-ı şahsiyyesinden başka bir şey düşünmeyüp, «ben yeni şey istemem, eski hâli üzre kalsun» dedikde {...}*”, *Ma'rûzat*, 1980, s. 208.

Komisyondan önerisi dikkate alınmasa da Vartan Paşa kısa bir süre sonra, bu defa tek başına, hazırladığı takvim cetvelinin devlet daireleri ve mahall-i sairede kullanılması için Babıali'ye başvuruyor. Vartan'ın cetveli işe yarar bulunmakla beraber *Takvim-i Vekayi* ve *Devlet Salnamesi*'nde “cedvel-i mezkûrun verdiği malumat” bulunduğu için devlet dairelerinde kullanılması teklifi reddediliyor. Ancak faydalı bir eser olmasından ötürü “kullanmak isteyenler için” ayrıca tab edilmesine ruhsat veriliyor.²⁷⁸ Basıldığına emin olduğumuz 15 sayfalık bu risalenin maalesef bir nüshasını göremedim.²⁷⁹

Vartan'ın bu komisyonda bulunmasını, proje akîm kalınca devlet dairelerinde kullanılması için kendi çalışmasını teklif edişini, hidroplasti bahsinde olduğu gibi, Vartan'ın yeteneklerini ve müteşebbisliğini göstermesi açısından önemli buluyorum.

Bölümü Vartan Paşa'ya dair bir fıkayla bitirelim.

1.4.8.3. Tanzimatçı Paşa

Adil Bey, vefatından yıllar sonra Paşa'yı hayırla yad ediyor. Divan-ı Ahkam-ı Adliye azası olduğundan bahsedip, “memleketin ıslâhına, {...} terakkiyâtına hâdim” gazetesini okuyabilmek için İslam ulemasının dahi Ermeni harflerini öğrendiğini anlatıyor.²⁸⁰ Ve devamında:

{...} Midhat Paşa Kanun-ı Esasi'yi ilan eyledi. Herkes teceddüde teşne, herkes terakkiyat-ı memleket ve tekemmülât-ı vatan endişesiyle mütehassis idi. Kanun-ı Esasi'nin neşrinden sonra Vartan Paşa'ya dediler ki: — İnşallah artık memleketin ciddi bir tarik-i terakkiye girdiğine kani oldunuz değil mi?

Vartan Paşa: “Hayır, daha değil... Siz ne zaman benim Beylerbeyi Saray-ı Hümayunu yanı başında bir kârhâne açtığımı görürseniz işte o zaman memleketin ciddi bir tarik-i terakkiye dahil olduğuna, adam olmak yolunu tuttuğumuza kanaat ediniz.” cevabını verdi.

Vartan Paşa'nın bu cevabı pek nükteli idi. Vartan Paşa demek istiyordu ki Türkler fabrika açarak, sanayi ve ticarete ehemmiyet vererek ne zaman müstahlik olmakdan müstahsel olmağa geçerlerse işte o zaman {...}²⁸¹

Vartan Paşa'nın bu hikmetli sözleri gerçekten sarf edip etmediğini bilemeyiz. Ancak çağın gereği bir fabrikanın “Memalik-i Mahrusa'ya da ittihazı” için

²⁷⁸ “Divân-ı Ahkâm-ı Adliye azasından saadetlü Vartan Bey'in bundan mukaddem tashih-i tevarih için kaleme aldığı eserin bu defa icmalen yapmış olduğu matbu cedvelinin devâir ve mahal-i sairede istimali hakkında verdiği varaka-ı mezbure {...} cedvel-i mezkûrun verdiği malumat Takvim-i Vekayi ve Sâlname'de münderic olduğu cihetle bunun mecburi olarak devairde istimaline cesaret yoğise de kullanmak isteyenler için tab ve neşrine ruhsat itası bâhusus meclis-i maarifden ifade {...}”, MF. MKT. 13/83, 10 Şaban 1290(Ekim 1873).

²⁷⁹ “Divan-ı Ahkam-ı Adliye aza-yı kirâmından saadetlü Vartan Bey'in Cedvel-i Tatbîk-i Tenvârih namıyla bu kere telif-gerdeleri olan eser bu defa tab etdirilip {...} yarımşar Mecidiye'ye satılmaktadır”, *Hakâyıku'l-Vakayi*, S. 1000, 18 Ekim 1873. Özege Kataloğu'ndaki künyesi ise şöyle: “Kameri ve Şemsi Tarihlerin Mukabillerini Gösterir Cedvel ve Kullanılışı 1257/1841-1290/1874, Vartan, 1290, 15 S.”, Özege, a.g.e., C. 2, 1973, s. 2282.

²⁸⁰ Bkz.: “Vartan'ın Türk/ Müslüman Takipçileri” kısmı.

²⁸¹ (Abdurrahman Adil), “İktisat Konferansı ve Ticaret Hakimleri”, *Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye*, İkinci Tertip, Cüz: 6, 1923, s. 76. İmzasız olan bu yazı gazetenin sahibi Abdurrahman Adil tarafından yazılmış olmalı. Yazar mecmuasında daha sonra da Vartan Paşa'dan bahsedecek bkz.: Dipnot-245.

uğraşmıştı.²⁸² Devletin terakkisine kafa yoran Vartan Paşa hakkındaki rivayetlerin, ölümünden kırk küsur sene sonra Abdurrahman Adil(1868-1942)'in hafızasında yaşaması da başlı başına bir anlam taşıyor.

1.5. Vefatı Sonrası

1.5.1. Cenazesi

Vartan uzun yıllardır göğüs/kalp hastalığı ile mücadele ediyordu.²⁸³ 9 Nisan 1879'da Kadıköy'deki evinde 63 yaşında vefat etti. Cenazesi ertesi gün Beyoğlu'ndaki Surp Yerrortutyun Kilisesine getirilerek büyük bir merasim yapılmış. Vartan'ın gazetesi katılan ruhani, sivil ahaliden, devletin görevlendirdiği kimselerden bahsetse de açıkçası Ahmet Mithat iki gün sonra yazdığı yazıda merasimi daha güzel betimliyor.²⁸⁴

Vartan'ın kendi mali gücü ancak bir araba ile cenazesinin kaldırılmasını mümkün kılabilirdi. Ancak Cemaati ona karşı “*Bir Kadirşinaslık Eseri*” göstererek merasimi “*birinci derecede kibara mahsus denilebilecek bir sûret-i fevkalâdede tertib*” etmişti. Devamında da cenaze alayının teşrifatını, tezyinini uzunca anlattığı cenaze alayı Cadde-yi Kebir'den geçerek Feriköy(Şişli) Kabristan'ında son isdirahatgâhına varıyor. Ancak sonrasındaki kayıtlar bu kadirşinaslığın kemale erdirilemediğini gösteriyor.

Doğum Bölümü'nde, Vartan'ın bugün mevcut olmayan ilk mezar taşından bahsetmişim. Vartan Paşa'nın vefatından 20 sene sonra Ermeni Katolik Patriği Emmanuel, Şişli Mezarlığı'nı ziyaretinde Paşa'nın mezarı önüne geldiğinde, Cemaatin bu önemli isminin kabrinin bakımsızlığından müteessir olmuş. Hemen kabrin parmaklıklarla çevrilip ona layık yeni bir mezar taşı hazırlanması için talimat vermiş.²⁸⁵

Püzant Keçyan olayı anlattığı makalenin devamında henüz kaldırılmamış ilk mezar taşının üzerindeki yazıları aynen istinsah ediyor:²⁸⁶

Hovsep Vartan Paşa
Bir ilahiyatçı, alim, hukukçu
Doğum {m.}28 Aralık 1813
Vefat {m.}9 Nisan 1879

²⁸² Bkz.: Dipnot-266.

²⁸³ Paşa pek çok makalesi ve Devlet'e verdiği arzuhalde rahatsızlığına atıf yapıyor. Vefatından sonra ailesi *Tercemanı Efkâr*'da yayınladıkları ilanda, “*paşanın hastalığı esnasında, {...} gice gündüz yanından ayrılmamış*” Doktor Horasancıyan, Peşdimalcıyan ve Kâtibyan Efendi'ye teşekkür ediyorlar. “Teşekkür”, *Tercemanı Efkâr*, S. 524, 31 Mart(12 Nisan) 1879, s. 1.

²⁸⁴ Bkz.: Ek-1, Ek-2. Ayrıca Vartan'ın vefatı sonrası gazetesinde iki Ermenice mersiyeyi *Pazmaveb*(1901) de iktibas etmiştir: Sebuhan Minasyan, “Yeğerk İ Mah Vsemaşuk Vartan Beyi”, *Tercemanı Efkâr*, S. 528, 7(m. 19) Nisan 1879, s. 2; Krikor Vartan, “Yeğek İ Mah Hovsep Vartan Beyi”, *Tercemanı Efkâr*, S. 532, 12(m. 24) Nisan 1879, s. 2. Vartan'ın son kitabının ikinci cildinin baskısı, vefatından sonraya kalmış. Bu cildin başında da “M. S. K.” imzalı Türkçe bir mersiye yer alıyor. Bkz.: Ek-7b.

²⁸⁵ (Püzant Keçyan), *a.g.m.* 1899.

²⁸⁶ “ՅՈՒՄԷՓ ՎԱՐԴԱՆ ՓԱՇԱ / Այր աստուածաբան, իմաստասէր, Իրաւաբան / Ծնւաւ 16 Դեկտ. 1813 / Հանգիւս 28 Մարտի 1879”, (Püzant Keçyan), *a.g.m.* 1899.

Ve sözlerini şöyle bitiriyor; “*Patrik’in bu hareketi ne kadar kıymetliyse yirmi senedir bu işi cemaatinden hiç kimsenin yapmamış olması da o denli hazindir...*”

Bu makaleden dokuz gün sonra bu defa Arevelk Vartan Paşa’nın mezarının Pera’daki Katolikler arasında gündem olduğunu yazıyor. İddiaya göre Vartan’ın oğlu ve damadı, Patrik Emmanuel’in kesesinden yaptırdığı yeni mezar taşını kabul etmeyip Paşa’ya layık olmadığını söylemişler. Bu tartışmanın safahatını tam olarak anlamış değilsem²⁸⁷ de nihayetinde ailesinin finanse ettiği gösterişli bir anıt dikiliyor.²⁸⁸ Alim paşaya yaraşır tüy kalem tutan bir el işlenmiş bu gösterişli taşın kitabesi ise şöyle:

H. Vartan Paşa
Doğum {m.}8 Ekim 1816
Vefat {m.}9 Nisan 1879”.²⁸⁹

1.5.2. Vartan’ın Ahfadı

Vartan Paşa’nın Anne-babasından, kız kardeşinden²⁹⁰, 16 yaşında Bahçecik’te terkettiği Gregoryen nişanlısından ve iki defa evlenişinden bahsetmeye çalıştım. Nesline dair diğer bilgileri bu bölümde vereceğim.

Pazmaveb(1901) Paşa’nın ahfadı hakkında şöyle yazıyor: “*İlk evliliğini 20 yaşında bir gençken yapan Vartan Paşa’nın iki evliliğinden toplam 10 çocuğu oldu. Bunlardan sadece üçü hayattadır.*”(s. 11)

Vartan Paşa’nın vefatından(1879) kısa süre sonra maaşının kendilerine bağlanması için ailesi Devlet’e başvuruyor. Ailenin yazdığı arzuhalde Vartan’ın bir oğlu ve en az iki kızı olduğunu anlayabiliyoruz. Ayrıca bu tarihte Vartan’ın ikinci eşi de berhayat.²⁹¹

²⁸⁷ Arevelk bu haberi *Mecmuayı Ahbar*’dan naklettiği bu habere göre, damadın bir diğer iddiası da Vartan’ın sağlığında kendisine bir kabir yaptırması için o zamanki patriğe para vermiş olduğu. *Arevelk*, S. 4164, 18 Kasım 1899, s. 3.

²⁸⁸ *Pazmaveb(1901)* şöyle yazıyor: “*Vartan Paşa Şişli Hay Katolik Mezarlığına defnedildi. Senelerce orada kabri olmaksızın herkes tarafından unutulmuş olarak kaldı. Nihayet 2-3 sene önce eşi sayesinde kendisine layık bir kabre sahip oldu. O kabristana her gidişimde onun istirahatgahını görmeden ayrılamam.*”(s. 11)

²⁸⁹ “Յ. ՎԱՐԴԱՆՔԻ ՓԱՇԱ / ԾՆԵԱԼ / 26 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1816 / ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ / 28 ՄԱՐՏ”. Bkz.: Ek-9.

²⁹⁰ A. AMD. 1/11-1; Bu belge şehzade Abdülmecid’e karşı hizmeti görülen Meryem Hatun’un “on iki nefer taallukatının” vergiden muaf tutulması hakkında. Son derece karmaşık olan müsvette, Meryem’in dolayısı ile de Vartan’ın sülalesi hakkında bazı ipuçları veriyor. Meryem’in yaralanarak vefat eden damadı Krikor vergiden muaf imiş. Krikor vefat edince bu muafiyeti “diğer damadı Ovannes’e” geçmiş. Vartan’ın tek kız kardeşi olduğunu bildiğimize göre Ovannes, Takuhi’nin ikinci kocası olmalı. “Gelincikci Meriem Kadın”, *Mecmuayı Havadis*, S. 633, s. 3.

²⁹¹ ŞD. 2895/29-1. Maalesef arşivde yalnızca bizi bu arzuhalin varlığından haberdar eden, Maliye Nezareti’ne yazılacak istidânın müsvettesine ulaşabildim. Şayet bu arzuhalin aslına ve hakkında başlatıldığı anlaşılan tahkikata dair başka belgeleri de görebilseydim, Paşa’nın eşinin ismini, çocuklarının sayısı ve isimlerini de öğrenebilirdik.

Vartan'ın gerçekten 10 çocuğu doğmuş mudur bilemiyorum.²⁹² Ancak 20. asırdan sonra sağ olan üç çocuğunun izini sürebiliyoruz.

1.5.2.1. Boğos Vartanyan(1855/56 -1918)

Görece en teferruatlı bilgiyi memur olan oğlu Boğos Vartan Efendi için buluyoruz. Sicill-i ahval kaydına bakılırsa;²⁹³ Viyana Mihitaryan Tarikatı'nın Pangaltı'daki mektebinde iyi bir eğitim alıp Türkçe Fransızca, İtalyanca kitabet ve tekellüm eder hale gelmiş. 1870/71 senesinde, henüz 15 yaşında iken, babasının görev yapmakta olduğu Ahkam-ı Adliye'nin Mazbata Odası'nda memuriyetine başlamış. Daha sonra uzun müddet Reji idareleri ve Demiryolu şirketlerinde çalışmış.²⁹⁴

Boğos Efendi uzun ve sancılı bir hastalık sonucunda 4 Ağustos 1918 Ağustos'unda Pangaltı'daki hanesinde vefat ediyor. Ertesi gün, vasiyeti gereğince, lâdînî/laik cenaze merasimi gerçekleştirilmiş. Kalpakciyan makalesinde, Avrupa'da mevcut olan bu usulün İstanbul'da ilk defa gerçekleştiğini yazıyor. Katolik Ermeniler gibi dini anlamda katı bir cemaatin ruhanisiz bir merasime izin vermesini son derece şaşırtıcı buluyor: “Oysa merhum babası Vartan Paşa için 1879'da en görkemli cenaze merasimlerinden birisi gerçekleştirilmişti.” Ayrıca Boğos'un daha önce bu laik fikirlerini dile getirdiğini ekliyor.²⁹⁵

Gerçekten de radikal seküler fikirlere sahip olduğu anlaşıyor. 1912'de *Jamanag*'da yazdığı makalede Cemaat'ın İstanbul'daki en eski kilisesi olan Surp Prigîç Katolik Kilisesi'nin satılmasını teklif ediyor: “Kimsenin uğramadığı bu kiliseyi satarak ücretini millet çocuklarının eğitiminde kullanalım...”²⁹⁶

²⁹² İsmine ilk rastladığımız evladı, 1864'te 22 yaşında iken vefat eden Kevork. Hakkında bkz.: Dipnot-88. *Pazmaveb*'in söylediği gibi başka çocukları da 20. asra erişmeden erken yaşta vefat etmiş olabilirler.

²⁹³ “Boğos Efendi Meclis-i Âli-i İcrâat Âzâ-yı sâbıkasından müteveffa Vartan Bey'in oğludur.”, *DH. SAİDd.* 2/360.

²⁹⁴ Boğos'un 3 Ağustos 1918'deki vefatı üzerine çıkan ilan 15 sene gümrük işletmelerinde, 23 sene demiryolu müfettişliklerinde çalıştığını yazıyor. Sicil kaydı gümrüklerdeki görevini 1877'de İzmir'de başlatıyor. Cîsr-i Mustafa Paşa(1888), Tekfurdağı(1889) ve ardından Dedeagaç(1890) Rûsumat müdürlüklerine atandığını kaydederek sonlanıyor. “1893 Annuaire Oriental”da hala Tékirdagh(Tekfurdağı) gümrük müdürü olduğu gözüküyor. Bundan sonra devlet memuriyetinden ayrılmış özel demiryolu idarelerin de çalışmış olmalı. Bir gazete haberinden 1913'te Selanik-İstanbul Demiryolu Şirketi adına Paris'te bulunduğunu öğreniyoruz. *Jamanag*, S. 1442, 30 Nisan 1913, s. 3; “Boğos Bey Vartani Orti Hankutsyal Vartan Paşayı”, *Hayrenik*, S. 91. 4 Ağustos 1918, s. 4. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie l'Administration et de Magistrature 1893-1894*, Constantinople, s. 773.

²⁹⁵ V. Kalpakciyan, “Boğos Bey Vartan”, *Hayrenik*, S. 94, 7 Ağustos 1918, s. 2.

²⁹⁶ Gazete bu başmakaleyi Merhum Vartan Paşa'nın Oğlu Boğos Bey'in yazısı diye takdim ediyor: Boğos H. Vartan, “Tzahenk Gatolig Hayots Galatıoy Yegeğetsin”, *Jamanag*, S. 1194, 31 Ağustos 1912, s. 1. *Jamanag*'ta çıkan 1928 tarihli bir makale de Boğos Efendi'yi asil birisi olarak anmakla beraber Avusturya Elçisi ile kumar oynarken ona hırsız dediğini ve bu nedenle tekme tokat büyük bir kavgaya sebep olduğunu ekliyor. Sirak Samuel, “Rodostoyi Usutsç. Geankes Truakner”, *Jamanag*, S. 6956, 8 Temmuz 1929, s. 2.

1.5.2.2 Malikyan Hanım(ö. 1954 sonrası)

Arşag Alboyacıyan'ın 1954'te Vartan Paşa hakkında yazdığı makalenin sonuna Beyrut'ta çıkan dergisinin editörü bir not koyuyor: "*Vartan Paşa'nın Malikyan Hanım olarak tanınan kızı Beyrut'ta yaşamaktadır. Bay ve Bayan {Malikyan} gözlerden uzak bir sosyete hayatı yaşarlar.*"²⁹⁷

1.5.2.3 Anna Kantar

Vartan'ın üçüncü çocuğundan Kevork Pamukciyan "*Hovsep Vartan Paşayı Seruntı(Vartan Paşa'nın Nesli)*" makalesinde bahsediyor. Bu iki sayfalık yayınlanmamış makalenin muhtevassından ise *Tanielyan(1996)* sayesinde haberdar oluyoruz.²⁹⁸ Buna göre Pamukciyan, Paşa'nın torununun kızı "Lakme Azarian-Pabis" ile tanışarak ondan Vartan Paşa hakkında malumat istemiş. Üçüncü kuşaktan torunun beyanına göre: "*Vartan Paşa'nın yalnız Anna isminde bir kızı olup ve Antuan Kantar isminde bir Katolik Ermeni ile evlenmiştir. İkisinin de doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. İki kız ve bir erkek evlatları olmuştur...*"

Lakme Pabis, Vartan'ın sadece tek bir kızı olduğunu(doğal olarak kendi büyükannesi) nasıl olup da böyle fahiş bir hata yaptığını anlamak kolay değil.²⁹⁹ Yine de Vartan'ın kızı ve damadının ismini söylemesi anahtar işlevi gördü. Böylece kaynakları bir araya getirirken pek çok soru işaretini giderip soyağacını genişletebildim.

Azadamard Gazetesi 1909'da Merhum Vartan Paşa'nın torunu Jorj Kantar'ın Belediye'ye bir dilekçe verdiğinden bahsediyor. Buna göre Jorj Efendi; Sarayburnu'nda bir fuar tertip etmenin çok faydalı olacağından, tüm masrafları kendisinin karşılayabileceği gibi etkinlik sonrasında inşa edilen fuar alanını da karşılıksız olarak devlete bırakabileceğini anlatmış.³⁰⁰

1942'de Jorj Kantar'ın eniştesi Antonio De Angelis'in vefatı üzerine, *Beyoğlu* Gazetesi'nde yayınlanan ilan sayesinde daha başka hısımların isimlerini ve akrabalık ilişkilerini öğrenebiliyoruz. Mevtanın karısı Agnese ve kızı Lakme Pabis de taziye katılanlar arasında.³⁰¹

²⁹⁷ Alboyacıyan(1954), s. 19.

²⁹⁸ Tanielyan(1996), s. 143, dp. 6. Bu meçhul makaleden "*Giriş*" kısmında bahsetmeye çalışmışım.

²⁹⁹ Pamukciyan'ın Lakme Pabis'le ne zaman, hangi şartlarda görüştüğü, makalesini ne zaman kaleme aldığı belli değil. Bu makalenin bir kopyası ve Lakme Pabis'in iletişim bilgileri Garo Abrahamyan tarafından Tanielyan'a ulaştırılmış. Bunun üzerine Tanielyan; Lakme Pabis'in Roma'daki adresine gönderdiği mektupta, Vartan'ın hayatını araştırdığını söyleyip ona dair her türlü bilgi/belgeye talip olduğunu belirtiyor. Ancak Tanielyan bu mektubuna herhangi bir cevap alamamış. Ben internet marifetiyle Bayan Pabis ve Vartan'ın kızı Anna hakkında bazı bilgilere ulaşabildim.

³⁰⁰ Üprünlünlünlünlü: Fuar, sergi. *Azadamard*, S. 77, 22 Eylül 1909, s. 2. Maalesef bu müteşebbis ve fuar girişimi hakkında başka bir bilgi bulamadım.

³⁰¹ *Beyoğlu*, S. 2779, 12 Nisan 1942, s. 2. Detay için bkz.: Ek-8.

Lakme Pabis 1915 İstanbul’da doğmuş. Kısa sayılamayacak bir süre de burada yaşadığı anlaşıyor. Daha sonra, 1998’de Roma’da bir opera sanatçısı olarak vefat etmiş.³⁰²

Vartan’ın ailesi hakkında mezarlıklardan bilgi edinemedim. Kabrinin hemen yanında Cumhuriyet devrinde dikilmiş Latin harfli Türkçe yazılı bir mezar taşı var. Üstte Kantar Ailesi yazıyor. Altında da şahıs ismi olarak tek birisi yeralıyor: Mari Zalloni Kantar(1896-1979). Mutlaka Vartan’ın akrabası idi; belki torunu, belki de torunu Jorj’un kızı. (Bkz.: Ek-8)

³⁰² Roma’da yaşayan Lakme Pabis, 1988’de Ermenistan’da Spitak Depremi’nin gerçekleşmesi üzerine yardım için bölgeye gidiyor. Ve o günleri hatıratına kaydediyor. İtalya’daki bir Ermeni derneği depremi anmak için Pabis Hanım’ın hatıralarının ilgili bölümünü bloglarında yayınlamış. Pabis’in deprem bölgesinde en çok dil meselesinde zorlandığını söylüyor: “*Ben doğduğum şehir İstanbul’da Batı Ermenicesi konuşuyordum, burada ise Doğu Ermenicesi konuşuluyordu.*”, <https://assoarmeni-romalazio.blogspot.com/2012/12/ricordando-il-7-dicembre-del-1988.html#comment-form>. Ayrıca bkz.: www.eclipse-magazine.it/cultura/teatro/recensioni-teatrali/tutte-le-notti.html; www.fiorebaccarian.it/immagini_grandi/lakme.html.

BÖLÜM-II

MUHARRİR PAŞA

2.1. Ermeni Harfleriyle Türkçe(EHT) Yazmak

Vartan Paşa 30 seneye yakın yazarlık/gazetecilik hayatında eserlerinin, nerede ise tamamını Ermeni harfli Türkçe(EHT) olarak yayınladı.³⁰³ Bunu ilk kitabından itibaren bilinçli bir tercih ile yaptı.

EHT metinlerin hangi şartlarda ortaya çıktığı, nasıl bir kullanım alanı olduğu, geride nasıl bir miras bıraktığı hakkındaki akademik çalışmaların henüz emekleme aşamasında olduğunu söyleyebiliriz.³⁰⁴

Cankara tezinin başında; dil, kimlik, alfabeye dair teorilerin ışığında, ulaşabildiği dönem metinlerine referans vererek “*Osmanlı Ermenileri neden Türkçeyi kendi alfabeleriyle yazıyorlardı?*” sorusuna cevap arıyor.³⁰⁵ Dört sene sonra yayınlanan makalesinde, konuya ihtiyatlı yaklaşmayı sürdürerek, daha önce verilen kapsayıcı hükümlerin yeniden ele alınması gerektiğini vurguluyor.³⁰⁶

Pek çok boyutu olan bu fenomene gerçekte basit bir açıklama getirmek mümkün değil.³⁰⁷ Ben ise EHT metinler üzerinde vakit geçirdikçe, niçin bu dil-alfabe ile

³⁰³ 1857’de Telgraf’ın çalışma prensibini anlattığı kitabın hem EHT hem de Ermenice versiyonunu yayınladı. 1861 tarihli ikinci Ermenice risalesini göremedim. Okul çocukları için bir çarpım tablosu olduğunu anlıyorum. Son Ermenice kitabı ise “Ermeni Nizamnamesi(1863)” hakkında olup 1863 tarihli. Gördüğüm tek, teferuatlı, Ermenice makalesini de yine Ermeni Nizamnamesi vesilesiyle yazıyor: Hovsep Vartanyan, *Teleğraf Elektrik Gam Or Noyın E Elegdragan Herakir Barz yev Hamarod Patsadrutün Zanazan Elegdragan Herakrots u Anonts Kordsadsutyani*, İstanbul 1857; *Dahdagk Tuapanagan Darerats, Tbrotsi Dğots Türutyanyan yev Usman Hamar*, İstanbul 1861; H. Vartanyan, *Sahmanatragan Çşmarutünner u Anonts Bardavorutünneri*, İstanbul 1863; Hovsep Vartan, “Hay Azkin Abakan”, *Mamul*, S. 170, 30 Mayıs(m.11 Haziran) 1877, s. 1-2. H. Vartan imzalı Ermenice kısa bir haber için bkz.: *Tercemanı Efkar*, S. 174, 1(m. 13) Şubat 1878, s. 1.

³⁰⁴ Görebildiğim kadarıyla, EHT’nin ortaya çıkma sebebi ve gelişimini inceleyen en son çalışma: Bedross Der Matossian, “The Development of Armeno-Turkish (Hayatar T’rk’erēn) in the 19th Century Ottoman Empire” *Intellectual History of the Islamicate World*, C. 8, S. 1, 2020, s. 67-100. Rober Koptaş’ın mütevazî fakat Türkçe’de öncü olan makalesini de anmalıyım: Rober Koptaş, “Ermeni Harfli Türkçe”, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar II: Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Haz.: Osman Köker, İstanbul 2002, s. XI-XXIII. Aynı makale için bkz.: *Tarih ve Toplum*, C. 39, S. 230, Şubat 2003, s. 12-17. Tez boyunca hiç bahsetmediğimiz Ermeni harfli Kıpçakça/Kıpçak Türkçesi(*Armeno-Kipchak*) hakkındaki literatür için ise bkz.: Jean Deny, Edward Tryjarski, “La Littérature Arméno-Kiptchak”, *Philologiae Turcae Fundamenta*, Ed.: Louis Bazin, C. 2, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1964, s. 801-808. Yaroslav Daşkeviç, “Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihî Evreleri”, Çev.: Musa Salan, *Dil Araştırmaları*, S. 32, 2023, s. 277-296. Sahanın önemli ismi Schütz’in toplu makaleleri için: Edmond Schütz, *Armeno-Turcica: Selected Studies*, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1998. Ayrıca bkz.: Der Matossian, *a.g.m.*, s. 70.

³⁰⁵ Cankara(2011), s. 46.

³⁰⁶ Murat Cankara, “Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik”, *Ankara Üniversitesi İlef Dergisi*, C. 2, S. 2, Kasım 2015, s. 105-130. Bundan sonra Cankara(2015).

³⁰⁷ Aram Ghoogasian 2022 tarihli makalesinde; EHT’ye olan akademik ilgideki artış vurgulayıp bir literatür değerlendirmesi yaptıktan sonra, 2011’den itibaren Cankara’nın sahanın en önde gelen otoritesi

yazıldıklarına dair, özellikle “pragmatik sebeplerin” dikkatimi çektiğini söylemeliyim. İncelediğim eserler içinde; niçin EHT olarak yayınlandığını açıklama ihtiyacı duyanların hemen hepsi bunu, Ermeni muhataplarının Ermenice’yi (iyi) bilmeyip Türkçe bildiği için yaptıklarını belirtiyor.³⁰⁸

İlk matbu EHT kitap da bu durumun çok iyi bir temsilcisi. Kitap, Sivaslı Mhitar tarafından kaleme alınmış. Ermeni aydınlanmasının bu sembol ismi; milletine, milli/kendi lisanları Ermenice’yi öğretmek için bir gramer hazırlamak istiyor. Ama bu kitabı Milletin çoğunun anadili olan Türkçe ile yazıyor.³⁰⁹ Ermenice(Hayca) bilmeyen Ermeniler(Hay) için yayınlanan pek çok kitap, Mhitar’ın yaptığı gibi, mukaddimesinde gerekçesini açıklıyor.³¹⁰

İş Bu Temistokle Hikâyeti, Viyana, 1812: “{...} daha ziade lisan temizliyi yakışır. lakin {...} söyleyenlerin fey{z}lerini ve terbiyelerini herkesin fihm idebilmesi için, sadece türk lisani istimalı olundi.”³¹¹

Roma Tevarihi İcmali, Venedik, 1830: “Roma tevarihi gerçi bundan akdem ermeni lisanine Rollen müellifin telifi tercüme olunmuş dur. ancak onun nakli mufassal olduğundan maada, ermeni lisanine aşna olmayanlar katı çok olub, türkce böyle bir muhtasar nakle arzu edenler olduğuna binaen{...}”³¹²

Beş Dehr Ferki, Kudüs, 1838: “{...} Lakin hal bu ki, milletimizden çok yerde ermenice anlamadıklarından (...) adeta söylenen türki lisan ile yazıldı {...}”.³¹³

kabul edildiğini belirtiyor. Ghoogasian makalesini; Cankara’nın çalışmalarının da dahil ettiği, EHT hakkındaki literatürün kâhır ekseriyetinin muzdarip olduğu temel bir yaklaşımı tenkit etmek ve farklı bir perspektif sunmak için kaleme almış. Ermeniler’in milli alfabeleri ile yazdıkları(EHT) metinleri “hibritlik/melezlik” çerçevesinde ele almaya çalışmanın problemlere neden olduğunu, bunun yerine “Türkçe’yi bir Ermeni dili olarak yeniden kavramsallaştırmak” gerektiğini vurguluyor: “Reconceptualizing Turkish as an Armenian language, not a retreat into the language of hybridity and its analytical shortcomings, can free Armeno-Turkish studies from the literary-historiographical morass.”, Aram Ghoogasian, “The Problem With Hybridity: A Critique of Armeno-Turkish Studies”, *Middle Eastern Literatures*, C. 25, S. 1, 2022, s. 48. Makalenin kısa versiyonu için bkz.: A.g.y., “What We Talk About When We Talk About Armeno-Turkish”, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, C. 9, S. 1, 2022, s. 319-323.

³⁰⁸ Tanielyan’da; Ermenilerin EHT’yi kullanmasında çok farklı motivasyonlar olabileceğini söyledikten sonra Hagop Siruni’ye atıf yapıyor. Siruni’ye göre, Ermeniler anadillerini cebren unutmuş olsalar bile EHT kitapların üretilmesinin tartışmasız en mühim sebebi; Payitaht’ta Kayseri, Ankara, Bursa ve daha pek çok bölgede Millet’in dilinin Türkçe olmasıydı. *Tanielyan*(1996), s. 163-166; Siruni, *a.g.e.*, s. 414.

³⁰⁹ Mhitar Sepasdatsi{Sivaslı Mhitar}, *Turn Keraganutyun*, Venedik, 1727. Detaylı bilgi için bkz.: Sebouh D. Aslanian, ““Prepared in the Language of the Hagarites”: Abbot Mkhitar’s 1727 Armeno-Turkish Grammar of Modern Western Armenian”, *Journal of the Society for Armenian Studies*, S. 25, 2016, s. 54-86.

³¹⁰ “{...} sadece Türkçe bilip Ermenice’yi bu gramerden öğrenecekler için kitaptaki açıklamaları Türkçe’ye dönüştürmek mecburiyetinde kaldım.” Aslanian, *a.g.m.*, s. 85. Ayrıca bkz.: *Turn Keraganutyun*, 1727, s. 4.

³¹¹ *İş Bu Temistokle Hikâyeti Ale Meratibihi*, Payitahtı Beçde Sene 1812.

³¹² *Roma Tevarihi İcmali, Golzmit Alimin Te’lifi Üzerine Tercüme ve Bazı Haşiyeler İlavesi İle Tafsil Olunmuş Dur*, Evvelki Fasıl, Venedik Şehrinde 1830, s. {I}.

³¹³ Kuds Şerif Rahiblerinden Sabık İsdanbol Patriki Edirneli Boğos Yebisgobosun Ğayreti ile İnşa, *Beş Dehr Ferki*, Cildi Evvel, Kuds Şerifde 1838.

Milletini Sev, İzmir, 1862: “{...} acıyarak söylerim, çoklarımız ana lisanımız olan Haycayı(Ermenice) bilmediğimiz için, {...} cümlemizin ağnayıp bildiyi lisanı türkiye tercüme iderek {...}”.³¹⁴

Tarihi Ermenian ve Gülistanı Şarkıye, İstanbul, 1876: “{...} tarihi mezkûru seleflerimizden bize bahş olunan unudulmaz asarı bergüzidelerinden mecmu iderek, mufasal suretde ve açık türkce olarak tercime idib, ana lisanımıza aşına olmayan milletdaşlarımıza takdim itmek arzüsündeyim:”.³¹⁵

Bunlar 19. yüzyılda beş Ermeni şehriden dört tanıklık. Örnekleri daha da çoğaltmak mümkün.³¹⁶ 1727’den başlayarak Ahd-ı Atik’ten Köroğlu Hikâyesi’ne, Tereke Nizamnamesi’nden tavuk yetiştiriciliğine kadar çok geniş bir yelpazede kitaplar basıldı.³¹⁷ Vartan’ın Ermenice yerine EHT’yi tercih etmesini ve EHT literatürdeki rolünü anlamak için kitapların yanında EHT periyodiklerden de bahsetmek gerekiyor.

2.2.1. İlk EHT Periyodikler

İlk EHT periyodik, Osmanlı’nın resmî gazetesinin Ermeni harfli versiyonu olarak 1840’ta yayınlanan *Takvimi Vekayi*’dir. Bu gazetede yer alan haberler, Osmanlıca(orijinal) *Takvim-i Vekayi* ile tamamen paraleldi. Dolayısıyla *Takvimi Vekayi* ilk EHT ünvanını hak etmekle beraber, Ermeni okur için yazılmış orijinal, telif bir içeriğe sahip değildi. Arap harfli aslından, Ermeni tebaa için yapılmış transkripsiyon olarak düşünülebilir. Uzun ömürlü de olamadı. On bir sayı çıktıktan sonra EHT versiyona son verilip, yayına Ermenice olarak devam etti.³¹⁸

Yayınlanan ikinci EHT periyodik ise *Aztarar Püzantyan*. Gazete (m.)12 Aralık 1840’ta Ermenice olarak yayınlanmaya başladı. 5. sayıdan itibaren, okurların isteği

³¹⁴ Yazar devamında daha da ilginç birşey söylüyor: “(Hay oldukları halde, {...} şu iki lisandan dahi bihaber olan bir sınıf millet daşlarını için dahi Arabi ve Kürdi lisanlarından yazılmasını elzem görerek elinden gelirlerden himmet olunmasını temenna iderim:” Müellif Hovhannes S. Kürkianof, *Milletini Sev Sebil Ullah*, İzmir Dedeyan Matbaasında 1862, s. 2.

³¹⁵ Devlet H. Devletyan, *Tarihi Ermenian ve Gülistanı Şarkıye*, İstanbul 1876, s. 6.

³¹⁶ Tez Vartan Paşa hakkında olduğu için, bölüm boyunca vereceğim örneklerde 20. yüzyılı hariç tutacağım. Oysa bu dönem için daha fazla tanıklığa rastladım. Mesela: “İş bu ağotakirkin tabına büyük ihtiyac görülmekte idi. çünkü sevgülü milletimizden bir çok kısmı en ziyade Giligia(Kilikya) ve civarlarında bulunanlar ana lisanlarını gayb etmiş olub, hatta bu güne kadar türkce tekellüm etmekde dirler. ve deyebiliriz ki bir çok kısmı Ermenice bir luğet anlamazlar:”, Ağotakirk Trahdi Tur, 2. Baskı, Beyrut 1929.

³¹⁷ Sayısız eksiği, fahiş hatalarına rağmen yine de EHT kitaplar için mevcut en iyi katalog için bkz.: Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2005.

³¹⁸ EHT *Takvimi Vekayi*’nin 1. nüshası, hâlihazırda 8 yaşında olan Arap Harfli(AH) *Takvim-i Vekayi*’nin 190. nüshası esas alarak hazırlanmış. EHT *Takvimi Vekayi*’nin ilk beş nüshasını ve mukabili olan AH *Takvim-i Vekayi*’leri inceledim. Anlaşılan o ki AH gazetesinin çıkışından bir müddet sonra EHT’si yayınlanıyordu: AH 190(5 Zilkade 1255)-EHT 1(15 Zilkade 1255/20 Ocak 1840); AH 191(17 Zilkade)-EHT 2(25 Zilkade); AH 192(26 Zilkade)-EHT 3(11 Zilhicce); AH 193(26 Zilhicce)-EHT 4(26 Zilhicce); AH 195-EHT 5(11 Muharrem). Ayrıca bkz.: Krikoris Kalemkâryan, *Badmutün Hay Lrakrutyan İ Sgzpane Minçev Mer Jamanagı (1794-1860)*, Viyana 1893. Bundan sonra “Kalemkâryan(1893)”, s. 34-38.

üzerine dilini (Ermeni harfli) Türkçe'ye çevirdi.³¹⁹ İlk EHT gazete *Takvimi Vekayi* olmasına karşılık, vazifesi Arap harfleriyle yayınlanan resmî haberleri Ermeni okuruna aktarmaktan ibaretti. *Aztarar Püzantyan*'ı ise, EHT olarak inşa/telif edilmesi açısından çok daha kıymetli buluyorum. Gazetenin incelediğim EHT nüshası birinci ağızdan konuşarak okuruyla sohbet ediyor. Ermenice ve Türkçe gazeteden iktibaslar yapmanın yanında kendi muhabirinin yazdıklarını, okurlarından gelenleri yayınlıyor.³²⁰

Gazetenin sahibi ve editörü Haçadur Osganyan³²¹, o tarihte İstanbul'da, böyle telif bir EHT gazete çıkarmak için gereken kabiliyet ve vizyona sahip az sayıda kişiden birisiydi.³²² Ancak onun bu gazetesi çok uzun ömürlü olmadı. Temmuz 1841'den önce yayını sonlandı.

Devletin “resmî” gazetesi *Takvim-i Vekayi* gibi, “yarı resmî” gazetesi *Ceride-i Havadis* de bir EHT versiyonunu(*Cerideyi Havadis*) çıkarma teşebbüsünde bulundu. EHT *Cerideyi Havadis*'in editörlüğünü de Haçadur Osganyan üstlendi.³²³

EHT *Cerideyi Havadis* de aynı EHT *Takvimi Vekayi* gibi Osmanlıca nüsha esas alınarak hazırlanıyordu. Arap harfli asıl gazetede ki hemen hemen tüm haberleri aynı mizanpaj ile Ermeni harflerine aktarıyordu.³²⁴

Bu EHT gazetenin hayatı da kısa sürdü. EHT versiyonun yayınına son verildiğini, Osmanlıca *Ceride-yi Havadis*, 28 Mayıs 1842'da şöyle ilan ediyor:

{...} üç ay müddette ancak yirmi otuz adam müşteri olmuş ve maada kimesne sahib çıkmamış olduğundan milletin içinde anlardan başka bu misillü malumat ahzına heves eder olmadığı anlaşılmış {...}³²⁵

³¹⁹ *Aztarar Püzantyan*; İstanbul'un ikinci, özel teşebbüsle çıkan ise ilk Ermeni gazetesi olması açısından da çok önemli. *Kalemkâryan*(1893), gazetenin Türkçe çıkmaya başladıktan sonra çok uzun süre devam edemediğini ve 1841'de kapandığını yazıyor.(s. 58-60) Ancak toplam kaç sayı yayımlandığını söylemiyor. 30 Temmuz 1841 tarihli bir gazetede ise şu haberi okuyoruz: “Kısa süre önceye kadar *Aztarar Püzantyan* adlı bir gazete çıkarmakta olan Muhterem Haçadur Osganyan, geçen hafta Konstantinopolis'te kötü bir kaza geçirdi.”, *Arşaloy Aradyan*, S. 43, 18(m. 30) Temmuz 1841, s. 3. Böylece *Aztarar Püzantyan*'ın Ağustos 1841'dan önce yayınına son verdiğini anlıyoruz. Bu haberin künyesinden, *Haçadur Osganyani Hrabaragahosutyun*(1972) sayesinde haberdar oldum. Bu makale Osganyan'ın gazetesinden kaç sayı incelediğini belirtmediği gibi yanına ne zaman son vermiş olabileceğine dair bir yorumda da bulunmuyor. Bkz.: *Kalemkâryan*(1893), s. 58-60; V. K. Ğugasyan, “Haçadur Vosganyani Hrabaragahosutyun”, *Badma-panasiragan Hantes*, C. 15. S. 1, Nisan 1972, s. 145-160.

³²⁰ Gazetenin iki nüshasını inceleyebildim. Bir tanesi Ermenice çıkan ve gazetenin de ilk sayısı olan nüsha: *Aztarar Püzantyan*, S. 1, 30 Kasım(m. 12 Aralık) 1840. Diğer ise altı numaralı, Türkçe olarak yayınlan ise ikinci nüsha: *Aztarar Püzantyan*, S. 6, 4(m. 16) Ocak 1841.

³²¹ Osganyan hakkında: Ğugasyan, *a.g.m.*, 1972; Nora Lessersohn, “A Life of Longing and Belonging: The Ottoman Armenian American Worldview of Christopher Osganyan (1815–95)”, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, C. 4, S. 2, Kasım 2017, s. 261-285.

³²² *Tanielyan*(1996)'ın saydığı, 1850'lerin İstanbul'unda *Akabi*'yi kaleme almış olabilecek 8 entelektüel isim içerisinde Osganyan da yer alıyor. Hâlihazırda elimde bir kanıt bulunmasada, Vartan'ın Haçadur Osganyan'la tanışmış ve matbuat hakkında ondan etkilenmiş olmasını oldukça muhtemel buluyorum.

³²³ Ğugasyan, *a.g.m.*, 1972, s. 149.

³²⁴ Hülya Eraslan, Doğanay Eryılmaz, “Ceride-i Havadis'in Ermeni Harfleriyle Türkçe Baskısı”, *Erciyes İletişim Dergisi*, C. 9, S. 2, Temmuz 2022, s. 931-949.

Görüleceği üzere, gazete kapanışı haber verirken ilgisizlikten dert yanıyor. Gerçekten de *Cerideyi Havadis*'e “*ancak yirmi otuz adam müşteri*” olması EHT matbuatın -belki de tüm Osmanlı matbuatının- doğum sancısı çektiğini gösteriyor. Dördüncü EHT periyodığı çıkarmaya bundan ancak 10 sene sonra Hovsep Vartan cesaret edebilecekti.

Vartan Paşa'nın bildiğimiz kadarı ile kaleminden çıkan ilk kitap *Akabi Hikâyesi*(1851)'nden bahsetmeye çalışmışım. Bunu bir sonraki sene, yine edebi bir telif olan *Boşboğaz*(1852) ve *İlero* izledi. Aynı senenin sonlarında, Kasım 1852'de *Mecmuayı Havadis*'in ilk sayısını neşretti.³²⁶ Vartan Paşa'nın bu yayın faaliyeti büyük bir kesintiye uğramadan ölümüne kadar devam edecektir.³²⁷

Mecmua'nın yayına başladığı 1852 Kasım'ında, Ermenice basın hatırı sayılır bir birikime sahipti.³²⁸ Vartan da söze bundan bahsederek başlıyor. İstanbul, İzmir, Viyana ve Venedik'te çıkan Ermenice periyodiklerin “*hamd olsun milletin*” ihtiyacının bir kısmını karşıladığını söylüyor. Ancak Ermenice bilmeyenlerin ve öğrenme imkanı kalmayanların yararlanması için bir yayına gerek olduğunu anlatıyor:

{...} ermeni lisanleri tahsiline mühtac bulunub, bu tahsilin vaktını geçirmiş, ve ya sinleri, ya meşguliyetleri ve ya kudretleri tevakuf itmeyen, Asitanede ve taşralerde mütemekkün binlerce canleri, bu mümkün ül husul menfaatden mahrum itmek ha'k mıdır..., ve bildikleri bir lisandan okuyub ağnayabilirken, anleri beher yevm havadis için şuna buna müracaat etmek ihtiacında bırakmak cay'z mi dir...³²⁹

Mecmua bir öncüydü.³³⁰ Daha sonra birbiri ardına çıkan EHT yayınlara baktığımda da Türkçe çıkma motivasyonlarını, aynı *Mecmua* gibi ifade ettiklerini

³²⁵ *Ceride-i Havadis*, S. 88, 17 Rebiülahir 1258(28 Mayıs 1842), s. 4. Ayrıca bkz.: Mustafa Nihat “Yüz Senelik Gazeteciliğimiz”, *Aynı Tarihi*, C. 15, S. 46-47, Şubat 1928, s. 2913. Aynı makale için bkz.: Mustafa Nihat Özön, “Yüz Senelik Gazeteciliğimiz”, Yay. Haz.: Selim Sırrı Kuru, *Müteferrika*, S. 3, Yaz 1994, s. 19.

³²⁶ *Mecmua* ilk 14 sayısında(1852-1853) aylık bir dergi olarak çıktı. 1854'ün başından itibaren ise haftalık bir gazeteye dönüştü. İlk 3 sayısında ismi “*Mecmaayı Havadis*” iken 4. sayı Şubat 1853'te “*Mecmaayı Havadis*” olarak çıktı. 1854'ün sonuna kadar bu isimle devam etti. 1855'in ilk nüshası olan 67. sayıdan itibaren “*Mecmuayı Havadis*”e dönüştü. Ve Paşa'nın başta bulunduğu 1868'e kadar, sonrasında daha uzun yıllar, bu ismi kullandı. Dipnotlarda 1855'ten önceki sayılara hususi bir referans verirken yayının ismini, o zaman kullandığı şekli ile yazacağım. Ancak metin içerisinde birliği sağlamak için, bütün dönemlerini *Mecmuayı Havadis* yahut sadece *Mecmua* olarak anacağım.

³²⁷ Vartan'ın bundan önce bir yayını varsa da bilgi sahibi değiliz. Ancak 1851'den sonra kitapları ve gazetesini peş peşe yayınlamasına bakılırsa bu tarihten önce de matbuat tecrübesi olmuş olması muhtemel.

³²⁸ *Kalemkâryan*(1893), s. 1-140; *Zekiyan*(2002), s. 80-81; Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, Aras Yayınları, İstanbul 2014. Bundan sonra “*Mildanoğlu*(2014)”, s. 1-30.

³²⁹ H. Vartanyan, “İlan”, *Mecmaayı Havadis*, S. 1, 1(m. 13) Kasım 1852, s. 2. *Mecmua*'nın mukaddimesinin, kısa ama özlü bir değerlendirmesi ve tam metni için bkz.: *Cankara*(2019a).

³³⁰ Vartan'ın 1854'te ruhsatını yenilemek için yazdığı arzuhal de bu mukaddimeye tamamen paralel. Devlet'e EHT *Mecmua*'nın gereğini; *ekseri* başka dil bilmeyen Ermeni tebaaya doğru bilgi ulaştırmak olarak tarif ediyor. Ayrıca, mukaddime'de yer almayan bir bahis olarak, Rum tebaanın Rum harfli Türkçe *Anatoli Gazetesi*'nden “*doğru havadis almakda*” olduğunu vurguluyor. Bahsi geçen *Anatoli Gazetesi*(1850-1922) Rum harfli Türkçe(Karamanlca)'nın en mühim ve uzun soluklu gazesi olmuştu. Karamanlca'nın efsane muharrir/naşiri Evangelinos Misailidis, İzmir'deki beş senelik Karamanlca yayın tecrübesinden sonra 1850'de İstanbul'a gelerek *Anadolu*'yi çıkarmaya başladı. Arzuhale bakarak

görüyorum. Mecmuayı izleyen ilk EHT periyodik *Ahbarı Konstantaniye*(1855) mukaddimesine; memlekette ilmin, fününun, sanayi-i nafianın günden güne gelişmesine hamd ederek başlıyor. Ve milletine hizmet edebilmek için gazetesini “*ala ve ednanın edrak edebileceği lisanı Türkide*” yayınladığını söylüyor.³³¹

Ahbarı Konstantaniye’yi izleyen *Zohal*(1855), *Zvarcahos*(1856) da mukaddimelerini aynı minvalde yazıyorlar:

Zohal(1855): “*madam ki milletimizin kendine mahsus dili vardır, aher lisan kullanması abes dir. lakin ne çare. çok memleketlerde türkce lisan ana dili gibi olmuş iken çevirib oralarda haycayı kullandırmak` aceleyle gelir şey deyil dir {...}*”³³² diye yazıyor.

Zvarcahos(1856): “*{...}milletimizde kitab okuyan zatların bir fıkrası ermeniceyi tahsil edebilmiş isede, pek çoğu dahi yalnız türkce söyler ve okur olduğundan, bir taraftan yalnız türkceye aşna olanları okumak eylencesinden yad etmemek{...}*”³³³

Vartan’ın yalnız Türkçe bilenleri matbuatın menfaatından “*mahrum itmek ha’k mıdır..*” diye sorması gibi, *Zohal*; onları “*varsınlar hayca öğrenmediklerinin cezasını*

Vartan’ın Misailidis’den haberdar olmasının yanı sıra, belki ilham aldığını dahi söyleyebiliriz. “*Dersâdet’de Fransız ve Ermeni lisanları üze gazeteler tab ve neşr olunmakta ve elsine-i mezkureye âşinâ olanlar kırât ve havadisât-ı dâhiliye ve hariciye ve usul-ı politikayı öğrenmekde ise de Ermeni ve Katolik milletinden olan tebaa-ı saltanat-ı seniyyenin ekserisi Fransız ve Ermeni lisanlarını bilmediklerinden havadisâtı öteden beriden erâcî ile duymakta {...}* ve Ermeni hurufatıyla lisan-ı Türkî üze bir gazete tab ve neşri tebaa-ı merkumenin dahi usul ve nizam-ı Devlet-i Aliyye ve havadisât-ı dâhiliye ve hariciyeye doğru olarak kesb-i malumat eylemelerini mucib olacağına ve Rum hurufatıyla lisan-ı Türkî üze Anadolu namında bir gazete tab ve neşr olunarak bundan tebaa-i Rum doğru havadis almakda olduğuna {...}”, MVL. 148/76-4, 1270(1854). Karamanlıca ve Misailidis hakkında: Evangelia Balta, *Gerçi Rum İsek De, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz*, İş Bankası Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2016, s. 245-261; a.g.y., *Karamanlı Yazınsal Mirasının Ocaklarında Madencilik*, Çev.: Ayşe Nihal Akbulut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

³³¹ *Ahbarı Konstantaniye*, S. 1, 4(m. 16) Mart 1855.

³³² “*{...} çocukluk vaktında haycayı meşk etmemiş bulunanlar şimdi herne’ kadar hayca bilmenin farzını ve faydesini tanırlar ise de` müceddeden öğrenmeye elleri ermez. vakıtları olmaz. ve zihinleri yardım etmez: Bu misillü zatların içinde okumağa havesleri de var. türkce lisanında hay yazısıyla bir kitab çıktığında alırlar okurlar. ve böyle kitaplar dayma çıkmadığı için` hayca bilmediklerine keder ederler: Bunlarda bu misillü haves gördükten sonra da` varsınlar hayca öğrenmediklerinin cezasını çeksinler der gibi terk etmek ve kitap ve kitap vasetasıyla kazanılabilir malûmatlardan mahrum brakmak insaf deyil dir: {...}* Ve lisanı türkide yazılmağıla` mefum ammeye malûm olur. çünkü devleti Aliye memalikinde mütemekün olan haylar cümlesi türkce bilirler. hayca annayanlar türkceyi dahi annarlar. fakat türkce bilenlerde çoklar vardır larki hayca bilmezler:”, “*Mukaddeme*”, *Zohal: Ceridei Devrie*, 1(m. 13) Temmuz 1855, s. 1-3. Ayrıca bkz.: Murat Cankara, “*Gayrimüslimler ve Batı’nın Tekniği*”, *Toplumsal Tarih*, S. 306, Haziran 2019, s. 4-7. Bundan sonra “*Cankara(2019b)*”.

³³³ Gazete Ermenice bilmeyen okurun yanında daha az sayıda olan Ermenice okurunu memnun etmek için de gazeteyi “*iki fıkraya taksim*” ettiklerini söylüyor: “*{...} diger taraftan lisanı maderzadımıza az çok hizmet etmiş ve ondan telezzüz duyar olanleri mümkün mertebe hoşnut ve memnun etmekden ibaret dir:* ”, “*Mukaddemei Gazeta*”, *Zvarcahos*, S. 1, 25 Ekim(m. 5 Kasım) 1856, s. 1. Ben Gazetenin sadece bu ilk sayısını inceleyebildim. Başlığı, künyesi Ermenice olmakla beraber gazetenin ilk sayfasından başlayarak büyük kısmı Türkçe. Karikatürlere ayrılmış üçüncü sayfada da sadece Türkçe açıklamalar var. Yanlızca 4. sayfanın bir kısmını kapsayan, iki adet Ermenice makale var. Gazete “*Zuarcasirats Ingerutün(Nüktedanlar Cemiyeti)*” tarafından yayınlanmıştır. *Kalemkâryan*(1893), 3 sayı yayınlanmış olduğunu kesin olarak belirtiyor.(s. 160-161)

çeksınler der gibi terk” etmenin insafsızlık olduğunu söylüyor. Zvarcahos da Türkçe’den başka lisan bilmeyen Ermenileri “okumak eylencesinden yad etmemek” lazım diyor.

Burada bir noktaya daha dikkat çekmek istiyorum. İncelediğim EHT metinlerin hatırı sayılır bir kısmı, Türkçe yazılmış olmak zorunda kalmalarından açık veya kapalı bir mahcubiyet duyuyorlar.³³⁴

Hikâyeyi Robenson(1879), “Vaka lisanı maderimizi terk ile lisanı türkiye tercüme iylememiz indel Millet hor nazar ile bakılması mühtemel isede, ne fayde milletimizin bulunduğu mahallerin bazılarında ve hususiyle beldemiz bulunan Afion-Karahisarında ve civarlarında Ermenice bilmedikleri teesüfen görülmüş {...}” diye yazıyor.³³⁵

Bu kitaptaki Ermenice çıkamadığı için Millet tarafından hor görülmek kaygısını önemli buluyorum. Münadiyi Erciyas(1859) ve onun takipçisi Vart Gesario(Gülzarı Kaysariye)(1863)’de benzer bir dilemma taşıyordu.

Münadiyi Erciyas(1859): “Münadiyi Erciyas’ın evvela maksedi, başlıca kendi hemşehrilerinin, saniya, ermeniceden pek çok ziyade, lisanı türkiyi anlaya bilen zevatın tenviri için{...} niçe azkaser{milletperver} zevat indinde, pekde hakksız olmayarak, işbu teelifate, lisanı maderzadımız bulunan ermenice ile, mübaşeret iylemedigimiz, bayağica, bir cünhayı kebir makamında tutulacağı, ihtimalden bulunduğundan {...}”³³⁶

Vart Gesario(Gülzarı Kaysariye)(1863): “Gerçek şu Risale Hay lisan ile neşr olunacak ise de` hemşehrilerimizin arzusine riayeten bazı defa ve çok kerre türki ül lisane mecbur olub vatanıma dahi hıdmet itmek bu yolu davet etmiş dir üzerimize.”³³⁷

Vartan da öncü Mecmua’yı çıkarırken, Türkçe yayın kararını savunmak ihtiyacı hissediyor. Vartan’a göre Ermenice bilmeyenler için Türkçe bir dergi çıkarmak onlara

³³⁴ “Vakıa, aziz biraderim, çok arzu iyleridim işbu hediymı bizim lisanı milliyemiz olan Haycaya vaz idib neşr eylemegi; fakat diger taraıdan sayır niçe vatandaşılarımın ve milletdaşılarımın kraat etdikde bir şey anlayıb fayde göremeyeceklerini fehmen, kullandığımız kaba Türkce lisanını evlâ tutmuş dur.”, s. Yadigâr ve ya Mühim Hikâyeler Mecmuası, Çev.: Hagop G. Acemyan, 1872. Cankara(2011), s. 115’den naklen. Ayrıca bkz.: bkz.: Murat Cankara, “Vatandaş, Türkçe Öğren”, *Toplumsal Tarih*, S. 298, Ekim 2018. Bundan sonra s. 8-12.

³³⁵ Mütercime Hripsime K. Topalyan, *Hikâyeyi Robenson*, Sdambol 1879, s. (9). Tercümanın bir kadın oluşu ve kitabını Afyon’da kaleme alması ayrıca dikkate değer.

³³⁶ “Mukaddeme”, *Münadiyi Erciyas*, 1(m.13) Haziran 1859, s. 3. Nüşhayı benimle paylaşan Arif Tapan’a müteşekkirim. *Münadiyi Erciyas*’ı neşreden Garabet Panosyan, bu gazetesi kapandıktan sonra bir süre *Varakayı Havadis*’te yazıp daha sonra, 1866’da, *Manzumei Efkar*’ı çıkarmaya başladı. Bu son gazetesi EHT’nin en uzun soluklu ve etkili yayınlarından olan Panosyan, Vartan Paşa’nın da matbuat alemindeki en büyük rakibiydi. Hakkında bkz.: Masayuki Ueno, “One Script, Two Languages: Garabed Panosian and His Armeno-Turkish Newspapers in The Nineteenth-Century Ottoman Empire”, *Middle Eastern Studies*, C. 52, S. 4, Mayıs 2016, s. 605-622. Ayrıca bkz.: “Ebedi Rakip Panosyan” kısmı.

³³⁷ “İş Bu Risaleyi Okumağın Ragbet Buyuran Zevate Hitaben Mukaddime”, *Vart Gesario(Gülzarı Kaysariye)*, S. 1, 1(m. 13) Mart 1863, s. 2. Derginin orijinal künyesi bu şekilde: Kapak sayfasında ilk olarak “Vart Gesario” altında daha küçük punto ile parantez içerisinde Türkçesi, “(Gülzarı Kaysariye)” yazılıdır.

okumanın, öğrenmenin lezzetini tattıracak ve anadillerini öğrenme isteklerini de arttıracaktır.³³⁸

Amma dınecek ki, her kes bittabi lisanı maderzadı olan ermeniceyi tahsile mecbur dur. ana teşvik idecek sebepleri artıracak yerde, türkce Mecmaayı Havadis çıkarmak lisanı ermeninin ihmal ve ibtaline azim bir vesile dir: Vakaa bu da hatıra gelir, ancak zann ve kıyası acizanemiz bunun muğayiri dir. niçün ki lisanı ermenide tab u neşr olunan ğazeta, ve kitab, ve evrakı sayireye nisbetle, bu Mecmaayı Havadis, deryaden cüzyi bir damla demek olub, bunu okuyanlar edna bir telezüz hasıl itdikleri halde, lisanı ermenide te’lif olunan evrak ve matbuatın kâffesi tercüme olunamayacağını rana hiss ve idrak iderek, acab bu deryâyı malûmatde daha niçe bilemediyimiz ve işidemediyimiz ahval ve vakaa bulunabilir tefekkürü zuhur idüb, ol vech ile bu resalenin lisanı mezburun tahsiline büyük bir delil ve mücibi ğayret olacağına dahi şekk ve şübhemiz yok dur.³³⁹

Vartan bundan üç sene sonra da *Tarihi Napoleon(1855)*’u niçin Türkçe yazdığını açıklama gereği duyuyor: “böyle bir tevarih telifine lisanı maderzadımız olan ibarei Ermenian müraccah deyil miyidi diyenler de bulunacak dır”.

Kendisine yöneltilebilecek bu eleştiriye getirdiği açıklama da Osmanlı Ermenilerinin dil/edebiyat dünyası hakkında çok önemli bir konuya işaret ediyor. Vartan’a göre; Klasik Ermenice(*Krapar*) artık çok az kişi tarafından kullanılırken, Ermenice’nin halk nezdinde kullanılan hali(*Aşharhapar*) ise, henüz bir yazı dili olarak muntazam kurallara kavuşmamıştı.³⁴⁰ Ancak, bunun da ötesinde Türkçe yazmasının asıl sebebi; Türkçe bilen Ermenilerin, Ermenice bilenlerden fazla olmasıydı.³⁴¹

Ermeni toplumunun Türkçe ile ilişkisinin nasıl seyrettiği, Ermeni matbuatı içerisinde EHT yayınların oranının zaman içerisinde nasıl değiştiği çok önemli ancak yeterince bilinmeyen bir konu.³⁴² Ancak, çoğunun lisanı Türkçe olan Ermenilerin, 19.

³³⁸ Vart Gesario(*Gülzarı Kaysariye*)’de Türkçe neşriyat vasıtası ile Ermenice öğretmek konusunda Mecma’ya yakın düşünüyor, bkz.: S. 1, s. 4.

³³⁹ *Mecmaayı Havadis*, S. 1, s. 2.

³⁴⁰ Bu durum Ermenice yazılacak bir kitapta nasıl bir üslup tercih edileceğini zorlaştıracaktı. Kaidesi oturmamış *Aşharhapar* tercih edilse, bu defa metni kadim Ermenice kelimelerle doldurmak gerekliydi. Bu da okuyanları devamlı lugata bakmak zorunda bırakacaktı. Ayrıca Venedik Mihitryan rahipleri hâlihazırda *Krapar* ile yeni bir Napolyon Tarihi hazırlıyorlardı.(s. ƒ), bkz.: Ek-4. Ermeniler’in milli lisanlarına dair meseleleri Türkçe tartışmalarına dair bir örnek için bkz.: “milletimiz {...} lisan yüzünden, hadden ziyade zahmet çekib ve boşa vakıtlar sarf itmekde dir:{...} birisi krapar ve digeri aşharhapar usuline riayet olunmakde olub, ve hatta, aşharhapar dahi bir kaç tarzda bulunmakde dir: {...} Milletimiz kitabetşinasanından, bazıları kraparı, ve çokları dahi aşharhaparı umumi kılmak arzu ve ğayretinde bulunmakde dirler: Bizce şu iki reyin kanğışinin ilerude tutulması üzerine bir şey söylemeyi istemedigimizden, ancak şu kadarını söyleriz ki, milletimizin fayidesi iktizasınca, ancak bir lisanı bulunmalı dır, yani kâffeyi kitabetimiz ancak bir lisan yahod bir usul üzre bulunmalı dır: Venedig vankı{Manastırı; Venedik Mihitryanları}, şimdiye kadar krapara ziyadece itibar itmiş isede, aşharhaparı dahi elden bırakmamış dır, ve keزالik Vienna vankı: Eçmiadsin vankı, dayıma krapara riayet itmekde bulunmuş dur: Hal bu ki bu gidiş, ehli kitabete iki kat vakit sarf itdirmeyi mucib olmaktadır {...}”, G. H. Panosyan, “Lisan”, *Varakayı Havadis*, 21 Mart 1864, s. 1.

³⁴¹ “ikincisi milleti Ermenianda, lisanı Türkiye oldukça vakıf olub ibarei Ermeniane aşna olmayanlar, lisanı Ermeniane vakıf olarak ibareyi Türkiyeye aşına olmayanlardan ziade olduklarından ekserietin hatırına riayeten bu telifimizde dahi lisanı Türki bilicab tercih olunmuşdur:”, s. ƒ. Bkz.: Ek-4.

³⁴² Yukarıda; 19. yüzyıl EHT matbuatının niçin Türkçe’yi tercih ettiğini açıklayan pasajları sıraladım. Ancak “Ermenilerin Türkçe ile ilişkisini” olduğundan daha farklı(fazla) göstermek istemem. Hangi tarihte, neredeki, hangi Ermeninin Türkçe’yle ilişkisi... İstanbul’un ilk özel Ermeni gazetesi *Aztarar*

yüzyıl boyunca; eğitimle, milliyetçilikle Ermenice'yi sonradan öğrendiklerini söyleyebiliriz.

Ankaralı bir anne tarafından büyütülen Vartan'ın anadilinin Türkçe olduğuna kesin gözü ile bakıyorum. Muhtemelen Ermenice'yle gerçek anlamda ilerleyen zamanlarda, 10 yaşında Viyana Manastırı'na gittiğinde karşılaşmıştı. Gayretleriyle bu dili de layıkıyla öğrenmişti.³⁴³ Ermenice'yi matbuatta hiç kullanmamış değil. Ancak otuz senelik yazarlığı içinde Ermenice yazdıkları istisna mesabesinde kalıyor.

Vartan Paşa'nın, Ermenilerin "*lisanı maderzad*"ları ile ilişkisi üzerine ne düşündüğü hakkında bir yorum yapamayacağım.³⁴⁴ Ancak Paşa'nın 30 senelik muharrirliğinde Türkçe yazıyor olmakla ilgili aklında büyük bir soru işareti olduğunu düşünmüyorum.³⁴⁵ Diğer taraftan 1879'da değil de 1909'da vefat etmiş olsaydı toplumun Ermenice ile ilişkisi de muhakkak değişmiş olacaktı.

Vartan *Mecmua*'nın ilk senesini tamamlarken, 12. sayıda, iki konu hakkında pek çok okurlardan ihtar aldıklarını söylüyor. İlk şikâyet *Mecmua*'nın aylık

Püzantyan, Ermenice olarak yayına başlayıp okurlarının isteği üzerine kısa sürede dilini Türkçe'ye çevirmişti. Zohal ise tam tersini yaptı, bir buçuk sene Türkçe çıktıktan sonra, Ermenice *Yerevag* dergisine döndü. Ermenice dergi bu kararını şöyle açıklıyor: "*Türkçe baskının ilk sayısının önsözünde söylemiştik, Türk dilinden en ziyade bir fayda ümit ediyorduk. Zira Türk dili, Devlet-i Muazzama-i Osmaniye topraklarında yaşayan milletdaşlarımızın asıl dili gibi olmuştur. {...} Ve biz faydanın ziyadeliğine bakarak Türkçe başladık ve aklımızda böyle devam etmek vardı. Bir yıl kadar önceydi ki, gerek payitahttan gerek taşradaki şehirlerden Ermeniceye geçmemiz için ardı ardına talepler geliyordu, ve öne sürdükleri gerekçeler de ikna ediciydi.*" Cankara(2019b), s. 4. Cankara derginin dilinin Ermenice'ye dönmesi hakkında şu yorumu yapıyor: "*Anlaşılan, bu noktadan itibaren {...} mümkün mertebe daha geniş bir okur kitlesine ulaşip onları aydınlatma görevinden ziyade millî lisanın geliştirilmesi hedefini öncelemeye başlıyor.*"(s. 4-5).

³⁴³ *Tercemânı Efkâr*(1879), Vartan'ın 1830'ların başında İstanbul'a dönüp Dadyanlar'ın evinde öğretmenlik yaparken "*bildiği lisanları bir eyice*" geliştirdiğini söylüyor. Bkz.: Ek-1. Vartan'ın kendisi *Tarihi Napolyon*(1855)'un önsözünde Venedik Tarikatı'na mensup rahiplerden Klasik ve modern Ermenice öğrendiğini anlatıyor. "*{...} bu iki lisande{Aşharhapar ve Krapar} dahi mesaii mesbuke ve makbuleleri cihetiyle bizlere rehnuma olan Venedik Mhitaryanları tarikatı muhteremesi rahibleri {...}*", s. 4. Tanielyan(1996) da Vartan'ın; *Telegraf Elektrik*(1857) ile *Sahmanatragan Çşmardutünner*(1863) kitapları ve Viyana Manastırı'nda bulunan mektuplarında kullandığı Ermenicenin açık, temiz bir *Aşharhapar* olduğunu yazıyor. "*Հայերէնի գրութիւնը աշխարհի միջոցով ինչպէս նաեւ Վիեննայի Միջազգայնական լիգայի միջոցովն ընդ գոյնունդի սկսող ձեռագիր նամակներէն շատերը ցոյց կու տան, թէ 1850ական թուականներուն Յ. Վարդանանի գործածած հայերէնը մաքուր աշխարհաբար է, «պարզ ու կոկիկ» {...}*"(s. 190-191).

³⁴⁴ Vartan'ın Türkçe yazmasını eleştiren şu risaleye maalesef ulaşamadım: Kasbar Tüysüzyan, *Orakir Hanelov Vray Mecmuayı Havadisi Hmpakrin*, Paris, 1856. Tanielyan(1996), Ermenilerin Türkçe yazmasına gelen eleştirilerden çok kısaca bahsediyor: "*“Türkçe yayınlanan bir Ermeni gazetesine, bir süre daha, daha ihtiyaç olduğu yadsınamaz” diyecek olmasına rağmen Yeğya Demircibaşyan bile bu konuda{Ermenilerin Türkçe yazması hakkında} çekimserdir. {...}* Bkz.: Kragan yev *İmasdasiragan Şarjum*, C. U, S. L. (1883)".(s. 165).

³⁴⁵ Diğer yandan bu söylediklerimle Vartan'ın özellikle son zamanlarında Ermeni milletinin ana dilini öğrenmesi hakkında yazdıkları arasında dilemma bulunabilir. Örneğin: "*{...} Ermeni milletinin her ferdi dahi, yani bila istisna ve zükür ve ünas her ferdi, hiç olmaz ise kendi maderzad lisanını okumak ve yazmak, bir az da rakam öğrenmeli, yahod öğrenmeye mecbur olmalıdır.*" H. Vartan, "Ermeni Milleti Mektepleri", s. 2. Vartan'ın ve diğer EHT yazarlarının Türkçe hakkındaki düşünceleri hakkında çok daha detaylı incelemelere ihtiyacımız var. Garabet Panosyan'ın Türkçe'ye dair bir yazısı(1893) için bkz.: Cankara, "*Vatandaş, Türkçe Öğren*", s. 8. Ayrıca Bkz: Dipnot-340.

yayınlanmasından dolayı aktüelliğini yitirmesi. Dolayısı ile Vartan bir sonraki senenin başından itibaren *Mecmua*'yı daha sık yayınlayacağını taahhüt ediyor. Gerçekten de 13 ve 14. sayılar da aylık olarak çıktıktan sonra 1854'ten itibaren *Mecmua* haftalık bir "gazeta"ya dönüşüyor.³⁴⁶ Okurların *Mecmua*'da buldukları ikinci kusur ise dilinin ağır olmasıydı.

2.2.2. Lisan-ı Letafetresan-ı Osmani ve Kaba Türkçe

Ermeniler Türkçe yazıyorlardı, ama hangi Türkçe'yi? EHT kitaplar halk için anlaşılır olma kaygısını eskiden beri dile getiriyor. Peki Vartan Paşa hangi yazıları, kim için, nasıl bir üslupla yazmıştı? Zannedirim, Vartan'ın EHT yazmasından sonra üzerinde düşünülmesi gereken en önemli sorular bunlar.

Vartan geride devasa bir EHT külliyyat bıraktı. 30 seneye yayılmış bu metinlerde kullandığı Türkçe de oldukça çeşitlilik gösteriyor. Kimini detaylı, kimini sathî şekilde okuduğumda Vartan'ın eserleri hakkında bazı kanaatler edindim. Ancak burada eserlerindeki dil-üslup özelliklerinin zaman içinde değişimi hakkında layıkı ile bir yorum yapamayacağım. Bazı örnekleri sıralamakla yetineceğim.

Vartan, Devlet'in tercüme kalemlerinde yetişmiş birisi olarak bürokratik Osmanlıca'ya vakıftı. Dönemin kitabî Türkçe'sini bihakkın kullanabilen küçük gayrimüslim gruba dahildi. Eserleri öncülük örneklerden olduğu için potansiyel EHT okurlarına hangi seviyede, nasıl bir üslupla hitap edeceğinin kararını da kendisi vermek durumundaydı.

İlk eserleri *Akabi*(1851) ve *Boşboğaz Bir Adem*(1852); az terkip kullanılarak, sade, gündelik bir Türkçe ile yazılmıştı.³⁴⁷ *Mecmuayı Havadis*'in ilk senesinde kullandığı üslup ise pek çok okur tarafından ağır bulunup sadeleştirilmesi istendi. Vartan'da millete hizmet için yola çıktığından, doğal olarak ondan gelen talepleri ciddiye alıyor ve dilini hafifleteceğini söylüyor: "{...} mütahüd olduğumuz usulu hayriyeyi tebdil itmeyerek yalnız lisan ve uslubunu deyişdirüb, daha bir halka makbul olacak süretde açık türkce ile kaleme alınmasına {...} kemalî sarf u say ve ikdam olunacağı şimdiden vad ve ilan olunub{...}."³⁴⁸

Vartan'ın halk tarafından anlaşılma kaygısına dair bir örnek *Islahat Fermanı*(1856)'nı, ilanını takiben kitap olarak yayınlaması. Milletinin, kendilerini

³⁴⁶ "Mecmaamızı te'lifatı nefisei sayire ile ülfet itmiş olan zevatı dakik ül mezake beyen dirememiş olduğumuza {...} ayda bir defa zuhuriyle herkesin duyduğu ve bildiyi havadislerin bir tekerrürü demek olduğuna{...}". Vartan ayrıca 32 sayfalık *Mecmua*'nın 16 sayfalık haftalık bir gazeteye dönüşeceğini söylüyor. Ancak dört sayfalık bir gazete halini alıp, yayına öyle devam edecektir. "İlan", *Mecmaayı Havadis*, S. 12, 1(m. 13) Ekim 1853, s. 377-378.

³⁴⁷ Bunda elbette diyalog ağırlıklı kitaplar olmalarının da etkisi vardı.

³⁴⁸ "İlan", *Mecmaayı Havadis*, S. 12, s. 378. Vartan sadeleşme talebine uyacağını söylüyor. *Mecmua*'nın gazeteye dönüştüğü 1854-56 senelerini inceledimse de üslubunu öncesi ile kıyaslayan bir yorum yapamayacağım.

yakından ilgilendiren bu fermanı okuyabilmesi için tam suretini Ermeni harflerine aktarıyor. Bununla da kalmayıp daha iyi anlaşılması için peşine “*Nas beyninde kullanılan Türki*”ye sadeleştirdiği hali ve Ermenice tercümesini ekliyor.³⁴⁹ Vartan’ın çabalarının boşuna olmadığı, ahalinin de Devlet’in beyanını anlayabilmek için sade Türkçe’ye rağbet gösterdiği anlaşıyor.³⁵⁰

1857’de Telgraf’ın çalışma mekanizmasını anlatacağı zaman da daha fazla kişiye ulaşabilmek için “*ilme mahsus olan yüksek lisanı*” kullanmadığını söylüyor. Gerçekten de Vartan Paşa’nın kitabının dili, aynı sene yayınlanan ilk AHT telgraf risalesi ile kıyaslandığında çok daha sadedir.³⁵¹

Vartan 1870’lerin başındaki tefrikalarını vasat eğitime sahip olanların bile anlayacağı şekilde hazırlamaya gayret ettiğini yazıyor: “*Muradımız bir çok zenaatlara dayir ilmiat ve ameliat ve hususu ile son buluşları ve terkipleri beyan etmek olduğundan, zann ederiz ki bunları öyle açık bir lisan ile ve öyle kolay tabirler ile yazmışız ki cüzi okumak bilen dahi bunları kendi kendine anlayıp istifade edecek dir.*”³⁵²

1877’de de *Tercemanı Efkâr*’da “*zraat ve senaat üzerine bazı uzunca bendler yazmak niyet itmişiz*” diye ilan ediyor. Devamında söyledikleri Ermeni harfli Türkçe’yi sade yazmak hakkında önemli:

Ancak işbu gazeta Ermeni hurufatı ile olduğundan, bendlerimizi Ermenilerin ağnayacağı bir Türkce ile yazmağa mecbur olmak tabii dir, ve bu ihtiyac olmasa bile, böyle şeylerin halkın ağnayacağı açık ve kaba bir lisan ile yazılması icab ider, bunlarda kitabete mahsus şeyve ve letafeti lisan aranmaz:

Bu cihetle lisanı letafet resanı Osmani ile müşerref olan müteber Osmanlı gazetelerine bendlerimizin nakline ümidvar olamaz isekde, mana ve mefhumu ağnaşılarak, asıl lisanı fesahet beyanı Osmani ile teelif olunarak kabule lutf ve rağbet buyrulacağıında memul ideriz.³⁵³

Vartan Paşa gazetesinde; *lisan-ı letafetresandan* ise *lisan-ı fesahatın* gerekli olduğunu yazıyor. Yani sanatlı sözlerdense, “*halkın ağnayacağı açık ve kaba bir lisan ile*” söylemenin. Vartan tüm EHT kitaplarını aynı seviyede yazmamıştı ama burada dile

³⁴⁹ Sureti Hattı Humayun ve Fermanı Alişan, *Nas beyninde kullanılan Türki ve Ermeni lisanlarına tercümesi ile Beraber*, 1272 Mahı Cemazil Ahırın Evayilinde, 1856 Pedrvar 6, {1856}.

³⁵⁰ Mecmua padişahın irad ettiği nutkun suretini bir sonraki sayısında açık Türkçe ile yeniden yayınlıyor: “{...} lisanı Türkiye vakıf olmayan pek çok abonatlarımız ve ahaliden dahi pek çokları, bu nutku hikmetbeyanın ekseri Arebi ve Farsi luğetlerini ağnayamayıp, açık Türkcede dahi okumalarına büyük arzu ve havves gösteriş olduklarından, bu arzuya muvafakatle, nutku Alii mezkûrun açık Türkcesi dahi bu defa bervechi ati gazetamıza derç olunur:”, *Mecmuayı Havadis*, S. 742, 16 Mayıs 1868, s. 1. “Bizde kanun lisanı zaten her kesin ağnayacağı bir lisan olmayıp, bir memalikde elsinei mühtelefe istimal olunduğu halde kanunun yalnız bir lisandan neşri kâfi olmayıp, her lisana tercüme itirilerek neşr olunmak elzem dir.”, Vartan, “İslahat”, *Tercemanı Efkâr*, S. 133, 14 Aralık 1877, s. 2.

³⁵¹ *Telegraf Risalesi Yani Elektrik Telegrafının Sureti Hareket ve İstimali Beyanında Muhtasar Bir Şerhname*, Teelifi Hovsep Vartanyan, Mühendisyan Tabhanesinde, Asitane 1857. Bkz.: Ek-5. Vartan ile aynı sene yayınlanan ve ilk “Türkçe telgraf kitabı” olarak lanse edilen AHT kitap çok daha ağıdalı bir Türkçe kullanmıştır. Metinleri karşılaştırmak için bkz.: Vural Başaran, Remzi Demir, “Telgrafçı Mustafa Hami Efendi’nin Telgraf Risalesi”, *Dört Öge*, S. 17, Haziran 2020, s. 70-94.

³⁵² H. Vartanyan, *Mecmuayı Kitaatı Tevarih*, Asitane 1869/70(?), s. 439.

³⁵³ H. Vartan, *Tercemanı Efkâr*, S. 34, 16(m. 28) Ağustos 1877, s. 2.

getirdiği halk için anlaşır yazmak vaadine süreli yayınlarda büyük oranda sadık kalmıştı. Dikkate değer başka bir husus daha var; Ermeni harfleriyle kaba Türkçe yazacağı makalelere “*müteber Osmanlı*” gazetelerinin ilgi göstermeyeceğini biraz da sitemle söylüyor. Ancak Osmanlıca(AHT) olarak inşâ ettiği makalelerde sade yazmak kaygısını kendisi de taşııyordu. Bunun yerine son derece letâfetresân bir dil kullanmıştı.³⁵⁴

EHT olarak kaleme aldığı *Napoleon Bonaparte*(1855-62)’nin Osmanlıca versiyonunda da üslubunu “ağırlaştırmıştı”: ‘*Ak deniz*’i ‘*Bahr-ı Sefid*’, ‘*batı*’yı ‘*garb*’ ile değiştirmişti.³⁵⁵

25 sene sonra 1878’e gelindiğinde, matbuatta hayli mesafe katedilmesine karşın hala olması gerektiği gibi bir Türkçe’ye, bir “*gazeta lisani*”na sahip olamadıklarını söylüyor.³⁵⁶

2.2. Eserleri

Buraya kadar Vartan’ın kitap ve periyodiklerinden bahsettik. Burada eserlerinin büyük kısmına hususi başlıklar açarak hakkındaki bilgileri toplamaya ve yenilerini eklemeye çalışacağım.

2.2.1. Mecmuayı Havadis³⁵⁷

Vartan Paşa, Mecmuayı Havadis’i Nisan 1868’de Hovagim Tülbentciyan’a devretti. Önceki bölümlerde bahsettiğim üzere Vartan; Katolik Patriği olmasını takiben Hasun’u desteklemeye başlamıştı. Bu sebeple Ermeni basını tarafından yoğun şekilde eleştirilmişti. Vartan Paşa’nın 16 senedir yayınladığı gazetesinden isteği hilafına ayrılışına da görünüşte bu tenkit/polemikler neden olmuş.

³⁵⁴ Mesela *İttihat*’ta yayınlanan sıhatten bahsettiği makaleden bir pasaj: “*Fenn-i tababet ahkâmınca vücud-ı insan her nev emraza mübtela olub ilm-i hıfz-ı sıhhat kavaidine riayet olunmayarak velev bir maraz-ı hafife düşar olunduğu halde adem-i dikkatden naşi bir maraz-ı hafif maraz-ı şedide ve maraz-ı şedid maraz-ı medide ve maraz-ı medid maraz-ı mümteniüddeveya ve maraz-ı mümteniüddeva maraz-ı mühlike tahvil olarak nihayetinde vücud aksanı mevta isal eder.*”, *İttihat*, S. 40, 11 Şubat 1293, s. 1. Buradaki Türkçe *Tercemanı Efkar*’da ilmi bir makale yazarken kullanmayı vadettiği/kullandığı sade Türkçe’den çok uzak.

³⁵⁵ Kitabın Osmanlıca(AHT) versiyonunu, hacmi oldukça azaldığı için EHT hali ile kıyaslamak da zor. Ayrıca kitabın EHT’sinin dilinin de sade olduğunu söyleyemeyiz. Özellikle 1855 tarihli mukaddime Vartan Paşa’nın yazdığı en ağır Türkçe’ye sahip EHT metin olabilir. AHT versiyonda da üslup çok büyük oranda korunmuştur. Yine de Arapça isimleri öz Türkçeleri ile değiştirilmesi ilginç bir keyfiyet. Ayrıca bkz.: “*Tarihi Napoleon(1855-1862)*” kısmı.

³⁵⁶ H. Vartan, “Muhafazayı Hukuku Vetan”, *Tercemanı Efkar*, S. 299, 4(m. 16) Temmuz 1878, s. 2.

³⁵⁷ Vartan’ın en uzun soluklu gazetesi olan *Mecmuayı Havadis*’in ilk dört senesi ve son iki senesinden muhtelif sayıları inceleyebildim. Bu bölümde özellikle yayıncısının *Mecmua*’yı nasıl gördüğüne, tanımladığına dair örneklerden bahsetmeye çalışacağım.

Vartan, gazetesini bırakacağı tarih yaklaşırken, Kasım 1867’de, *Mecmua*’ya yöneltilen eleştirileri cevaplamak için bir dizi makale yayınladı. Öteden beri Millet gündemini meşgul eden konulardan bahsetti. O güne kadar giriştiği mühim polemiklerin muhasebesini/müdafasını yaptı. Bu makaleler *Mecmua*’nın hikâyesini Vartan’ın cephesinden özetlediği gibi, gazeteden ayrılması ile sonuçlanacak süreç hakkında da ipuçları veriyor.

Sözlerine, 1852’de gazeteyi çıkarırken “*biri aşikâr ve biri derunimizde mahfuz iki fikrimiz var ıdı*” diyerek başlıyor. Aşikâr olan fikri, daha önce de üzerinde durduğumuz gibi, Türkçe’den başka dil bilmeyen milletdaşlarına hizmet etmektir.³⁵⁸ O zamanlar aklında bulunup da ilan etmediği diğer düşüncesi ise milletin içinde bulunduğu kavgaları, ittifaksızlığı dışarıya yansıtmamakmış:

İmdi 1852 de nasıl ki dedik bu gazetayı ihdas itdiyimizde bu idi işte derunimizde mahfuz olan fikr, yani beynel millet her şikak ve münazaanın define, ve her ittifak ve ittihadın husuline say ve gayret itmek ve bunu gizli tutduğumuzun sebebi dahi şu idi ki, istemedik ibtidaden milletimiz ittifaksızdır deyi aleme fasl itmeye, illa yedi sekiz sene gazetamızda öyle bir yol tutduk ki, okuyan dayıma milleti bir görürdü, ve gazetamıza şu ya bu taraf gazetası dır deyemezdi. elhamdillillah o numerolar henüz heb meydanda dır.³⁵⁹

Gerçekten de Vartan’ın şahit gösterdiği ilk senelerinde Ermeniler arasındaki menfi konulara yer verilmediği benim de dikkatimi çekti. Özellikle Vartan’ın da doğrudan içerisinde bulunduğu Katolik Milleti içerisindeki tartışmaların hiçbir izini göremedim. Vartan’ın 1851-53 arasında Hasun’u tenkit eden kitaplar yayınlamasına rağmen o yıllarda gazetesinde bu konudan -açıkça- bahsetmemişti. Ancak 1860’tan sonra olanlar olmuş ve *Mecmua* kendisini pek çok polemğin, Millet içindeki siyasi-sosyal ayrışmanın ortasında bulmuş.³⁶⁰

Vartan’ın 1867’de yazdığı makalelerle tüm polemiklere son vermek istese de bunun gerçekleşmediği anlaşıyor.³⁶¹ *Mecmua*’ya yöneltilen eleştiriler devam etmiş³⁶² ve nihayetinde Osmanlıca *Mecmua-yı Maarif* Gazetesi’nde Vartan’ın aleyhine olan makale yayınlanmıştı. Üstelik bir Ermeni tarafından yazılan imzasız yazının altına Müslüman gazetenin kendisi de Vartan aleyhine olan yorumlarını yazmıştı:

³⁵⁸ “{...} Aşikârda olan milletimizin iki kısmından dahi gerek Ermeniceye ve gerek ecnebi lisanlarına aşna olmayanlara hayrhahane bir hizmet idüb, vukuatı cihanden ve gazeta muhassenatından anleri mahrum itmemekdi, bu hıdmeti pek de bir edna süretde eda itmeyib, bu babde müteakibilen teşekkürlerimiz dahi olmuş dur:”, “Mecmuanın millete bir kelamı”, *Mecmuayı Havadis*, S. 718, 2 Kasım 1867, s. 2.

³⁵⁹ *Mecmuayı Havadis*, S. 718, s. 3.

³⁶⁰ Bkz.: Dipnot-374.

³⁶¹ “arka arkaya üç bend yazıb, fikrimizi dereceyi kifayetde millete beyan itmişidik {...} bu bendler ile müradımız deyil diger gazetalar ile bir yeni müzakere yahod mücadele kapusu açmak illa bütün bütüne bu karuyu kapamak dır”, “Mecmua, Abonatlarına”, *Mecmuayı Havadis*, S. 722, 30 Kasım 1867, s. 3.

³⁶² Vartan, *Masis* gibi hakkaniyetli bir gazetenin bile son zamanlar da *Mecmua* hakkında yazdıklarıyla, hasmı olan diğer gazetelere benzediğini söylüyor. “her okuyan taacüb idüb, balasına bir daha bakmış dır ki, okuduğum gazeta. *Masis* mi dir, yoğsa *Manzume* ya *Punç* mu dur:”, “Mecmua, Abonatlarına”, *Mecmuayı Havadis*, S. 722, s. 3. Kastedilen makale: “Gronagan Neroğamdotyan Tas Mı”, *Masis*, S. 822, 11(m. 23) Ağustos 1867, s. 3-4.

göya bizler millet hukukunu ayak altına alarak, para ile Hasunyana terafgirlik itmiş imişiz, {...} Akibinde Mecmuayı Mearif gazetesi {...} de, kemalı biterafılığından, bu mesleksizliyi bizlere yakıştıramayıb, daha böyle gidersek, hakkımızda her dürlü muameleyi reddiyede milleti haklı görür ümü: {...}

İşte Vartan'ı asıl “kıran” ve *Mecmua*’sından ayrılmasına neden olan, hasımlarının Ermeni gazetelerinde yazdıkları yetmiyor gibi “*İslam milleti beyninde*” de kendisine saldırmaları olmuştu.³⁶³ Anlaşılan en çok da paraya tamah etmekle itham edilmesi onu sinirlendirmiş. Bu öfke ile söyledikleri *Mecmua*’yı nasıl gördüğünü anlatması açısından önemli:

İşte böyle milletin gazeta namında bir varakparesi yoğ iken politikadan, ekonomi politikden, mearif ve zenaatdan bahs itmemiz de, {...} Her gazetadan ziade, meccanen millete hizmet itmekde iken keseye (ekonomi personel) yani zatımızın menfaatına hizmet idermiş: Millete ve hükümete bazı doğruluklar beyan itmeye Mecmua ilk olub, soğradan gelenler heb kendisinin taklidi olduğu halde, Mecmua mesleksiz imiş.³⁶⁴

İşte on altı sene envai müşkilat ve meşakkata tahammül iderek, cüzyi bir bedel ile millete olan hizmetimize bu cins bir mükâfat olunduğu halde, artık ne fedakârlık aranır bizden, bizim kalbimiz o derece kırılmış dır ki, gazetaların ve bazı abonatlarımızın teşviki üzre yeniden bir fedakârlığa cesaretimiz kalmamış dır: Bundan böyle bizim ruhumuz ve fikrimiz Mecmuadan çıkmış dır, yalnız bir vakıt ve hisab doldurmak için dir gazetaya devam itmemiz, bundan böyle Mecmuayı yazan mücerred makina gibi bir elimiz dir: Artık Mecmuayı beyenmeyen ve bu derece tahkire şayyan gören kısım, kendi her nefsanîyetine, her iddaasına ve her adavetine meddahlar bulub, mükâfatını anlere göstersiz.³⁶⁵

Vartan bu sert satırları yazdığı 740. sayıdan sonra gazetesini 18 gün tatil ediyor.³⁶⁶ Gazete yayına döndükten sonra, 742. sayıdan itibaren Mecmuayı Havadis'i Hovagim Tülbentciyan'a devrediyor. Bu sayıda artık künye bölümünde Tülbentciyan'ın

³⁶³ “bir güruhun, bizlere verdikleri envai zarar ve ziyandan maada manevi mevtimize kadar yürüdükleri, şimdiyedek sayır gazetelerde aleyhimizde yazdırdıkları {...} aşikâr ise de, bunu da kâfi add itmeyib, muahharen ismimizi ve şöhetimizi İslam milleti beyninde dahi bednam itmek kasdı ile, kendi ismlerini gizleyerek, bakınız, Mecmuayı Mearif nam Osmanlı gazetasına dahi çend gün akdem neler yazdırırlar:”, “Mecmuanın Bir Hasbühali”, *Mecmuayı Havadis*, S. 740, 18 Nisan 1868, s. 3. Ayrıca Bkz.: “Saadetlü Vartan Paşa’nın Aleyhinde Matbaaya Tebliğ Olunan Layihadır”, *Mecmua-yı Maarif*, S. 21.

³⁶⁴ *Mecmua-yı Maarif*’te yayınlanan yazı Vartan’ı paraya tamah etmekle ve gazetesini “mesleksizlikle”, prensip sahibi olmamakla suçlamıştı. Ayrıca bkz.: “Polemik çıkaran yazı, Paşa ne zaman Hasun tarafına meyletti?” Kısımı.

³⁶⁵ *Mecmuayı Havadis*, S. 740, s. 3.

³⁶⁶ *Mecmua-yı Maarif*’teki bahsi geçen ilk yazı imzasız yayınlanmış, gazete muharriri altına yazıyı destekler mahiyette kısa bir takdim yazmıştı. Vartan’ın *Mecmua* 740. Sayıdaki cevabı üzerine ise bu defa bizzat *Mecmua-yı Maarif*’in muharriri, imzasız ilk makeden bile daha sert bir yazı kaleme almıştı. “*Mecmua-yı Habâise Cevab*”, *Mecmua-yı Maarif*, S. 31, 21 Nisan 1868, s. 3-4. Masis de bu olayı haber yaparken, *Mecmua-yı Maarif*’in dilinin çok ağır olduğunu vurguluyor ve devam ediyor; “daha önce Vartan’ın Hasun karşısındaki tavrının değişmesinden sonra pek çok gazete *Mecmua*’yı tenkit etmişti ancak hiç birisi davayla sonuçlanmamıştı. İlk defa gazeteler arasında maddi tazminat davası açılmıştır.” Masis sözünü bu davanın emsal teşkil etmemesini dileyerek bitiriyor. *Masis*, S. 844, 13(m. 25) Nisan 1868, s. 3. Levant Herald de davadan bahsederken *Mecmua-yı Maarif*’in sözlerini çok ağır olduğunu ve Mecmuayı Havadis’le hemfikir olmayan Ermeni gazetecilerin bile Osmanlı meslektaşlarının bu tepkisinden üzüntü duyduklarını yazıyor. *The Levant Herald Daily Bulletin*, 24 Nisan 1868, s. 3. *Mecmuayı Havadis*’in rakibi *Manzume* ise Vartan’ın gazetesini tatil etmesini müstehzi bir şekilde ilan ediyor, “bir dükkâncı diğer bir dükkâncıya gücenerek, dükkânını kapatmakta bizce hiç bir manâ yok dur.”, *Manzumei Efkar*, C. 3, S. 645, 30 Nisan 1868, s. 3.

ismi gözüktüyor ve yazıların ona gönderilmesi ilan ediliyor.³⁶⁷ Ancak gazetenin tatiline ve Vartan'ın ayrılışına dair hiçbir açıklama yer almıyor.

Üç ay sonra, yeni mesul müdür, imzalı ilk makalesinde, *Mecmua* hakkında bir değerlendirme yapıyor. O da gazetenin niçin Türkçe yayınlandığını anlatarak başlıyor.³⁶⁸ *Mecmua*'nın öncü rolünden, diğer gazetelere de rehber oluşu ve bir matbuat kültürü oluşmasına katkılarından bahsediyor:

{...} eyer takdiri acızanemizde yanılmazsak. *Mecmua Türkistan gazeteleri içinde ilk oldu, harici ve dahili politika üzerine sahih ve esaslı malûmatlar veren, ülüm ve funun, ve ticaret ve ziraat ve zenaat üzerine, vukuf hasıl iden, tevarihi cihandan bazı hikmetlü ya dehşetlü fıkralar kaleme alan, ve idarei dahiliye ve milkiye ve miliyeye gelince, biğarazane ve sadıkane hakiketi hali meydana koyan*: Nihayet şunuda dememiz eyer mubalaa deyil ise *sayır gazetelerin dahi haddi itidalde serbestii lisan ve mubahasatına bu gazeta cümleye rehber, ve belkim belkim serbestii matbuat nizamına bu gazeta sebeb oldu.*³⁶⁹

Vartan *Mecmua*'nın idaresini Tülbendciyan'a devrettikten sonra da gazete ile irtibatını tamamen koparmamış. Anladığım kadarı ile ana gazetede yazmasa da günlük yayınlanan *Ruznameyi Mecmuayı Havadis*'te 8 ay daha tefrikaları yayınlanmaya devam etmiş.³⁷⁰ Ta ki *Mecmua*'da yayınlanan son yazısı ile tamamen ayrıldığını duyurana kadar. Bu başmakalede 17 sene kendisini takip edenlere teşekkür ediyor. Geçmiş kavgalılarıyla helalleşip gazeteyi halefine emanet ediyor.³⁷¹

Vartan'ın *Mecmua*'nın hayatının merkezinde yer alan gazetesinin önce ana bölümünden daha sonra ise tamamen ayrılışının sebebini açıkçası tam olarak anlayabilmiş değilim. Tülbendciyan'ın Vartan'ın gazeteden ayrılmasına gösterdiği

³⁶⁷ “Bundan böyle Mecmuaya mütalik her nevi tahrirat elyevm sahibi me'sulu bulunan, Dülbendciyan Hovagime gönderilmek lazım geleceyi hasseten ilan olunur. Büyük Yeni handa No 5 Mecmuayı Havadis odası {...}”, *Mecmuayı Havadis*, S. 742, 16 Mayıs 1868, s. 4. Yine 742. sayıdan itibaren son sütunun son satırında da “Sahibi Me'sulu Gazeta Hovagim Tülbendciyan” yazmaya başlayacaktır.

³⁶⁸ “Milletimizin iki kısmında dahi {Katolikler, Gregoryenler} Asitanede ve daşralarda evvelden beru ve hala lisani Ermeniyeye aşna olmayanlar bulunduğu malûm dür. bundan on altı sene akdem (1852-53) işbu Mecmua gazetasını ihdas iden mallûm ül ism muharririn, gazetayı mezkürü lisani Türkiye teelif itmesinden meram ve maksed, lisani maderzadı Ermeniyeye ve elsinei sayirei ecnebiyeye aşna olmayanların çeşmi dikkatını envarı matbuatden mahrum itmemek olduğu, o vakit dahi hasseten beyan olunmuşudu.”, Hovagim Tülbendciyan, “Mecmua”, *Mecmuayı Havadis*, S. 756, 22 Ağustos 1868, s. 3.

³⁶⁹ Burada “Mecmua Türkistan gazeteleri içinde ilk oldu” derken EHT'nin yanı sıra Osmanlıca gazeteleri de kastettiğini düşünüyorum.

³⁷⁰ *Mecmuayı Kıtıatı Tevarih* Kitabı'nın Vartan'ın 1868-69 arasında *Ruznameyi Mecmuayı Havadis*'te tefrika ettiği hikâyelerden oluştuğunu düşünüyorum. Bkz.: “Mecmuayı Kıtıatı Tevarih” kısmı. Vartan *Mecmua*'dan ayrılmadan kısa süre önce, Kasım 1867'de, *Ruzname*'nin ebadının artıp periyodunun sıklaşacağını haber veriyor. “{...} Ruznamelerimizin hem dört kat büyük ve hem yevmiye neşrine lazım gelen ıslahat ve teşebbüsate tarafımızdan dahi sarfı say ve bezli iktidar olunacak dır:”, *Mecmuayı Havadis*, S. 718, s. 2. Mildanoğlu (2014), *Ruzname*'nin 1861-64 arasında yayınlandığını yazıyor. Benim de inceledim bu dönemde, gazete küçük boyda, haftada iki defa çıkıyordu. Giragosyan Kataloğu, *Ruzname*'nin 1868-1870'e ait bir koleksiyonuna daha işaret ediyor. *Ruzname*'nin bu yıllara ait bir nüshasını görmedim. Ancak şuradaki atıftan, 1870'te yayınlandığına emin oluyoruz: *Sedayi Hakikat*, S. 5, 18(m. 30) Mart 1870, s.1. A. Giragosyan, *Hay Barperagan Mamuli Madenakidutyun (1794-1967)*, Ed.: H. Gosdigyani, H. Silvanyani, Erivan 1970, s. 392.

³⁷¹ “Kimseye kalbden bir husumet ve adavetimiz olmayıb, müddeti muharririyetimizde, bizi incidentlere meccanen afv iylediyimiz misillü bizden incinenlerin dahi afvını niazle cümleden veda ve halefimize dahi muvaffakiyeti kâmile temenni ideriz:”, H. V., “Vedayı Muharriri Mecmua”, *Mecmuayı Havadis*, S. 795, 17(m. 29) Mayıs 1869, s. 2.

gerekçe “Millet’i içerisindeki yanlış düşüncelerle mücadele etmekten yoruldu” olarak özetlenebilir.³⁷²

Vartan da öfkесinin doruğunda iken, çıkardığı bu gazeteyi milletin hak etmediğini söylemişti.³⁷³

Bin istiğna ile senede bir kaç gurus vererek gazetaları mücerred kendi efkâr ve nefsanîyetlerine alat itmeye alışmış olan bir cömaata böyle bir gazeta vakaa çok gelir. bu gazeta daha bir yüz yüz elli sene soğra meydana gelmeli imiş kabahatımız bu dur ki, bir az evvel dünyaya gelmişiz şimdi rayet yalan ile masala dır {...}

Vartan gazetecilik hayatı boyunca sayısız polemığe girmişti. 1867 Kasım’ında geriye dönüp bunlardan bahsederken büyük tartışmaların başlangıcını 1860 olarak gösteriyor.³⁷⁴ Ancak gazetesinden iki aşamalı ayrılışında daha önemli etkenler olduğunu düşünüyorum.

İlk ayrılışın gerçekleştiği ve Paşa’nın siyasi sayfaları bırakıp sadece *Ruzname*’de hikâye tefrika etmeye başladığı 1868 Mayıs’ı tam da Divan-ı Ahkam-ı Adliye’nin kurulduğu dönemdi. Vartan’ın uzun infisal döneminden sonra bu itibarlı mahkeme azalarından birisi oldu. Vartan’ın yeni kurulan hükümetle yakınlaşmasından ve bu prestijli vazifeye de bu sayede gelebilmiş olduğundan bahsetmiştik. Vartan’ın siyasi yazılardan polemiklerden kaçınmasının mutlaka bu tayinle ilgisi olduğunu düşünüyorum. Gerçi Vartan *Mecmua*’yı çıkardığı ilk on senede de devlet memuru idi. Memuriyeti ve paşalığı o zaman gazete çıkarmasına engel olmuyor muydu? Bir arşiv belgesi buna cevap vermiyorsa da haklı bir soru olduğunu gösteriyor.

1861’de Vartan Paşa ile Garabet Panosyan arasında mûtat tartışmalardan birisi gerçekleşmiş. Vartan, Panosyan’ı kendisine hakaret ettiği gerekçesiyle Babıali’ye şikâyet etmiş. Tahkikatı yapan zat Vartan’ı haklı buluyor. Rapora göre Panosyan gerçekten hakaretimiz bir dil kullanmıştı. Ama bunu, Vartan’ın saldırgan bir

³⁷² “Muharriri sabık {...} milletin hususi ile bir böyük kısmında, mantar gibi bir takım ufuki müceddialer zuhur itdikde ve bir takım icrası namümkün kavanin ve nezamata teşebbüs iylediklerinde, bunlara karşı geldi: Bunlar yeni nizamatla, millete her nevi saadet ve mamuriyet vad itmeleri ile beraber, her şeyi temelinden yıkmaya başladılar: {...} İşte bu sebeble Mecmua hususi ile şu son senelerde bu makule {temelsiz, dayanaksız} müceddidlere karşı geldi, tahkir oldu zararlara uğradı, çoklarının gözünden düşdü, ve her şeyden ziade, muharririnin kalbi kırıldı, kahr itdi, ve gazetayı bırakmaya mecbur oldu {...}”, Hovagem Tübeneciyan, “Mecmua”, s. 3.

³⁷³ *Mecmuayı Havadis*, S. 740, 1868, s. 3

³⁷⁴ Bu tarihte artan Sahmanutrutün tartışmaları, Muş’ta Gregoryen bir kadının Katolik olması Cemaat gündemini uzun süre meşgul etti. Aynı senenin sonunda Kudüs Patriği’nin vefatıyla yine Anayasacılar ve “diğerleri” arasında uzun süren tartışmalar olacaktı. “1860 da, beynel millet zuhur iden gerek Sahmanatrutün sedaları, gerek Muşda bir hatunun Katolik mezhebine duhuli, bizimle, milletin esgi ve yeni gazetaları beyninde şedid mücadelelere vesile oldu, ki o günden bu güne dek hala devam olunmakta dır: {...} Bundan soğra geldi Yerusagem maddesi. bunda dahi bizler millette bir böyük şikak tehlikesi görüb, yenilere karşı hiyeti asliyenin muhafazasını istishab itdik.”, *Mecmuayı Havadis*, S. 718, 1867, s. 3. Sahmanutrutün bahsi için bkz.: “Sahmanatragan Çşmardutünner(1863)” kısmı. Garabet Panosyan’ın, Muş’taki mezhep değiştirme hadisesi karşısında Vartan’ın tutumunu eleştirmesi hakkında bkz.: Murat Cankara, “Başka Bir Türkçe Mümkün Müydü?”, *Toplumsal Tarih*, S. 312, Aralık 2019, s. 4. Kudüs Patrikliği meselesi hakkında bkz.: Beşiryan, a.g.t., s. 115-145. Vartan şedid mücadelelerin başlangıcını 1860 olarak veriyorsa da bundan önce *Mecmua* hiç eleştirilmemiş değildi. Bkz.: Dipnot-344.

makalesine cevap verirken yapıyordu. Ayrıca rapor bunlardan daha önemli gördüğü bir hususa, Vartan'ın “anormal” pozisyonuna işaret ediyor: “Hiçbir ülkede düşük yahut yüksek rütbeli bir memur özel bir gazetesinin sahibi ve editörü olamazdı. Muhtemelen Vartan, Matbuat Bürosu'nun denetimine tabi olduğunu aklından çıkarmıştı.” Rapor huzuru korumak için Matbuat Nizamnamesi'nde öngörülen cezaların tatbik edilmesini tavsiye ederek son buluyor.³⁷⁵

Bu hadisenin öncesi ve sonrasına dair bir kayda rastlamadım. Bu tarihten sonra Vartan gazetesinin yedi sene daha başında kaldı. Ancak anlaşıyor ki memurların hele ki bir Paşa'nın gazeteci olması anormal bir durumdu.³⁷⁶

2.2.1.1. Ebedi Rakip Panosyan

Panosyan, bu hadiseden kısa süre önce matbuat alemine süratli bir giriş yapmıştı. Hâlihazırda yayını devam eden tek EHT periyodik *Mecmua* iken 1859 Haziran'ında *Münadiyi Erciyas*'ı çıkarmaya başladı. Bu tarihten itibaren de Vartan'ın son gününe kadar kalem sahasındaki rakibi/hasmı oldu. Vartan'ın 1860'ta eski yeni gazetelerle girişmeye başladığı *şedid* tartışmalar içinde en büyük yer muhtemelen Panosyan'na aittir.³⁷⁷

Münadi 1860 Mart'ında, henüz ilk senesini bile doldurmamışken EHT yayınların öncüsü, rüşünü ispatlamış olan *Mecmua*'ya bir tenkit yazıyor. Panosyan yazıya görece saygılı bir şekilde başlamışken³⁷⁸ *Mecmua*'nın karşılığı ile hadise bir kalem kavgası şeklini aldığı anda Panosyan'ın üslubu da oldukça sertleşiyor. Tartışmanın hangi olaydan neşet ettiğinin bir önemi yok, zaten daha sonra da hiçbir konuda hemfikir

³⁷⁵ HR. TO. 438/65-1(7 Nisan 1861). Bu Fransızca layiha, *Hugues* tarafından Hariciye Nezareti Müsteşarı Kabuli Efendi'ye hitaben kaleme alınmıştı. Arşivde konu ile ilgili başka belge görmediğim gibi, meselenin niçin Hariciye Nezareti Basın Ofisi'ne(*Bureau de la Presse*) aksettildiği hakkında da bir fikrim yok. Ayrıca bkz.: Muhammet Ballı, *Tanzimatçı Bir Devlet Adamı: Mehmed Kabûlî Paşa (1812-1877)*, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun 2017, s. 53-55.

³⁷⁶ Vartan'ın infisalinin; kendi ifadesine göre, Abdülaziz devrinin ekonomi politikası gereğince, 1862 yılı içerisinde gerçekleştiğinden bahsetmiştik. Acaba Nisan 1861 tarihli bu raporun Vartan'ın memuriyetinin sona ermesi ile bir alakası olabilir mi? Belki bu dönemde gazetesini tatil etmiş memuriyetten ayrılınca çıkarmaya devam etmiştir. Bkz.: “*Beş Sene Kadar Köşenışini Uzlet*” ve *İkinci İkbal Dönemi*” kısmı.

³⁷⁷ Vartan vefatından kırk gün önce *Manzume* hakkında şöyle yazıyor: “**Manzume** No. 3984. {...} Allah aşkına, şunu bir gazetada bir adam okuyub da, bunu yazan divane deyil dir deyen olabili'r mi: Lakin tacübümüz şurada dır ki, buna bir millet müteberanı nâ'sıl tahammül ideyor ve niçeyecek tahammül idecek.”, H. Vartan, “Hukuku Medeniye, Hukuku Politikkiye”, *Tercemanı Efkâr*, S. 490, 19 Şubat(m. 2 Mart) 1879, s. 2. Buna karşın 1863'te Vartan'ın gazetesinde Panosyan'ın kitaplarının reklamlarını gördüm. Bu durumu nasıl yorumlamak gerektiğini bilmiyorum. “**EFKÂRI MUHAYYERE G. H. PANOSYAN TELİFİ** {...}”, *Ruznamei Mecmuayı Havadis*, 22 Kasım 1863, s. 2. “*Serseri Yehudin*in tercümesi {...} Panosyan”, a.g.g., S. 257, 12 Ocak 1864, s. 2. Diğer yanda *Hişadagaran*(1910), Vartan'ın *Manzumei Efkâr*'da da çalıştığını söylüyor. Bu bilgi buradan naklen pek çok kaynakta daha tekrarlanıp yaygınlık kazanmış. Ancak Garabet Panosyan ile aralarında böyle büyük bir husumet varken Vartan'ın onun gazetesinde yazmış olabileceğine hiç ihtimal vermiyorum.

³⁷⁸ “*Mecmuayı Havadis gazetasında, şimdiye kadar, gerek devletce, gerek milletce ve gerek mezhebce müşahede olunan liyakat u mehareti ve kemaleti, hiç bir vechle inkâr idemedikden başka {...}*”, “*Teassüb(Tasıblık)*”, *Münadiyi Erciyas*, S. 19, 1(m. 13) Mart 1860, s. 149.

olmayacaklardır. Ancak bir noktaya özellikle dikkat çekmek istiyorum. Panosyan, görüşlerini yanlışlama/yalanlamanın yanı sıra Vartan'ın kibrini, kendini beğenmişliğini eleştiriyor: Bu kadar abone Münadi'ye teveccüh gösterip daha sık yayınlanmasını isterken nasıl olur da Vartan, “*şimdiye kadar Münadinin derc iylediği bahslerden bir harf dahi*” anlamadığını söyleyebiliyordu. Bunun sebebi “*gözlerinde bir tekebbür gözlüğü*” olması mı yoksa, “*Münadinin itibarını milletimiz indinde bozub mahv itmek*” istemesi mi diye soruyor.³⁷⁹ Panosyan'a bakarsak; kendisini “*lisanı türkinin muciddi, türkiyanın yegane feylesofu*” gören Vartan, EHT matbuatın 8 senedir hakimiyken nevezuhur Türkçe bir gazetenin gelip kendisini fikren alt etmesini hazmedememişti.³⁸⁰

Vartan, kültürüne/tahsiline ve Paşa ünvanına dayanarak gerçekten de yazarlık hayatı boyunca rakiplerini hor görmüş olabilir. En azından rakipleri onu bununla suçlamıştı.³⁸¹

2.2.2. Sedayı Hakiket

Vartan'ın Hasun'un gazetesi, 1870-1873 arasında neşr olan Sedayı Hakiket'te yazmış olduğuna dair iddiadan daha önce bahsetmiştik. *Pazmaveb*(1901), *Seda*'da imzasız yayınlanan kimi makalelerin sahibinin Vartan olduğuna kesinlikle emin. Ben de hangi periyodunda olduğu meçhulse de Vartan'ın *Seda*'da yazmış olduğunu düşünüyorum.³⁸²

³⁷⁹ “Mecmuayı Havadisın Desilki(Rüya)”, *Münadiyi Erciyas*, S. 22, 15(m. 27) Nisan 1860, s. 171.

³⁸⁰ “{...} kaleminin hükm ü idaresine müktedir bulunamadığında'n mı ola, yoksa, Münadiyi Erciyasın dahi lisanı, Mecmuanınki gibi türkce olduğunda'n mı ola, Münadiyi gördükde, ifrat derecelerde kızar, kanı başına sıçrar, bir defa kendi kadr u kıymetini, ve sekiz senelik müellif olduğunu düşünür, {...} ve bir defa dahi, Münadi gibi on aylık bir nevezuhur verakanın derc u nida iylediği hakkaniyetleri gözleri önüne {...}”, “Mecmuayı Havadisın Hezeyanı”, *Münadiyi Erciyas*, S. 22, 15(m. 27) Nisan 1860, s. 173. Cankara da Münadi'den bahseden ufak yazısında bu makaleden hareketle aynı noktaya dikkat çekmişti: “{...} anadili Türkçe olan Ermenileri öncelikli hedef kitle olarak belirleyen basındaki genişleme, dolayısıyla da rekabet emareleri görülmektedir.” *Cankara*(2019), s. 5.

³⁸¹ Panosyan'ın söylediklerine denk düşen *Mecmua* nüshalarına ulaşamadım. Ama Vartan'ın; Panosyan'ın kullandığı Türkçe'ye, gazeteci lisanına laf ettiği kesin. Hem Vartan'ın hem muhatablarının oldukça sertleşe/çirkinleşebildiği(!) tartışmaları hakkında bir değerlendirme yapmak için iki tarafın yazdıklarının yanı sıra ilgili dönemdeki tüm Ermeni basınına incelemek ve mevzubahis konu hakkında detaylı bilgi sahibi olmak lazım. Bağlamını tam anlayamasam da 1864'te, kendini üstün gördüğü iddiasıyla, Vartan *Yerkrakunt* tarafından sert şekilde eleştiriyor: “*Fuat, Derviş, Ali Paşa gibi erdemli isimleri onurlandırsak da Vartan gibi {...} paşa ve mareşallere saman çöpü kadar değer vermeyiz {...} Sanki Osmanlı Devleti Vartan'a paşalık verirken gazetecilik imtiyazı da vermemiş gibi {...}*”, “Bğbcagi Baytumn”, *Yerkrakunt*, S. 10, 16 Mayıs 1864, Manchester, s. 4. Masis, şu Ermenice makalesinde Vartan'ın, altını çizdiğim, hakaretamiz Türkçe sözlerini doğrudan alıntılanmış: “*Mecmua yüce tahtından Ermeni gazetecilere "dünyaden bi haber" ve "medeniyyetin elifini bilmeyen" derken, benimsediğini iddia ettiği fikir serbestliği hakkında kendi kendisiyle çelişiyor.*”, “Gronagan Neroğamdotyan Tas Mı”, *Masis*, S. 822, 11(m. 23) Ağustos 1867, s. 3.

³⁸² Ayrıca bkz.: “*Hasunist Olduğu Halde Antihasunistler'in Yanında Durması*” ve “*Ne İnancım İçin Ulusumu, Ne Ulusum İçin İnancımı...*” kısımları.

2.2.3. Akabi(1851), Boşboğaz(1852), Topal Şeytan(1853)

Akabi imzasız olarak yayınlandığı için, Literatür bölümünde bahsettiğim gibi, yazarının kim olduğu hakkında uzun zaman bir muğlaklık hakimdi. 2007’de farklı bir görüş olarak Yahya Erdem, *Akabi*’nin yazarının Haçadur Osganyan(Vosganyan) olabileceğini öne sürdü.³⁸³ Osganyan’ın, 1888 tarihli *Appletons Encyclopedia*’daki biyografisi, onu *Akabi*’nin yazarı olarak gösteriyor: “1849’da Ermeni Türkçesiyle yani Ermeni harfli Türkçe olarak *Akabi* adlı taşlamalı romanı yazdı”.³⁸⁴ Erdem, ansiklopedide yeralan bu bilginin bizzat Osganyan tarafından verilmiş olması gerektiğini söylüyor ve buradan hareket ederek *Akabi*’nin yazarının Osganyan olması gerektiği hakkında yorumlarını sıralıyor.

Akabi hakkındaki bir sonraki önemli çalışma Cankara(2011) Erdem’in görüşünü şöyle değerlendiriyor: “Yahya Erdem {...} *Akabi Hikâyesi*’nin yazarının Hovsep Vartanyan değil de Haçadur Vosganyan olabileceğini, oldukça ikna edici bir biçimde öne sürmüştür. Ancak bu tezin yazarı, söz konusu argümanı destekleyecek herhangi bir ipucuna sahip olmadığı için, yaygın görüşü kabul edecek ve romanın yazarından Hovsep Vartanyan olarak söz edecektir.” (s. 27)

Gerçekten de Vartan ve *Akabi* hakkında aynı kısıtlı bilgiler tekrarlanırken Yahya Erdem’in yeni sorular sorması bile son derece kıymetli.³⁸⁵ Ancak iyi niyetle yola çıksa da eksik-ikinci el kaynaklara dayandığı ve dönemin Ermeni tarihine yeterince vakıf olmadığı için temel iddialarının bugün sâkit olduğunu görüyorum. Nitekim Cankara da daha sonra yazdığı *Reading Akabi*(2014)’de Erdem’in tezlerini bir bir cevaplıyor/çürütüyor ve *Akabi*’yi Vartan’ın yazdığına kanaat getiriyor.(s. 17-20)

Vartan’ın *Akabi* ve diğer erken dönem eserlerini isimsiz yayınlamasının sebebi muhakkak siyasi idi. Bu durumdan önceki bölümlerde bahsetmiştim. 1852’de *Akabi Hikâyesi* ve *Boşboğaz Bir Adem* Hasun’un girişimleri ile Roma tarafından yasaklanmış, *Topal Şeytan* da yasaklanmaya çalışılmıştı.

Vartan kendi gazetesinde bu kitapları 1855 Şubat’ında aynı ilan içinde tanıtıyor:

TOPAL ŞEYTAN HİKAYESİ

Latife tarzı ile insanın ahlakını islah etmek üzere nasihat olmak için Lısj nam alimin telifi olan, iki cild hoş bir masalın H. V. marifetiyle türkceye tercümesi dir: İki cildin bahası 30 gurus Bir cildi 15 (gurus)

AKABİ HİKÂYESİ

Cümleye malûm olan lisanı Türki de latif bir hikâye, Bahası 20 gurus: {...}

BOŞ BOĞAZ RİSALESİ

³⁸³ Yahya Erdem, “Haçadur Vosganyan ve Eseri: "Sultan ve Halkı"-1857”, *Müteferrika*, S. 31, 2007, s. 37-54, Aynı makale için bkz.: A.g.y., *Müteferrika’nın İzinde Kitap ve Matbuat Tarihi Yazıları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2021, s. 111-128.

³⁸⁴ “In 1849 he wrote a satirical romance in Armeno-Turkish, or Turkish written in the Armenian character, entitled *Acaby*”, Erdem, a.g.m., 2007. s. 41.

³⁸⁵ Akademisyen olmayan Yahya Erdem, matbuat tarihine değme akademisyenlerden fazla katkı sağlamıştır. Titiz araştırmaları için duyduğum minneti burada belirtmek istiyorum. Bir diğer kitabı için bkz.: Yahya Erdem, *Türk Taş Baskıcılığı Başlangıç ve İlk Yıllar*, Özel Yayın, Ankara 2022.

Kezalik terbiyeyi lisan için latif bir hikâyecik: Bahası 8 ğuruş {...}³⁸⁶

Noyyan Ağavni(1853) *Akabi*'den bahsederken, Roma'nın onu yasaklamaya çalıştığını ancak bu durumun kitaba olan ilgiyi arttırdığını yazmıştı.³⁸⁷ *Mecmua*'daki bu ilan da *Akabi*'nin yazarını açıklamıyor ancak cümlelerin malumu olduğunu vurguluyor.³⁸⁸ Ayrıca Harutün Sıvacıyan'ın 1857'de yazdıkları da *Akabi Hikâyesi* ve *Boşboğaz Bir Adem*'in dönemindeki popülerliğine tanıklık ediyor: "{...} uzun yıllardır ahlak dersi veren gazetecilerin *Akabi Hikâyesi* ve *Boş Boğaz Risalesi* kadar tesiri olmadı."³⁸⁹

Yukarıdaki İlan, üç kitaptan sadece *Topal Şeytan*'ın mütercimini H. V. olarak tanıtıyor. Bunun nedeni *Topal Şeytan*'ın birinci cildindeki "*İhta'rı Mütercim*" bölümünde de "H. V." imzasının bulunuyor olmasıydı.³⁹⁰ (Ek-3).

Kitapların yazarı 1855'te bu şekilde saklı tutulur iken 1857'de ifşa edilmişti. Şöyle ki, Vartan'ın ismini taşıyan 1857 tarihli *Teleğraf Risalesi*'nin arka kapağında, "müellifin sayır matbuatı" başlığı altında; *Akabi*, *Boşboğaz*, *Topal Şeytan* ve daha başka kitaplarının yer aldığı bir satış listesi bulunuyordu.³⁹¹

Vartan'ın daha önce kitaplarını sahiplenmeyişi'nin sebebi, bunun getireceği müeyyideden çekinmesi olabilir. Neticede bu kitaplar Roma tarafından yasaklanmışlardı. 1857 tarihinde ise Katolik Cemaati'nin Hasunyan ile olan ilk kriz dönemi geride kalmıştı.³⁹² Vartan ve yayıncısı Mühendisyan artık kitapların yazarını saklama gereği duymamıştı.³⁹³

³⁸⁶ "{...} Bunların kâffesi, Stambolda Mercan çarsusunda Markaryan baron Harutünün dükânında, ve Beyoğlunda frenklerin Yerrortutün kilisesi kapusunda kitabcı baron Mgrdiçin sergisinde satılmakda dır." *Mecmuayı Havadis*, S. 18, 23 Ocak(m. 3 Şubat) 1855, s. 4. İlan, sonraki nüshalarda da yayınlanmaya devam edecektir.

³⁸⁷ Ayrıca bkz.: "Yasaklanan Kitapları" kısmı.

³⁸⁸ 1852 tarihli kitaptan anlaşıldığına göre Venedikli Mihitaryanlar da *Akabi*'den ve yasaklanışından haberdarlardı. Ancak *Akabi*'nin yazarının Vartan olduğunu bilmiyorlardı yahut isminden bahsetmek istememişlerdi: *Venedigu Mhitaryan Ananun Barsavakrin Tem*, Venedik, S. Ğazar, 1852, s. 33-34; Ayrıca bkz.: Şdigyan(1955).

³⁸⁹ *Meĝu*, S. 13, 15(m. 27) Mart 1857, s. 293. Ayrıca bkz.: *Sdepanyan*(1953), s. 9, *Tanielyan*(1996), s. 168.

³⁹⁰ *Topal Şeytan*'ın *Mecmua*'daki ilk ilanında, iki cilt olacak kitabın ilk cildinin yayınlandığını söylüyor ve mütercimden bahsetmiyor: *Mecmuayı Havadis*, S. 7, 1(m.13) Mayıs, s. 212. Ermenice, muhtemelen ilk ilan: "Çok yönlü tercümanın, Millet'inin aydınlanması için bugüne kadar yaptıkları ortadayken methiye yazamayı gereksiz buluyoruz" diyor. *Arşaloys Araradyan*, S. 444, 1853, s. 4.

³⁹¹ *Teleğraf Risalesi*'nin kapağındaki listeyi Tanielyan ilkin 1979'da yayınlamıştı. Böylece, tartışmalı kitap *Akabi*'nin yazarının Vartan olduğunu, somut bir kanıt ile kesin olarak ispat etmişti. Daha sonraki literatürde bu listeden haberdar olan bir çalışma yok. Cankara, *Reading Akabi*(2014) makalesinde, okuyanları kitabın yazarının Vartan olduğuna %99 ikna ediyor ancak o da somut bir kanıt getiremiyor. Bkz.: Tanielyan(1979), s. 277; *Tanielyan* (1996), s. 177.

³⁹² *Dermarkar*(2022), s. 153.

³⁹³ İlero ve *Memoria*(1853)'in durumları ise daha ilginç. Vartan bu kitapların ilkinin imzasız ikincisini ise imzalı olarak yayınladı. Büyük ihtimalle Vartan'ın *İlero* kitabı tenkit edildiği, tercümanlığına kara alındığı için aynı konudaki *Memoria*(1853)'da ismini âşikâr edip meydan okumak istemişti. Döneminde, bu kitaplardan bahseden hiçbir anektoda, ilana rastlamadım. *Telgraf*(1857)'nin arkasındaki satış listesine de bu kitaplar yer almıyor. Bu kitapların Mühendisyan elindeki mevcutları tükenmiş olabileceği gibi

Vartan, Alain-René Lesage'ın *Topal Şeytan Hikâyesi*'ni tercüme ederken bazı bölümleri dışarıda bırakmış. Şayet roman kahramanının meleklerle sataştığı yerleri çevirse idi başına gelebilecekleri esprili bir şekilde anlatıyor: “Çünkü malûm dür ki, burası Paris deyil, Sbanya hiç.”³⁹⁴

Topal Şeytan Hikâyesi'nin Türkçe'ye ikinci tercümesi 1870 Haziran'ında Osmanlıca Memalik-i Mahruse gazetesinde tefrika edilmeye başlanır. Vartan'ın 17 sene önce kullandığına kıyasla dili çok daha süslü olan bu tercüme yayınlandığı gazetenin kapanması ile yarım kalır.³⁹⁵

1871/72'de Osmanlıca bir *Topal Şeytan Hikâyesi* daha çıkıyor. Kadri imzası ile, yayın yeri belirtilmeden cüzler halinde yayınlanan bu kitap ise Vartan'ın EHT tercümesinin birebir aynısı.³⁹⁶

2.2.4. Tarihi Napoleon(1855-1862)

Vartan Paşa, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra *Akabi Hikâyesi* vesilesi ile şöhret buldu. Ancak hayatta iken ve ölümünden sonra uzun müddet Napoleon Tarihi'nin yazarı olarak anılmıştı.³⁹⁷ Vartan'ın bu kitabı hakkında yapılmış yegâne çalışmanın Murat Cankara'nın tezindeki bölüm olduğunu söyleyebilirim. Cankara(2011) “devasa” hacme sahip kitabın tamamını okumadığını açıkça belirtip yalnızca önsözüne dayanarak kısa ama kıymetli bir değerlendirme yapıyor. Burada, Vartan'ın Napolyon'u “neredeyse aziz mertebesinde” gördüğünü vurguluyor.³⁹⁸ Ayrıca,

muhtevası eskidiği için de konulmamış olabilir. Bu kitaplar doğrudan Hasunyan ile yapılan tartışmalar hakkındaydı. Bkz.: “Memoria ve Diğer Tercümeler” kısmı.

³⁹⁴ *Topal Şeytan Hikâyesi*, C. 1, s. 6. Bkz.: Ek-3. Vartan'ın yaptığı bu oto sansüre rağmen kitap yine de Hasun tarafından yasaklatılmaya çalışılmıştır. Bkz.: “Yasaklanan Kitapları” kısmı.

³⁹⁵ *Memalik-i Mahruse*, S. 23, 21 Rebiülahir 1287(21 Temmuz 1870) s. 96.

³⁹⁶ Kadri, *Topal Şeytan Hikâyesi*, Cüz-i Evvel, 1288. Kitabın yalnızca bu ilk cüzünü görebildim. Arka kapağında şöyle yazıyor: (İş bu Hikâye-i garibe birkaç cüzden ibaret olup şimdilik birinci cüzünü çıkarıp diğerlerini dahi her on beş günde bir kere çıkaracağımı kârîin-i kiram hazerâtına va'ad ederim.)

³⁹⁷ *Tercemanı Efkâr*(1879): “asarından en muteberi” olduğunu söylediği kitabın “bulduğu rağbet, şahadete ihtiyac göstermez.” diyor. Pazmaveb(1901), Vartan'ın diğer eserlerini sayarak şöyle yazıyor: “Bunlarla beraber esas başyapıtı, *Thiers* tarzında yazdığı ve yarım kalmasına rağmen bugün dahi popüler olup rağbet gören Büyük Napoleon Tarihi'dir.” Püzant Keçyan 1899'daki bir makalesinde, Napolyon'un ismini andıktan sonra, “önceki nesil Türkî-Ermenilerin{Türkçe konuşan} Vartan Paşa tercümesinden tanıdığı kişi” diye bir izahat ekliyor. “İnç G'ansni G'tarna”, Püzantion, S. 810, 26 Haziran 1899, s. 1. Yine Keçyan, Hovhannes Gümüşyan'dan bahsederken “devrindeki pek çok Kayserili gibi o da ilk okuma hevesini muhterem Vartan Paşa'nın tercümeleri, Büyük Napoleon tarihi {...} ile tatmin etti” diye yazıyor. “Hayer Vacaraganutyan u Cardarutyaan Meç”, Püzantion., S. 1835, 18 Ekim 1902, s. 1. Ayrıca bkz.: Dipnot-475.

³⁹⁸ Cankara(2011), s. 377; Ayrıca: Napolyon Bonaparte, s. 6-2. Bkz.: Ek-4. Tarihi Napoleon bir biyografi/tarih kitabı olarak; Vartan'ın Avrupa tarihine, medeniyetine bakışının ipuçlarını içeriyor. Vartan Napolyon ve temsil ettiği değerleri hayatı boyunca hayranlıkla anmaya devam etmişe benziyor: “Birinci Napoleon, en büyük ihtiyaç ve en kudretli muzafferiyeti vaktında, Rusia yaralılarını gördükde şabkasını açdı ve cümlesi geçmedikten soğra başını kapamadı. olur olmaz hükümdara bile şabğa açmadı bu muazzam imperatorun, öyle sefil yaralılara bu derece hürmet gösterdiyiine dayresi mütehayzanı gördükde, aşırı taacüb itdiler {...}”. Mecmuayı Havadis, S. 710, 7 Eylül 1867, s. 3.

Cankara'nın başka bir vesile ile yine Tarihi Napoleon için söylediği, “içerik, hacim ve dil bakımından son derece dikkat çekici olup, hâlâ araştırmacıların ilgisini beklemektedir”³⁹⁹ tespiti bugün de geçerliliğini aynen koruyor.

Vartan Paşa bu kadar kapsamlı, masraflı bir kitabı “niçin”, nasıl bir “motivasyon” ile yazdı? O devirde Fransız Devrimi, Napolyon Bonaparte Vartan Paşa gibi bir münevver için ne anlama geliyordu? Maalesef ben burada kitapla ilgili hatırı sayılır bir değerlendirme yapamayacağım. Önsözü ve bazı bölümlerini yayınlamakla yetineceğim.⁴⁰⁰

Vartan bu kitabı “*Fransız ve İngiliz Meşhur ve Muteber Müellifler Tevarihinden bil İntihab Lisanı Türkide Te’lif*” ettiğini yazıyor. Kitabını inşa ederken faydalandığı bu muteber tarihlerin ismini toplu olarak söylemesinde dipnotlarda verdiği referanslardan bazılarını öğrenebiliyoruz.⁴⁰¹

Tarihi Napoleon Vartan’ın bu en hacimli olduğu gibi neşri de 1856-1862 arasında en uzun süreye yayılan kitabı olmuştur. Buna karşın, anlaşılan yeterli ilgiyi görmeyişinden dolayı, planlanan üç ciltten ikisi yayınlanabilmiş.⁴⁰² Eser 8. kütası yayınlandıktan sonra kısaltılmış bir versiyonu, Osmanlıca(AHT) *Ruzname-yi Ceride-yi Havadis* Gazetesi’nde tefrika edilip kısa süre sonra da kitap olarak basılıyor.⁴⁰³

³⁹⁹ Cankara(2017), s. 9.

⁴⁰⁰ Bkz.: Dipnot-275 ve Ek-4.

⁴⁰¹ “*Napoleon {...} Sentelen adasında menfide bulundukda, ömrünün kaffei serencematını kendi ifadadı şifahisi üzerine mukarriblerine kaleme aldirarak, Memorial ismi ile beş on cild kitaplar telif itdirmiş dir {...} ileride aralık aralık müracaat olunacağından, malum olmak üzere bu mahalde şerh verilmiş dir.*”, s. 4. “*Lamartin bu hikâyei muelleme ve derd engizi. Jironden tarihinde şu vecchile rivayet ider: (Bab 500 Frka 19):*”, s. 27. Pazmaveb(1901)’de Vartan’ın kitabını Adolphe Thiers’in meşhur Fransız Devrimi kitabından ilhamla, ona benzeterek yazdığını söylüyor. Bkz.: Dipnot-397

⁴⁰² Kitap ilkin sekiz bölüm(kıta) halinde yayınlanmış. Sonrasında kıtalar dörderli şekilde ciltlenerek ayrıca satışa sunulmuş. Kitabın yayını maddi sebeplerle sekteye uğramış. Vartan yayına bir süre ara verdikten sonra kıtaların sayfa sayısı ve ciltlerin tertibinde bir değişiklik yaparak yeniden neşre başlamış. Bu karışık yayın hikâyesi için bkz.: Tanielyan(1996), s. 169-175.

⁴⁰³ “*Mukaddemâ beyan olunduğu üzere Ruznamemiz bundan böyle evvelkinin iki misli olarak ihrac olunarak beher gün birer mikdar malumat-ı tarihiye dahi derc olunacağından ve meşhur Napolyon Bonaparte’nin terceme-i hâline ve muhârebat-ı vakasına dair Fransız ve İngiliz lisanları üzere yazılmış olan tarihlerin en makbul ve muteberlerinden izzetli Vartan Paşa’nın terceme ve telifine muvaffak olduğu kitab şâyân-ı mütâlaa âsâr-ı nâfiadan bulunduğundan bundan şimdilik birer mikdar Ruznamemize derc olunması münâsib görülmüşdür*”, *Ruzname-yi Ceride-yi Havadis*, S. 121, 10 Şevval 1277(21 Nisan 1861), s. 1-2. Tefrika’yı gördüğüm son sayı: a.g.g., S. 477, 8 Rabiülahir 1279(3 Ekim 1862). Bir ay sonra çıkan ilan ise tab olunan *Napolyon Tarihi*’nin ciltlendiğini söylüyor: a.g.g., S. 509, 25 Cemaziyelevvel 1279(18 Kasım 1862), s. 2. Osmanlıca versiyonun; birinci cildinin 1862 tarihli ilk baskısı ve 1868 tarihli ikinci baskısını gördüm. *Tarih-i Napolyon*, Cild-i Evvel, Dersaadet’te Ceridehane Matbaası’nda Tab Olunmuştur, Sene 1278(1861/1862); *Tarih-i Napolyon*, {2. Baskı}, Tophane-i Amire Matbaasında Tab ve Temsil Olunmuştur, Safer 1285(Haziran 1868). Kitabın 2. Cildine ait inceleyebildiğim tek nüshanın da - muhtemelen- künye sayfası eksikti. Son sayfa numarası 284 olan nüshanın 1862’de basıldığını bildiğimiz ikinci cilt olduğunu anlıyorum. Bu da muhakkak Ceridehane Matbaası’nda basılmış olmalı. Özege katoloğu, birinci cildin her iki baskısını kaydederken ikinci ciltten hiç bahsetmiyor. İkinci cilt de ilk cilt gibi, 1868 dolayında tekrar basıldı mı bilemiyorum. Özege, a.g.e., C. 4, s. 1748. *Tarih-i Napolyon*, Cild-i Sani, {Dersaadet’te Ceridehane Matbaası’nda Tab Olunmuştur, Sene 1278(1862)}.

2.2.5. Mecmuayı Kıtaatı Tevarih

Mecmuayı Kıtaatı Tevarih Vartan Paşa'nın *Ruznamei Mecmuayı Havadis*'te tefrika ettiği altı hikâye/anlatının kitaplaşmış hali. Vartan kitabın sonuna eklediği “İlan” bölümünde bu hikâyelerin *Ruzname*'de yayınlanışından sonra “*kitab gibi dahi bağlanıb*” satılmaya karar verdiğini yazıyor.⁴⁰⁴

Kitabın incelediğim iki nüshasında da dış kapak sayfası yoktu. Basım yeri ve tarihi de taşıyorlardı. Muhtemelen bu durum gördüğüm nüshaların bir eksikliği değil, tefrika edilen hikâyeler forma halinde basılmış akabinde birleştirilerek kapaksız şekilde ciltlenmiş olmaları. *Mecmuayı Kıtaatı Tevarih* başlığının altında, “1) *Gerdanlık Hikâyesi*” başlıyor ve hikâyeler bittikçe numaralandırılmış diğer başlığa geçiliyor.⁴⁰⁵

2.2.5.1. Gerdanlık Hikâyesi

Gerdanlık Hikâyesi isimli bu ilk bölüm Alexandre Dumas'nın “*Le Collier de la reine*” eserinden adepte edilmiş. Vartan Paşa'nın *Gerdanlık Hikâyesi*'nin, Alexandre Dumas'dan Türkçe'ye yapılan ilk tercüme/adaptasyonlardan biri olması kadar dikkate değer bir yönü de 1873'te Osmanlıca olarak da yayınlanması.

Emin Nihat Efendi *Müsâmeretnâme* kitabını 1871-1875 arasında cüzler halinde yayınlıyor. Yazar eseri sırası gelenlerin hikâye anlattığı bir sohbet meclisi olarak kurgulamış. Eserin 5. Cüzü(*kitabı*) yayınlandığında yani hikâye anlatma sırası *Hampartsum* karakterine geldiğinde kendisinin “*şayan-ı ibret sergüzeşti*” olmadığını bunun yerine, Ermeni Milleti içinde kıymet görmüş bir eseri okuyacağını söylüyor. İşte Emin Nihat böylece, *Türkü'l-ibare* ve *Ermeniü'l-hurûf* ile tab' edilen *Gerdanlık Hikâyesi*'ni eserinin 5. cildi olarak yayınlıyor.⁴⁰⁶

Modern Türk hikâyesinin ilk örneklerinden kabul sayılan *Müsâmeretnâme* hakkındaki hatırı sayılır miktardaki çalışmanın hiç birisi, bu mühim keyfiyet üzerinde durmamış.⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ *Mecmuayı Kıtaatı Tevarih*, s. 439.

⁴⁰⁵ Bkz.: Ek-6.

⁴⁰⁶ “{...} nevbet-i hikâyet bir gece de Hamparsun Ağa'ya tevcih olundukta kendisinin o misillü şayan-ı ibret sergüzeşti olmayıp varsa da ufak tefek vakalardan ibaret olduğunu ifade ile, fakat nevbetine mukabil olmak üzere âsâr-ı milliyelerinden en ziyade mezaya-pesend-i tab'ı olan bir *Gerdanlık Hikâyesi* tercümesini okuyup garabet-i mealinden hakikaten huzzarı memnun bıraktı. İşbu hikâye Mecmuai Kıtaat-ı Tevarih ünvanıyla Türkü'l-ibare ve Ermeniü'l-huruf bir risale olup mealen ne kadar garip ise mealinde bulunan bazı şiveler dahi ona karib olduğundan badehu bila-tağyir aynen tahrir ve tensihiyle bir ilave-i lâîfe olmak üzere *Müsâmeretname*'ye beşinci cilt ittihaz olunmuştur.” Emin Nihat, *Müsâmeretnâme*, *Gerdanlık Hikâyesi*, Hanendesi Hamparsun Ağa, Beşinci Cilt, 17 Ramazan Sene 1290(Kasım 1873), s. 2-3. Hikâyenin hanendesinin ismi kapakta ve birinci sayfada Hamparsun olarak yazılmış. Akabinde bir dipnotda “*Bu ismin doğrusu (Hamparsum) imiş*” diye tashih edilmiş.(s. 2).

⁴⁰⁷ Bazı çalışmalar bir cümle ile “Ermeni harfli bir kitaptan” alındığını araya sıkıştırıyorlar. Ama yazdıkları, EHT bir kitabın “ne anlama geldiğini” bildikleri intibanı vermiyor. Ahmet Koçak, “*Hikâyenin başındaki açıklamalarda Ermeni harfleriyle basılmış Türkçe bir kitaptan {...} esere dahil edildiğini*”

2.2.5.2. Vaninka

Mecmuayı Kıtaatı Tevarih'te 5. sıradaki “Vaninka” ise yine Alexandre Dumas’ın aynı isimli hikâyesinin tam tercümesidir. Görebildiğim kadarı ile bu hikâyenin o günden bugüne Türkçe’ye başka bir çevirisi de yapılmış değil.⁴⁰⁸

Mecmuayı Kıtaatı Tevarih’in üzerinde bir tarih yok. Ancak Aralık 1870’ten itibaren *Mecmuayı Havadis*’te *Gerdanlık Hikâyesi*’nin formasının satışta olduğunun reklamı yapılıyor. Muhtemelen bir süre sonra diğer formaların neşri de tamamlanıp kitap haline getirildi.⁴⁰⁹

2.2.6. Jüsten Lonbar

Hişadagaran(1910), Vartan Paşa’nın bu isimde bir kitap yazdığını söylüyor. Bu kitabın görebildiğim tek nüshasının da dış kapağı, dolayısı ile yazar-tercüman ismi, baskı yeri ve tarihi de bulunmuyordu.⁴¹⁰ Ancak Aralık 1870’te *Mecmua*’da çıkan reklam, *Gerdanlık Hikâyesi* gibi Jüsten Lonbar’ın da satışta olduğunu ilan ediyor.⁴¹¹ Bu ipuçlarının yanında, romanın üslubuna baktığımda ben de tercümenin Vartan’ın kaleminden çıkmış olduğunu kanaat getirdim.

belirtiyor. Ancak o da Emin Bey’in açıkça belirttiği “*Mecmua-i Kıtaat-ı Tevarih*” kitabının adını kaydetmiyor. Ahmet Koçak, “Müsameretname ve Yazarı Emin Nihat Bey’e Dair Yeni Bilgiler”, *Turkish Studies*, C. 10, S. 12, 2015, s. 783. Ayrıca bkz.: Sabahattin Çağın, “Müsameretname’ye Dair”, Emin Nihat, *Müsameretname*, Yay. Haz.: Sabahattin Çağın, Fazıl Gökçek, Özgür Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2016, s. 17-18; “<https://islamansiklopedisi.org.tr/emini-nihat-bey>”.

⁴⁰⁸ 1903’te Vaninka’nın Ermenice tercümesi *Püzantion* Gazetesi’nde tefrika ediliyor. Tefrikanın sonunda “Vartan Paşa” ismi onun akabinde de tercüman(*Tarkm.*) olarak J. Şiragatsi’nin ismi yeralıyor. J. Şiragatsi(Simeon Çömlekcian) Alexandre Dumas’ın Fransızca başka romanlarını da Ermenice’ye tercüme etmişti. Ancak ilginç bir şekilde Vaninka Hikâyesi’ni Vartan’ın Türkçe tercümesinden Ermenice’ye çevirmiş: Vartan Paşa, “Vaninka, Badmagan İroğutün Rusagan Geanke Napoleonyan Baderazmats Jamanagen”, Çev.: J. Şiragatsi, *Püzantion*, S. 1998-2013, 29 Nisan-16 Mayıs 1903. Şiragatsi’nin, Ermenice’ye çevirerek *Püzantion*’da yayınladığı bir diğer makale ise Vartan tarafından Türkçe “telif” edilmiş olmalı: Vartan Paşa, “İnçbes Şinuyetsav Konkordan”, *Püzantion*, S. 1938-1947, 17-27 Şubat 1903.

⁴⁰⁹ “*Mecmuayı Havadis*, S. 882, 5(m.17) Aralık 1870”, *Tanielyan*(1996), s. 181’den naklen. Bu nüshadaki reklamda ve *Mecmuayı Kıtaatı Tevarih*’in arkasındaki *İlan*’da, hikâyelerin *Ruzname*’de tefrika edildiği yazıyor. Bu döneme ait *Ruzname* nüshalarını inceleyemedim. Ancak anlaşılan Vartan, aslî gazete ile ilişkisini koparmasına rağmen “*Ruznamei Mecmuayı Havadis*’te, *Mecmuayı Kıtaatı Tevarih* Kitabı’nı oluşturacak hikâyeleri tefrika etmiş. Bu kitabın sonunda yeralan *İlan* bölümünde de bundan sonra tarihi hikâyeler değil ilmi yazılar yayınlacağını söylüyor: “*Bundan böyle Ruznameye bu makule hikâyeler yerine bilcümle zenaatlar üzerine ilmce malûmatlar vaz olunacak dır.*”(s. 439). Ayrıca bkz.: Dipnot-370.

⁴¹⁰ *Jüsten Lonbar Yahod Fenalığa Götüren Yollar*, ss. 632. Bkz.: Ek-11. Dış kapağın hiç olmaması da muhtemel. Tercüme olduğu anlaşılan kitabın yazarını ise tespit edemedim.

⁴¹¹ Kitaba ismini veren kahramanın adı “Jüsten Lonbar” olmasına rağmen *Hişadagaran*(1910) “*Jüsten Lombar*” olarak bir harfi yanlış kaydediyor.(s. 136) *Alboyacıyan*(1954) ise *Hişadagaran*(1910)’da yeralan iki kitabın ismini birleştirerek fahiş bir hata yapıyor: “{*Vartan Paşa*} *Jüsten Lombar*’ın ‘Şark Muharebesi’ Kitabını tercüme etti.”(s. 18)

2.2.7. Sahmanatragan Çşmardutünner(1863)

Vartan Ermeni Nizamnamesi kabul edilışinin hemen akabinde *Sahmanatragan Çşmardutünner(1863){Anayasal Hakikatler}* kitabını yayınladı.⁴¹² Vartan Paşa'nın da *sahmanutrutün*(anayasa) kavramı ve özelde 1863 Nizamnamesi hakkında ne düşündüğü hayat hikâyesine bakan bizler için oldukça mühim.⁴¹³

Bu kitapta Anayasa kavramının ne olduğundan, 19. Asr'ın hangi ihtiyaçlardan ortaya çıktığından bahsediyor ve tek bir şekli olmadığını vurguluyor. Toplumun gerekli şartlara sahip olduğu durumlarda gayet faydalı olabilecek iken, Ermenilerin⁴¹⁴ henüz böyle bir düzene hazır olmadıklarını söylüyor:

Ermeni Milleti'nin mevcut durumu bir anayasa için uygun mu? Bir süre önce biri bana bu soruyu sormuş olsaydı cevabım hayır olurdu. Ancak görüş bildirmenin zamanı geçti. Millet bir anayasa hazırlayıp ve onaylamış, bir kurucuya, adaylara ve seçmenlere, komite ve meşveretlere sahip olmuştur.(s. 39)⁴¹⁵

Ermeniler arasındaki *sahmanatrutün* fikri ve 1863 Nizamnamesi hakkında önce ve sonra söyledikleri birbiri ile uyum içerisinde.⁴¹⁶ Kitaptan 4 sene sonraki makalesinde; *sahmanatrutün* hakkında ön gördüğü tüm problemlerin, maalesef, gerçekleştiğini yazıyor.⁴¹⁷ Nizamnamenin 17. yıldönümü vesilesiyle yazdığı yazıya da nizamnameye başından beri benimsemediğini söyleyerek başlıyor.⁴¹⁸

⁴¹² H. Vartanyan, *Sahmanatragan Çşmardutünner u Anonts Bardavorutünneri*, İstanbul 1863. Kitabın gördüğüm en erken ilanı 1863 Kasım'ında, 8 kuruştan satışta olduğunu gösteriyor. *Masis*, S. 610, 26 Ekim(m. 7 Kasım) 1863, s. 4.

⁴¹³ “Sahmanutrutün” teriminin Ermenice’de(Ermeni kültüründe), anayasa(Fr. *constitution*) karşılığında kullanılışı hakkında bkz.: Aylin Koçunyan, “Long Live Sultan Abdülaziz, Long Live the Nation, Long Live the Constitution...”, *Constitutionalism, Legitimacy, and Power Nineteenth-Century Experiences*, Ed.: Kelly L. Grotke, Markus J. Prutsch, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 199-202.

⁴¹⁴ 1863'te kabul edilen belge sadece Ermeni Gregoryen kilisesini alakadar eden bir düzenlemeydi. Katolik olan Vartan bir aydın olarak tüm Millet'i bilgilendirmeye çalışıyordu. Kılıçdağı, Vartan'ın *Sahmanatragan Çşmardutünner(1863)*'da mezhep farkı etmeksizin tüm Ermenileri kuşatacak şekilde “Biz” zamirini kullandığına dikkat çekiyor. Ohannes Kılıçdağı, *a.g.m.*, s. 336.

⁴¹⁵ Bu pasaja yapılan bir atıf için bkz.: Aylin Beşiryan(Koçunyan), *a.g.t.*, 2007, s. 232. Ayrıca yazar tezinden hareketle hazırladığı Türkçe makalede, kitabın en mühim bulduğu yönlerini özetliyor: Aylin Koçunyan, “Nizâm-nâme-i Millet-i Ermeniyân Anayasa Mıydı?”, *Toplumsal Tarih*, S. 216, Aralık 2011, s. 49. Aynı pasajın Ohannes Kılıçdağı tarafından yapılan İngilizce tercümesi: “*The Constitution in the Armenian nation Is the Armenian nation's present situation appropriate for a constitution? If someone had asked this question to me some time ago the answer would have been no.*”, Ohannes Kılıçdağı, *a.g.m.*, s. 341.

⁴¹⁶ *Mecmuayı Havadis*'in ilgili dönemini, dolayısıyla Paşa'nın Nizamname'nin kabulüne giden süreçte neler yazdığını göremedim. Ancak Ermeni basının *Mecmua*'ya verdiği karşılıklardan harareti bir tartışmanın ceryan ettiğini gösteriyor. Hususi olarak, *Mecmua*'nın *Sahmanutrutün/Anayasa* hakkındaki görüşlerini eleştiren bir risale için bkz.: *Azkayin Sahmanutrutün u Mecmua*, İstanbul, 1861.

⁴¹⁷ “Milletde *Sahmanatrutün* ve efkârı zuhur ideliden beru biz karşı geldik burası aşikâr dır. deyil ki asıl *Sahmanatrutün* usuline karşıyız, {...} hatta genc vaktımızı bilenler eyiden şahadet idebilirler ki, bu hususda belkim cümleye de takaddüm itmişiz. Lakin milletimiz henüz bu usula asla hazır deyil idi, *Sahmanatrutün* ne dir kimsenin haberi yoğudu. umuminin efkâr muvafik deyil idi, her kes *Sahmanatrutün* ismini işitdiyi vakıt mahza o vakıt süval iderdi ki ne demek dir bu luğet, milletin bu halini gördükde aninde keşf itdik ki vaktında müfid olabilir bu usul şimdi külliye muzirr olacaktı, ve millete yeniden yeniyeye şikak ve münazaa kapuları açılacaktı. {...} Bedbahtlığımızdan keşfimiz pek tam çıkdı, kâşki

2.2.8. Mamul ve Tercemanı Efkâr Gazeteleri

EHT *Mamul* Gazetesi'nin Kasım 1876 tarihli mukaddimesinde, gazetenin sahibi Ayvazyan; sekiz senedir yayınladığı Ermenice mizah dergisinin oldukça revaç bulduğunu ve müşterilerinden gelen talep ile aynı isimle günlük bir gazete çıkarmaya karar verdiğini, “*havadisatı Dahiliye ve Hariciyeden ve vukuat ve ahbarı Mütenevviyeden bahs iylemek ve yevmi neşr olunmak üzre*” bu gazeteyi yayınladığını yazıyor.⁴¹⁹

Vartan Paşa'nın bu gazetede ilk imzası Mayıs 1877'de gözüktü ve ayrıldığı tarihe kadar, yaklaşık iki ay boyunca gazetenin başmuharriri olarak hemen her sayıda yazmaya devam etti.⁴²⁰

İlgili bölümde bahsettiğim gibi; Hasun'u destekleyen Vartan'ın, Antihasanist bir gazete olan *Mamul*'da yazması eleştirilmişti. Ancak yine belirttiğim gibi, *Mamul*'daki makalelerinde *Mecmua*'da olduğu gibi polemiklere girmeyip Ermeni (ve Katolik) Milleti'nin iç meselelerinden uzak durmuştu. Altmış civarındaki imzalı makalesinin en önemli gündemini Rus savaşı oluşturuyordu. Bunun yanında etraflıca; Avrupa politikasından, Devleti Aliye'den talep edilen, yapılan-yapılamayan ıslahatlardan, İflas-ı Umumi'den bahsediyor.

Vartan 31 Haziran 1877'de son imzasını attıktan sonra ise Andon Alik ve daha başka isimlerle beraber *Mamul*'dan ayrılarak yeni kurulan Tercemanı Efkâr Gazetesine geçiyorlar.

Vartan yeni gazetesinin mukaddimesine; *Mamul*'da “*umuru mütenevviye*” dair yazdığı makalelerin hüsn-i kabul gördüğünü söyleyerek başlıyor. Ve gazeteden ayrılma sebebini pek de açık olmayan bir şekilde anlatıyor. Buna göre *Mamul* Gazetesi'ne üç

çıkamayaydı {...} ne büyük ve ne küçük meclislerde, bir madde için olsun ittifak vaki olamayıp, Sahmanatrutün tabiatı ile mahv oldu, ve millet üç beş sene boş vakit gayb itdi, işte bu idi ibtidaden beru Sahmanatrutüne karşı durmamızın sebebi {...}”, Mecmuayı Havadis, S. 720, s. 3.

⁴¹⁸ Ve milletin daha iyi seviyeye gelmesi için yapılması gerekenleri sıralıyor. Hovsep Vartan, “Hay Azkin Abakan”, *Mamul*, S. 170, 30 Mayıs(m.11 Haziran) 1877, s. 1. Makale “Sahmanutrutün'un 17. Yılı şerefine” diye takdim edildiğine göre, 1863'deki kabulünü değil de 1860'ta hazırlanan taslağın tarihini esas almış olmalı.

⁴¹⁹ (Kevork H. Ayvazyan), *Mamul*, S. 1, 30 Ekim(m. 10 Kasım) 1876, s. 1. Ayvazyan 1869'dan beri Ermenice *Mamul* Dergisi'ni çıkarıyordu. Mukaddimesinde de belirttiği gibi, aynı isimli EHT gazeteyi asıl dergisinin yanı sıra çıkarmaya başladı. Mukaddimedede, EHT gazetesinin yanısıra Ermenice derginin de devam edeceğini vurguluyor. Ancak Ermenice *Mamul* 13(m. 25) Kasım 1876'da, 594. sayısından sonra kapanmıştır.

⁴²⁰ Başmuharrir benim yakıştırdığım bir sıfat, gazetesinin ondan böyle bahsettiğini görmedim. Hemen her sayıda başmakaleleri kaleme alırken diğer tarafta “*Hukukî Milel*” gibi uzun tefrikaları devam ettiriyordu. Ayrıca *Tercemanı Efkâr*'da olacağı gibi “*Ahvalı Politikîye*”, “*Hariciye*”, “*Dahiliye*”, “*Azkayin*” gibi imzasız bölümlerin de -bir kısmını olsun- yazıyor olmalı. Dolayısıyla gazetenin yarısını, belki daha fazlasını, Vartan'ın kaleme aldığını söylersek abartmış sayılmayız. İsmi ilk defa 147. sayıdaki bir makalede “V(Վ)” imzasıyla gözüktüyor. Bundan önceki sayılarda da yazmış olması gayet mümkün: V., “Cihanın Alel Umum Mesalihi Maliyesi Hakkında Mütalaa”, *Mamul*, 2(m. 14) Mayıs 1877, s. 1-2.

aylık abone olan 70-80 kişiden gelen para, basım masrafının yarısına bile yetmediği için yeni bir çözüm bulunana kadar gazete tatil edilmiş. Milleti hizmetten uzak bırakmamak için de *Tercemanı Efkâr* çıkmaya başlamış.

Vartan, *Mamul*'un ekonomik sebeplerle tatil edilmesinden dolayı bu yeni gazeteye ihtiyaç olduğunu söylüyor. *Mamul* her ne kadar -o dönemdeki hemen her EHT periyodik gibi- talep azlığından şikâyet etmiş ve zammına bu durumu gerekçe göstermişse de yayın hayatı boyunca hiç mali sıkıntılar yüzünden tatil ettiğini açıklamamıştı. Yalnız, Vartan'ın Gazete'den ayrılmasından hemen önce, 22-30 Haziran(180-181. Sayılar) arasında sekiz gün yayınlanmamıştı. Gazetenin sahibi daha sonra, nâmizaçsızlığından dolayı Bursa'ya yaptığı zaruri seyahati bu duruma sebep gösterip müşterilerinden aff dileycektir.⁴²¹

Vartan sabık gazetesinin sözde parasızlıktan yapılan tatili için teferruat vermekten kaçınıp, “*Şu hususda, bizleri daha başka tafsilata mecbur buyurmamalarını kariunu kiramden*” rica ederiz diye yazıyor. *Mamul*'un sekiz günlük tatilinin sebebi Ayvazyan'ın Bursa seyahatinin yanı sıra maddi problemler de olabilir. Ancak *Tercemanı Efkâr* yayınlanmaya başladığında Vartan'ın, parasızlıktan kapandığını söylediği *Mamul*'un tatili bitmiş istikrarlı şekilde neşrine devam ediyordu. Ve *Terceman*'ın yanı sıra 4 ay daha yayınlandı.⁴²²

Tercemanı Efkâr her halükârda *Mamul*'un bir devamıydı. Vartan, *Mamul* 181. nüshada devamı gelecek diye not koyduğu bir makaleye “*bizzarur*” *Terceman*'da devam etmişti.⁴²³ Andon Alik, Ahmet Mithat'ın romanının, gazetemiz dediği *Mamul*'da neşrolacağını ilan etmiş ancak *Terceman*'da yayınına başlanmamıştı.⁴²⁴

Vartan'ın bu soru işareti barındıran ayrılışında, *Mamul*'un Antihasanist kimliğinden ötürü aldığı eleştirilerin etkisi olabileceğini düşünüyorum.

Tercemanı Efkâr'ın imtiyaz sahibi Andon Sakayan,⁴²⁵ mesul müdürü Andon Alik'ti. Muhtemelen bu yeni gazetenin yayın politikasını büyük oranda Başmuharrir Vartan belirlemiş ve böylece daha özerk bir gazeteye kavuşmuş olarak değerlendiriyorum. Öyle ya da böyle Vartan iki ay yazdıktan sonra *Mamul*'dan ayrılmış ve vefatına kadar iki sene boyunca yazacağı *Tercemanı Efkâr*'a geçmişti.

⁴²¹ Kevork Ayvazyan, “İhtarı Mahsus”, *Mamul*, S. 181, 18(m.30) Haziran 1877, s. 1.

⁴²² Türkçe *Mamul* Gazetesi 228 numaralı son sayısı 12(m. 22) Kasım 1877'de yayınlandı. Yaklaşık bir senedir yayınına ara verilmiş olan Ermenice *Mamul* Dergisi ise 6(m. 18) Mayıs 1878'de itibaren, kaldığı numaradan(595) yayınına devam etti.

⁴²³ V., “Ahvalı Fransa”, *Mamul*, S. 181, 18(m. 30) Haziran 1877, s. 1-2. “*Mamul* gazetesinin 181 Numerusunda dercini başlayıp bizzarur geri bırakmış olduğumuz muhim bir bendin mabadıdır:”, H. Vartan, “Ahvalı Fransa”, *Tercemanı Efkâr*, S. 3, 11(m. 23) Temmuz 1877, s. 3.

⁴²⁴ *Mamul*, S. 178, 8(m. 20) Haziran 1877, s. 3. “{...} müellifden ruhsat almış ve bunun için yazdığı mektubu gazetemize derc etmiş idik:”, Andon Alik, “Tefrikayı Edebiye Mukaddime”, *Tercemanı Efkâr*, S. 61, 19 Eylül(m. 1 Ekim) 1877, s. 4.

⁴²⁵ Tüm nüshaların sonunda ismi “*Sahibi Gazeta A. S.*” olarak geçen Sakayan'ın, gazetesinin büyük hasmı Panosyan'a yazdığı sert bir cevap için bkz.: Andon Sakayan, “Son Cevab”, *Tercemanı Efkâr*, S. 481, 8(m. 20) Şubat 1879, s. 3.

Vartan’a *Mecmuayı Havadis*’ten sonra şöhret bulan ikinci gazetesi bu olmuştur. *Pazmaveb*(1901) Vartan’ın *Tercemanı Efkâr*’daki makaleleriyle gazetecilik hayatının ve yeteneğinin zirvesine ulaştığını yazıyor.(s. 9) Ermeni olan ve olmayan pek çok okurunun da Vartan’ın makalelerinden hayranlıkla bahseden tanıklıkları var.

Bu olgunluk dönemi makalelerinde cemaat içi tartışmalardan uzak durmuş, *Mamul*’da olduğu gibi; Rus Savaşı, Avrupa Politikaları, Osmanlı Islahatı konularına ağırlık vermişti. Yine *Pazmeveb*(1901); isabetli tahminlerle, sade ve lezzetli bir dille kaleme aldığı makalelerin bugün dahi kıymetini koruduğunu söylüyor. “*Şayet bu şahaser makalelerini Figaro, Teims, Temps ve Neue Freie Press'te yayınlasaydı ismi muhakkak ölümsüzleşirdi.*”(s. 9)

Vartan’ın makalelerinin kıymetini ve entelektüel kapasitesini değerlendirmek için, onu dönemindeki diğer Osmanlı muharrirleri ile beraber ele alan detaylı bir analize ihtiyaç var. Maalesef hâlihazırda bunu yapacak veriye ve yeterliliğe sahip değilim. Ancak zamanının Türkçe yazan kalemleri içerisinde en donanımlı isimlerden birisi olduğunu söyleyebilirim. Bu son dönem makalelerinde Babiali’nin yanı sıra; Avrupa politikasını, fennini, hukukunu⁴²⁶ da yakından takip etmişti. Son kitabı da bu gazetede mesaisinin bir sonucuydu.

2.2.9. Şark Muharebesi Hikâyesi(1878-79)

Şark Muharebesi Hikâyesi ilk olarak Kasım 1877’de tefrika edilmeye başladı. İlk cildinin gazetede yayını tamamlanınca 1878’de kitap olarak da basıldı. İkinci cildin tefrikası Vartan’ın vefatına rağmen devam etti.⁴²⁷ Tamamlandığı sene o da iki kapak arasına girdi.⁴²⁸

⁴²⁶ Vartan 1877 Mayıs’ında; Uluslararası Hukuk hala teşekkül aşamasında olduğu, bütün devletlerin kabul ettiği mutlak konsensüs oluşmadığı için, bu konuda yazmak istediği makaleyi sürekli ertelediğini belirtiyor. Ancak Amerikan İç Savaşı’nın başlaması üzerine şöhretli hukukçu *professör Lie* tüm Avrupa’da kabul görecektir olan bir nizamname yayınlamış. Vartan da ülkemizin savaş tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu göz önünde bulundurarak bu metni tercüme etmeyi uygun bulmuş: “{...} *memaliki müctemeayı Amerikada geçenlerde zuhur iden şimal ve cenub muharebei cesimesinde, Amerikanın en meşhur hukukşinasından professör Lie bir nam zatın, Seferde bulunan ordulara talimat namı ile kaleme aldığı {...} yüz elli yedi bendi havi olan bir nizamname {...} Rabbim bir an evvel sulh u salahe tebdil buyursun, bu esnade memalikimiz dahi nayirei harble alevgir olduğundan {...}*”, V., “Hukukı Milet”, *Mamul*, 4(m. 16) Mayıs 1877, s. 1. 93 Harbi başladığında ise Avrupa’nın savaş karşısındaki tutumunu eleştirirken Hukuk-ı Milet’in büyük ismi Bluntschli’den alıntı yapıyor: “*Bu istisnaiyetin birini ve başlıcasını, hukuku milel müelliflerinden meşhur Alamanlı Blunçli, yüz yedinci bende şu vech ile hülasa ider. Madde. 107. “Bir devletin halı hazırı Evropa müsalehesine bir muhatara {...}*”, H. Vartan, “Hülasayı Ahvalı Politikiye”, *Tercemanı Efkâr*, S. 33, 13(m. 25) Ağustos 1877, s. 2. Bluntschli’nin bu metni ilk baskısı 1868’de yayınlanan kitabında yer alıyor. Vartan bu maddeyi orijinalinden yahut başka bir Avrupa dilinden çevirmiş olabilir: J. C. Bluntschli, *Das Moderne Völkerrecht der Civilisirten Staten*, Nördlingen 1868. Kitabın Türkçe’ye, kısmi, ilk tercümesi: Blunçli, *Hukuk-ı Beyne’-d-Düvel Kanunu, Mukaddime Kitab-ı Evvel Kitab-ı Sani*, Mütercimi Yusuf Ziya, Vakıf Matbaası, 1297(1879/80).

⁴²⁷ Birinci cilt 119-429. sayılar(Kasım 1877-Ekim 1878) arasında tamamlanıyor. İkinci cildin tefrikası 432. sayıda başlıyor, Vartan’ın ölümünden sonra da aynı şekilde yayını devam ediyor. Hangi sayıda

Vartan kitabını tefrikaya başladığında 93 Harbi henüz neticelenmemiştir. Ancak bir barış yapılmasa bile kışın gelmesi sebebiyle savaşa mecburi bir ara verilecekti. O da bu fırsatla; savaşın arka planını, gerçekleştiği coğrafyayı, tarafların iddialarını, muharebelerin safahatını anlatacağı bir kitap yazmak istediğini söylüyor.

Şark Muharebesi'yle ilgili vurgulanması gereken ilk şey *Napoleon Tarihi*'nin aksine, bunun bir telif eser sayılması gerektiği. Kitap her ne kadar sayfalar süren belge suretleri ve Avrupa basınından nakillerle doluyorsa da kurgusunu Vartan oluşturmuş, yorumlarını da araya serpiştirmişti.⁴²⁹ Böylece, Vartan'ın *hikâye* etmeyi tercih ettiği bu aktüel olayın satır aralarında; Devleti Aliye'ye, Avrupa'ya, savaşa, hukuka, ahlaka nasıl baktığını da görebiliyoruz.

İsimlerini açıkça yazmasada zengin ve çoğu Batı menşeli olan kaynaklarına sürekli atıf yapıyor:

Rusia müverrihleri hikâye iderler:(C. 1, 132),
Bir Fransız müverrihi {...}(C. 1, s. 138),
Evropa müverrihleri derler ki(C. 1, s. 151)
bütün müverrihler ve muhbirler şahadet iderler ki, ilk Plevna bozgunundan soğra Osman paşa perişan olan Rus askerini kovalayaydı Tunaya dökmesi bir şey deyildi,”(C. 1, s. 194)
ecnebi müverrihleri ve o vaktin gazetaları ve raportoları da bu makule hikâyatı facie ile dolu dur:(C. 1, s. 253)
İş bu şark Muharebesini hikâye itdiyimizde, kendimize meehez ve rehber ittihaz itmiş olduğumuz Fransızca tarihname {...}(C. 1, s. 314)

Vartan, Osmanlı paşaları hakkında yazdıklarını bile Avrupa kaynaklarından almıştı.⁴³⁰ Ancak tarihi –mecburen– Avrupa'nın nokta-ı nazarından anlatıyor olmanın da rahatsızlığı içerisindeydi:

biz şimdi şark muharebesini Evropa muharrirlerinden başka bir menbadan alamaz olduğumuzdan, ilerude bizden de böyle müverrihler zuhura gelib doğrusunu yazanlar olur ise,

tamamlandığını tespit edemesem de Temmuz 1879'dan sonrasında sürüyordu. Anlaşılan kitaplar gazetede yayımlandıktan sonra tek seferde kitap olarak basılmamış. Gazetede tefrika devam ederken aynı zamanda kitap nizamında forma forma basılıyordu. İkinci cilt için gazetede yapılan reklam formların(*nushe*) tanesinin 30 paraya satın alınabileceği yerleri gösteriyor. *Tercemanı Efkâr*, S. 539, 20 Nisan(2 Mayıs) 1879, s. 4. Ermenice bir başka gazete ise tüm formlara abone olmanın 1 Gümüş Mecidiye olduğunu haber veriyor: *Lrakir*, S. 935, 30 Mart(m. 11 Nisan) 1879, s. 4.

⁴²⁸ Teelifi Vartan Bey, *Şark Muharebesi Hikâyesi*, Birinci Cild, Matbaayı Antuan Zeliç, Asitane 1878; Teelifi Saadetlu Mütevefa Vartan Bey, İkinci Cild, Mihran S. Kitabciyanın Mesarif u Marifetiyle Tab Olunmuş Dur, Matbaayı Boğos Kirişciyan, Asitane 1879. Görebildiğim kadarı ile *Şark Muharebesi*'nden ilk defa *Hişadagaran*(1910) bahsediyor. Kitap olmadan önce tefrika edildiğini ise ilk olarak *Tanielyan*(1996) söyleyip çok uzun olmayan bir künye bilgisi veriyor.(s. 180).

⁴²⁹ Ayrıca, Vartan'ın diğer tüm eserleri gibi, *Şark Muharebesi* de kullandığı Türkçe açısından incelenmeyi hak ediyor: “Rumania zabitanı ise, bu cenge girmek havesi ile çokdan uçunmakta olduklarından”(C. 1, s. 192), “Rusia askeri adeta deke getirilmişdi, lakin öyle bir dek ki Osmanlıya şeref ve Ruslara mucibi mahcubiyet olacaktı.”(C. 1, s. 195), “mareşal Kanrober Fransaya depeş depeş üzerine gönderib”(C. 2, s. 285), “Rusianın gizli polisi, yine Nihilistlerden birinin kamazlamasıyla bu fesada vakf olub”(C. 1, s. 286).

⁴³⁰ Örneğin Süleyman Paşa Bölümü'nüne koyduğu dipnot: “*Müşarileyhin bu tercümei ahvali Evropa muharrirlerinden alınmış dır.*”(C. 1, s. 276)

belkim Evropa muharrirlerinin ğalatları tashih olunabilir, eyer bizden böyle tarihşinaslar zuhur itmez ise, Evropa muharrirlerinin yalan doğru yazdıkları yerleşib kalacak dır: (C. 1, s. 235)⁴³¹

Kendisi de mümkün olduğu kadar Batı'dan gelen haberleri tashih ederek bir Osmanlı'nın bakış açısıyla kanaatine yer veriyor:

{...} ecnebi muharrirlerinin dediği gibi olsa, sonradan Rumanların Tunayı geçib de, Osmanlı ile muharebe itmeleri lazım gelmez idi.(C.1, s. 65)
bunu ecnebi müverrihler {...} derler: Bizce bu doğru bir hükm deyil dir.(C. 1, s. 250)
Osman paşaya Evropa müverrihleri kabahat bulurlar ki, niçün bir paşa altmış bin askerle Plevnada kapandı durdu da ve iki defa bozgun veren Rus askerinin arkasına düşmedi ve bunları Tunaya dökmedi: Lakin Osman paşa Plevnada boş durmayıp, istihkâm istihkâm üzerine yapırdı: (C. 1, s. 255-256)

Bunu yaparken objektifliği elden bırakmamaya çalışıyor. Bir tarihçinin hakikatin peşinde olması gerektiğini vurguluyor:

çokları da muharebenin zuhuruna sebebi müstakil, İngilizin bu Berlin notasını kabul itmemesi dir deyib, mesuliyeti de İngiliz kabinesi üzerine atmak isterler. lakin buraları daha soğra yazılacak tarihlerin hükm ideceği bir madde dir:(C. 1, s. 23)
Bu mahalde yine Evropa muharrirleri başı bozuklardan görülen bir çok kıyaklıklar nakl iderler ki okuyanın tüyü ditrer. bunlar ekseria Rus muhbirlerinden alınmış şeyler olub, mübalaa zann olunur ise de, cümlesi de yalan olamaz olduğundan, bazılarını ber veçhi ati hikâye ideriz:(C. 1, s. 193)
{...} bir Bulgaristan ve bir Şarki Rumeli vilayeti teşkiline asıl sebeb bizce bu mukateleler oldu, ve badezin oralarda Osmanlı ile birlikde yaşamalarını kabilsiz iden yine bu mukateleler oldu:
O vakıt eyer insaflı davranılıb, bir afvı umumi neşr olunaydı ve mucibince taassüb ve intikam hırsına meydan ve müsaade virilmeyeydi, şübhesiz işler buralara varmazdı, ve bu dur, deyil bizim, illa umum Evropa evliyayı umurunun hükmü:(C.1, s. 210)
vakaa esef idecek hal fakat ya tarih yazmamalı, ya yoksa doğrusunu yazmalı, bunun arasından da kaçmak kabil deyil dir:”(C. 2, s. 78)

Kitabın önemli kısmını ayırdığı belge suretlerindeki şöyle gerekçelendiriyor: “*Bir tarihte en ziade muhimm ve dikkata şayan şey bu makule evrakı resmiye olduğundan, uzunluğuna bakmayarak ber vechi ati temilen dercini tensib iylemişiz.*”(C. 1, s. 10)

Vartan zaten Savaş çıkmadan çok önce gergin coğrafyanın yakından takipçisi olmuş ve gelişmeleri gazetesinde günü gününe anlatmıştı.⁴³² Bu açıdan *Şark Muharebesi*(1878-79), *Pazmaveb*(1901)'in öve öve bitiremediği, son dönem gazeteciliğinin bir yansıması olduğunu da söyleyebiliriz.

2.4. Vartan'ın Türk/ Müslüman Takipçileri

Ermeni olmayanların EHT ile irtibatının ne şekilde ne kadar olduğu çok önemli bir konu olmakla beraber yeterince araştırılmış değil. Murat Cankara bu konu hakkındaki öncü makalesinde, Türklerin/müslümanların Ermeni harfli metinlerle tanışıklığını kaynakların elverdiği ölçüde 1830'lara kadar götürüyor. Ve sonrasında Ali Suavi, Basiretçi Ali, Namık Kemal, Ahmet Mithat, Ali İhsan Tokgöz gibi

⁴³¹ Vartan Babialı'nın, Devlet-i Aliyye'nin tüm açıklamalarını, bölgeden gelen resmî telgrafları yakından takip ediyordu.

⁴³² Vartan'ın 1876'da, İâne-i Harbiye Komisyonu ve Bulgaristan Komisyonu'nundaki görevlerini de bu noktada hatırlıyabiliriz. Bkz.: “*Hukukçu Paşa*” kısmı.

entellektüellerin EHT matbuatı okuduğu, en azından böyle bir fenomenin varlığından haberdar olduklarına dair örnekler veriyor.⁴³³

Ben de 19-20. yüzyıl metinlerini incelediğimde Osmanlıca ve EHT matbuat arasında çok büyük bir irtibat olduğunu gördüm. Ermeni harfli gazetelerin lisan-ı/alfabe-i hâkime olan Osmanlıca(Arap harfli) basını takip etmesi tahmin edilebilir bir durum. Bu gazeteler hiç değilse, önemli bir yekûn tutan resmî haberler için Osmanlıca gazetelere başvurmak mecburiyetindeydi. Siyasi, ticari pek çok hadiseden bahsederken de Osmanlıca matbuata atıf yapıyorlardı.⁴³⁴

Bununla beraber Osmanlıca gazetelerin de EHT matbuatla yoğun etkileşim halinde olduğu anlaşılıyor. Özellikle 1860-80 tarihleri arasında, sayısı çok da fazla olmayan Osmanlıca gazetelerin hemen hepsinin EHT'yi takip ettiğini gördüm. Bu dönem aralığında Türklerin/Müslümanların Vartan Paşa ve onun EHT eserleri ile etkileşimlerine dair örnekler vermeye çalışacağım.

Bunlardan ilki Münif Paşa. Bu hezarfen, dil öğrenmeye meraklı zat, kendi şehrindeki cüzi basın içerisinde önemli yer tutan EHT yayınlara kayıtsız kalamazdı.⁴³⁵ Kendisi gibi münevver bir bürokrat olan Vartan Paşa'nın eserlerini takip ettiği gibi muhakkak şahsen de tanışıyordu.

1860'da Münif Paşa(o zaman için Efendi)'nın *Ruzname-yi Ceride-i Havadis*'de yayınladığı makaleye Vartan Paşa kendi gazetesinde bir karşılık vermişti. Münif Efendi Vartan'ın *Mecmua*'daki bu cevabını *Ruzname*'nin bir sonraki sayısında aynen yayınlayıp, altına da kendi savunmasına ekliyor. Münif Efendi, konu hakkındaki yorumuna katılmasa dahi Vartan'a duyduğu hürmeti vurguluyor: "*Mecmua-i Havâdis* 'in şu müddeası pek garip olup bunun muharriri gibi hakkında kemâl ü şevk ve itimadımız olan bir zat lisânından işitilmesi daha ağrebtir."⁴³⁶ Münif Efendi, her ne kadar münakaşa yaşamış olsalar da Vartan'a gerçekten itimat ediyor olmalı ki onun Napoleon kitabını bir buçuk sene boyunca gazetesinde yayınlıyacaktı.⁴³⁷

⁴³³ Murat Cankara, "Rethinking Ottoman Cross-Cultural Encounters: Turks and the Armenian Alphabet", *Middle Eastern Studies*, C. 51, S. 1, 2015. Bundan sonra "*Cankara(2015)*". Ayrıca bkz.: *Cankara(2011)*, s. 199-208.

⁴³⁴ *Tercemanı Efkar* 1877-78 arasında en sık ismi görülen Osmanlıca gazeteler: *Basiret*, *Ceride-yi Havadis*, *Osmanlı*, *Tan*, *Terceman-ı Şark*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Vakit*. Mamul'da bunlara ek olarak; *Ceride-yi Askeriye*, "*Rusiada tab u neşr olunan Türkce Ekinci*", *İstikbal* ve *Hayal*. Üstelik Mamul ve *Tercemanı Efkar* editörleri bu gazetelere dolaylı atıflar yapmıyorlar, doğrudan okumuş oldukları anlaşılıyor.

⁴³⁵ Münif Paşa'nın entelektüel dünyası hakkında bkz.: M. Kayahan Özgül, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politekniki Münif Paşa*, Dergâh Yayınları, 2014.

⁴³⁶ *Ruzname-yi Ceride-yi Havadis*, S. 34, 3 Cemaziyelahir 1277(17 Aralık 1860), s. 2; Ali Budak, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Ermeni Basını ve Devletin Rejimi Üzerine Çarpıcı Bir Polemik", *MSGSÜ Dergisi*, S. 1, Nisan 2010, s. 41-50. Maalesef, *Mecmua*'nın ilgili sayılarını göremedim.

⁴³⁷ Bkz.: "*Tarihi Napoleon(1855-1862)*" kısmı. *Ceride-i Havadis* ve *Ruzname-i Ceride-i Havadis* daha sonra da *Mecmua*(Vartan Paşa)'ya pek çok atıf yapıyor, yazdıklarını tenkit-tadil ediyor.

Mart 1866 tarihli bir makaleden Tasvir-i Efkar'ın da *Mecmua*'yı takip ettiğini anlıyoruz.⁴³⁸ Muhbir de “*Saâdetlü Vartan Paşa ’nın telifgerdesi olan Mecmua-i Havâdis nam Ermeniü ’l-huruf Türkîü ’l-ibâre*”⁴³⁹ gazeteden çok sayıda iktibas yapmıştı.⁴⁴⁰

Eylül 1867’de Vartan Paşa, *Ruzname-i Ayine-i Vatan* Gazetesi’nin artık *İstanbul* ismi ile yayınlanacak olduğunu gazetesinde ilan edip bu durumdan büyük bir mutluluk duyduğunu belirtiyor. Ve muvaffakiyetler diliyor. Ancak bunun peşinden bu gazetenin Girid Meselesi hakkında yazdıklarını eleştiriyor.⁴⁴¹ *İstanbul* Gazetesi takip eden nüshasında *Mecmua*(Vartan)’nın kendilerini tebrik ettiği gibi “*tarîzgûne bazı ihtarat*”da da bulunduğunu söylüyor. *Mecmua*’nın bu yazdıkları “*mütalaat-ı mebsute hayırhahane ve edibane*” olduğu için bir izahat ve karşılık verme gereği duyuyor.⁴⁴²

EHT matbuatla ve Vartan Paşa ile yoğun etkileşimde bulunan diğer bir gazete *Terakki*, Nisan 1869’da *Mecmua*’daki bir bendi hülâsa ediyor: “(Gregoryen) *Ermeni gazetesinin Katolikleri her vakit zemm ve takdih eylemekde olduklarından bundan sonra Mecmua-yı Havadis dahi ceza Kanunname-i hümayunu ahkamına istinaden bilmukabele bunlar aleyhinde itale-i lisan{dil uzatma} edeceği {...}*”.

Yani, *Mecmua*’da çıkan imzasız bir yazı, Gregoryenlerin Katolikler aleyhine yazdıkları gibi, bundan sonra *Mecmua*’nın da Gregoryenler aleyhinde yazacağını ilan edip bu kararını Matbuat Nizamnamesi’nin verdiği serbestliğe dayandırıyor. “*Ermeniler’in bazıları şu bendin Saadetlü Vartan Bey tarafından yazıldığı iddiasında*” bulunmuşlarsa da *Terakki* bu görüşe katılmıyor: “Değil Osmanlı Matbuat Nizamnamesi, hiçbir devletin kanunu bir mezhebin diğerine hakaret etmesine müsaade edemez. Dolayısı ile bu yazıyı Divan-ı Ahkam-ı Adliye Ceza Dairesi’nde aza olan Vartan Bey’in

⁴³⁸ *Tasvir-i Efkar*, S. 372, 25 Şevval 1282(12 Mart 1866), s. 2.

⁴³⁹ *Muhbir*, S. 34, 22 Zilhicce 1283(27 Nisan 1867).

⁴⁴⁰ *Muhbir* Ali Suavi ismiyle özdeşleşmiş de Diyarbakırlı Filip Efendi sadece imtiyaz sahibi olmayıp muhtevasında da büyük oranda etkiliydi. Necati Çavdar, *Muhbir: Osmanlı Basınının Sivri Dili*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2017, s. 5-9. Vartan ve *Mecmuayı Havadis* hakkındaki haberleri de Filip Efendi kaleme almış olabilir. *Muhbir*’in 28. sayısında yine imzasız olarak yayınlanan “*Gazete*” makalesinde şöyle yazıyor: “*Ey gazeteciler. Görüyorsunuz ki çok kimseler işe vâkıf olmak niyetiyle lisan öğrenip ecnebi gazetelerine müracaat ediyorlar. Şimdilerde Fransızca bilenler ve hiç olmazsa Ermenice hurufatını öğrenenler devlet ve millete dair neler öğreniyorlar. Bunun çaresi her yerde ne oluyorsa doğruca yazıp herkese malûmat verelim.*”, a.g.e., s. 259. “*Gazete*”, *Muhbir*, S. 28, 4 Mart 1867, s.1 *Muhbir*’in *Mecmuayı Havadis*’ten yaptığı diğer iktibaslar: S. 19, 24 Şubat 1867; S. 38, 6 Mayıs 1867; S. 39, 7 Mayıs 1867. *Muhbir*’in atıfları Vartan’ın *Mecmua*’dan ayrıldığı sonraki sayılarda da devam edecektir. Ayrıca, Vartan’ın Ali Suavi’yi tenkit ettiği bir makalesi için bkz.: V, “*Ali Suavi Efendi’ye Cevab*”, *İttihâd*, S. 56, 5 Ramazan 1293(23 Eylül 1876).

⁴⁴¹ *Mecmuayı Havadis*, S. 710, s. 3. Vartan Paşa’nın tenkit ettiği makale için bkz.: *İstanbul*, S. 82, 4 Eylül 1867, s. 1.

⁴⁴² *İstanbul*, S. 88, 9 Eylül 1867, s. 2. Gazetenin, *Mecmua*’dan alıntı yaptığı diğer bir sayısı: *İstanbul*, S. 80, 3 Eylül 1867, s. 2.

yazması mümkün değildi. Bunu mutlaka “*ahkam-ı kanunnameye vakıf olmayan bir zat*” yazmış olmalıydı.”⁴⁴³

Terakki, Mecmua’da çıkan başka pek çok yazıya da sayfalarında yer veriyor.⁴⁴⁴ Bunlardan bir tanesi de: “*Gayet Mühim Bir Madde*”. *Terakki* iktibas ettiği bu makalenin altına “*mesmumuza nazaran {...} Divan-ı Ahkam-ı Adliye azasından Saadetlü Vartan Bey’in*” eseridir diye yazarak Nisan 1869 da yayınlıyor. Belli ki *Terakki*’nin bu sayısı Londra’da olan Namık Kemal’in eline de geçmiş. Çünkü o da sürgünde çıkarttığı *Hürriyet*’inde, “rivayete göre Vartan Bey tarafından yazıldığını” söylediği bu makaleye bir tenkit yazıyor.⁴⁴⁵

Müsâvât Gazetesi Ağustos 1877’de Vartan Paşa ve *Tercemanı Efkâr*’dan az muharrire nasip olur bir övgüyle bahsediyor. İlmin her cihetinde mahir Vartan Paşa’nın yeni gazetesinin tüm nüshaları keyifle okuduğunu, hele ki son makalesini tüm örnek olması gerektiğini yazıyor.⁴⁴⁶

Osmanlı lisanı ve Ermeni hurufi ile *Tercemanı Efkâr* ünvanı ile bir Osmanlı gazetasının meşahiri erbabı kemalden Vartan bey efendinin tahtı nezaretlerinde olarak, mevkii intişare vaz olunduğunu Dersaadet gazeteleri ilan iylemiş idi:

Vartan Bey efendi gibi fununu cedidenin her cihetinde mertebai kemale vasl olmuş olan bir zatı alikadrın mücerred efkârı umumiyeye hizmet itmek maksedi ile ihdas itmiş oldukları gazeta muhteviatının her halde şayan mütalaa ve dikkat mevadden olacağından, emniyeti kâmilemiz için, *Tercemanı Efkâr* gazetasının bidayeti intişarından bu güne kadar olan nüshelerini kemalî memnuniyetle alıp okuduk:

{...} beyane mecburuz ki, *Tercemanı Efkâr* gazetasının her nüshesinde Vartan bey efendi hazretlerinin imzaları ile münderic olan bendlerin müzaya ve de kayiki efkârı seyasiye ve fenniye inbisat verecek kadar calibi nazarı dikkat dır:

Ezcümle *Tercemanı Efkâr*ın evvelki günki (N. 22) nüshesinde matbuatı Osmanîyeye dayır görülmüş olan bir mekale muharrirler için bir desturu hareket add olunmağa şayân olduğundan, Ermeni harfını okuyamayan zevate bir hizmeti mahsuse olmak üzere gazetemize aynen nakl idildi.⁴⁴⁷

⁴⁴³ *Terakki*, S. 67, 4 Şubat 1869. s. 4. Muhakkak *Terakki, Mecmua*’daki bu imzasız yazının Vartan tarafından yazıldığını düşünüyordu. Ancak hukukşinas Paşa’ya bu beyanı yakıştıramadığı için böyle bir târizde bulunmuş olmalı.

⁴⁴⁴ *Terakki*, S. 21, 15 Aralık 1868, s. 2; *Terakki*, S. 128, 1 Mayıs 1869, s. 4. *Terakki*, Vartan *Mecmua*’dan ayrıldıktan sonra da sık sık atıf yapıyor. Aynı şekilde Vartan *Mecmua*’yı bıraktıktan sonra gazete yayınlamaya başlayan Basiretçi Ali de *Mecmua*’yı takip ediyor. *Basiret*, S. 20, 16 Zilkade 1286(17 Şubat 1870), s. 3; *Basiret*, S. 1206, 29 Safer 1291(17 Nisan 1874), s. 2. *Hakâyıku’l-Vakayi*, S. 572, 17 Rebiülevvel 1289(25 Mayıs 1872), s. 1.

⁴⁴⁵ *Hürriyet*, S. 45, 3 Mayıs 1869, s. 4.

⁴⁴⁶ “*Mahî şaban 4 tarihi ile, tab ü neşr olunan Musavat gazetesında, şu makalei muhaliset alame kraat olunur:*”, Vartan, *Tercemanı Efkâr*, S. 26, 5(m. 17) Ağustos 1877, s. 3.

⁴⁴⁷ Vartan da bu iltifatlara yakışır bir tevazu ile mukabelede bulunuyor: “*Bu derece bir sitayişe asla liyaket ve istihkakımız olmayıb, ancak uluvvu himem ile mecbul kulubu mekârim şumulu osmanienden dayima hakkı acizlerimizde cereyan iden shaveti fayike eseri olduğundan vacibei teşekkürünü başka dürlü edemeyiz illa teveccühen acizlerine verilen sıfatı meşruheye hakiketen benzeyebilmek için kader ve tecellimiz dayresinde daima mesai olub ol teveccühe cidden dahi şayân ve müstahakk olabilmekle eda edebiliriz:*”, Vartan, *Tercemanı Efkâr*, S. 26, s. 3.

Müsâvât gibi daha başka pek çok Osmanlıca gazetede Vartan'ın kıymetli makalelerini Ermeni harfini okuyamayanlarla buluşturdu.⁴⁴⁸ Vartan'ın kendisi de bazı yazılarının Osmanlıca'ya çevrilmesini arzu ettiğini belirtiyor.⁴⁴⁹

1878'de *Vakit* ile Vartan'ın son gazetesi *Tercemanı Efkâr* arasında uzun süren bir polemik yaşanıyor. *Vakit*'teki muhtemelen Lastik Said Bey tarafından yazılan imzasız makaleler, Vartan'ın 93 Harbi hakkında yaptığı değerlendirmeleri eleştiriyor.

Yumuşak başlayan tartışmanın tonu ilerde nispeten yükselttiğinde dahi *Vakit* Gazetesi Vartan Paşa'ya olan hürmetini elden bırakmıyor: “{...} bizim hiç kimse aleyhinde fikr-i husumetimiz olmayıp {...} hele *Terceman-ı Efkâr*'a ettiğimiz dikkat ve verdiğimiz ehemmiyet {...}”.⁴⁵⁰ Vartan'ın karşılık olarak yazdığı “*munsıfâne(adil) ve edibane*” sözlerini ciddiye alıyor.⁴⁵¹

Vakit 1878 Mart'ında Vartan Paşa'nın himayesinde kurulan avukatlık bürosunun reklamı da yayınlıyor. Gazete reklamı yayınlamakla yetinmeyip reklamın altına kendi kanaatini ekliyor. Vartan gibi alim bir zatın öneyak olduğu bu müesseseyi herkese tavsiye ediyor.⁴⁵²

Bir diğer Türk/Osmanlı'nın Vartan ile münasebetine ise daha uzun yer ayıracağım. Ahmet Mithat 1874 tarihli alfabeleri kıyasladığı bir makalesinde Ermeni harflerinin en işlevsel alfabe olduğundan bahsediyor. *Cankara*(2015); Ahmet Mithat'ın bu beyanının ansiklopedik bir bilgi olmaktansa Ahmet Mithat'ın kendi kanaati olduğunu dolayısıyla onun Ermeni harflerini tanıması gerektiğini yazıyor. Yine de tedbiri elden bırakmayarak, mevcut verilerle Ahmet Mithat'ın Ermeni harfleri ile Türkçe metinleri okuduğuna dair kesin bir yorum yap(a)mıyor.

Ben tesadüf ettiğim yeni bilgilere bakarak Ahmet Mithat'ın EHT matbuatı takip ettiğine kesin olarak kanaat getirdim. Dahası Ahmet Mithat'ın EHT ile ilişkisi okur olmanın da ötesinde idi.

⁴⁴⁸ Vartan Paşa, Kasım 1877'de *İmran* Gazetesi'ne, bir makalesini iktibas edip kıymetli yorumlar eklediği için teşekkür ediyor: “geçen gün bu mebde üzerine yazmış olduğumuz bir bendi, *İmran* gazetayı müteberi derc iderek ziyinde beyan buyurduğu mütalaayı **halisanesi** dahi, (...) bize bir vesilei cedide olduğundan, ne kadar teşekkür itsek az dır:”, H. Vartan, “Vetan Ğayreti Vetan Muhabbeti”, *Tercemanı Efkâr*, S. 114, 19 Kasım(m. 1 Aralık) 1877, s. 3. Söz konusu yazıyı görmek bir tarafa, literatürde *İmran* Gazetesi'nin künyesi hakkında bir bilgi dahi bulamadım.

⁴⁴⁹ Savaşın arefesinde millet hukukuna dair yaptığı tercümeyi oldukça önemseyip okurlarına bu tefrikayı saklamalarını tavsiye ediyor. Aynı zamanda, yazdıklarının Osmanlıca gazetelerde yayınlanması için temennide/çağrıda bulunuyor. “{...} bunun osmanlı gazetelerinde dahi decini arzu ideriz:”, V., “Hukukı Mîlî”, *Mamul*, 4(m. 16) Mayıs 1877, s. 1.

⁴⁵⁰ *Vakit*, S. 892, 16 Nisan 1878, s. 2.

⁴⁵¹ *Vakit*, S. 885, 9 Nisan 1878, s. 4. Sekiz ay sonra iki gazete arasında ceryan edecek polemikğin dili ise daha ağır olacaktır. *Vakit* isim vermeden *Tercemanı Efkâr* için: “{...} Rusya'dan ziyade Rus gayretkeşliğinde bulunan bir gazete” diyor. Vartan buna: “kendisini her kanun ve kaydenin harıcında tutmayı meslek itti haz itmiş olan **Vakt** gazetesi muharriri” diye karşılık veriyor. *Vakit*, S. 1170, 22 Ocak 1879, s. 1; H. Vartan, “Vakit Gazetesi Muharrirliğine”, *Tercemanı Efkâr*, S. 459, 12(m. 24) Ocak 1879, s. 2.

⁴⁵² *Vakit*, S. 867, s. 4.

EHT *Mamul* Gazetesi, bir romanını tefrika edebilmek için yazara başvuruyor. Ahmet Mithat ise bu teklife karşılık gazeteye gönderdiği mektubu EHT olarak kaleme alıyor:

Ğazetamızı ilerude böyütmeyi ve ziyrine birde eylenceli hikâye komayı tesavvur itdik: Bu hikâyenin hem bulunduğumuz memleketin ahval ve usulüne mutabık ve hemde okuyanlarımızın biraz zihnlerini tazelemeye müsaid bir şey olmasını arzu itdik, Fransızcadan tercüme itsek belki şu iki maksada bir arada hasıl olmaz dı: Bu mütalaaya mebni, asrın udebayı meşhuresinden olan Takvimi Vakayı müdiri İzzetlu Ahmed Midhat efendie müracaat ve mumaiylehin şu iki maksadı dahi iyfaye kâffi olan asarından bazısının ğazetamız vasıtasıyla derc olunmasını tahriren istizan itdik:

Bu babde kendisinden **Ermenice hattı desti olarak** atideki mektubu aldık ki ber vechi ziyir derc ideyoruz:

Muharrir efendi.

Asarımdan bazı Romanları **müteber ğazetanızı** derc itmek hususundaki emeliniz bana bir böyük şeref virecek mevaddan dır. Osmanlılığın hiyeti umumiyesini teşkil iden sunuf ehaliden asıl Türklüye en yakın olanı Ermeni milleti olduğunu inkâre mecal yok dur: Bu yakınlık ise Osmanlı lisanının sayir ehaliden ziyade Ermeni milletince teammüm itmesinden neşet iylemiş dir: Neşriyat hususunda, velevki pek acizane olsun, sebkât iden hizmetim müsliman erbabı mütalaası tarafından bana teveccüh kazandırdığı gibi, böyle bir teveccühe eyer Ermeni erbabı mütalaası tarafından dahi mahzar olur isem, bu nimetin vasıtaı husuli ğazetanız olacağını şimdiden itiraf ile peşin olarak arzı teşekkür iderim:

7 haz. 1877 AH. MİDHAT⁴⁵³

Gazete Ahmet Mithat'tan gelen yanıtın Ermeni harfleri ile yazılmış olduğunu özellikle belirtiyor. Bu son derece ilginç ve önemli bir durum. Acaba bu Ahmet Mithat'ın tek seferlik bir jesti miydi? Yoksa diğer Ermeni dostları ile muhaberesinde de EHT'yi kullanıyor muydu?⁴⁵⁴ Şimdilik bunu bilemesek de Ahmet Mithat'ın EHT okuyup yazdığından ve bu matbuatı takip ettiğinden emin olabiliriz.

Dahası Ahmet Mithat'ın Vartan Paşa'yı şahsen tanıdığını ve yazılarının sıkı bir takipçisi olduğunu düşünüyorum. Ahmet Mithat 1879'da Paşa'nın vefatı hakkında yazdığı yazı bunun ipuçları ile dolu. Paşa'nın son zamanlarında göğüs hastalığından muzdarip ve maddi durumunun kötü olduğunu; ölümünün ardından milletinin, onun

⁴⁵³ *Mamul*, S. 178, 20 Haziran 1877, s. 3.

⁴⁵⁴ Hikmet Feridun Es 1945 tarihli yazısında, Şair Leyla Hanım(1850-1936)'ın EHT okuyup yazdığına dair bilgiler veriyor. Bu makale ayrıca, Hikmet Feridun'un EHT hakkındaki malumatını göstermesi açısından da kıymetli: "Leylâ hanım seyahatte iken daima İstanbuldaki meşhur musikişinaslarla mektuplaşırdı {...} o devrin meşhur alaturka sanatkârları ve bestekârları Ermeniydiler. Vakıa bunların ekserisi Ermeniceyi bilmiyor, Türkçe konuşuyordu. Lâkin eski Arap harflerile yazıyı da okuyanlar azdı. Buna mukabil bu vatandaşlar bizim eski yazıya nazaran çok kolay olan Ermenice alfabe ile yazı yazmağı pek iyi öğrenmişlerdi. Leylâ hanım uzaktan onlara mektup yazmak için Ermenicenin yalnız yazısını öğrendi. Muhtelif vilâyetlerden İstanbuldaki Ermeni musikişinas ahbablarına daima Ermenice yazı ile Türkçe mektuplar gönderirdi. Bu tarzda yazılmış mektupları pek çoktur. Leylâ hanım Ermenice alfabeyi de yine aynı dostlardan bellemiş ve pek kolaylıkla buna eli yatmıştı. Netekim Ermeni musikişinaslar da ona aynı tarzda, yani Ermeni alfabesile fakat Türkçe mektuplar yazarlardı. Esasen Ermeni vatandaşlarımızın Ermeni harflerle fakat Türkçe yazılmış muazzam bir kütüphaneleri vardır. Nolayan, Tolayan, Atamyan, Panosyan, Arabacıyan gibi bir çok muharrirler bu tarzda, yani Ermeni harflerle Türkçe olarak kocaman ve cilt cilt romanlar neşretmişlerdir. {...} Ancak Leylâ hanım bu usulü tamamille kendi kendine bulmuş, âdetâ yeni baştan keşfetmiştir.", Hikmet Feridun Es, "Tanımadığımız Meşhurlar: Ermenice Harflerle Fakat Türkçe Yazılı Mektuplar", *Akşam*, S. 9631, 22 Kasım 1945, s. 5.

şanına yaraşır bir cenaze düzenlediğini anlatıyor. Öyle anlaşıyor ki Beyoğlu'ndaki görkemli cenaze törenine Ahmet Mithat da katılmış.

Ahmet Mithat, Paşa'nın geride büyük bir külliyat bıraktığını söyledikten sonra, 1876'da çıkardığı İttihat Gazetesi'ne de bendler gönderdiğini kaydediyor. Paşa İttihat'taki, tamamına yakını başmakale olan yazılarında ismini açıkça yazmayıp, "V(Vav)" olarak imzalanmıştı. İttihat'ta yayınlanan ilk makalesinin başında, Ahmet Mithat, muharriri şöyle takdim ediyor: "Keşf-i Hakayıku'l-Ahval serlevhası ve (V) imzasıyla gazetemize lutfen gönderilen bend olub mündericatı gazetemizin mesleğine terâfuk edildiğinden aynen biliftihar dercine mübaderet olunmuştur." 455

Ahmet Mithat'ın, fikirlerinin kendisi ile aynı istikamette olduğunu ilan ettiği bu imza sahibinin kimliğini en başından beri bildiğini tahmin ediyorum. Ancak Paşa'nın yazıları İttihat'ta daha sonra da "V" müstearı ile yayınlanmaya devam ediyor.

Ta ki gazete de yayınlanan bir okur mektubu ile makalelerin sahibi açık edilene kadar. *Abonelerinizden birisi* olarak imzalanan mektup, Gazetede zaman zaman gördüğü "V" imzalı makaleleri çok beğendiğini ve "*her biri vatan ve memleketimizin mesudiyet ve i'tilâsına aid hakiki çareleri bir suret-i hakimiyane ve devridişane de meydana*" gösteren makalelerin yazarını soruşturarak "*meşhur Vartan Bey*" olduğunu öğrendiğini söylüyor. Mektubun sahibi, Vartan'ın sadece İttihat'da ki makalelerini övmekle kalmıyor, yazdıkları Vartan'ı tanımakta olduğunu da gösteriyor: Vartan Bey ki, elem ve dertlerle boğuştuğu şu son zamanlarında "*şu hengam-ı ızdırabında*" yine de aziz vatanın takat tüketen meseleleri ile uğraşıyordu... Heyhat ki "*Vartan Bey gibi kırk yıldır padişaha, vatanına, Osmanlılığa hizmetresan-ı sadakat olmuş bir heykel-i hamiyet ve marifetin*" ihtiyarlığında zelil ve naçar halde oluşu "*sahife-i şan-ı Osmanimize bir büyük leke olmak gerektir*".⁴⁵⁶ Bir kaç gün sonra da, bu yazılanlara karşılık "*Saadetlü Vartan Beyefendi*" gönderdiği teşekkür mesajı gazetede yer alıyor.⁴⁵⁷

İşte 1876'da İttihat'ta bunların⁴⁵⁸ yayınlanışından yedi ay sonra Ahmet Mithat, Mamul Gazetesi'ne romanını tefrika etmeleri için müsaade veren Ermeni harfli bir mektup göndermişti.⁴⁵⁹ Mamul da Vartan'ın başmakalesinin peşi sıra bu mektubu

⁴⁵⁵ V(Vartan), "Keşf-i Hakayıku'l-Ahval", İttihat, S. 40, 11 Şaban 1293(31 Ağustos 1876), s. 1.

⁴⁵⁶ Abonelerinizden Biri, "Varaka", İttihat, S. 90, 26 Şevval 1293(13 Aralık 1876), s. 2-3.

⁴⁵⁷ "Saadetlü Vartan Beyefendi Tarafından Aldığımız Mektubdur", İttihat, S. 93, 16 Aralık 1876, s. 2.

⁴⁵⁸ Bu anonim mektubun da aslında Ahmet Mithat tarafından yazılmış olabileceğini de bir ihtimal olarak düşünüyorum. Çünkü mektubun yayınlanmasından uzun zaman önce artık İttihat'ta "V" imzalı makalelerin yayını sonlanmıştı. Belki Ahmet Mithat bir süre ismini mahfuz tutarak gazetesinde ağırladığı Vartan Paşa'ya teşekkür ve bu kıymetli zatın içinde bulunduğu zor durumu ilan etmek istemiş olabilir. Hemen akabinde de Vartan bir teşekkür ile bu gazete okurlarına veda ediyor. Olay bu kurguladığım şekilde bir danişıklı dövüş değil ise bile yine de İttihat'ta yayınlanan "Abonelerinizden birisi"nin gönderdiği mektup okuyucuya Vartan'ın ismini açıklıyor.

⁴⁵⁹ Ancak tefrikaya başlanamadan bu gazete kapandı. Roman aynı ekibin çıkarmaya devam ettiği *Tercemânı Efkar*'da yayınlanmaya başladı. Ve daha sonra EHT kitap olarak da basıldı. Bu kitap bildiğim kadarı ile bir Türk yazarın EHT olarak basılan tek romandır: Ahmed Midhat Efendi, *Filatun Bey İle Rakım Efendi*, Matba'ai Aramyan, İstanbul 1879.

yayınladı... Ahmet Mithat 1891 tarihli *Müşahedat* romanında EHT'e dair yazdıkları da son derece ilginç. Yazar adı ile müsemma bu romanını; doğrudan kendisinin, gerçek Ahmet Mithat'ın ağzından anlatıyor. Bu “naturalist(*tabîî*)” romanda Mithat Efendi'nin vapurda tanıştığı Ermeni Hanım ona, “*Terceman-ı Efkâr gazetesinde Ermenice huruf ile matbuunu*” okuduğunu söyler.⁴⁶⁰ Türkçesi pek muntazam olan Ermeni hanım'ın okuduğu EHT eserler bununla da sınırlı değildir. “*Vartan Paşa'nın, Panosyan'ın vesair Ermeni harufuyla Türkçe yazan muharrirlerin asarını kâmilten okumuşumdur*”⁴⁶¹ diyerek Mithat Efendi'nin takdirini toplamaya devam eder.

Her ne kadar Ahmet Mithat'ın “Vartan Paşa'yı okudum” gibi mutlak beyanını görmüş değilsem de romanındaki karakterin bu cümleyi kurmasının aynı anlama geldiğini düşünüyorum.⁴⁶²

Vartan Paşa'yı Ahmet Mithat'a benzetiyorum. Paşa'da kendi Milleti'nin “Hace-yi Evveli” olmuş gibi. 30 sene boyunca İstanbul'un Fethi'nden, Amerika'nın Keşfi'ne, fenni ziraatten, telefonun icadına, hemen her konuda yazmış. Daha doğrusu Ahmet Mithat, Vartan Paşa'ya benziyor. Çünkü Paşa'nın tevellüdü ve muharrirliği çok daha eski. Ahmet Mithat, Vartan Paşa'nın “*kırk cilde balığ*” olduğunu söylediği⁴⁶³ eserlerini muhakkak takip ediyordu.⁴⁶⁴

20. yüzyılda Vartan Paşa'dan bahseden diğer bir Türk münevveri de Mehmet Ata Bey'di.⁴⁶⁵ Islah-ı Huruf Cemiyeti'nin üyesi olarak 1912'de Türkçe'nin yazımı hakkında düzenlenen toplantıda yaptığı konuşmada, Latin ve Ermeni Harfleri'nin Arap harflerine göre sağladığı avantajlardan bahsedip; Vartan Paşa, Panosyan ve EHT neşriyat yapan daha başka isimleri anmış. Ermenilerin bu yazılanları bir Türk gibi

⁴⁶⁰ Ahmet Mithat, *Müşahedât*, İstanbul 1308(1891), s. 35. Ermeni Hanım, Mithat Efendi'nin EHT eserlerinin onu Ermeniler arasında meşhur ettiğini söyler: “*asarınızdan bazılarını Tercüman-ı Efkâr Gazetesi Ermeni Hurufuyla tefrika yollu tab etmiştir. Bunlar sizi Ermeni Karileri nezdinde de maruf eylemiştir. Keşke cümlesi tab edilseler!*”. Ahmet Mithat'ın *Tercemanı Efkâr*'da yayımlandığını bildiğim -o da yarım kalan- tek eseri “*Filatun Bey İle Rakım Efendi*”. 1891 tarihli *Müşahedat*'daki, *Tercemanı Efkâr*'da yayınlanan “*asarınızdan bazıları*” ifadesinin anlamı muğlak. *Tercemanı Efkâr*'ın, göremediğim, 1879'dan sonraki sayılarında Ahmet Mithat'ın başka eserleri de yayınlanmış olabilir.

⁴⁶¹ Ahmet Mithat, *a.g.e.*, s. 35-36. Ayrıca bkz.: *Cankara*(2011), s. 281-285; Ahmet Mithat, *Müşahedat*, Haz.: Ezgi Arslan, Mustafa Ever, Gönül Yüksel, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018.

⁴⁶² Laurent Mignon'da Ahmet Mithat'ın EHT olarak da yayınlanan romanı *Filatun Bey İle Rakım Efendi*(1879)'deki, esere ismini veren, karakterlerle; *Akabi Hikâyesi*(1851)'nin Rupenik ve Hagop'u arasında şaşırtıcı benzerilikler olduğunu vurguluyor. Ve *Müşahedat*'a atıfla Ahmet Mithat'ın Vartan'ı okumuş olması gerektiği yorumunu yapıyor: Laurent Mignon, “Notes Sur L'histoire de La littérature Turque des Tanzimat (1839) à La "Révolution des Lettres" (1928)”, *Slovo*, S. 50, 2019, s. 172.

⁴⁶³ “{...} *kırk cild kitabı okumak bile bayağı bir iş olduğu halde yazmak işi andan daha âlî bir iştir*”. Bkz.: Ek-2.

⁴⁶⁴ Ahmet Mithat'ın EHT ve Karamanlca(Yunan harfli Türkçe) ile ilişkisine dair daha fazla bilgi ile karşılaşılacağını düşünüyorum. Ahmet Mithat'ın 3 hikaye/romanının; dilinin sadeleştirilerek, yer yer değiştirilerek yapılan Karamanlca tefrikaları hakkında bkz.: Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, “Osmanlı Tefrika Çalışmalarında Göz Ardı Edilen Bir Kaynak: Karamanlca Anatoli Gazetesi”, *Kebikeç*, S. 44, 2017, s. 145-187.

⁴⁶⁵ Mehmet Ata Bey hakkında bkz.: Beşir Ayvazoğlu, *Ataç: Prospero, Caliban'a Karşı*, Kapı Yayınları, İstanbul 2023, s. 39-51.

rahatlıkla okuduğunu ayrıca pek çok Türk'ün de bu gazeteleri takip ettiğini söylemişti.⁴⁶⁶

La Patrie(1911) da şöyle yazıyor:

{Vartan Paşa'nın eserleri} Ermeni alfabesini bilmeyen pek çoklarının da öğrenmesine vesile oldu. Bunların arasında meclis üyeleri, birçok bakan ve iki de sadrazam bulunuyordu. {...} Senatör{Meclis-i Ayan üyesi} ve ünlü Türk şairi Recaîzâde Mahmut Ekrem Bey'in onların arasında olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak bir defasında Vartan Paşa'nın üstün yazarlık meziyetlerini içtenlikle methetmişti. Ve bize onun Mecmuayı Havadis Gazetesi'nin bir nüshasını verdi.⁴⁶⁷

Abdurrahman Adil'in 1920'lerde Vartan Paşa'ya dair yazdıklarından bahsetmiştik. Her ne kadar ismini bir başka EHT yayın ile karıştırırsa da Vartan'ın gazetesi ve takipçilerine dair söyledikleri de oldukça kıymetli:⁴⁶⁸

Devr-i Azizi'de Vartan Paşa nâmıyla bir zat yetişmiş idi. Mecuma-yı Ahbâr ünvanıyla bir Gazete neşreder idi. Bu gazetenin ibâresi Türkçe, hurûfu Ermenice idi. Bu gazete memleketin ıslâhına, memleketin imârına, memleketin terakkiyâtına hâdim yeni yeni ve güzel güzel fikirler neşreder, memleketin hayrını isteyen zamâne ukalâsı bu adamın gazetesini dikkatle takip edip okutur, dinlerler idi. Hatta Fatih ulemâsından iki zât ve Galata Mevlevîhânesi

⁴⁶⁶ *Jamanag*, S. 1025, 19 Şubat 1912, s. 1. Osmanlıda Alfabe tartışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz.: Rekin Ertem, *Elifbeden Alfabeye*, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2021. "İslah-ı Huruf Cemiyeti Encümen-i İlmisi" hakkında. Bu toplantıdan Rekin Ertem'in kitabı sayesinde haberdar oldum.(s. 330-338) Ancak Ertem'in kullandığı Osmanlıca gazeteler, Ata Bey'in bir konuşma yaptığını belirsellerde Ermeni alfabesine dair söylediklerine yer vermiyor. *Jamanag* ise Ata Bey'in EHT'den bahsetmesini özellikle vurguluyor.

⁴⁶⁷ "Mais comme, de préférence, il employait les caractères arméniens, cela, ainsi que je l'ai dit plus haut, amena de nombreuses personnes à qui l'alphabet arménien était inconnu à l'apprendre. Parmi elles on compta des conseillers d'Etat, plusieurs ministres et deux grands-vésirs. Comme bien on pense, ces personnes ne s'en repentirent guère. Nous ne savons pas si le sénateur et célèbre poète turc, Ridjai Zadé Ekrem bey, est de ce nombre. Toujours est-il qu'un jour il nous loua avec chaleur les grandes qualités d'écrivain de Vartan pacha dont il nous eita même un des journaux: le Medjmouai-Havadis.". *La Patrie* Dergisi Jacques M. Minasse ve Jean Minassian tarafından çıkarılmaktaydı. İmzasız yayınlanan bu makale de muhtemelen onlardan birisi tarafından kaleme alındı. Recaîzâde Ekrem Bey'in EHT ile irtibatı hakkındaki bahsin yanında "Ermenice" bilgisi hakkında da bir anektoda yer verelim: Bedros Garabedyan, Ermenice-Osmanlıca(AHT) lûgatını hazırladıktan sonra, daha başka Müslüman münevverlerin yanı sıra, Recaîzâde Ekrem Bey'in de dikkatine sunuyor. Ekrem Bey lûgatın yazarına şöyle hitap ediyor: "Ermenice'den Türkçe'ye tertib ettiğiniz lûgatnâmeyi arzuınıza ittibâen gözden geçirdim. Ermenice'yi biraz okumuş anlamış olaydım eserinizin mâhiyeti hakkında söyleyebileceğim bir iki sözü daha ziyâde kânaatle söyledim. {...}", Bedros Zeki Garabedyan, *Ermenice'den Türkçe'ye Mükemmel Lûgat*, 1907, s. {XIII}.

⁴⁶⁸ "İktisat Konferansı ve Ticaret Hakimleri", 1923, s. 76. 1962'de bir popüler tarih dergisi belli ki *Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye*'nin ciltlerini karıştırırken rastladığı Vartan Paşa bahsini biraz sulandırarak "Sultan Aziz ve Ermenice" ve "Vartan Paşanın ölçüsü" başlıklı iki paragrafta anlatıyor. "SULTAN Aziz devrinde Vartan Paşa isimli bir ermeni bilgini «Mecmua-i Ahbar» gazetesini yayınlıyordu. {...} Şeyh Ataullâh Efendi gibi bazı ülema sırf bunları öğrenmek için Ermenice öğrenmeye koyulmuşlardı {...} Mithat Paşa'nın Kanunu Eşâsiyi ilân edişinden sonra {...} siz ne zaman benim Beylerbeyi Sarayı hümayunu yanı başında bir fabrika açtığımı görürseniz, işte o zaman memleketin ciddi bir ilerleme yoluna girdiğine {...}", *Yakın Tarihimiz*, C. 1, S. 4, 22 Mart 1962, s. 109. Birkaç ay sonra ABD'de yayınlanan bir Ermeni gazetesi de Türkiye'den gelen bu tarih dergisini okumuş ve Vartan Paşa hakkındaki anekdotları aktarıyor. *Hayrenik*, S. 15268, Boston 15 Temmuz 1962, s. 2.

Postnişini Şeyh Ataullah Efendi mahzâ bu zâtın mütâla'ât-ı ıslâhkârânesini hakkıyla takip edebilmek için Ermenice kırâat talim etmişler idi.⁴⁶⁹

Ermeni olmayan daha nice kişinin EHT ile ilişkisine, doğrudan Vartan Paşa'nın ismini anmadıkları için burada yer vermiyorum.⁴⁷⁰

Son olarak şöyle bir yorumda bulunabilirim: Vartan Paşa hayatta iken Ermeni olmayan pek çok takipçisi vardı. Vefatının üzerinden yıllar geçtikçe eserleri nadirleşti, onu tanıyanları azaldı. Kozmopolit Osmanlı'nın yerine bir ulus devlet kuruldu, Latin harfleri kabul edildi. Türkçe'nin bu büyük Ermeni yazarı ve iyice marjinalleşen EHT eserlerinden haberdar olanlar kaldıysa da muhtemelen bahsetmeye pek hevesli olmadılar.⁴⁷¹

2.5. Vartan'ın Ardından

Bu başlıkta Vartan'ın vefatından sonra Milletinin hafızasında nasıl yer ettiğinden bahsetmeye çalışacağım.

⁴⁶⁹ Kırk seneye yakın Galata Mevlevihanesi postnişini olan Mehmet Ataullah Dede'nin; Fransızca, Almanca bilmesi, Batı kültürüne alakası ve daha türlü merakı için bkz.: Thierry Zarcone, "Şeyh Mehmed Ataullah Dede (1842-1910) and The Mevlevîhâne of Galata: An Intellectual and Spiritual Bridge Between The East and The West", *Saltanatın Dervişleri Dervişlerin Saltanatı İstanbul'da Mevlevîlik*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 58-75.

⁴⁷⁰ 19. asırda EHT yayınlar da pek çok defa, İslam ve diğer gayr-i Ermeni okura atıf yapılıyor. Örneğin ilk özel EHT gazete: "Ğayyet seviniriz ki, Ermeni milletinden başka sayır milletlerden dahi gazetamıza itibar etmede dirler yani Evropalı ve Osmanlılar bile arzuleyib yazılıyorlar. lakin bunlardan katinazar hatunlar yazılmasından bizlere başka bir memnuniyet hasıl oluyor:", Aztarar Püzantyan, S. 6, 4(m. 16) Ocak 1841, s. 1. Mecmua Cemaat içi tartışmalardan bahsettikten sonra şöyle yazıyor: "Bu da böyle olmasa, şimdiedek belkim bin müteber mahalden, İslamdan, Lusavorçagandan, Hrovmeagandan, tahriren ve lisanen belkim bin kerre bize ihtar olundu, biz Mecmuaden böyle batıl mücadeleler beklemeyiz, Mecmuadan beklediyimiz politika ve ekonomi politik mütalaalarıdır {...}", Mecmua, S. 722, s. 3. Panosyan'ın Müslüman okurları hakkında bkz.: Ueno, a.g.m., 2016.

⁴⁷¹ Halit Ziya, Entelektüel kimliğini şekillendiren kurumlardan olan İzmir Mıhıtyaran Mektebi'nde okurken Katolik bir rahip vesilesiyle EHT ile tanışmasından bahseder. Ancak, Cankara(2015)'nın da işaret ettiği gibi, bu fenomenin üzerinde fazla durmaz.(s. 9) Yunus Nadi de EHT'den haberdardır. Ancak onu sadece dönem ideolojisini, sözüm ona, desteklemek için kullanır: "{...} Atatürk tarihin üzerinde duran toplu ve nafiz görüşile Ermenilerin esasen Türk aslından insanlar oldukları hakikatini çoktan ortaya koymuş {...} daha yirmi beş otuz yıl evveline gelinceye kadar ermenice harflerle ve fakat Türk dilile çıkan birden fazla gazete vardı. Demek ki türkçeyi ermeniceden iyi konuşan ve hatta yalnız türkçe konuşan Ermeniler vardı. Bütün bunlar Atatürkün tarihî buluşundaki büyük isabetin yaşayan delilleri sayılmaz mı?", Yunus Nadi, "Tarih Önünde Türkler ve Ermeniler", *Cumhuriyet*, C. 15, S. 5047, 2 Haziran 1938, s. 1, 7. 1970'lerde de konuya olan yaklaşım pek değişmişe benzemiyor: "1906'da İstanbul'da Türk dili ile Rum ve Ermeni gazetelerinin yayımlanmış olması, Anadolu, Rum ve Ermenilerinin soy ve dil yönünden Türk oldukları yolundaki son tarih buluşları karşısında, üzerinde durmağa ve düşünmeğe değer bir önem taşımaktadır.", Ali Rıza Önder, *Kayseri Basın Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 10. Bugün de bazıları, Gayrimüslimlerin ürettiği Türkçe matbuat karşısında yalnızca böyle yorumlar yapabiliyor: "kilise ve mekteplerin etkisiyle çok sayıda Rum ve Ermeni ortaya çıkardıkları; *Ceride-i Şarkîye*, *Manzume-i Efkar*, *Mecmua'-i Ahbar* ve *Avedaper* gibi gazetelerin yayınlanmaları da bu düşüncemizi desteklemektedir.", Bülent Atalay, "Türk Ortodoksları'nın Kendi Patrikhanelerini Kurmak için Verdikleri Mücadele", *Türk Kültürü*, S. 463, Kasım 2001, s. 671-672.

Püzant Keçyan, Cemaatinin Vartan Paşa'ya 20 sene boyunca bir mezar taşı dikmemesine sitem ederek soruyor: “*Yazar olarak başka bir Vartan Paşa daha var mıydı da ahali onu bu kadar çabuk unutabildi...*”

Diğer kaynaklar da bu “unutuluş” ifadesini destekler mahiyettedir. Vefatından sonra Ermeni basınında beş-on sene aralıklarla Vartan Paşa'dan bahseden kitaplara, makalelere rastladıysam da bunlar genellikle ismini anmakla yetiniyor,⁴⁷² Vartan'ın ve daha nice Ermeni büyüğünün hatırlanmadığından yakınıyor.⁴⁷³

Keçyan bu unutuluşun sebebini Vartan'ın Cemaat içerisinde politik/partizan⁴⁷⁴ bir isim olmasına bağlamıştı: “{...} Cemaat içerisindeki bu partileşmede karşı grup daha baskın geldi. Bu durum toplum nezdinde Vartan'ın şahsiyeti ve eserlerinin kıymetini perdeledi. Oysaki Katolik Ermeniler kişisel, siyasi düşünceleri ne olursa olsun böylesine kamuya mal olmuş bir zatı taktir edebilmeliler...”⁴⁷⁵

Bu sözlerde muhakkak bir hakikat payı vardır. Ancak Vartan'ın yazdığı edebiyat-tarih eserlerinin daha sonra okunmayışı, 20 seneden uzun süre çıkardığı

⁴⁷² Eserlerinden bahsedip onu Ermeni matbuatının önemli isimlerinden birisi olarak gösteren makalelerin ise büyük çoğunluğu Vartan'ın yazdıklarını muhtemelen görmeyip kendinden önceki klişe ifadeleri tekrarlamışlar. Örneğin: H. K. Mırmıryan, “Lrakrutını Tutkahayerun Meç 1840-1900”, *Arevelyan Mamul Yeramsya*, C. 1, S. 1, İzmir 1908; Büyük Ermeni filolog Hraçya Acaryan'ın dahi orijinal bir beyanına rastlamadım. Vartan'ı andığı bir örnek: Hraçya Acaryan, “Hayots Teri Osm. Gaysrutyan Meç”, *Haraç*, C. 2, S. 33, 28 Mayıs 1967, s. 6.

⁴⁷³ “Hay Martu Tsutsahantes”, *Hayk*, C. 2, S. 14, 15 Temmuz 1892, New York, s. 106. Yeni Dünya'ya göçmüş olan bir başka Ermeni de, vefatından elli sene sonra Vartan'ın ve Millet'in yetiştirdiği diğer büyük Katolik bürokratların ismini sayarak haklarında hemen hiç bir şey bilinmediğinden yakınıyor. V. Aslanyan, “Mer Tivanakedneri”, *Yeridasart Hayasdan*, C. 30, S. 25, 24 Şubat 1934, s. 1.

⁴⁷⁴ Hasunist-Antihasunist hizipleşmesi/partileşmesinde Hasun tarafını tutmasını kastediyor: “*Վարդանի փառաբանությունը և նրա անհատականությանը մեր մասին էր.*”.

⁴⁷⁵ Vartan'ın hatırasını en çok yad eden de yine, bir zamanlar çıraklığını yapan Keçyan oldu. Bkz.: Dipnot 397 ve 408. 1938'de yayınlanan Ermenice bir tarihi roman, Fransa Kraliçesi Eugène'nin 1869'daki İstanbul ziyaretinden de bahsediyor. Romanın yazarı kurgusunda; Cemaat'in hamisi olan Kraliçe'yi, Devlet-i Aliyye'de pek çok mühim Katolik ile karşılaştırıyor. Büyük bir münevver olan, “Kırım Harbi'nde Fransız donanmasına değerli hizmetlerde bulunan Vartan Paşa”da takdim edilenler arasında. Vartan kısa süren diyaloglarında Kraliçe'ye, büyük bir mahcubiyetle, Napoleon'un hayatını anlatan bir kitap kaleme almaya cüret ettiğini söylüyor. *Jamanag*, C. 30, S. 11650, 19 Haziran 1938, s. 7. 20. yüzyılda Vartan'ın izine rastladığım en ilginç yerlerden olan bu roman/kitap, 1938'de *Jamanag*'da yayınlanmaya başlıyor. Tefrika “kitap forması mizanpajında”, tamamlandığında gazeteden kesilerek ciltlenmek üzere tertip edilmiş. Ancak tefrikaya, ilginç şekilde, “kitabın” 17. sayfasına denk gelen 2. formadan başlanmış. Dolayısıyla kitabın ilk sayfalarını okuyamamanın yanı sıra, ismini ve yazarını dahi öğrenemiyoruz. Eser, gazetedeki bir önceki tefrikanın bitişinin hemen ardından, 17. sayfasından başlıyor. Bu hata için gazetede bir izah yapıldıysa da ben rastlayamadım. Tesadüf ettiklerimi paylaştığım zaman Garo Abrahamyan, tefrikanın bir dipnotunda yeralan “S. Ş” imzasına dikkatimi çekti. Bu imzanın muhtemelen, kısa süre sonra *Jamanag*'tan ayrılarak Nor Marmara'yı kuracak olan, Suren Şamlıyan'a ait olduğunu belirtti. Kataloglarda, bu tarihlerde iki kapak arasına girmiş, bu hacimde(846 s.) bir kitabın gözükmeişinin sebebi belki bir anlaşmazlık yahut telif meselesidir. Tefrikanın yeraldığı ilk ve son nüsha: *Jamanag*, C. 30, S. 11534, 24 Mart 1938, s. 7-8; *Jamanag*, C. 30, S. 11711, 29 Eylül 1938, s. 7-8. Dipnotun olduğu nüsha: *Jamanag*, C. 30, S. 11633, 2 Temmuz 1938, s. 8. Katolik Milleti için büyük ehemmiyet taşıyan Eugène'nin Beyoğlu Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ne gerçekleştirdiği ziyaret esnasında Vartan Paşa'nın da hazır bulunduğunu biliyoruz. “The Empress of The French in Constantinople”, *The Tablet*, C. 34, S. 37, 6 Kasım 1869, s. 733. Kraliçenin İstanbul'u ziyareti hakkında ayrıca bakınız: Aylin Koçunyan, Sinan Kuneralp, *Paris'te Bir Padişah, İstanbul'da Bir İmparatoriçe 1867-1869*, Isis, 2019.

gazetelerin kaynak olarak kullanılmayışında başka sebepler de olmalı. Önemli bir etken; Ermenilerin Türkçe olduğu, Türklerin de Ermeni harfleriyle yazıldığı için bu kitapları oku(ya)mamasıydı.⁴⁷⁶

Diğer yandan hiçbir zaman tamamen kaybolmayan meraklıları gerek Vartan'ın külliyatına gerek nadir diğer EHT eserlere kolayca ulaşamıyorlardı. Sdepanyan uzun arayışlar sonucunda, ancak 1953'te *Akabi Hikâyesi*'nin bir kopyasına ulaşabildiğini anlatıyor.⁴⁷⁷

Yetvart Alyanakyen 1943'te *Boşboğaz Bir Adem* Risalesi'ni "keşfedip" *Jamanag* okurlarına tanıtıyor.⁴⁷⁸ 18 sene sonra, 1961'de bir zat aynı gazeteye ilan vererek, bu kitabı görmek istediğini ve elinde bulunan var ise ücreti mukabilinde kendine iletmesini rica ediyor.⁴⁷⁹ Murat Cankara da risaleyi Latin harfleri ile yayınlarken, 2017'de bile böyle kitaplara ulaşmanın ne kadar zor olduğunu söylüyor.⁴⁸⁰

Bu durum Vartan'ın edebi eserleriyle de sınırlı değil. Osmanlı tarihi için müthiş zenginlikte malzeme içeren gazete koleksiyonunu, çok az kişinin bilgi kaynağı olarak kullandığı/kullanabildiğini gördüm.⁴⁸¹

EHT eserlerin nadirliği bu fenomen hakkında yapılacak çalışmalar için çok büyük bir engel(di). Ne mutlu ki dijital kopyalama imkânları ve İnternet, kaynaklara ulaşmayı eskiyle kıyaslanamayacak ölçüde kolaylaştırdı. Erişebilmekten belki daha mühim gelişme ise; daha fazla edebiyatçı/tarihçinin, ufuklarını genişleterek, bu yetim kalmış metinlere kıymet vermeye başlaması oldu.

Bu fenomenin en önemli muharrirlerinden Vartan Paşa'ya olan ilginin de 21. yüzyıl başından itibaren gerek akademik gerek popüler anlamda artış gösterdiğini söyleyebiliriz. Meşhur olmayı en çok hak eden kitabı *Akabi Hikâyesi*'nin tam metni ilk defa 1991'de Latin harfleri ile Türkçe yayınlanmıştı. 2023'te "günümüz okuru için" dili sadeleştirilerek yeniden basıldı. 2018'de Fransızca'ya çevrildi. Ermenice tercümesi uzun aradan sonra adeta yeniden keşfedilerek 2022'de üçüncü defa basıldı. Bu

⁴⁷⁶ Bkz.: Tanielyan(1996), s. 163.

⁴⁷⁷ "Kitabı bulmaya yönelik tüm çabalarımız boşa çıktı.", Sdepanyan(1951), s. 61. "Uzun araştırma ve soruşturmalarından sonra "Akabi" romanının bir kopyasına ulaşabildik.", Sdepanyan(1953), s. 9.

⁴⁷⁸ Alyanakyen(1943).

⁴⁷⁹ ՅՈՎԱԷՓ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ (ՎԱՐԴԱՆ ՓԱՇԱ), «Պիր Պօշոնազ» ամսն գրքին պէտք ունիւնք: Ունեցողներէ կը խնդրուի խմբագրութեանս յանձնել վնասուի փոխարէն:», *Jamanag*, S. 17368, 24 Ağustos 1961, s. 4.

⁴⁸⁰ "İnsanların, metinleri birbirlerinden cansiperane sakındığı bir zamanda *Boşboğaz Bir Âdem*'in fotokopisini elime tutuştururup beni çocuklar gibi sevindiren {...} Kevork Bardakjian'a şükranlarım.", Cankara(2017), s. 17.

⁴⁸¹ Mesela Rahip Çarkçıyan, İstanbul Katolik Patrikhanesi'nin kütüphanesinde, daha başka EHT eserlerin yanında bu koleksiyona da ulaşabilmiş ve kitabının önemli bir kaynağı yapmıştır. Bkz.: Çark(1953). Viyanalı Rahip Boğosyan da Mihitryan Manastırı'nın eşsiz kütüphanesinde *Mecmua*'nın ciltlerini görüp kullanabilmişti. Örneğin: H. Yeprem V. Boğosyan, *Allahverdiyan Kertasdanı*, Viyana 1957.

SONUÇ

Osmanlı Devleti yüzyıllardır topraklarında yaşayan Katolikleri, 1830'da resmen tanıdı. Hovsep Vartan da Katolik Ermeniler'in Kadim Kilise'den ayrılarak kendi hukuklarına sahip olmasının arifesinde, 1816'da doğdu. Kamuoyunda isminin duyulmaya başlamasından vefatına kadar da bir Katolik olarak biline geldi. Bununla beraber, Vartan hakkındaki en kapsamlı çalışmayı yapan Jirayr Tanielyan, onun Gregoryen Ermeni bir ailede dünyaya gelip sonradan Katolik olduğunu iddia ediyor. Ben de bu iddiayı önemli bularak ilk bölümde; onun -doğum tarihinden bahsettikten sonra- gençliği, eğitimi, ailesi hakkındaki tüm bilgileri mezhep meselesi içerisinde anlatmaya çalıştım. Nihayetinde, ailesi hakkındaki bilgiler onun doğuştan bir Katolik olduğunu gösterdi.

Üç yaşında yetim kalan Vartan'ı büyüten annesi Meryem Dudu bir Katolikti. Ancak Vartan, tahsilinin Viyana Katolik Manastırı'ndaki ilk safhasından sonra, Gregoryen Cemaati ile yakın ilişki içinde olmuştu. Hatta 16 yaşında iken Gregoryen bir kızla nişanlandı. Daha sonra Gregoryen Patrikhanesi ile ilişkileri gibi bu nişan da bozulmuştu. Hal böyleyken Vartan'ın gençlik dönemini mezhep çatısı altında incelemenin uygun olacağını düşündüm. Ayrıca, en meşhur/önemli kitabı *Akabi Hikâyesi*'ndeki aşk ve mezhep çatışmaları üzerine düşünürken, Vartan'ın gençliği hakkında sahip olduğumuz kısıtlı bilgilerin göz önünde bulundurulması gerektiğine dikkat çektim.

Vartan'ın 1838'de başlayan memuriyetlerinde, en uzun süre Tersane-yi Amire Baş Tercümanlığı'nı üstlendi. Tercüman olarak anılmakla beraber memuriyeti boyunca pek çok kere bir diplomat gibi vazife görmüştü. Özellikle Kırım Savaşı'nın başlaması ile Avrupa devletleri ile artan münasebetlerde önemli rol oynamış; Fransa, Avusturya, Sardunya Krallığı tarafından madalya ile ödüllendirilmişti. 1857'de ise miraylığa terfi ettirilerek Osmanlı'nın ilk gayrimüslim paşalarından birisi oldu. Vartan'ın başarılı kariyerinde, yetenekleri ve bildiği diller kadar, saray doktoru olan annesi Meryem'in nüfuzunun da etkisi olduğu anlaşıyor.

Bir diğer başlık ise Katoliklerin millet olduktan sonra iç mücadelelerinde Vartan'ın nasıl pozisyon aldığı hakkındaydı. Hasunistler ve Antihhasunistler olarak adlandırılan gruplar arasında gerçekleşen tartışmalarda Vartan'ın hangi şartlarda, hangi tarafı desteklediğine geniş yer vermeye çalıştım. Vartan, 1867 öncesinde Hasun'a muhalif iken bu tarihte, Ermeni Katolik Patriği seçilişiyle birlikte Hasun'u destekleye başladı.

İlgili bölümde tartıştığım üzere, kanaatimce Vartan'ın taraf değiştirmesi, rakiplerinin iddia ettiği gibi, sadece menfaat elde etmek istemesi ile açıklanamaz. Devlet'in berat vererek resmen tanıdığı Hasun'a itaat etmenin, bölünme tehlikesi yaşayan Katolik Milleti'nin selameti için en doğru yol olduğunu düşünüyordu. Bununla beraber Vartan'ın Hasun Meselesi hakkındaki pozisyonu, devlet memuriyetlerini de gazeteciliğini de etkilemişti. Hasun tarafına meylettiği tarihte emekli edilmiş ve uzun

zamandır geçim sıkıntısı yaşıyordu. Hasun'un destekçisi olan ve ona patriklik beratını veren Mehmet Fuat Paşa'nın sadrazam olmasıyla Vartan'ın Hasun tarafına geçişi örtüşüyor. Bu tarihten hemen sonra Vartan Paşa, yeni sadrazamın öncülüğünde kurulan, Divan-ı Ahkam-ı Adliye azalığı gibi prestijli bir göreve getirildi.

Vartan Paşa'nın devlet görevleri ve Cemaat içerisindeki faaliyetleri dışında ona bugünkü şöhretini sağlayan esasen Ermeni harfli Türkçe eserleri olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında bu sahanın en mühim muharrirlerinden birisi oldu. Yayınladığı gazete ve kitaplar Ermeniler'in yanı sıra Müslüman/Türkler tarafından da takip edildi.

Vartan'ın; Ermeni, Katolik, bürokrat, muharrir ve hepsini kapsayan Osmanlı kimlikleri, imparatorluğun kozmopolit 19. asrına sorular sormak için büyük fırsatlar sunuyor. Onun bu çok yönlü hayat hikayesinde aydınlatılmayı bekleyen sayısız nokta var. 30 seneye yayılmış külliyyatının dönem tarihi için bir kaynak olarak kullanılmasının yanı sıra her bir eserinin müstakilen de ele alınması gerekiyor. Bu mütevazi monografinin daha sonra yapılacak çalışmalara faydalı olmasını ümit ediyorum.

KAYNAKLAR

A- Arşiv Kaynakları

A. AMD. 1/11-1; 30/66.

A. MKT. 197/31; 59/29.

A. MKT. MHM. 32/99-1; 65/82; 81/58; 348/47.

A. MKT. NZD. 245/48.

C. SH. 27/1332-1.

COA. (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi)

D. DRB. I. 24/44-1.

DH. SAİD-d. 2/360.

HAT. 1235/48038/A-2.

HH. İ. 57/43.

HR. MKT. 114/48; 308/69; 429/50-1; 538/9; 706/46-3; 849/77-2.

HR. TO. 438/65-1.

HR. TO. 442/15.

İ. DH. 315/2024; 334/21863; 545/37926; 643/44701; 643/44717; 651/45287; 731/50956; 785/63775.

İ. HR. 176/9638; 38/1768; 53/2514; 77/3743; 77/3743.

İ. MMS. 37/1538; 39/1632.

İ. MTZ. 5/152.

MB.İ. 25/169-1; 25/173-1; 25/176.

MF. MKT. 13/83.

MVL. 148/76.

ŞD. 2895/29.

TSMA.E. 1308/38; 860/4.

MAE (Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris La Courneuve)

CP Turquie, vol. 394, Vogüé à Rémusat, 4 janvier 1873, f. 16-22v.

B- Süreli Yayınlar

Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie l'Administration et de Magistrature 1893-1894, Constantinople.

- Basiret*, S. 1206, 29 Safer 1291(17 Nisan 1874).
- Basiret*, S. 20, 16 Zilkade 1286(17 Şubat 1870).
- Beyoğlu*, S. 2779, 12 Nisan 1942.
- Ceride-yi Havadis*, S. 88, 17 Rebiülahir 1258(28 Mayıs 1842).
- Courrier de Constantinople Moniteur*, C. 3, S. 101, 13 Şubat 1847.
- Courrier de Constantinople Moniteur*, C. 6, S. 272, 1 Haziran 1850.
- Die Presse*, S. 134, 15 Mayıs 1868.
- Hakâyıku'l-Vakayi*, S. 1000, 18 Ekim 1873.
- Hakâyıku'l-Vakayi*, S. 572, 25 Mayıs 1872.
- Hürriyet*, S. 45, 3 Mayıs 1869.
- Il Diavoletto Giornale Triestino Domenica*, C. XI, S. 285, 17 Ekim 1858.
- Illustirte Zeitung*, C. 48, S. 1234, 23 Şubat 1867.
- İstanbul*, S. 80, 3 Eylül 1867.
- İstanbul*, S. 82, 4 Eylül 1867.
- İstanbul*, S. 88, 9 Eylül 1867.
- İttihat*, S. 40, 11 Şubat 1293.
- Journal de Constantinople*, C. 10, S. 609, 21 Haziran 1855.
- L'Isthme de Suez*, C. 2, S. 19, 25 Mart 1857.
- Le Constitutionnel*, C. 42, S. 347, 13 Aralık 1857.
- Le Constitutionnel*, C. 57, S. 47, 16 Şubat 1872.
- Le Courrier du Bas-Rhin*, S. 305, 22 Aralık 1857.
- Le Courrier du Gard*, C. 27, S. 35, 21 Mart 1857.
- Le Messenger du Midi*, C. 11, S. 312, 12 Kasım 1858.
- Le Messenger du Midi*, C. 8. S. 45, 15 Şubat 1855.
- Le Pays*, S. 355, 21 Aralık 1857.
- Mecmua-yı Maarif*(2. Versiyon), S. 1, 22 Haziran 1876.
- Muhbir*, S. 19, 24 Şubat 1867.
- Muhbir*, S. 34, 22 Zilhicce 1283(27 Nisan 1867).
- Muhbir*, S. 38, 6 Mayıs 1867.
- Muhbir*, S. 39, 7 Mayıs 1867.
- Ost-Deutsche Post*, S. 292, 20 Aralık 1857.

- Regensburger Zeitung*, S. 193, 16 Temmuz 1853.
- Ruzname-yi Ceride-yi Havadis*, S. 34, 3 Cemaziyelahir 1277(17 Aralık 1860).
- Ruzname-yi Ceride-yi Havadis*, S. 61, 11 Receb 1277(23 Ocak 1861).
- Ruzname-yi Ceride-yi Havadis*, S. 781, 19 Recep 1284(16 Kasım 1867).
- Salname*, Defa 31, 1293(1876).
- Takvim-i Vekayi*, S. 1430, S. 25 Şaban 1288(9 Kasım 1871).
- Takvim-i Vekayi*, S. 168, 1254(m. 1838).
- Takvim-i Vekayi*, S. 190, 5 Zilkade 1255.
- Takvim-i Vekayi*, S. 191, 17 Zilkade 1255.
- Takvim-i Vekayi*, S. 192, 26 Zilkade 1255.
- Takvim-i Vekayi*, S. 194, 26 Zilhicce 1255.
- Takvim-i Vekayi*, S. 195, 11 Muharrem 1256.
- Tasvir-i Efkar*, S. 372, 25 Şevval 1282(12 Mart 1866).
- Terakki*, S. 128, 1 Mayıs 1869.
- Terakki*, S. 21, 15 Aralık 1868.
- Terakki*, S. 315, 24 Mart 1870.
- Terakki*, S. 360, 28 Mayıs 1870.
- Terakki*, S. 67, 4 Şubat 1869.
- Terakki*, S. 95, 13 Mart 1869.
- Tercüman-ı Hakikat*, S. 242, 10 Nisan 1879.
- The Boulogne Gazette*, S. 966, 30 Aralık 1857.
- The Levant Herald Daily Bulletin*, 24 Nisan 1868.
- The Levant Herald Daily Edition*, C. 3, S. 70, 20 Mayıs 1872.
- The Tablet*, C. 34, S. 37, 6 Kasım 1869.
- Vakit*, S. 192, 3 Ocak 1875.
- Vakit*, S. 433, 12 Ocak 1876.
- Vakit*, S. 867, 22 Mart 1878.
- Vakit*, S. 885, 9 Nisan 1878.
- Vakit*, S. 892, 16 Nisan 1878.
- Vakit*, S. 1170, 22 Ocak 1879.
- Yakın Tarihimiz*, C. 1, S. 4, 22 Mart 1962.

C. Tezler

ATAM, Şenay, *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Niğde 2015.

BALLI, Muhammet, *Tanzimatçı Bir Devlet Adamı: Mehmed Kabûlî Paşa (1812-1877)*, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun 2017.

BAŞLI, Şeyda, “*Ulusal Alegori*”den *İmparatorluk Eğretilemesine: Osmanlı Romanında Çok-Katmanlı Anlatı Yapısı*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

BEŞİRYAN(KOÇUNYAN), Aylin, *Hopes of Secularization in the Ottoman Empire: The Armenian National Constitution and the Newspaper, Masis, 1856-1863*, Boğaziçi University, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

CANKARA, Murat, *İmparatorluk ve Roman: Ermeni Harfli Türkçe Romanları Osmanlı/Türk Edebiyat Tarihyazımında Konumlandırmak*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

CENGİZ, Cemile, *Sultan Abdülmecid ve Hususi Doktoru Spitzer*, 29 Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü, Basılmamış Lisans Bitirme Tezi, İstanbul 2014.

DEMİRCİ, Neşe, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (1-1500), İnceleme ve Seçilmiş Metinler*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2012.

ERĞİNCİ, Erkan, *Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi*, Bilkent Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

TAPAN, Arif, *Reading Armeno-Turkish Novels Narratologically in The Context of The Nineteenth-Century Modern Ottoman Novel: Akabi Hikayesi and Bir Sefil Zevce*, The Graduate School of Humanities and Social Sciences of İstanbul Şehir University, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

TUNÇBOYACI, Selin, *Akabi Hikayesi, Boşboğaz Bir Adem ve Temaşa-i Dünya Romanları Çerçevesinde 19. yy. Osmanlı Modernleşmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2001.

TURAN, Ali, *Divân-ı Ahkâm-ı Adliye: Kuruluşu, Teşkilat ve İşleyişi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kırıkkale 2020.

TÜRKAN, Ahmet, *İstanbul'da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2011.

YILDIRIM, Mehmet, *Osmanlı Demir Çelik Sanayii'nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş (1830-1870)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.

D- Kitaplar

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, Yay. Haz.: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C. 4-5, Haz.: Yücel Demirel, İstanbul 1999.

Ahmet Mithat, *Müşahedat*, Haz.: Ezgi Arslan, Mustafa Ever, Gönül Yüksel, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018.

Akabi Hikâyesi, Sadeleştiren: Fatma Jale Gül Çoruk, Çizgi Kitabevi, Konya 2023.

AKYILDIZ, Ali, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*, Tüba, Ankara 2018.

Ali Rıza-Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli, Haz.: Fahri Çetin Derin, 1977.

ARTİNİAN, Vartan, *Ermeni Anayasasının Doğuşu 1839-1863*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2004.

AYGİL Yakup, Yakup Özkan, *Bithynia Tümlüğü İçinde Akmeşe(Armaş)*, GDK Yayınları, İstanbul 2022.

AYVAZOĞLU, Beşir, *Ataç: Prospero, Caliban'a Karşı*, Kapı Yayınları, İstanbul 2023.

BALTA, Evangelia, *Gerçi Rum İsek De, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz*, İş Bankası Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2016.

BALTA, Evangelia, *Karamanlı Yazınsal Mirasının Ocaklarında Madencilik*, Çev.: Ayşe Nihal Akbulut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

BARDAKJIAN, Kevork B., *Modern Ermeni Edebiyatı*, Aras Yayınları, İstanbul 2013.

BEYDİLLİ, Kemal, *II. Mahmut Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisenin Tanınması*, Ed.: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.

Blunşli, *Hukuk-ı Beyne'd-Düvel Kanunu, Mukaddime Kitab-ı Evvel Kitab-ı Sani*, Mütercimi Yusuf Ziya, Vakit Matbaası, 1297(1879/80).

BOUQUET, Olivier, *Sultanın Paşaları: Osmanlı Devlet Ricali Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*, Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Yayınları 2016.

Cevdet Paşa, *Tezakir 40-Tetimme*, 1312(m. 1895), Haz.: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1967.

ÇARK, Y.(Yervant Gomidas Çarkçıyan), *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler(1453-1953)*, İstanbul 1953.

ÇAVDAR, Necati, *Muhbir: Osmanlı Basınının Sivri Dili*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2017.

ÇEÇEN, Kazım, *Hüseyin Tevfik Paşa ve “Linear Algebra”*, İstanbul 1988.

ÇEVİKER, Turgut, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-1: Tanzimat ve İstibdat Dönemi*, Adam Yayınları, İstanbul 1986.

DADYAN, Saro, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011.

DERMARKAR, Salim, *Arméniens et catholiques, de l'émancipation au schisme: Une identité contrariée au temps de l'éveil des nationalités (1809-1888)*, Cerf, Paris 2022.

Emin Nihat, *Müsâmeretnâme, Gerdanlık Hikâyesi*, Hanendesi Hamparsun Ağa, Beşinci Cilt, 17 Ramazan Sene 1290(Kasım 1873).

ERDEM, Yahya, *Müteferrika'nın İzinde Kitap ve Matbuat Tarihi Yazıları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2021.

ERDEM, Yahya, *Türk Taş Baskıcılığı Başlangıç ve İlk Yıllar*, Özel Yayın, Ankara 2022.

FRAZEE, Charles A., *Katolikler ve Sultanlar*, Küre Yayınları, İstanbul 2009.

GARABEDYAN, Bedros Zeki, *Ermenice'den Türkçe'ye Mükemmel Lügat*, 1907.

HETZER, Armin, *Daçkerēn-Texte: Eine Chrestomathie aus Armenierdrucken des 19. Jahrhunderts in türkischer Sprache, Unter dem Gesichtspunkt der funktionalen Stile des Osmanischen ausgewählt und bearbeitet*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1987.

Il Mechitarista di San Lazzaro di Venezia, Livorno, 1852.

Inchiesta Giuridica Sulla Compilazione e La Pubblicazione Del Libello Intitolato Il Mechitarista di S. Lazzaro di Venezia avente per iscopo di palesare su di chi deve ricadere la responsabilita di detto libello, Dai Torchi Di San-Benedetto, Costantinopoli 1852.

KOÇUNYAN, Aylin, Sinan Kunalalp, *Paris'te Bir Padişah, İstanbul'da Bir İmparatoriçe 1867-1869*, Isis, 2019.

Memoria Diretta a Sviluppate I Motivi Delle Imputazioni Che Si Riproducono a Carico Della Congregazione Dei Monaci Armeni Mechitaristi, Venice San Lazzaro 1850.

MİLDANOĞLU, Zakarya, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, Aras Yayınları, İstanbul 2014.

NİŞANYAN Sevan, *Türkiye Yer Adları Sözlüğü*, Liberus Kitap, İstanbul 2022.

NİŞANYAN, Sevan, *Pazar Sohbetleri 1: Gemici Henri Türkiye'yi Nasıl Batırdı?*, Liberus Yayınları, İstanbul 2023.

- ÖNDER, Ali Rıza, *Kayseri Basın Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972.
- ÖZEĞE, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. 1-5, İstanbul 1971-1979.
- ÖZGÜL, M. Kayahan, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politekniki Müniş Paşa*, Dergâh Yayınları, 2014.
- PAMUKÇİYAN, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar II: Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Haz.: Osman Köker, İstanbul 2002.
- PAMUKÇİYAN, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV: Biyografileriyle Ermeniler*, Haz.: Osman Köker, İstanbul 2003.
- REDHOUSE, Sir James W., *A Turkish and English Lexicon*, 5. Edition, 1890.
- SCHÜTZ, Edmond, *Armeno-Turcica: Selected Studies*, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1998.
- STEPANYAN, Hasmik A., *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2005.
- Ş. Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul 1317(m. 1900).
- Tarih-i Napolyon*, Cild-i Evvel, {2. Baskı}, Tophane-i Amire Matbaasında Tab ve Temsil Olunmuştur, Safer 1285(Haziran 1868).
- Tarih-i Napolyon*, Cild-i Evvel, Dersaadet'te Ceridehane Matbaası'nda Tab Olunmuştur, Sene 1278(1861/1862).
- Tarih-i Napolyon*, Cild-i Sani, {Dersaadet'te Ceridehane Matbaası'nda Tab Olunmuştur, Sene 1278(1862)}.
- TÜRKAN, Ahmet, *Ermenilerin ve Doğu Hristiyanlarının Sorunları Çerçevesinde Osmanlı-Papalık İlişkileri*, Kitabevi, İstanbul 2012.
- Vartan Paşa, *Akabi Hikayesi: İlk Türkçe Roman (1851)*, Haz.: Andreas Tietze, İstanbul, Eren Yayıncılık, İstanbul 1991.
- VARTANIAN Hovsèp, *L'Histoire d'Akabi: Le Premier Roman Turc (1851)*, Préface de Johann Strauss, Çev.: Haik Der Haroutiounian, Paris 2018.
- VARTANYAN, Hovsep, *Boşboğaz Bir Âdem*, Haz.: Murat Cankara, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.
- ZEKİYAN, Boğos Levon, *Ermeniler ve Modernite*, Çev.: Altuğ Yılmaz, Aras Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2002.

E- Makaleler

- “Gazete”, *Muhbir*, S. 28, 4 Mart 1867.
- “Hovsep Pacha Vartan”, *La Patrie*, 30 Temmuz, İstanbul 1911.

“Mecmua-yı Habâise Cevab”, *Mecmua-yı Maarif*, S. 31, 21 Nisan 1868.

“Saadetlü Vartan Beyefendi Tarafından Aldığımız Mektubdur”, *İttihat*, S. 93, 16 Aralık 1876.

“Saadetlü Vartan Paşa’nın Aleyhinde Matbaaya Tebliğ Olunan Layihadır”, *Mecmua-yı Maarif*, S. 21, 8 Nisan 1868.

(Abdurrahman Adil), “İktisat Konferansı ve Ticaret Hakimleri”, *Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye*, İkinci Tertip, Cüz: 6, 1923.

(Abdurrahman Adil), “Midhat Paşa, Subhi Paşa ve Adliye Teşkilatı Hakkında İlk Münakaşa”, *Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye*, S. 17, Haziran 1924.

(Ahmet Mithat), “Bir Kadirşinaslık Örneği”, *Tercüman-ı Hakikat*, S. 244, 12 Nisan 1879.

Abonelerinizden Biri, “Varaka”, *İttihat*, S. 90, 26 Şevval 1293(13 Aralık 1876).

Ahmed Refik, “Sultan Abdülmecid Han’ın Sarayında (Doktor Şipitser’in Hatıratı)”, *TOEM*, C. 5, S. 34, 1 Teşrinievvel 1331(m.14 Ekim 1915).

AKINCI, Sırrı, “Bocalayan Kafalar”, *Cumhuriyet*, 23 Mart 1974.”

AKINCI, Sırrı, “Dr. A. Henriquez’nin Gözlemleri”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 39, S. 2, 1976.

AKYILDIZ, Ali, “Subhi Paşa, Abdülatif”, *TDVİA*, C. 37, İstanbul 2009.

ASLANIAN, Sebouh D., ““Prepared in the Language of the Hagarites”: Abbot Mkhitar’s 1727 Armeno-Turkish Grammer of Modern Western Armenian”, *Journal of the Society for Armenian Studies*, S. 25, 2016.

ASLANIAN, Sebouh David, “The "Great Schism" of 1773: Venice and the Founding of the Armenian Community of Trieste”, *Reflections of Armenian Identity in History and Historiography*, Ed.: H. Berberian, T. Daryae, UCI 2018.

ATALAY, Bülent, “Türk Ortodoksları’nın Kendi Patrikhanelerini Kurmak için Verdikleri Mücadele”, *Türk Kültürü*, S. 463, Kasım 2001.

AYDIN, Mehmet Âkif, “Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994.

AYDÜZ, Salim, “Coumbari, Aristide Kumparis”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. I, YKY, İstanbul 1999.

AYDÜZ, Salim, “Osmanlı Devleti’nde Müneccimbaşılık Müessesesi”, *Belleten*, C. 70, S. 257, Nisan 2006.

BALSOY, Gülhan, Cihangir Gündoğdu (2021) Ottoman Death Registers (Vefeyât Defterleri) And Recording Deaths In Istanbul, 1838–1839”, *Middle Eastern Studies*, C. 57, S. 2, 2021.

- BAŞARAN, Vural, Remzi Demir, “Telgrafçı Mustafa Hami Efendi’nin Telgraf Risalesi”, *Dört Öge*, S. 17, Haziran 2020.
- BERBERIAN, H.(Haig), “La Littérature Arméno-Turque”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Ed.: Louis Bazin, C. 2, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1964.
- BİRİNCİ, Ali, “İstanbul Muharriri Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey”, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, 2001.
- BUDAK, Ali, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Ermeni Basını ve Devletin Rejimi Üzerine Çarpıcı Bir Polemik”, *MSGSÜ Dergisi*, S. 1, Nisan 2010.
- BUZPINAR, Ş. Tufan, “Lübnan: Osmanlı Dönemi”, *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003.
- CANKARA, Murat, “Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik”, *Ankara Üniversitesi İlef Dergisi*, C. 2, S. 2, Kasım 2015.
- CANKARA, Murat, “Gayrimüslimler ve Batı’nın Tekniği”, *Toplumsal Tarih*, S. 306, Haziran 2019.
- CANKARA, Murat, “Mecmua-i Havadis’ten Agos’a: Ermenice Bilmeyen Ermeniler ve Basın”, *Toplumsal Tarih*, S. 301, Ocak 2019.
- CANKARA, Murat, “Reading Akabi, (Re-)Writing History: On The Questions of Currency and Interpretation of Armeno-Turkish Fiction”, *Cultural Encounters in The Turkish-Speaking Cimmunities of The Late Ottoman Empire*, Ed.: Evangelia Balta, Mehmet Ölmez, İstanbul 2014.
- CANKARA, Murat, “Rethinking Ottoman Cross-Cultural Encounters: Turks and the Armenian Alphabet”, *Middle Eastern Studies*, C. 51, S. 1, 2015.
- CANKARA, Murat, “Vatandaş, Türkçe Öğren”, *Toplumsal Tarih*, S. 298, Ekim 2018.
- ÇAĞIN, Sabahattin, “Müsameretname’ye Dair”, Emin Nihat, *Müsameretname*, Yay. Haz.: Sabahattin Çağın, Fazıl Gökçek, Özgür Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2016.
- ÇEÇEN, Kazım, “Hüseyin Tevfik Paşa”, *TDVİA*, C. 19, İstanbul 1999.
- DER MATOSSIAN, Bedross, “The Development of Armeno-Turkish (Hayatar T’rk’erēn) in the 19th Century Ottoman Empire” *Intellectual History of the Islamicate World*, C. 8, S. 1, 2020, s. 67-100.
- ERASLAN, Hülya, Doğanay Eryılmaz, “Ceride-i Havadis’in Ermeni Harfleriyle Türkçe Baskısı”, *Erciyes İletişim Dergisi*, C. 9, S. 2, Temmuz 2022.
- ERDEM, Yahya, “Haçadur Vosganyan ve Eseri: "Sultan ve Halkı"-1857”, *Müteferrika*, S. 31, 2007.
- ES, Hikmet Feridun, “Tanımadığımız Meşhurlar: Ermenice Harflerle Fakat Türkçe Yazılı Mektuplar”, *Akşam*, S. 9631, 22 Kasım 1945.

ETKER, Şeref, “Vahan Efendi(H.S. Vahanyan) ve Kimya Biliminin Temel İlkeleri/Isgızpunk Kimiagan Kidutyanyan, İstanbul, 1853”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 13. S. 2, Haziran 2012.

GHOOGASIAN, Aram, “The Problem With Hybridity: A Critique of Armeno-Turkish Studies”, *Middle Eastern Literatures*, C. 25, S. 1, 2022.

GHOOGASIAN, Aram, “What We Talk About When We Talk About Armeno-Turkish”, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, C. 9, S. 1, 2022.

HALAÇOĞLU, Yusuf, M. Âkif Aydın, “Cevdet Paşa”, *TDVİA*, C. 7, İstanbul 1993.

HARMAN, Ömer Faruk, “Konsil”, *TDVİA*, C. 26, Ankara 2002.

J. Vartan, “A. M. Le Rédacteur du Journal de Constantinople”, *Journal de Constantinople*, C. 10, S. 611, 28 Haziran 1855.

KÂMİL, Doktor Mehmet, “Tuzsuz, Az Tuzlu ve Mûtat Tuzlu Perizler”, *Anadolu Kliniği*, C. 2, S. 2, Eylül 1934.

KAR, Aykut, “Arşiv Belgeleri Işığında Rasathane-i Amire'nin Müdürü Coumbary Efendi'nin Çalışmaları”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu 19-20-21 Nisan 2018 Bildiri Kitabı*, Ed.: Ahmet Taşağıl, Aykut Kar, Ahmet Büyükaksoy v.d., İstanbul.

KILIÇDAĞI, Ohannes, “The Constitutional Truths, Hovsep Vartanian”, *Modernism: Representations of National Culture: Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770-1945: Texts and Commentaries*, Ed.: A. Ersoy, G. Maciej, V. Kechriotis. C. III/2, Central European University Press, Budapest-New York 2010.

KOÇAK, Ahmet, “Müsameretname ve Yazarı Emin Nihat Bey’e Dair Yeni Bilgiler”, *Turkish Studies*, C. 10, S. 12, 2015.

KOÇUNYAN, Aylin, “Long Live Sultan Abdülaziz, Long Live the Nation, Long Live the Constitution...”, *Constitutionalism, Legitimacy, and Power Nineteenth-Century Experiences*, Ed.: Kelly L. Grotke, Markus J. Prutsch, Oxford University Press, Oxford 2014.

KOÇUNYAN, Aylin, “Nizâmnâme-i Millet-i Ermeniyân Anayasa Mıydı?”, *Toplumsal Tarih*, S. 216, Aralık 2011.

KOPTAŞ, Rober, “Ermeni Harfli Türkçe”, Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar II: Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Haz.: Osman Köker, İstanbul 2002.

KOPTAŞ, Rober, “Ermeni Harfli Türkçe”, *Tarih ve Toplum*, C. 39, S. 230, Şubat 2003.

KÖKER, Neveser, “Inconvertible Romance: Piety, Community and The Politically Disruptive Force of Love in Akabi Hikayesi”, *Ottoman Culture and The Project of Modernity*, Ed.: Monica M. Ringer, Etienne E. Charrière, I. B. Tauris, 2020.

KUNERALP, Sinan, “Bir Osmanlı Diplomatu Kostaki Musurus Paşa 1807-1891”, *Belleken, C. 34, S. 135, 1970.*

KUT, A. Turgut, “Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları; Victor Hugo’nun Mağdûrîn Hikâyesinin Kısalmış Nüshası”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 23-28 Ekim 1985, Tebliğler, C. I, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi 1985.*

LESSERSON, Nora, “A Life of Longing and Belonging: The Ottoman Armenian American Worldview of Christopher Oscanyan (1815–95)”, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association, C. 4, S. 2, Kasım 2017.*

MIGNON Laurent, “Notes Sur L’histoire de La littérature Turque des Tanzimat (1839) à La “Révolution des Lettres” (1928)”, *Slovo, S. 50, 2019.*

MIGNON, Laurent, “Tanzimat Dönemi Romanına bir Önsöz: Vartan Paşa’nın Akabi Hikayesi”, *Hece Dergisi, S. 65-66-67, Ankara 2002.*

Murat Cankara, “Başka Bir Türkçe Mümkün Müydü?”, *Toplumsal Tarih, S. 312, Aralık 2019.*

Mustafa Nihat, “Yüz Senelik Gazeteciliğimiz”, *Ayın Tarihi, C. 15, S. 46-47, Şubat 1928.*

ÖZÖN, Mustafa Nihat, “Yüz Senelik Gazeteciliğimiz”, Yay. Haz.: Selim Sırrı Kuru, *Müteferrika, S. 3, Yaz 1994.*

PAMUKCİYAN, Kevork, “Vartan Paşa”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul 1994.*

SARIYILDIZ, Gülten, “Karantina”, *TDVİA, C. 24, İstanbul 2001.*

SARIYILDIZ, Gülten, “Sicill-i Ahvâl Defterleri”, *TDVİA, C. 37, İstanbul 2009.*

ŞİŞMANOĞLU ŞİMŞEK, Şehnaz, “Osmanlı Tefrika Çalışmalarında Göz Ardı Edilen Bir Kaynak: Karamanlıca Anadolu Gazetesi”, *Kebikeç, S. 44, 2017.*

TURAN, Ali, “Abdurrahman Âdil Eren’in (1868-1942) Hayatı, Eserleri ve Mahkeme-i Temyiz Adlı Eserinin Tahlili”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, S. 23, 2017.*

TURAN, Ali, “Türk Hukuk Tarihinden Bir Yaprak: Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası”, *Kırıkkale Hukuk Mecmuası, C.2, S. 1, Nisan 2022.*

TÜRKAN, Ahmet, “İstanbul’daki Katolik Ermeni Gruplarının Problemleri ve Papalığın Müdahaleleri (19. yy.)”, *History Studies: International Journal of History, C. 4, S. 2, Temmuz 2012.*

TÜRKAN, Ahmet, “İstanbullu Kardinal Hasun Efendi’nin Osmanlı ve Katolik Dünyasında Bıraktığı Etki”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, C. 8, S. 16, 2013.*

UENO, Masayuki, “One Script, Two Languages: Garabed Panosian and His Armeno-Turkish Newspapers in The Nineteenth-Century Ottoman Empire”, *Middle Eastern Studies*, C. 52, S. 4, Mayıs 2016.

ÜNVER, Metin, “Vilayet Nizamnamelerinin Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatına Etkileri(1864-1876)”, *Vilayet Nizamnamesinin 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, Türkiye, 6-7 Kasım 2014.

V, “Ali Suavi Efendi'ye Cevab”, *İttihat*, S. 56, 5 Ramazan 1293(24 Eylül 1876).

V(Vartan), “Keşf-i Hakayiku'l-Ahval”, *İttihat*, S. 40, 11 Şaban 1293(1 Eylül 1876).

Yaroslav Daşkeviç, “Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihî Evreleri”, Çev.: Musa Salan, *Dil Araştırmaları*, S. 32, 2023.

YILDIZ, Sıddık, “1903 Yılına Ait Jandarma Nizamnamesi Layihası ve Değerlendirmesi”, *Miras ve Değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma*, Yay. Haz.: İsmail Hakkı Demircioğlu, Ahmet Özcan, Yücel Yiğit, Berikan Yayınları, Ankara 2018.

Yunus Nadi, “Tarih Önünde Türkler ve Ermeniler”, *Cumhuriyet*, C. 15, S. 5047, 2 Haziran 1938.

ZARCON, Thierry, “Şeyh Mehmed Ataullah Dede (1842-1910) and The Mevlevîhâne of Galata: An Intellectual and Spiritual Bridge Between The East and The West”, *Saltanatın Dervişleri Dervişlerin Saltanatı İstanbul'da Mevlevîlik*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.

Ziya Şakir, “Yıldız Sarayında 33 Sene Bir Haremağasının Hatıraları”, *Tefrika* 42-43, *Son Posta*, 13-14 Kasım 1937.

F- Ermeni Harfli Türkçe(EHT) Kitap ve Süreli Yayınlar

F.1- EHT Kitaplar

Ahmed Midhat Efendi, *Filatun Bey İle Rakım Efendi*, Matba'ai Aramyan, İstanbul 1879.

Akabi Hikâyesi, Mühendis Oğlu Tabhanesinde, Kostantaniye 1851, ss. 453.

Boşboğaz Bir Adem Lafazanlık İle Husule Gelen Fenalıkların Muhtasar Risalesi, Mühendis Oğlu Tabhanesinde, Kostantaniye 1852.

Devlet H. Devletyan, *Tarihi Ermenian ve Gülistanı Şarkıye*, İstanbul 1876.

H. V., *Paris Meşvereti Yahod Mükâleme Meclisinin Yirmi Dört Kıta Mazbataları*, Fransızca Süretlerinden Lisanı Türkiye Tercüme Olunmuş Dur, Mühendisyan Hohannesin Basmahanesinde, Kostantaniye 1856.

H. Vartanyan, *Mecmuayı Kıtaatı Tevarih*, Asitane 1869/70{?}.

İş Bu Temistokle Hikâyeti Ale Meratibihi, Payitahti Beçde Sene 1812.

Jüsten Lonbar Yahod Fenalığa Götüren Yollar, ss. 632.

Katolik Meselesi, Fransızcadan Tercüme, 1873.

Kuds Şerif Rahiblerinden Sabık Isdanbol Patriki Edirneli Boğos Yebisgobosun Ğayreti ile İnşa, *Beş Dehr Ferki*, Cildi Evvel, Kuds Şerifde 1838.

Memoria Yani Venedig Miapanutyunu Ermeni Mhitarian Rahiblerinin Aleyhine Mükerreren Zuhura Gelen Şekvalerin Sebeblerini Tafsil ü Beyan İçün Roma Divanlerine Takdim Olunan Bir Resale, Lisanı Talianiden Tercüme Eyledi Bahrie Baş Tercümanı H. Vartanyan Paşa, H. Kayolun Tabhanesinde, Beyoğlu 1853.

Millet Sinatosu Canibinden Tayin Olunan Komisyon Azaları Mürüvvetlü Mehabetlü Pederlere, Asitane Sebdemper 1869, Cemiyeti İlmiye Matbaasında Tab Olunmuştur, Stanbol 1869.

Müellif Hovhannes S. Kürkcianof, *Milletini Sev Sebil Ullah*, İzmir Dedeyan Matbaasında 1862.

Mütercime Hripsime K., Topalyan, *Hikâyeyi Robenson*, Sdambol 1879.

Roma Tevarihî İcmali, Golzmit Alimin Te'lifi Üzerine Tercüme ve Bazı Haşiyeler İlavesi İle Tafsil Olunmuş Dur, Evvelki Fasl, Venedik Şehrinde 1830.

Sureti Hattı Humayun ve Fermanı Alişan, Nas Beyninde Kullanılan Türki ve Ermeni Lisanlarına Tercümesi İle Beraber, 1272 Mahı Cemazil Ahırın Evayilinde, 1856 Pedrvar 6, {1856}.

Tarihi Napoleon Bonaparte İmperatoru Ahalii Fransa, Fransız ve İngiliz Meşhur ve Müteber Müellifler Tevarihinden Bil İntihab Lisanı Türkide Te'lif İyledi Hovsep Vartanyan Ser-Tercümanı Bahrie ve Azayı Haricii Encümeni Daniş, Mühendisyan Ohannesin Tabhanesinde, Kostantaniye Cildi Evvel 1855-1856, Cildi Sani 1856-62.

Teelifi Hovsep Vartanyan, *Teleğraf Risalesi Yani Elektrik Teleğrafının Süreti Hareket ve İstimali Beyanında Muhtasar Bir Şerhname*, Mühendisyan Tabhanesinde, Asitane 1857.

Teelifi Saadetlu Mütevefa Vartan Bey, İkinci Cild, Mihran S. Kitabciyanın Mesarif u Marifetiyle Tab Olunmuş Dur, Matbaayı Boğos Kirişciyan, Asitane 1879.

Teelifi Vartan Bey, *Şark Muharebesi Hikâyesi*, Birinci Cild, Matbaayı Antuan Zeliç, Asitane 1878.

Topal Şeytan Hikâyesi, Lısaj Nam Masal Nuisin Fransızca Te'elifinden Lisa'nı Türkiye Tercüme Kılınmıştır, Cildi Evvel, Cildi Sani, H. Mühendisyanın Tabhanesinde, Asitane 1853.

F.2- EHT Süreli Yayın ve Makaleler

“Gelincikci Meriem Kadın”, *Mecmuayı Havadis*, S. 633, 27 Ocak 1866.

- “Gelincikci Meriem Kadın”, *Mecmuayı Havadis*, S. 634, 3 Şubat 1866.
- “İlan”, *Mecmaayı Havadis*, S. 12, 1(m. 13) Ekim 1853.
- “İş Bu Risaleyi Okumağë Rağbet Buyuran Zevate Hitaben Mukaddime”, *Vart Gesario(Gülzarı Kaysariye)*, S. 1, 1(m. 13) Mart 1863.
- “Mecmuanın Millete Bir Kelamı, Geçen Mecmuadan Bakiye ve Hitam”, *Mecmuayı Havadis*, S. 720, 16 Kasım 1867.
- “Mecmuayı Havadisın Desilki(Rüya)”, *Münadiyi Erciyas*, S. 22, 15(m. 27) Nisan 1860.
- “Mecmuayı Havadisın Hezeyanı”, *Münadiyi Erciyas*, S. 22, 15(m. 27) Nisan 1860.
- “Mukaddeme”, *Zohal: Ceridei Devrie*, 1(m. 13) Temmuz 1855.
- “Mukaddemei Ėazeta”, *Zvarcahos*, S. 1, 25 Ekim(m. 5 Kasım) 1856.
- “Mütevefa Hovsep Vartan Paşa”, *Tercemanı Efkâr*, S. 523, 30 Mart(m. 11 Nisan) 1879.
- “Şiir Meclisi Tehafuz Ketebelerinden Giridli İbrahim Rasim Efendinin Söylemiş Olduğı Sadrı Ali Tarihi Dir”, *Mecmaayı Havadis*, S. 2, 1(m. 13) Aralık 1852.
- “Teassüb(Tasıblık)”, *Münadiyi Erciyas*, S. 19, 1(m. 13) Mart 1860.
- “Teşekkür”, *Tercemanı Efkâr*, S. 524, 31. Mart(12 Nisan) 1879.
- “Zenaat, Bakır ve Pirinc ve Gümüş İçün Su Yaldızı Tertibi”, *Mecmaayı Havadis*, C. 1, S. 2, 1(m. 13) Aralık 1852.
- (Kevork H. Ayvazyan), *Mamul*, S. 1, 30 Ekim(m. 10 Kasım) 1876.
- Ahbarı Konstantaniye*, S. 1, 4(m. 16) Mart 1855.
- Andon Alik, “Tefrikayı Edebiye Mukaddime”, *Tercemanı Efkâr*, S. 61, 19 Eylül(m. 1 Ekim) 1877.
- Andon Sakayan, “Son Cevab”, *Tercemanı Efkâr*, S. 481, 8(m. 20) Şubat 1879.
- Aztarar Püzantyan*, S. 6, 4(m. 16) Ocak 1841.
- G. H. Panosyan, “Lisan”, *Varakayı Havadis*, 21 Mart 1864.
- H. V., “Vedayı Muharriri Mecmua”, *Mecmuayı Havadis*, S. 795, 17(m. 29) Mayıs 1869.
- H. Vartan, “Ahvalı Fransa”, *Tercemanı Efkâr*, S. 3, 11(m. 23) Temmuz 1877.
- H. Vartan, “Ermeni Milleti Mektepleri”, *Tercemanı Efkâr*, S. 332, 11(m. 23) Ağustos 1878.
- H. Vartan, “Hukuku Medeniye, Hukuku Politikiye”, *Tercemanı Efkâr*, S. 490, 19 Şubat(m. 2 Mart) 1879.
- H. Vartan, “Hülasayı Ahvalı Politikiye”, *Tercemanı Efkâr*, S. 33, 13(m. 25) Ağustos 1877.
- H. Vartan, “İslahat”, *Tercemanı Efkâr*, S. 382, 12(m. 24) Ekim 1878.

- H. Vartan, “Mezheb Serbestliyi Ayin Serbestliyi”, *Tercemanı Efkâr*, S. 103, 7(m. 19) Kasım 1877.
- H. Vartan, “Muhafazayı Hukuku Vetan”, *Tercemanı Efkâr*, S. 299, 4(m. 16) Temmuz 1878.
- H. Vartan, “Vakit Ėzetası Muharrirliğine”, *Tercemanı Efkâr*, S. 459, 12(m. 24) Ocak 1879.
- H. Vartan, “Vetan Ėayreti Vetan Muhabbeti”, *Tercemanı Efkâr*, S. 114, 19 Kasım(m. 1 Aralık) 1877.
- H. Vartan, *Tercemanı Efkâr*, S. 34, 16(m. 28) Ağustos 1877.
- H. Vartanyan, “İlan”, *Mecmaayı Havadis*, S. 1, 1(m. 13) Kasım 1852.
- Hovagem Tübendciyan, “Mecmua”, *Mecmuayı Havadis*, S. 756, 22 Ağustos 1868.
- İlaveyi Sedayı Hakiket Numero 403*, 21 Temmuz(3 Ağustos) 1873.
- Kevork Ayyvazyan, “İhtarı Mahsus”, *Mamul*, S. 181, 18(m.30) Haziran 1877.
- Mamul*, S. 159, 17(m. 29) Mayıs 1877.
- Mamul*, S. 160, 18(m. 30) Mayıs 1877.
- Mamul*, S. 161, 19(m. 31) Mayıs 1877.
- Mamul*, S. 178, 8(m. 20) Haziran 1877.
- Manzumei Efkâr*, C. 3, S. 645, 30 Nisan 1868.
- Mecmuayı Havadis*, S. 18, 23 Ocak(m. 3 Şubat) 1855.
- Mecmuayı Havadis*, S. 710, 7 Eylül 1867.
- Mecmuayı Havadis*, S. 742, 16 Mayıs 1868.
- Ruznamei Mecmuayı Havadis*, 22 Kasım 1863.
- Sedayi Hakiket*, S. 1, 4(m.16) Mart 1870.
- Sedayi Hakiket*, S. 402, 14(m. 26) Temmuz 1873.
- Sedayi Hakiket*, S. 5, 18(m. 30) Mart 1870.
- Takvimi Vekayi*, S. 1, 15 Zilkade 1255(20 Ocak 1840)
- Takvimi Vekayi*, S. 2, 25 Zilkade 1255.
- Takvimi Vekayi*, S. 3, 11 Zilhicce 1255.
- Takvimi Vekayi*, S. 4, 26 Zilhicce 1255.
- Takvimi Vekayi*, S. 5, 11 Muharrem 1255.
- Tercemanı Efkâr*, 1(m. 13) Şubat 1878.
- Tercemanı Efkâr*, S. 539, 20 Nisan(2 Mayıs) 1879.

V., “Ahvalı Fransa”, *Mamul*, S. 181, 18(m. 30) Haziran 1877.

V., “Cihanın Alel Umum Mesalihi Maliyesi Hakkında Mütalaa”, *Mamul*, 2(m. 14) Mayıs 1877.

V., “Hukukı Milel”, *Mamul*, 4(m. 16) Mayıs 1877.

Vartan, “Islahat”, *Tercemani Efkar*, S. 133, 14 Aralık 1877.

Vartan, *Tercemani Efkar*, S. 26, 5(m. 17) Ağustos 1877.

G- Ermenice

G.1- Ermenice Kitaplar

ACARYAN, Hraçya, *Hayots Teri Osmanyan Gaysrutyan Meç*, Zankag, Erivan 1999. [Հրաչյա Աճառյան, Հայոց Դերը Օսմանյան Կայսրության Մեջ, Չանգակ, Երեվան 1999.]

Ağotakirk Trahdi Tur, 2. Baskı, Beyrut 1929. [Աղոթագիրք Դրախտի Դուռ, Գ. Տպագրութիւն, Պէյրութ 1929.]

Akabii Badmutyuni, Haz.: K. H. Sdepanyan, Erivan 1953. [Ագապիի Պատմութիւնը, Խմբ.: Գ. Խ. Ստեփանեան, Երեւան 1953.]

Armaşu Tbrevankin, *25 Amyay Hopelyanin Artü, 1889-1914*, M. Hovagimyan, İstanbul 1914. [Արմաշու Դպրեվանքին, 25 Ամեայ Յոբելեանին Առթիւ, 1889-1914, Մ. Յովակիմեան, Պոլիս 1914.]

Azkayin Sahmanutrutünn u Mecmua, İstanbul, 1861. [Ազգային Սահմանադրութիւնն ու Մէմուա, Կ. Պոլիս, 1861.]

Cşmardahos Antze Mı Kruads{Hakikati Söyleyen Birisi}, *Çadakovutün Hamazkyats Ingerutyan*, İstanbul 1851. [Շմարտախօս Անձէ Մը Գրուած, Չատագովորութիւն Համազգեաց Ընկերութեան, Կոստանդնուպօլիս 1851.]

GİRAGOSYAN, A., *Hay Barperagan Mamuli Madenakidutyun (1794-1967)*, Ed.: H. Gosdigyani, H. Silvanyani, Erivan 1970. [Ա. Կիրակոսյան, Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն (1794-1967), Խմբ.: Հ. Կոստիկյան, Հ. Սիլվանյան, Երեւան 1970]

ĞUGASYAN, V. K., “Haçadur Vosganyani Hrabaragahosutyuni”, *Badma-panasiragan Hantes*, C. 15. S. 1, Nisan 1972. [Վ. Գ. Դուկասյան, “Խաչատուր Ոսկանյանի Հրապարակախոսութիւնը”, *Պատմա-քանասիրական Հանդես*, S. 1, Ապրիլ 1972.]

H. A., “Vartan Paşa (Hovsep Vartanyan)”, *Pazmaveb Haveluads*, 15 Ağustos 1901. [Յ. Ա., Վարդան Բաշա (Յովսէփ Վարդանեան), *Բազմավէպ Յաւելուած*, 15 Օգոստոս 1901.]

H. B. Z.(Hayr B. Zakaryan), “Hovsep Vartan Paşa”, *Hantes Amsorya*, S. 3, Mart 1890. [Հ. Պ. Չ{Հայր Պ. Չաքարեան}, Յովսէփ Վարդան Փաշա, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1890, թիւ 3 Մարտ 1890.]

H. Yeprem V. Boğosyan, *Allahverdiyan Kertasdanı*, Viyana 1957. [Հ. Եփրեմ Վ. Պօղոսեան, *Ալլահվերդիյան Գերդաստանը*, Վիեննա 1957.]

Haydarar Nahagarkutün Ingerutyann Hamazkyats, İttifak Millet Tesmiye olunan Kompaniyemize Beyan Name Dir, İstanbul 1846. [*Յայտարար նախակարգույթիւն ընկերութեանն Համազգեստ*, Կոստանդնուպօլս 1846.]

Hovsep Vartanyan, *Akabi (Veb)*, Haz.: K. H. Sdepanyan, Erivan 1979. [Հովսէփ Վարդանեան, *Ազասի (Վեպ)*, Խմբ.: Գ. Խ. Ստեփանյանի, Երեւան, 1979.]

Hovsep Vartanyan, *Akabi: Veb*, Haz.: K. H. Sdepanyan, Bookinist, Erivan 2022. [Հովսէփ Վարդանյան, *Ազասի: Վեպ*, Բուկինիստ, Երևան 2022]

KALEMKÂRYAN, Krikoris, *Badmutün Hay Lrakrutyan İ Sgzpane Minçev Mer Jamanagi (1794-1860)*, Viyana 1893. [Գրիգորիս Գալէմքեարեան, Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան ի Սկզբանէ Մինչև Մեր Ժամանակը (1794-1860), Վիեննա 1893.]

Mhitar Sepasdatsi {Sivaslı Mhitar}, *Turn Keraganutyan*, Venedik, 1727. [Մխիթար Սեբաստացի, *Դումն Քերականութեան*, Վենետիկ, 1727.]

SİRÜNİ, H. C., *Bolis Yev İr Teri*, Yergort Hador (1800-1900), Beirut 1969(1970). [Հ. Ճ. Սիրունի, *Պոլիս Եւ Իր Դերը*, Երկրորդ Հատոր (1800-1900), Պէրուր 1969(1970).]

Venedigu Mhitaryan Ananun Barsavakrin Tem, Venedik, S. Ğazar, 1852 [Վենետիկու Մխիթարեան Անանուն Պարսաւագրին Դէմ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1852.]

G.2- Ermenice Süreli Yayınlar ve Makaleler

“Akabyani Konseri”, *Orakir*, S. 1151, 26 Ocak(m. 7 Şubat) 1874. [“Ազապեանի Զոնսէրը”, *Օրագիր*, թիւ 1151, 26 Յունվար 1874.]

“Bğbcagi Baytumn”, *Yerkrakunt*, S. 10, 16 Mayıs 1864, Manchester. [“Պղպնակի Պայթումն”, *Երկրագունդ*, թիւ 10, 16 Մայիս 1864, Manchester.]

“Boğos Bey Vartani Orti Hankutsyal Vartan Paşayi”, *Hayrenik*, S. 91. 4 Ağustos 1918. [“Պօղոս Պէյ Վարդանի Որդի Հանգուցեալ Վարդան Փաշայի”, *Հայրենիք*, թիւ 91, 4 Օգոստոս 1918.]

“G. Bolsoy Hayerı yev İrents Badriarknerı”, 1901 *Intartzag Oratsoyts Azkayin Hivantanotsi*, İstanbul. [“Գ. Պոլսոյ Հայերը եւ Իրենց Պատրիարքները”, 1901 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի*, Կոստանդնուպօլիս.]

“Gronagan Neroğamdotyan Tas Mı”, *Masis*, S. 822, 11(m. 23) Ağustos 1867. [“Կրօնական Ներողամտութեան Դաս Մը”, *Մասիս*, թիւ 822, 11 Նոյեմբեր 1867.]

“Hay Martu Tsutsahantes”, *Hayk*, 15 Temmuz 1892, New York. [“Հայ Մարդու Յուցահանդէս”, *Հայք*, Բ. տարի, թիւ 14, 15 Յուլիս 1892, New York.]

“Hayer Vacaraganutyanyan u Cardarutyanyan Meç”, *Püzantion*, S. 1835, 18 Ekim 1902. [“Հայեր Վանահապանութեան ու Ճարտարութեան Մէջ”, *Բիւզանդիոն*, թիւ 1835, 18 Հոկտեմբեր 1902.]

“İnc G’ansni G’tarna”, *Püzantion*, S. 810, 26 Haziran 1899. [“Ինչ Կ’անցնի Կ’դառնայ”, *Բիւզանդիոն*, թիւ 810, 26 Հունիս 1899.]

“Mahakoyj”, *Arşaloy Araradyan*, S. 1116, 14(m.26) Nisan 1879. [“Մահագոյժ”, *Արշալոյս Արարատեան*, թիւ 1116, 14 Ապրիլ 1879.]

{Aram Andonyan}, “Gesnk u Midk (Kronig)”, *Luys*, S. 9, 1908, İstanbul. [{Արամ Անտոնեան}, “Կեանք ու Միտք (Գրոնիկ)”, *Լոյս*, թիւ 9, 1908, Կ. Պոլիս.]

{Püzant Keçyan}, *Püzantion*, S. 925, 9 Kasım 1899. [{Բիւզանդ Քէչեան}, *Բիւզանդիոն*, թիւ 925, 9 Նոյմ. 1899.]

1901 *Intartzag Oratsoyts Azkayin Hivantanotsi*, İstanbul. [1901 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի*, Կոստանդնուպոլիս.]

ACARYAN, Hraçya, “Hayots Teri Osm. Gaysrutyan Meç”, *Haraç*, C. 2, S. 33, 28 Mayıs 1967 [Հրաչեայ Ազառեան, “Հայոց Դերը Օսմ. Կայսրութեան Մէջ”, *Յառաջ*, Բ. տարի, թիւ 33, 28 Մայիս 1967.]

ALBOYACIYAN, Arşag, “Hovsep Vartan Paşa”, *Yeridasart Hayuhi*, S. 2, Beirut Şubat 1954. [Արշակ Ալպոյանեան, “Յովսէփ Վարդան Փաշա”, *Երիտասարդ Հայրենիք*, դիւ 2, Պէյրութ Փետրուար 1954.]

ALYANAKYAN, Yetvart, “Hovsep Vartanyani Gensakrutünü (1815-1879)”, *Jamanag*, S. 13469, 5 Temmuz 1943. [Եղուարդ Ալեանաքեան, “Յովսէփ Վարդանեանի Կենսագրութիւնը (1815-1879)”, *Ժամանակ*, թիւ 13469, 5 Յուլիս 1943.]

Arevelk, S. 4164, 18 Kasım 1899. [*Արեւիկ*, թիւ 4164, Նոյեմբեր 1899.]

Arşaloy Araradyan, S. 338, 27 Mayıs(m. 8 Haziran) 1849. [*Արշալոյս Արարատեան*, թիւ 338, 27 Մայիսի 1849.]

Arşaloy Araradyan, S. 410, 29 Şubat(m. 12 Mart) 1852. [*Արշալոյս Արարատեան*, թիւ 410, 29 Փետրվարի 1852.]

Arşaloy Araradyan, S. 411, 14(m. 26) Mart 1852. [*Արշալոյս Արարատեան*, թիւ 410, 14 Մարտի 1852.]

Arşaloy Araradyan, S. 43, 18(m. 30) Temmuz 1841. [*Արշալոյս Արարատեան*, թիւ 43,

Arşaloy Araradyan, S. 444, 19 Haziran(1 Temmuz) 1853. [*Արշալոյս Արարատեան*, թիւ 444, 19 Հոգնիսի 1853.]

Arşaloy Araradyan, S. 727, 16(m. 28) Mayıs 1864. [*Արշալոյս Արարատեան*, թիւ 727, 16 Մայիս 1864.]

ASLANYAN, V., “Mer Tivanakedneri”, *Yeridasart Hayasdan*, C. 30, S. 25, 24 Şubat 1934. [Վ. Ասլանեան, “Մեր Դիւանագէտների”, *Երիտասարդ Հայաստան*, 30-րդ, թիւ 25, 24 Փետրուար 1934.]

Azadamard, S. 77, 22 Eylül 1909. [*Ազատամարտ*, թիւ 77, 22 Սեպտեմբեր 1909.]

AZADYAN, T.{Toros}, “Hovsep Vartan Paşayi Mahvan 75 Ameagi Andesuads Truakner İr Geanken”, *Jamanag*, S. 16871, 10 Temmuz 1954; S. 16878, 17 Temmuz 1954; S. 16885, 24 Temmuz 1954. [Թ. Ազատեան{Թորոս Ազատեան}, “Յոբսէփ Վարդան Փաշայի Մահուան 75 Ամեակը Անտեսուած Դրուագներ Իր Կեանքէն”, *Ժամանակ*, թիւ 16871, 10 Յուլիս 1954; թիւ 16878, 17 Յուլիս 1954; թիւ 16885, 24 Յուլիս 1954.]

Aztarar Püzantyan, S. 1, 30 Kasım(m. 12 Aralık) 1840. [*Ազդարար Բիւզանդեան*, թիւ 1, 30 Նոյ 1840.]

B. A., “Vartan Paşa(1815-1879)”, *Gatoğige Artzakank*, 25 Mayıs 1912. [Պ. Ա, “Վարդան Փաշա (1815-1879)”, *Կաթողիկէ Արձագանգ*, 25 Մայիս 1912.]

Boğos H. Vartan, “Tzahenk Gatolig Hayots Ğalatioy Yegeğetsin”, *Jamanag*, S. 1194, 31 Ağustos 1912. [Պօղոս Յ. Վարդան, “Ծախենք Կաթօղիկ Հայոց Ղալաթիոյ Եկեղեցին”, *Ժամանակ*, թիւ 1194, 31 Օգոստոս 1912.]

Dserents, “Tğtagtsutün”, *Aravelyan Mamul*, C. 2., S. 6, Haziran 1872. [Ծերենց, “Թղթագցութիւն”, *Արեւելեան Մամուլ*, Երկրորդ տարի, թիւ 6, Յունիս 1872.]

Hayrenik, S. 15268, 15 Temmuz 1962. [*Հայրենիք*, թիւ 15268, 15 Յուլիս 1962.]

Hayrenik, S. 20411, 11 Eylül 1980. [*Հայրենիք*, թիւ 20411, 11 Սեպտեմբեր 1980.]

Hovsep Vartan, “Hay Azkin Abakan”, *Mamul*, S. 170, 30 Mayıs(m.11 Haziran) 1877. [Հովսէփ Վարդան, “Հայ Ազգին Ապագան”, *Մամուլ*, թիւ 170, 30 Մայիս 1877.]

Hovsep Vartanyan, *Sahmanatragan Cşmardutünner u Anonts Bardavorutünneri*, İstanbul 1863. [Սահմանադրական Ճշմարտութիւններ ու Անոնց Պարտաւորութիւնները, Յովսէփ Վարդանեան, Յովհաննու Միլիենտիսեան, Կոստանդնուպօլիս 1863.]

Hovsep Vartanyan, *Teleğraf Elektrik Gam Or Noyın E Elegdragan Herakir Barz yev Hamarod Patsadrutün Zanazan Elegdragan Herakrots u Anonts Kordsadsutyani*, İ Dranrani H. Mühendisyan, Gosdantnubolis 1857. [Թէլէգրաֆ Էլէգթրիկ Կամ Որ Նոյն Է Էլէկտրական Հեռագիր Պարզ եւ Համառօտ Բացատրութիւն Զանազան Էլէկտրական Հեռագրոց ու Անոնց Գործածութեանը, Աշխատասիրեաց Յովսէփ Վարդանեան, Ի Տպարանի Յ. Միլիենտիսեան, Կոստանդնուպօլիս 1857.]

Jamanag Hantes Hayrenanuer, S. 81, 29 Ocak(m. 10 Şubat) 1866. [*Ժամանակ Հանդէս Հայրենասնունէր*, թիւ 81, 29 Յունվար 1866.]

Jamanag, C. 30, S. 11534, 24 Mart 1938. [*Ժամանակ*, 30-դ, թիւ 11534, 24 Մարտ 1938.]

Jamanag, C. 30, S. 11633, 2 Temmuz 1938. [*ժամանակ*, 30-դ, թիւ 11633, 2 Հունիս 1938.]

Jamanag, C. 30, S. 11650, 19 Haziran 1938. [*ժամանակ*, 30-դ, թիւ 11650, 19 Հունիս 1938.]

Jamanag, C. 30, S. 11711, 29 Eylül 1938. [*ժամանակ*, 30-դ, թիւ 11711, 29 Սեպտեմբեր 1938.]

Jamanag, S. 1025, 19 Şubat 1912. [*ժամանակ*, թիւ 1025, 19 Փետրվար 1912.]

Jamanag, S. 1442, 30 Nisan 1913. [*ժամանակ*, թիւ 1442, 30 Ապրիլ 1913.]

Jamanag, S. 17368, 24 Ağustos 1961.

KALPAKCIYAN, V., “Boğos Bey Vartan”, *Hayrenik*, S. 94, 7 Ağustos 1918. [Վ. Գալքաթեան, “Պօղոս Պէյ Վարդան”, *Հայրենիք*, դիւ 94, 7 Օգոստոս 1918.]

Krikor Vartan, “Yeğek İ Mah Hovsep Vartan Beyi”, *Tercemanı Efkâr*, S. 532, 12(m. 24) Nisan 1879. [Գրիգոր Վարդան, “Եղեղ Ի Մահ Ծովսեփի Վարդան Պէյի”, *Թէրմէնանը Էֆքէար*, թիւ 532, 12 Ապրիլ 1879.]

Lrakir, S. 935, 30 Mart(m. 11 Nisan) 1879. [*Լրագիր*, թիւ 935, 30 Մարտ 1879.]

Masis, S. 158, 3(m. 15) Şubat 1855. [*Մասիս*, թիւ 158, 3 Փետրվար 1855.]

Masis, S. 2290, 30 Mart(m. 11 Nisan) 1879. [*Մասիս*, թիւ 2290, 30 Մարտ 1879.]

Masis, S. 282, 20 Haziran(m. 2 Temmuz) 1857. [*Մասիս*, թիւ 282, 20 Հունիս 1857.]

Masis, S. 610, 26 Ekim(m. 7 Kasım) 1863. [*Մասիս*, թիւ 610, 26 Հոկտեմբեր 1863.]

Masis, S. 724, 22 Ocak(m. 3 Şubat) 1866. [*Մասիս*, թիւ 724, 22 Հունվար 1866.]

Masis, S. 844, 13(m. 25) Nisan 1868. [*Մասիս*, թիւ 844, 13 Ապրիլ 1868.]

Masyats Ağavni, C. 3, S. 8, Ağustos 1857. [*Մասեաց Աղաւնի*, Երրորդ տարի, թիւ 8, Օգոստոս 1857.]

Masyats Ağavni, C. 4, S. 12, Aralık 1858. [*Մասեաց Աղաւնի*, Չորրորդ տարի, թիւ 12, Դեկտեմբեր 1858.]

Masyats Ağavni, C. 4, S. 4, Nisan 1858. [*Մասեաց Աղաւնի*, Չորրորդ տարի, թիւ 4, Ապրիլ 1858.]

MIRMIRYAN, H. K., “Lrakrutünü Tutkahayerun Meç 1840-1900”, *Arevelyan Mamul Yeramasya*, C. 1, S. 1, İzmir 1908. [Հ. Գ. Միմրեան, “Լրագրութունը Թուրքահայերուն Մէջ”, *Արեւելեան Մամուլ*, Հատոր Առաջին, Իզմիր 1908.]

Noyyan Ağavni, S. 60, 2(m. 14) Mayıs 1853. [*Նոյեան Աղաւնի*, թիւ 60, 2 Մայիսի 1853.]

Püragn, S. 13, 17 Mard 1899. [*Բիւրակն*, թիւ 13, 17 Մարտ 1899.]

Püzantion, S. 2002, 4 Mayıs 1903. [*Բիւզանդիոն*, դիւ 2002, 4 Մայիս 1903.]

Püzantion, S. 3090, 13 Kasım 1906. [*Բիւզանդիոն*, դիւ 3090, 13 Նոյեմբեր 1906.]

SDEPANYAN, K., “Akabii Badmutyuni” Vebi Masin”, *HSSR KA Değegakir Hasaragagan Kidutyunneri*, C. 9, S. 1, Erivan, 1951. [Գ. Ստեփանեան, “«Ագապիի Պատմութիւնը» Վէպի Մասին», *ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր Հասարակական Գիտությունների*, տարի 9, դիւ 1, Երեւան, 1951.]

SDEPANYAN, K., “Vartanyan Hovsep”, *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, C. 11, Erivan 1985. [Գ. Ստեփանեան, “Վարդանեան Հովսեփ”, *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հատոր 11, Երեւան 1985.]

Sebuh Minasyan, “Yeğerk İ Mah Vsemaşuk Vartan Beyi”, *Tercemanı Efkâr*, S. 528, 7(m. 19) Nisan 1879. [“Եղերգ Ի Մահ Վսեմաշուք Վարդան Պէյի”, *Թերեմանը Էֆքար*, թիւ 528, 7 Ապրիլ 1879.]

Sirak Samuel, “Rodostoyi Usutsç. Geankes Truakner”, *Jamanag*, S. 6956, 8 Temmuz 1929. [Սիրաք Սամուէլ, “Ռոստոյոյի Ուսուցչ. Կեանքէս Դրուագներ”, *Ժամանակ*, թիւ 6956, 8 Յուլիս 1929.]

ՏԺԴԻԿՅԱՆ, Տ., “Mi Barzapanum «Akabi»i Gabagsutyamp”, *HSSR KA Değegakir Hasaragagan Kidutyunneri*, C. 13, S. 8, Erivan 1955. [Ս. Շտիկեան, “Մի Պարզաբանում «Ագապի»ի Կապակցութեամբ», *ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր Հասարակական Գիտությունների*, տարի 13, դիւ 8, Երեւան 1955.]

ՏԺԴԻԿՅԱՆ, Տ., “Nor Barzapanumner «Akabi» Vebi Masin, *HSSR KA Değegakir Hasaragagan Kidutyunneri*, C. 14, S. 11, Erivan 1956. [Ս. Շտիկեան, “Նոր Պարզաբանումներ «Ագապի» Վէպի Մասին», *ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր Հասարակական Գիտությունների*, տարի 14, դիւ 11, Երեւան 1956.]

TANIÉLYAN, Jirayr, “Hovsep Paşa Vartanyan Aganavor Lrakroğn u Vibakiri”, *Haygazian Hayakidagan Hantes*, S. 7, Beirut 1979. [Ժիրայր Դանիէլեան, “Յովսէփ Փաշա Վարդանեան Ականաւոր Լրագրողն ու Վիպագիրը”, *Հայագիտական Հանդէս*, C. VII, Beirut, 1979.]

TANIÉLYAN, Jirayr, “Hovsep Paşa Vartanyan` Aganavor Lrakroğn u Vibakiri”, *Panasiragan Voronumner*, Beirut 1996. [Ժիրայր Դանիէլեան, “Յովսէփ Փաշա Վարդանեան` Ականաւոր Լրագրողն ու Վիպագիրը”, *Բանասիրական Որոնումներ*, Պէյրութ 1996.]

TANIÉLYAN, Jirayr, “Hovsep Paşa Vartanyan` Aganavor Lrakroğn u Vibakiri”, *Panasirutyan Paviğnerun Meç*, Erivan, 2011. [Ժիրայր Դանիէլեան, “Յովսէփ Փաշա Վարդանեան` Ականաւոր Լրագրողն ու Վիպագիրը”, Բանասիրութեան Բաիդներուն Մէջ, Երեւան 2011.]

Vartan Paşa, “İnçbes Şinuyetsav Konkordan”, *Püzantion*, S. 1938-1947, 17-27 Şubat 1903. [Վարդան Փաշա, “Ինչպէս Շինուեցաւ Բօնքօրտան”, *Բիւզանդիոն*, թիւ 1938-1947, 17-27 Փետրվար 1903.]

Vartan Paşa, “Vaninka, Badmagan İroğutün Rusagan Geanke Napoleonyan Baderazmats Jamanagen”, Çev.: J. Şiragatsi, *Püzantion*, S. 1998-2013, 29 Nisan-16 Mayıs 1903. [Վարդան Փաշա, “Պատմական Իրողութիւն Ռուսական Կեանքէ Նաբոլէոնեան Պատերազմաց Ժամանակէն”, Թարգմ. Շիրակացի, *Բիւզանդիոն*, դիւ 1998-2013, 29 Ապրիլ-16 Մայիս 1903.]

ZARTARYAN, V. K., “Hovsep Vartan Paşa 1815-1879”, *Hişadagaran 1512-1912*, İstanbul 1910. [Վ. Գ. Չարդարեան, “Հովսփ Վարդան Փաշա 1815-1879”, *Յիշատակարան 1512-1912*, Կ. Պոլիս 1910.]

I- İnternet Kaynakları

<https://arar.sci.am>

<https://assoarmeni-romalazio.blogspot.com/2012/12/ricordando-il-7-dicembre-del-1988.html#comment-form>

<https://azg.am/culture/լույս-է-տեսել-հովսեփ-վարդանյանի-ազատ/>

<https://haygirk.nla.am>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/emin-nihad-bey>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/karantina>

<https://mag.bilgi.edu.tr/tr/haber/sene-1838-olum-nedeni-nazar/>

<https://stevemorse.org/jcal/julian.html>

<https://tert.nla.am>

www.eclipse-magazine.it/cultura/teatro/recensioni-teatrali/tutte-le-notti.html

www.fiorebzaccarian.it/immagini_grandi/lakme.html

www.muteferriqa.com

www.nayiri.com

www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/

www.youtube.com/watch?v=6w0osL0pfP4&lc=Ugwwq3kHtFnGQofv9KqB4AaABAq

EKLER

Ek-1: “Mütevefa Hovsep Vartan Paşa”, *Tercemanı Efkâr*, S. 523, 30 Mart(m. 11 Nisan) 1879, s. 1.

MÜTEVEFA HOVSEP VARTAN PAŞA

Mütevefayı müşarileyh miladın 1813 senesinde panihadei cihan olub, 66 yaşında olduğu halde, terki dağdağayı alem etmiş dir:

Henüz 10 yaşında iken tedrisi ulum u fünun zımnında validesi mütevefiye meşhure Gelincikci Maryam kadın tarafından Viannaya gönderilib, orada Mhitaryan tarikati Mektebine teslim idilmiş, ve bir müddet orada tedrisi ulumu fünun itdikden soğra, Dersaadete avdet itmiş dir:

Bir müddet, Hasköy millet mektebinde ve Hovhannes Bey Barutcu başı Dadyan familyası hanesinde hocalık itmekden ve bu müddet zarfında, bildiyi lisanleri bir eyice talim itdikden soğra, evvela Dolma bağçe fişenkhanesinde istihdam olunarak, muahharen, Karantinahane tercümanlığında ve badehu dahi 22 yaşında Tersaneyi amire terceme odasına nakli memuriyet itmiş dir, ve pey der pey binbaşı ve kaymakam ve miralay ve livalık rutbelerine ve Bahriye baş tercemanlığı mesnedine nayıl olmuş dur:

Yirmi beş sene müddet orada hizmet itdikden sonra, Sultan Abd ül Aziz Han hazretlerinin ibtidayı saltanatlarında, merhumu müşarileyh Vartan paşanın infisali vuku bularak, beş sene kadar köşenişini uzlet oldukdan sonra, Şurayı devlet ve Divanı ahkâmın ibtidayı teşkillerinde, rütbeyi askeriyesinin, rütbeyi mülkiyeye tebdiliyle, divanı ahkâmı adliyenin evvela mahkemeyi temyizi cezaiyesine ve saniyen nizamiyesine ve muahharen mehkemeyi istinafiyesine aza tayin buyrulub, merhum Sadrazam Aali paşanın vefatına kadar icrayi memuriyet itmiş dir:

Übhetlü devletlü Mahmud Nedim paşa hazretlerinin ibtidayı sadaretinde, evvela o esnade teşkil buyrulmuş olan Nafia Meclisine ve muahharan dahi, Islahat komisionu alisine aza nasb u tayin buyrulmuş, ve bir müddet dahi meclisi mezkürede bulundukdan sonra, yine hasbelkader infisali vuku bulub, mazulin muvazzafa sınıfına idhal edilerek, iyaneyi harbiye ve Bulgaristan komisionlarına memur idilmiş dir:

Mütevefayı müşarunileyhin hıdematı sadıkesi taadat olunmak icab itse, sahifeler dolar: Kırım muharebesinde, dairei bahriyede bulunduğu müddetde iyfa iylediyi hüsnü hıdmet yalnız matbuu bulunduğu devleti Osmaniye tarafından deyil, düeli muazzamayı Evropa canibinden dahi takdir olunarak, Fransa, ve Avstria ve İtalia devletlerinden nişanlar ile taltif olunmuş dur:

Divanı Ahkâmı Adliyede bulunduğu zaman, usulu muhakeme üzerine tanzim ve takdim etmiş olduğu müteaddid layihalar, devlete bırakılan asarı nafiadan add olunmakda dır:

Islahat Komisionı alisinde tanzim ve tertibine say etmiş olduğu vilayet ve zabtiye nizamnamesi ile sayir kavaniyn ve nizamat, hala Babı Ali evrakı miyanında mevcut olub, her biri bir zatı akil ve müdebbir eseri olduğu müstağnii tarîf dir:

Hele milleti uğruna itdiyi fedakârlık ise, hiç bir vech ile mukabele kabul ider nisbetde deyil dir: Envarı mearif ve terbiyenin millete ziapaşı kemalet olmasına HOVSEP VARTAN PAŞA ziyadesiyle ğayret itmiş olub, neşrine başlamış ve on yedi sene devam itmiş olduğu **Mecmuayı Havadis** ğazetasında, ammenin hayret ve teaccübini celb idecek müteaaddid bendler ve hakklı hakklı mütalealer ve itirazler derc ve beyan iderek, on yedi sene millete pek çok hıżmet itmekle beraber, zamanı bile, millete yine hığmet olmak üzere müteaaddid kitablar teelif ve tercemesiyle meşğul oldukdan başka, asarından en muteberi olan Napoleon Tarihi'nin bir büyük kısmını dahi meydanı intişare koymuş dır ki, şu teelifin bulduğu rağbet, şahadete ihtiyac göstermez:

Bu son defaki intisalinde ise, meksur kalbine, ve mahzun haline, bir medar teselli bulamayıb, zamanı ikbalini devlete ve millete feda itfiyi misillu, zamanı idbarını dahi yine o uğura feda itmek azmi milletperanesine düşerek, ve bunu ise **Tercemanı Efkâr** ğazetesını aleti müstakil ittihaz iderek, devletin bulunduğu hali mufassal surette tafsîl itdikden başka, hasbel sadakat tedabiri lazımeyle irae ile, vukuatı kabl el vuku öyle bir mahirane suretde nakşe müktedir olmuş dur ki, bad el vuku mütalaa idenlerini hayretde brakmış dır: Millete ise menafii ulumu mearifi etrafıyla tefhim etmiş ve asarı kadimiyesiyle millete defa bir hocayı akil ve alim olmuş dur:

Hayıf ki, böyle bir hazinei kemaleti ecel elimizden koparıb götürdü: Milletin her bir kısmı ve bu aksamın her ferdi ne kadar acı göz yaşlar dökse, seza dır:

Mütevefai müşarileyhin cenazesi dünki ğün Kadı köyündeki hanesinden Beyoğlunda S. Yerrortutün kilisesi'ne nakl olunarak, bu ğün saat dörtde alayı vala ile mezkûr kiliseden S. Asduadsadsin kilisesine ve oradan dahi Feri köyü kabristanına götürölüb defn idilmiş dir: İşbu cenaze alayında Erzurum Arkebiogobosu Melkiseteg kerabaydsar ve Nerşabuh kerabaydsar, ve her millet müteberan ve ehalisinden hayli izdiham bulunduğu gibi, mütevefanın memuriyni mülkiyeden bulunduğu cihetle Altıncı dayire tarafından kavaslar ve çavuşlar ve Beyoğlu mutasarrıflığı tarafından dahi zabtiyeler bulundurulmuş, ve cenaze Yerrortutün kilisesinden Asduadsadsin kilisesine nakl olduğu esnade Badriarkagan pohanort Azaryan Arkebisgobos tarafından istikbal olunmuş dur:

Cenabı Hakk, ve feyyazı mutlak hazretleri merhumu müşarinileyhin umum familyasına tesliyet ve kendisini de merhameti Rabbaniyesine mazhar buyursun: Amin:

Ek-2: (Ahmet Mithat), “Bir Kadirşinaslık Örneği”, *Tercüman-ı Hakikat*, S: 244, 12 Nisan 1879, s. 2.

BİR KADİRŞINASLIK ESERİ

Vartan Paşa'nın vefatını ol babbaki teessüfümüzle evvelki nüshamıza yazmıştık.

Müteveffa-yı mumaiylehin şu son vakitlerinde ahvâl-i maliyesi bir derecede idi ki eğer yalnız kendi kuvve-i nakdiyesine kalsa idi cenazesini bir arabaya tahmîl ile göndermek ancak mümkün olabilir idi.

Halbuki dün Beyoğlu'nda saat dört buçuk sularında müteveffa-yı mumaiylehin caddeyi doldurmuş olan cenaze alayının İstanbulca birinci derecede kibara mahsus denilebilecek bir sûret-i fevkalâdede tertib olunduğu görüldü. En önde bir mikdar zabtiye ve ondan sonra Altıncı Daire komiserleri gidip bâdehû kilise heyeti büyük elbise-i rûhûniyelerine hâmil oldukları halde nağmesaz ederler. Gerek kilise heyetinin ve gerek tabut etrafında giden en yakın dostların ellerinde gayet zîkıymet büyük balmumları bulunub tabut püsküllerini dahî cemaatin en muteberânı tutmakda idiler. Cenazenin arkasında şübhesiz iki bin beş yüzden üç bine kadar dost ve ehıbbası müteveffa-yı mumaiylehi şu karargâh-ı ebedi seyahatinde bi'l-teşyî son vazife-i hulûs ve muhabbeti dahî îfa etmekde idiler. En arkada ise cenaze nakline mahsus olan arabaların en müzeyyenlerinden bir tanesi boş olarak gitmekde idi. Hâsılı yukarıda dediğimiz gibi cemaatin en muteberi hakkında ne ayin icra olunur ise Vartan Bey hakkında dahi diriğ edilmiştir.

Bu alay bu debdebe müteveffa-yı mumaiylehe cemaat-i mensubesi tarafından yapılmıştır. Fakat dikkat edilecek şey şudur ki cemaat müteveffaya hizmeti bir sadaka-yı nâ-beca olarak ifa etmiştir. Vartan Paşa hürmet-i mezkûreye istihkak kesb eylemiş nevâdirden olduğu cihetle cemaat-i mensubesi dahi kadirşinaslığının eseri olarak bu hürmeti göstermiştir.

Müteveffa-yı mumaiyleh yetmiş yaşına kadar yaşamış bir pîr-i kâmil olup ömrünün tahsil zamanından sonra yirmi seneden ziyadesini Bahriye Tercümanlığı ve dokuz senesini Dîvan-ı Ahkâm azalığında ve bir mikdarını Meclis-i Islahat'ta geçirip Kırım Muharebesi esnasında pek nazik ve mühim hizmetlerde eser-i hizmet ve rû'yet gösterdiği için peyderpey mirlivâlık rütbesine kadar ihrâz eylemiş ve bâdehû rütbesi mülkiyeye tahvil olunmuş idi.

Devlet-i metbuasının pek çok iltifatlarına nâil olarak ikinci rütbeden bir kıta Mecidî nişan-ı zîşanına kesb-i istihkâk eylediği gibi yedi Avrupa devletlerinin nişanlarını da hâmil olmuş ve Fransa'ya gittiği zaman İmparator Napolyon'un huzuruna kabul olunarak gerek müşâruniylehin ve gerek İmparatorluk zamanında vükelâ ve zâdegânından büyük iltifatlar görmüştür.

Tercüme-i halinden şu muhtasar fıkracıkta Vartan Bey'in ahvâl-i resmiyesini haber vermiş olduk addeyle isek müteveffanın bir de ahvâl-i gayr-i resmiyesine atf-ı

nazar eylemek lazım gelir ki şu resmiyet ve gayr-i resmiyetin ehemmiyetleri ikisi de birbirinden aşağı kalmayacağı kıymet-sencân erbâb-ı irfâna hafî değildir.

Vartan Bey üç dört lisana “aşına” değil üç dört lisanda eli kalem tutan bir zat idi. Tahsili en mükemmel bir tahsil olmakdan kat-ı nazar malını yalnız kendisi için kazananlara mukayyes olmamak üzere ilmi dahi yalnız kendisi için tahsil edenlerden değil idi. Devletine hizmet için mevki-i resmîye gelmiş olduğu gibi milletine dahî hizmet için eline kalem almıştı. Osmanlı lisanı ve Ermeni hurufu üzerine yazdığı kitaplar kırk cilde bâliğ olur. Muvazeneye şâyândır ki kırk cilt kitabı okumak bile bayağı bir iş olduğu halde yazmak işi ondan daha âlî bir işdir. Yalnız bu da değil Vartan Bey Mecmua-yı Havadis gazetesini on yedi sene mütemadiyen kendi namına yazıp çıkarmıştır. Bu on yedi sene dediğimiz müddet ol müddettir ki evâilinde on beş yaşında yani okuduğunu zihninde muhakemeye muktedir olup bir sinn-i iz’ân-ı temyiz bulunanlar o müddet zarfında otuz iki yaşında birer babayiğit olarak zihinleri dahî Vartan Bey’in asâr-ı kalemiyesiyle perveriş bulmuş olur. Eğer şu yolda yani gazete sahifesindeki hizmet-i kalemiyesi dahi hesaba katılacak olur ise Vartan Bey milletine bir kütüphane bırakmış demek olur.

Bir aralık gazetemizin selefi olan İttihad’a dahî bendler gönderir idi. En sonra ise Terceman-ı Efkâr gazetesinin başmuharrirliğini kendisine imrar-ı evkat-ı medarı ittihaz eylemiş olduğu halde o hizmetde vefat eylemiştir.

İşte dün Beyoğlu’nda Ermeni Katolik Cemaati’nin en mükemmel bir alay ile defn eyledikleri vücut bu zâtın naaşıdır ki iki bin beş yüzden üç bine kadar tahmin eylediğimiz ehibba-yı mevcûdesinin kâffesi terbiye-i zihniyelerince elbette Vartan Bey’in birkaç satırından dahi olsun bir delâlet görmüş olacaklarından hepsi kendisinin min-cihetin evlâd-ı zihniyesi add olunabilir.

Doğrusu şu dört günlük dünyada milletine böyle hizmetini beğendirerek kemâl-i muvaffâkiyetle ömrünü imrar etmek elbette büyük bir şeref add olunur. Bu halde Vartan Bey’in naaş-ı maddisi Beyoğlu Mezarlığına defnedilmiş ise vücut-ı manevîsi dahi milletin zihnine ve yâd-ı ebedisine defn eylemiş olur. Yahud daha meşru bir tabir olmak üzere Vartan Bey maddeten vefat ederek Beyoğlu Mezarlığı’na defnedilmiş ise de manen milletin yâdında o günden itibaren hayat-ı ebediye ile yaşamağa başlamış demektir.

Ek-3: *Topal Şeytan Hikâyesi*, Cildi Evvel, 1853, s. 1-21.

{1}

TOPAL ŞEYTAN
HİKÂYESİ

LİSAJ
NAM MASAL NUISİN
FRANSIZCA TE'ELİFİNDEN
LİSA'NI TÜRKİYE
TERCÜME KILINMIŞDIR

CİLDİ EVVEL

ASİTANE
H. MÜHENDİSYANIN TABHANESİNDE

-1853-

{2}{3}

İHTA'RI MÜTERCİM

ESGİ zeman alimlerinden biri, ğalıba Atınada olmalı, bir ğün bir mütebera'nı millet meclisinde, memleketin en cesim ve en menfaatlu maslahatlerine dayır, Membere çabuk nutk ve vaz itmekde iken, ihtima'l dır havalar lodos ve ğünler de ağostos olduğundan, erbabı meclisin basireti bağlanarak, üzerlerine bir uyuşukluk basıb, alim vaz vermekde olsun, bunlar da nefes boruları ile tiz ve pes ahengsiz hırlama demini tutarak uykuya daldıkda, mumayileyh abese sárfı lisan itdiyini fehm idüb, cemietin hamakatını bir takrib yüzlerine vurmak için bir tedbir düşünüb, derakab lakırdısını deyişdirerek şu masalı söyler: Yaz mevsiminde gündüz sıcağında, Atınadan Metara [4] şehrine gitmek üzre herifin biri bir merkeb kiralar, esnayı rahde güneşin herareti kendini yakıb kavurub, helak mertebesine getirdikde (o vakıtlar ğalıba şemsie de olmadığından) merkebin kölgesinde sürücünün hıfz olduğunu görüb` ha'. isaabet deyerek hemen merkebden kendini atıb, kölgesinde yürümeye başlarsada, sürücü ben sana merkebi kiraya verdim ise, kölgesini de vermedim iddaasında, ve kiracı dahi merkebi tutan kölgesini de vermedim iddaasında, ve kiracı dahi merkebi tutan kölgesini de tutmuş olur davasında, maraza irileşib birbirine çatışmaya başladılar deyi, alim sesini yükseltdikde, atinalılar defı ğafletı hab (uyku) ile hepsi bir ağızdan kahkahayı kopardıkları gibi, alim lisanı deyişdirib, a'ferin atinalılar. size memleketinize ve hakkınıza hayırlı cesim ve elzem meselelere dayır nasihat ve nutk itdiyim vakıt derin uykuya [5] giriftar olursunuz, ve latifeye girişib bir masal söylediyim halde, basiretiniz açılıb, ve başınızı kaldırıp ğülmeye başlarsınız deyi tekdir iderek anleri mahcub itdiyi misillu, bu yeni alim(1) dahi zemanede ekseri vaz ve nasihatın nihayeti uykuya karar verdiyini, ve bu maalde olan envayi kitabların dahi artıye eşya makamında tavan aralarına kaldırılıb ğüvelere yem olduğunu ve hiç olmazsa uyku hasıl idecek mualice deyi hekim reçetelerine girdiyini gördükde, gerek bu Topal Şeytan hikâyesini, ve gerek Jil Blas, ve Alfaraş, ve sayır emsalleri olan meselleri teelif iderek, bu latife süretini ele almış ve eylence tarikiyle cahilleri terbiye ve islah itmeye mürad iylemiş dir: İmdi bunca müteber kitabları ber taraf iderek, bunu tercümeden müradı acizanemiz dahi, hem ahşamları ekarte ve pefa ve huist takımı bizzarur teknil olmayan gecelerde halkı tehidest brakmamak, ve hem de eylence tarikiyle ahvalı aleme dayır kısseden hisse çıkarmağa bir vesile olmakdan ibaret ise de, taş atarken imana dokunmamak üzre Topal Şeytanı pek de serbest söyletmeyib, hasmi olduğu melakelere harfendazlık itdiyi mahalleri şöyle bir kapalıdan geçi verdik: Çünkü malüm dür ki, burası Paris deyil, Sbanya hiç. hatda şeytan kovalamak üzre sokaklarda eli deynekli haylıca melake dolaşıb, dört gözle böyle bir şey aramakda olduklarından, Topal Şeytan o halde birine çatsa, ya birinin eline düşse, mazallahu taala şeytan meytan diynemeyib a'nı vahidde hurdühaş ve müzmahal ideceklerine [7] şübhe yok dur: Ama tercümanlar da ötede lonca idüb, bu adam da esnafdan olacak, isayı musa tercüme itmiş, ğalat ve noksan yazmış deyi beyihalin bizi yolsuz idecekler, bunu da rana bilirim, fakat melakelerin hışmından sakınmağa daha ziade teysiri muhakkak ve

kuvvetlü delillerimiz olduğundan, göçmüşlere rahmet olsun, şimdiki ve bundan böyle gelecek tercümanların kâffesinden bu babde afvımızı niaz iderek, ellerinden cerimesiz kurtulmayı daha ziade memul ideriz:

H..V...

(1) Kitabı yazanın ismi fransızca *Lısaj* dır ki alim demek dir:

{8}{9}

TOPAL ŞEYTAN

HİKÂYESİ

BİRİNCİ FASIL

Şeytanların hangi cinsinden dir bu Topal Şeytan, ve Don Gleobos Leandro Zambullo Peres(1) ne minasibetle anın ile muhavereye girişebilmiş olduğu:

HOGDEMPER ayın gecelerinin birinde, mamur ve meşhur Madrid(2) şehri üzerine koyu karanlık basmış, her kes hanelerine çekilerek sokaklar zendostlara kalmış, biçareler mah[10]bubelerinin pençireleri önünde yesir yasır olarak, kimi sururu kalbini, kimi de infa'alı derunini gönagön güfteler ile ağnatmağa çalışdıkları vakıtlar gelmiş, yani kitara sesleri kıskanc kocaları ve vesveseli pederleri dōşeklerinde bihuzur itmeye başlamış ve saatlar yarı geceyi vurmaya yaklaşmışıdı, haçan ki Akala mektebi şayirdlerinden, Don Gleobas Leandro Zambullo Peres muhabbet kapusundan sokulub girmeye cesaret itdiyi hanenin tavan içi bacasından alel acele dışarı fırlayıb kaçmaya başladı, niçin ki arkasından üç dörd dal kılıc hassas musallat olub anı ya katl itmek, ya da basdıkları dış ehli ile o gece nikâh itmek isterlerdi:

(1) Sbanya kişizadelerinin daima beş on ismi olur, ve bir adamın ne kadar kibar ve büyük familyadan olduğu isminin çokluğundan ağnaşılır:

(2) Sbanya devletinin payitahtı` büyük bir şehir dir:

Kendisi her ne kadar yalnız ise de, üzerine hücum iden düşmenlerine gayet merdlikle karşı gelib çatışmada, kılıcı elinden fırlamamış olsa' asla [11] kaçacak niyeti yoğudu, bu dal kılıclar çatıdan çatıya arkasından kovalayıb, nihayet şiddetı karanlıktan ziade musallat olamadılar. ve kendisi uzakdan bir aralıktan ışıık gibi bir şey sezerek, böyle muhataralı bir halde kendine maşalayı selamet görünüb, der akab döndü ve o tarafa doğru seyirtmeye başladı, ve bin defa aşağı düşüb hurdühaş olmak tehlikesinden kurtularak, ışığın çıktığı mahale kadar geldi, ve bir tavan arası olduğunu ağnadıkda, hemen kendini bacadan içeri atdı:

Tavan içinde kimseyi bulmadığından, ve ortalığın hali dahi kendine bir acayib göründüyünden kemalı dikkatla etrafını süzüb gözden geçirmeye başladı: Tavandan aşağı bir pirinc kandil asılmış, bir sufra üzerinde karmakarış kitablar ve kâhadlar saçılmış, orta[12]da bir kürre, bir tarafında dürlü pergeller, bir tarafında boy boy şişeler, mühendis alatları yığılmış. bunları gördükde, sihirbaz(büyücü) bir müneccimin iş odası olmalı dır deyî tahmin etdi:

İmdi bahtının kendine yaver olmasıyla kurtulduğu muhataranın cesametini, ve geceyi orda mı geçirse eyi olur, yohsa başka bir tertib mi tutsa deyü düşünceye daldığı esnade, yanından bir uzunca o'f sedası işidildi, ancak bu sesi zihninin perişanietinden hasıl olma korku hayalatı ve yahod bir gece ivğası yerine koyarak, hacet itmeyib yine düşüncesine daldığı halde ikinci defa yine bir o'f sesi işidildikde, artık sahih bir şey olduğuna şübhesi kalmayıb her ne kadar kovuşda kimse görünemeyorsada, —bu hangi şeytan dır— deyî bağırdı ise, acal acayib bir sesle —ben im [13] Sinyor Zambullo ben im, altı aydan beri şu ağzı kapalı şişelerin birinde tıkanmış kalmışım. bu evin sahibi bir alim müneccim dir ki meşhur sihirbaz olub zenaatının kuvvetiyle bunca vakıtdan beri beni bu dar yere mahbus itmiş dir—:

Bu memulden haric vukuatden Gleobas gerei gibi pirelenib —öyle ise sen de bir ci'n misin— dedi ise,

—Ben bir şeytanım dedi ses. fakat ne inayet oldu ki geldin buraya. zira beni yesirlikden kurtarırsan sen kurtaracaksın. cehennemın en işgüzar ve en ele avuca sığmaz şeytanı iken, burada boş boş durmakden eriyib gideyorum. aman sen bilirsın Sinyor Talebe(1):

(1) Talebe mekteb şayırdi demek dir. bu hikâyede Şeytan ile Talebenin pek çok süal cevabı olacağından, her defasında Şeytan dedi Talebe dedi deyî tekerrür ile kulaklara sıkıntı vermemek için süal ve cevap başlarında talebe yerine T. ve şeytan yerine Ş. harfları vaz olunacak dır:

[14]

Zambullo bir cevabdan ep eyice bozuldu ise de, tabiatı cesaretli ve behadır olduğundan kendini toplayıp kuvveti kalble dedi şeytana:

—Sinyor şeytan, akranlarının içinde senin rütben ne' dir. söyle bana. şeytanların kibarı' mısın yohsa alçak soyundan mı sın:

Ş—Pek müteber bir şeytan ım. ve iki dünyada dahi şöhetim cümleden ziade dir:

T—Sakin Satayel dedikleri şeytan sen o' lmayasın:

Ş—Hayır. o Satayel boşboğazların şeytanı dır:

T—Urie'l misin acab:

Ş—Adam sende —dedi çarçabık cin, —o mağazacıların, terzilerin, kasabaların, ekmekcilerin ve sayır hırsız esnafların sahib şeytanı dır:

T— Korkarım Peeğzepuğ olmalısın:

Ş—Adam beni' mi zevkleniyorsun sen de, Peeğzepuğ klavuz [15] hatunların ve zendost ağaların şeytanı dır.

T—Acayib, ben onu beyninizde pek büyük hatırı sayılır bir şeytan zann iderdim:

Ş—Lakırdısı olmaz, sen bizim cehennemnin ne olduğundan halin haberin yok bir ademe benzeyorsun:

T—Öyle ise, Leviatan, Pelpekor, Asdarod, bunlardan biri' de mi deyilsin:

Ş—Ama'n o üçü ama'n, bunlar bizim meşveret takımındandırılar: Kibarların meclislerine girerler, ortalığı kızıştırırlar, taraf taraf bölerler, hükümete karşı zorbalıklar çıkarırlar, ve ceng maşalalarını bunlar yakar. bunlar ilk adını verdin şeytanlar gibi zevzek takımından deyil dirler.

T—Ya Flajel tesmie olunan şeytanın işi ne' dir öyle ise.

Ş—O telbislerin ve müzevirlerin şeytanıdır. çavuşları ve mehkeme kâtiblerini o kollar: [16] Müzevirlere tezviratı o öyredir, avukatları avlayıp` hakimlerin gözüne perde çeken de o dur: Eyer beni de sorarsan, benim meşgulietim büsbütün başka dır, ben halk beyninde kahkahaya alınacak nikâhlar tertib iderim, mesela aksakallı kocayı, sabie kızlar ile, ağaları beslemeler ile, cehezsiz kızları aşkdan başka sermayesi olmayan delikanlılar ile evlendiririm. dünyada israfı, sefahatı, hovardalığı, kumarı, kimyayı icad iden ben im: At, araba yarışını, horayı, muzikayı, meydan düyünlerini, ve fransanın her dürlü modalarını icad iden ben im, hasılı bir lakırdı, adım Azmode, ve lakabım Topal şeytan dır:

Şehvet şeytanı dahi ben im ve daha itibarlısını ister isen esgilerde Kübidon tabir olunan Perii aşk dahi ben im, şairler bana bu güzel ismi verib ressamler dahi beni gayet dil[17]ber yazarlar: Şu mahbusdan kurtarırsan beni, hünerimi de çabıcak gösteririm sana:

T—Sinyor Azmode, sen de bilmelisin öyle ise ki ne vakıtdan beri ben de sana kulluk edeyorum, ancak senin mahbus olduğun şişe elbet sihrli (büyülü) bir şişe olmalı dır, ne kadar çalışsam, anın tapasını açmak yahod anı kırmak elbetde muhal kabilinden olacak dır. anın için seni mahbusdan çıkarmanın yolunu bir dürlü bulamıyorum. ve bu yolda kul ezad itmeye alışık olamayacağım da sana malüm olabilir. ve söz beynimizde kalsın senin gibi bir fitne fesad şeytan bunu bir kalıba dökememiş ise, benim gibi sefil bir insan evladı na'sıl bunu başa çıkarabilir:

Ş—İnsana bu hükümet verilmiş dir, işinde tıkanıb mahbus olduğum şişe adeta bir sırça ve kırılğan pukal dır, eline alıb yere çarpdığın gibi **[18]** pukal kırılır ben de adam kıyafetinde içinden çıkar sana görünürüm:

T—Öyle ise bu benim memul itdiyim kadar çetin şey deyilmiş. belli et bakalım ha'ngı şişede sin, zira bu kadar pukal kalabalığının içinden hangısında olduğunu da ben kesdiremem:

Ş—Pençire tarafında dördüncü pukal dır. ve her ne kadar tapasında sihrbaz möhürü var ise de o da obirleri gibi kırılır bir pu'kal dır:

T—El verir ağnadım artık. müradını icra itmeye de hazır ım. ancak sadece bir küçüg ilişiyim var ki, acaba seni kurtardıktan soğra belaye be'n mi uğrayacağım derim:

Ş—Sana hiç bir bela gelmedikten maada, şükraniet için edeceyim mükâfatdan dahi pek aşırı hoşnud olacaksın: Dünyade ne bilmek ister isen cümlesini sana bildiririm, dün**[19]** yade ne doneyorsa sana gösteririm, insanların her kusurlarını sana beyan iderim, hasılı senin muhafız(bahaban) şeytanın olurum. hatda esgi zemanda gelen Sograd feylesofdan firasetli olduğumdan, seni bu meşhur alimden ziade arif iderim: Nihayet hayr ve şerr her bir hallerimle kâffeten sana teslim olub iki cihetle dahi senin işine yarar olurum. hatda sana daha bir makbul olmak için şimdiden vad iderim ki bu geceden hazırım Dona Tomazaden senin intikamını almaya, o hayinden ki seni bir azevvel evinde basdırdıb zor ile kendini sana aldirtmak için, o dört nefer dal kılıc habisleri hanesinde saklamışdı—:

Zambullo delikanlı olmak hasebiyle şeytanın başlıca bu son tahüdinden ziadesiyle memnun olub, Dona Tomazaden çar çabık intikam alabilmek için derakab cinin tıkanmış olduğu **[20]** şişei alıb, ve gözüne hiç bir şey görünmeyerek hız ile yere çarpdı, şişe anide bin parça olub, tahtanın üzerine bir siyah su akdı ki yavaş yavaş buğulanıb düman kesildi, ve düman dahi birden bire dağılıb, şaşırılmış kalmış olan Talebenin gözüne bir endaze iki urub boyunda, ve iki koltuk deyneğine dayanmış, mantolu bir adam kisveti göründü. bu ufak ve topal mahlukun ayakları kiçi ayağı, lehcesi uzun, çenyesi sivri, rengi sarı ile siyah karışık, burnu yassı, ve gözleri gayet ufak olub körükle üflenmiş ateş gibi parlamakta idi. ağzı gayet iri olub kızılca bıyıkları iki terafdan çengel gibi asılmış, ve dudakları dahi bir acayib sürette iri ve sarkık idiler: Bu dilber aşk perisinin başında bir de bir kırmızı tül den sarılı terpoş olub üzerinde bir demed tauz kuşu tü**[21]**yü sokulmuş idi: Boynunda sarı perkalden ve dürlü gerdanlık ve küpe resmleri yazmış bir enlice boyun bağısı var ıdı: Altdan beyaz atlaz olarak bir kıssa

entari giymişdi. ve kuşağı dahi kar gibi beyaz ve enli tirşeden olub, üzeri tılsım alametleri ile dolu idi: Bu entarinin üzerinde dahi zenne kullanacağı bir takım göysü açık fısdan busaosu kalıbları, ve *şarplar* ve kadrileli prostelalar, ve biri birinden zarif ve tohaf biçimli zenne şabğaları yazılmışıdı: Ancak üstden giydiyi keزالık beyaz atlaz mantoya bakarak bunlar hiç bir şey deyildi. bu mantonun üzerinde çin mürekebi ile yazılı hadsız hisabsız resimler varıdı. ancak kalemi öyle ince ve resimleri öyle icralıyıdı ki şeytan işi olduğı bir bakışda annaşılırdı:

{...}

Ek-4: Tarihi Napoleon Bonaparte, Cildi Evvel, 1855, s. Ʋ-Ɔ.

{ƚ}

TARİHİ
NAPOLEON
BONAPARTE

İMPERATORU AHALİİ FRANSA FRANSIZ VE İNGİLİZ MEŞHUR VE MUTEBER
MÜELLİFLER TEVARİHİNDEN BİL İNTİHAB LİSANI TÜRKİDE TE'LİF EYLEDİ
HOVSEP VARTANYAN SER-TERCÜMANI BAHRİYE VE AZAYI HARİCİİ
ENCÜMENİ DANİŞ

CİLDİ EVVEL

KOSTANTANIYE
MÜHENDİSYAN OHANNESİN TABHANESİNDE
-1855-

{6}

İLAN

İş bu tarihte bazen ve bil icab, Arebi, Farisi ve Elsineyi sayire ibarat ve elfazı dahi istimal olunmuş olduğundan, her mahalde bunların şerh ü tefsirini silki tarihte tekerrür itdirmeyerek bilenleri tasdi ve ta'cizden vekayesine, ve bilmeyenlerin dahi suhuletine mucib olmak için fakat hitamı tarihte Elifbe tertibi üzre cümlesine birden muhtasar bir luğat risalesi, ve zaruri ül vuku bazı basma sehviatı fihristi dahi ilave olunacağı şimdiden beyan ve ifade kılınır:

{2}

EHLİ MEARİFE MUHTASAR BİR KELAM

GEÇEN dehrin sonlarında, Fransa cümhuriyeti, bir furtunayı dehşet ferma misali, ufuku ihtilalden zuhura gelib, şiddet ü zarbı ile binlerce senelerden berü asası kaviye üzerinde müesses olan asarı mevzuei hükümeti, ve tac ü taht, ve mezheb, ve nizamı carieyi mülkieyi temellerinden sarsıb, tar ü mar ve perişan itdiyi, ve bu rüzgârı şuriş ile, giruhi nas dahi manendı derya kabarıb, ğazabı intikamle köpürmüş insan dalğaları, önlerine gelen sedd ü mumanaatı devirib, taşmağa başladığı halde, Ak deniz kayalarından, alametı semavie misali bir zatı celalet sıfat ufuku ikbalden nagehan runumayı zuhur olub, ve cennahı kevkebi baht ü haşmeti evcı alaye kadar vasl olub cihanın çeşmi dıkkatını üzerine davet birle, bir eyam hayire sazı şuuru amme oldukdan, ve pesimande olan ihtilalı Fransaya bir semtı sarihi teveccüh beyan itdikden soğra, evcı aladen sukut ile, ufuku idbarden bahrı Okianusun bir başka kayasından ğurub idüb, pertevendazı asümanı ikbal olan asarı şavkı şerefi, henüz nazare güzarı tamaşayıânı cihan olarak, gelecek zamanlara kadar alevı şan ü nami vasl olacak dır:

Napoleon dur, bu alametı semavie: Pederlerimiz bu zatı celilsıfatın devrı eğrebinde yaşayıb, vukuatı mütehayirelerini bizzat görmüş ve işitmişler dir:

Bu pertev, bu celalet, bizlere idbar bulutları, ve vakıt mesafeleri arasından geçib gelmiş ise de, tacüb ve hayreti atalarımızın hiss itdiyinden noksan olamaz: Hatda gök yüzünde dizili bunca münevver ve muazzam cisimleri dahi kuvvei basirei insaniye, meyer ki uzakda olduklarından tekmilen ihate idebilmiştir: Ve bu ecsamı münireyi felekieyi dahi yedı kudretı subhaniye kubbeyi asümane toz gibi serpmiş iken, bunlardan ayrılib fevk el ade bir kuyruklu yıldız zuhurinde, çeşmi cihane hedef olub, ğazab ve lutfu rahmaniyeeye bir alametı zahire add olunduğu misillu, dünyayı manevide dahi bin

milion nu[2]fusdan mimtaz olan bir zatı fehmet sıfatın zuhuri, elbetde hikmeti iradeti ilahieden olmak delaleti ile, nazarı dikkati ammeye şayân ve sezavar olmalıdır:

Çünkü evayilde Cenabı perverdigârı cihan Taala hazretleri müradatı ilahiesini, gerek bizzat, ve gerek dahi melayikeyi keram ve peygamberanı muazzam vaseteleri ile bizlere tebliğ ve tebşir buyururlarmış: Ancak şimdilerde vukuatı cihan, yani, ceng ve ceddal, sulh ve asayiş, ateş ve mevt, kıtlık ve zelzele, berekât ve ferağat, cebbar ve fatih, bunlar dır Bari Taalanın lutfu ğazabını bizlere beyan iden lisanı Hakk, imdi beni insane bu dersi ibret nûmayı ahvalı alemden ihbaratı semaviye makamında istifade itmek kadar enfe ve elzem bir şey olamaz:

Bu kabilden olarak asrımızda mahza Napoleon devri, vekayii acayibe ve hadısı ğayrı mütadeyi müştemel olarak zuhura gelib, sıyt ü nami damanı ahr üzzemane kadar vasl olacak bu devrı eğrebin vukuatı mütahayireleri elseyi müteneviede kaleme alınarak binlerce bin tarih kitablari tab u neşr olunduğu halde, bizler hala selefden halefe rivayetle istima idüb, vukuatı acayibeyi mezkûre ekseria tebeddül ve teğayyuru hiyetle ğüşimize vasl olagelmiş dir: Bu tarihi hikmetnümade vacib ül itina ve şayânı dikkat iki cihet mevcut dur, birisi vukuatı acayibe ve ğayrı mütade ciheti, yaniya akl, meharet, şecaet ve hüner, baht ü kadere tevafük itdiyi halde hasıl olan semerei müteaccübe, büyük büyük cengler, emsali nameşhud fituhatlar, alaylar, ziynetler, gönagön tebeddülât, bazı devletlerin inkırazı, bazılarının yeniden zuhura gelmesi, el hasıl bir tek adamın bütün Yevropa hartasını bir oyun tahtası gibi pişgâhına alıb, ve hükümdaran tacları ile satranc taşları makamında oynayıb, beyendiyi şekilde dizib bozduğu, ve bütün fasılları kazandıktan soğra bir zarda kâffeı mamelekini kayb itdiyi, el hasıl biri birini müteakıb ikbal ve idbar, fituhat ve mağlubiet, sefalet ve servet, cenk ve asayiş, surur ve matem, fazilet ve kabahat ard arda bu birinci cihetle runumayı zuhur olarak, izhanı ammeyi hayrete düçar ider: [E]

İkinci cihet, bu mertebe mücessem deyil ise de, Napoleon tarihinin asıl ruhu ve şayânı mütalaa kıtası mahza bu olmak gerek dir, baht, ikbal, ve tesadife hamıl olan vukuatı acayibenin, ya müradatı İlâhiye, ve ya dahi min el yezel subutkarar olan **sebeb** ve **eserin** biri birine merbutieti ahkâmından terettüb itdiyi mücerred bunda müşahede olunur, ve vakaa hiç bir zaman ve hiç bir vakıtda, sebeb ve eser böyle bitteselsül bir biri ittisalinde görülmeyib, hiç bir devrde böyle, akıldan muhasenat, ve hamakatdan mazarrat, şecaetden zafer ve fituhat, ve namerdlikden mağlubiet ve hazimet, ittifakdan kuvvet, ve şikakden zaaf ve perişaniyet, nizamdan muvaffakiet ve fitretten mahlutiet, ve el hasıl külli hata ve kabihatdan bela ve cefa ve külli sevab ü faziletten sefa ü saadet hiç bir vakıt ve hiç bir ande manzarayı cihande bu mertebe süratle biri birine mütakıben güzaran iderek rubi mesküni bu vechile malamalı veleh ve hayret idemeyüb, İmperator, Kırıl, Prens, Papa, Piskopos, Esnaf ve Ahedı nas, cümlesine mucibi ibret ve badii nasihat olacak vukuatı adide ve acayibe bu kadar az vakıtda ve böyle aşıkâr süretde zuhura gelememiş dir: Ve madam ki hadısı cihan, cenabı perverdigârı alem Taala hazretlerinin lutfu ğazabını bizlere ifade ider lisanı Hakk dır dedik, bunca vukuatı ğayrı

mütadeye alet ve mihver olan bu zatı hayretnüma hangi ufuku hikmeti ilahiyeden tulu itmiş dir acab: Lu'tf mudur, ğaza'b mıdır...:

Hey va'h, Kahraman ölmüş, ve türbesi kapuları ruzu mahşere kadar açılmaz, ve insan şeriatının hükmü dahi darı bakaya vasl olmayıb, ölenlere divanı Hakk huzurunda hükm olunur, emvat hakkında tecvizi suyi zikr itmek reva olmayıb nam ü eserleri mubarek dir: Napoleonda hata mı var. ne hacet, havayı paki asumande olan ecsamı felekiyeden, cihane şa'saa bahşı nur olan afitab ve kamer, ve seyyareler dahi, siahi lekeden ari deyiller dir:

Bir terafdan kahramanı medh ü sena idenler, akl ü faziletini eflake çıkarıb, diger terafdan zemm ve fasl idenler dahi noksan ü kabihatlarını i'zam iderek girdabı tezlilate tenzil iderler: Ancak alel umum ecillei [Q] zevatın liaket ve ehlietleri babında, ahlafl ve akabın rey ve hükmü gendü ahd ü zamanleri halkının rey ve hükmünden ziade ala ve efzel olagelmiş dir. bizler mahza hakkaniyete dahi şahadet iderek. Napoleon, familya ve vetanına ziynet ve şeref, askere hamiyetlü bir serasker, ahaliye kudretlü bir imperator, mülke kanuni, ehli irfan ve senaate hami ve müyyin, zayıf ve natüvanlere mülca penah, ve alel amme kabihata ceza ve fazilete mükâfat piri oldu deyebiliriz: Bu kadar sıfatı memduhe, bir zatı, nadir ül emsal, ve fayikül akran itmeye kifayet itme'z mi: Diyneyelim kendi hakkında kendi şahadetini:

“Fıtrat girdabını kapayıb, heyulayı teşaviş ü ihtilalı tenkih iyledim, cümhuriyeti tathir idüb, milletlerin kadrini terfi itdim, ve krallara kuvvet verdim: Her bir islahata teşvikatı diriğ itmeyib, her bir fazilet ve liakate mükâfat göstererek şan ve şeref dayresini tavsı iyledim:...

“Bana azv olunan kabihatlardan ha'ngısıdır, tebriyeyi zimmet kabul itmeyen: Niyetim fena'mıydı deyecekler, hükümetimin hengâmında vaki olan ihdasatı hayriye buna kifayet idecek mertebede cevap verebilir: Cebba'r mıydı deyecekler, bulunduğum devrde hükümeti müstakileden başka kuvvet cari olamayacağı müsbet dir: Serbestiete mani' mi oldum deyecekler, sefahet, fitret, ve teseyyüb serbestiyet kapusu eşiginde dayıma hazır ıdılar: İfrat mertebede cengâve'r miydin deyecekler, sebebiyeti dayıma haricden geldiği müdellel dir: Cihangirli'k mi istedim deyecekler, bu tarike dahi vukuat seli, ve düşmenlerimin hareketi beni sürüyüb götürmekde oldular: Nihayet hırsı şan ü şerefimde'n mi şikâyet idecekler, a'h, bu meylan, bu tabiat, bulundu bende ve ziadesi ile bulundu, ancak en ala ve en pesend olacak mertebede, mesela kuvvet hükümetine akl hükümetini ğalebe itdirmek, insana lutfu ilahi olan kuvvei medrikenin temamiyle ve serbestce icrası, bu idi hırsı şan ü şerefim, ihtimaldir bu hırsın daha ziade” olmamasına gün olub teessüf idilecek dir:

İş bu kitabın annında, NAPOLEON, namı namii celili [R] altında, müellifin ismi hakirini erbabı dikkat görüb ve fehm idüb, işte hadd ü bezaesini tecavuz itmiş bir şahsı bi fitur deyerek, muhakkaken bizlerden şikâyet ve divanı nakd temyize bizleri davet itmeye selahiyetleri de olacak dır:

Vakaa kitabetin balayı şerefesinde olan böyle bir tarihi celile el uzatmak bizler gibi cahil ü nadane külli töhmet ve aynı hamakat gibi dir, hatta, kablel bedaye kuvvei nakdiyei medrikemizi bir eyice vezn ile az teenni ve tereddüd dahi ızhar olunmadı: Lakin hiyni sebavetimizden derunu halisanemizde merküz olan, hubbu millet her ihtiraze ğalib gelerek, dahili dayresinde müftehir, ve ismi ile müşerref olduğum Milletime vacibeyi zimmeti mefheretim olan şükranıyeti eda itmek üzre, cüzyi bir hizmetinde bulunmak niyeti hayriye itizarı ile, mütecasir olunabilmiş dir: İmdi murad ve maksedimiz, ne bir kitab te'lif iderek vukuf ve malumat satmak, ve ne de ismimize bir şöhet davet itmek olub, illa Pederlerimizden bizzat görüb ve işitib mütehayir oldukları, şu Napoleon devrinin vukuatı acayıbe ve ğayrı mütadelerini, Yevropanın en meşhur ve müteber heması müellifleri kitaplarından mütalaa iderek, bir meclisi söhbetde, ehli havese güya şifahen nakl ü hikâye ider makamında bir te'lifi meydana çıkarmaktan ibaret dir:

Bizden soğra gelen ehli vukuf ve malumat, şübhesiz şayânı pesend ve istihsanı amme olacak nice nice tevarih kitabları, kaleme alarak, millete hizmeti celile ibrazına muvaffak olacaklardır. bizler şimdiden bunlara vacibeyi teşekkürü iyfa idüb, te'lifatımızı kıraate rağbet buyuranlardan dahi, niyeti halisanemize rahmet kusur ve hatayamıza çeşmi müsamehe ile nazar, ve afvı rahimanelerine mazhar buyurmaları hasseten niaz ve rica olunur:

Hitamı kelimamızda bir başka ihtiraz da hatıra gelir. her ne suretde ise de, böyle bir tevarih te'lifine lisanı maderzadımız olan ibarei Ermenian müraccah deyil miyidi diyenler de bulunacak dır: Bunlara acizane cevabımız, Ermeni ve Türki, her hangi lisande olur ise olsun, böyle bir tarihin mütalaaı ile kesbı istifade itmek, bu iki lisandan birinin layıkı ile tahsiline mühtac bir [♣] keyfietdir: Hatda Milletimizde Ermeni **krapar** lisanına aşna olanların adedi ğayet mahdud olub **aşharhapar** lisanı dahi henüz bir kanun ve kayidei umumiye tahtında olmadığından bu lisande kitab te'lif itmek her satırda **krapardan** luğetce müracaat itmeye mühtac olduğundan böyle **aşharhapar** lisanında yazılan te'lifatı da ağnamak yine **krapar** lisanı tahsili tekellüfüne mühtac olacağı şöyle dursun, bu iki lisande dahi mesaii mesbuke ve makbuleleri cihetiyle bizlere rehnuma olan Venedik Mhitaryanları tarikatı mühteremesi rahibleri lisanı letafetresanı Ermeniande bir Napoleon tarihi kaleme alarak elan tahtneşiyi ikbal olan haşmetlü Kudretlü Fransa İmparatoru üçüncü NAPOLEON cenablerine takdim idüb, Parisde devlet tabhanesinde müzeyyen suretde basma olunduğu mesmuimiz olduğundan, bundan böyle lisanı Ermeniande Napoleon tarihi kaleme almak kendi hakkımızda abese işğal add olunduktan maada, teşebbüs olunsada dahi, öyle zevatı mearif sıfatın kalemi mahsulu ile hiç bir vechile kıyasa gelemeyeceyi şübheden müstağni dir, ve ikincisi milleti Ermeniande, lisanı Türkiye oldukca vakıf olub ibarei Ermeniane aşna olmayanlar, lisanı Ermeniane vakıf olarak ibareyi Türkiyeye aşna olmayanlardan ziade olduklarından ekserietin hatrına riayeten bu te'lifimizde dahi lisanı Türki bil icab tercih olunmuştur:

İşte bu dur cüzyice bir cahd ü ğayret mahsul ve semeresi olarak, Hamii Valaşanım olan Milletime, acizane takdime cesaret iyledigim bergüzar: Niçe niçe sıfatı merğube ile muttasıf olan, her dem ali cenab, her an mekadır şinas, dayima hünerperver ve ezkadim muarîf nevaz bir Milletı memduhe, uğruna dermande olan bir hakir müellif yadigârını, ademı kabul ile, hiç mahzun ide’r mi....:

[۞۞]

Napoleon tarihi, vekayii azime, ve hadisatı ğayrı mü’tadeyi müştemil vukuat dereyası gibi olub, basarı basiretle dahi, bir nigâhde dayrei vasiesinin tasavvuru emri ğayri mümkün olduğundan, bil cümle derya ve araziye cesime hürderesm harite vasetası ile keşf ve mesahe olunduğu misillü, bu tarihi cihannümanın dahi bir dayrei mahdudedede minekari bir tasviri sağiri, kabl el bedaye şu vechile resm ve nakş olunur:

AHALİYİ Fransa İmperatoru NANPOLEON BONAPARTE, tarihi İsanın 1769 senesi, mahı ağostosun 15 inde Korsika adasının Ayaççio şehrinde dünyaya gelib, 1821 mahı mayisin beşinde, elli iki yaşında olarak Sent-Elena adasında vefat itmiş dir:

Napoleon, Korsika adası kişizadelerinden Karlo Bonapartenin ve zevcesi Letisia Romalınının ikinci evladı olub büyük ve müteber, fakat fukara bir familyadan neşat itmiş dir:

1779 da Kont Malskônün himayeti ile Fransada Brien mektebine duhul idüb ve oradan dahi 1784 senesinde, Paris harbiye mektebine nakl olunub. 1785 de bir topçu bölüğüne mülazimi sani nasb kılınarak mektebı mezburden huruc iyledi: 1790, ve 1792 de, iki defa vetanı olan Korsika adasına azimet idüb, ol esnade İngilize terafdar olan ceneral Paoli marifeti ile, son sefasında Korsikadan nefi olundu. ve haylica vakıt validesi ve kızkardaşları ile kemali zaruretle Marsilia beldesinde aram ve ikamet iyledi: Nihayetinde topçu alayına dahil olarak, kral terafdarı olan Marsilialılar üzerine atış itdiği için 1793 de yüz başı rütbesini tahsil iyledi: O sene, Tulon muhaseresinde topçu bin başısı olub, bu memleketin İngilizlerden alınmasına pek büyük bir muaveneti olduğundan, kendisine Liva ceneralı payesi verilip, 1794 de, İtalia ordusu topcularına baş komandan nasb olundu:

Lakin Konvansion meclisi azalarından, Rikor tarafından hafi bir memuriyetle Cenova tarafına gönderilmiş olduğundan, hakkında şübhe oldu, ve Parise celb ve tevkif olunub, badehu ruhsat verildi ise de silki askeriden ihrac olunup. defterden kaydı terkiyn oldu:

Ol esnade maaş ve geçineceyi olmadığından, memaliki Osmaniyeeye geçib top talimine bir nizam vermek muradında iken, müsü Pontekulan kendisini şurayı askeriyeeye dahil iyledi: 1795 vandemier 13 de yani tışriyni evvel 5 inde, ahalii Paris Konvansion meclisi hükümeti aleyhine karşı zorba kalkmış olduğundan, Bonapartenin ikbalı atiyesi bu günden başlamış oldu:

Bonaparte Paris askeri komandanı Barras marifetiyle ikinci komandan intihab olunub, yevmı mezkürde Sen Roş kilisası pişgâhında zorbaları top ile kırıp ahaliden bin iki yüz nüfus telef ve hükümeti ibka iyledi. ve mükâfat olmak üzere kendisine ferik ceneralı rütbesi verildi: Ertesi sene ceneral Vikont Boharneden dul kalan Josefin ile evlenib, İtalya ordusuna baş komandan ve serasker nasb olundu: İtalia ordusu düşmandan bozulmuş ve perişan, akce ve levazimatı noksan iken. bir sene zarfında karşısına çıkan ve beheri kendinden kuvvetli olan beş ordu düşmen askerini vurub münhezim ve müzmehil iyledi, birincisi Sardenia ordusu ki Mondovide bozuldu, diger dördü Avstria orduları, yani, mareşal Boliö komandasında olan, Kayiro, Montenotte. Millezimo, Dego, ve Lodi köprüsünde, ve mareşal Vürmsen komandasında olan, Kastilione. Roveredo. ve Bassanoda, ve mareşal Alvinç Komandasında olan, Arkoli. Rivoli, ve Mantovada (ki Vürmsen elinden alındı), ve nihayet Prinçipe Karlo komandasında olan ordu ki, Alemanyada ve Viena yollarında bozulub Löbene kadar kovalandı: [♣♣]

Sardenia kralı, Papa. ve Parma. Modena, ve Toskana dukaları, niaz ve minnetle müsalehe ahdnameleri imzalamaya mecbur oldular: Avstria imperatoru dahi ol vechile müsaleheye talib oldu, ve Löben mükâlemesinden soğra, Kampofornio ahdnamesi ile, Bonapartenin esnayı rahde sahib olduğu Venedik memalikine bedel Filemengde olan Avstria memalikini. ve Reno nehrin sol tarafında olan eyaleti, ve bütün Lmobaridiayı imperatoru müşaraleyh Fransaya terk itmeye mecbur oldu: 1797 de bu Lombardia eyalatından ve sayıreden Çizalpin cümhuri teşkil kılındı:

Bu vechile mütehayir olacak mertebede zuhura gelen fütuhâtı, ahali firansanın bu genç cenerale olan teveccühü ve şân ü şerefe olan meylanı ve sayir hükümet havesi ile olan bazı muamelatından naşı, o vaktin cümhur hükümetinde bulunan müdirler, Bonaparte hakkında vesveseye giriftar olub, Fransadan uzağa atmaya çalışdılar: Ve ibtida, kendisini bahren İngilterraya gönderilecek askere serdar nasb idüb. badehu kendi talebi üzere Mısır seferine serasker tayyin olundu:

Bonapartenin Mısırı olmakdan müradı, orayı feth itdikten soğra o terafran emin olub ve Fransadan hayli nüfus nakl iderek. oradan Hindisdana geçib İngiliz üzerine hücum itmek için ayağına bir yer itmek idi. 1798 de Tulondan Mısıra azimet idüb, yolda muarefe sabıka delaleti ile Malta gibi metin ve alınmaz bir kaleyi harb itmeyerek zabt iyledi: Badehu memaliki Mısıriyeye çıkıb, İsgenderiye aldı, ve Kölemen beylerinden Murad beyin ordusunu Ahramlar (piramid) pişgahında tar ü mar idüb Medineyi Mısırı (el kahire) zabt eyledi: Ve İngiliz amiralı Nelsin Abahurda Fransız donanmasını yakdğı esnada kendisi, ve kaymakamları olan Dize, ve Kleber cenerallar marifetiyle eyalatı Mısıriyeyi kamilen zabt iyledi, badehu bu memalikin umuru mülkiyesine nizam verib, Mısırdaki bir Darülfunun ihdas iyledi ki azaları Mısırın tevarih ve ahvalı atikesi üzerine pek çok malûmat hasıl itdiler:

Ancak Ak deniz, İngiliz donanmasından hali olmadığından kendisine Fransadan yardım gelemeyerek muhataradan salim olamadı, bu cümle Bereşşamı dahi zabt ve

Mısıra ilave itmek mürad idüb. 1799 da, El Ariş. Gaza, ve Yafayı zabt iyledi, ve beyhude yerde Akkayı muhasere idüb, askeri ac ve vebadan kırılmakda olduğundan zabt idemedi: Abahura döndükde orada mazhar olduğu zafer dahi bir şeye müfid olamadı, badehu orduyu ceneral Klebere bırakıb Fransaya avdet iyledi, ve mucize nevinden olarak esnayı rahde. İngiliz kursanlarının elinden kurtulub, karantina dahi beklemecek 1799 un sonlarında kafilden Parise muvaselet iyledi:

Bu esnade hükümeti cümhuriye müdirleri itibar ve nufuzdan düşmüş, ve Fransa ahalisi teraf teraf olub bir muktedir reisleri yoğunu:

Bonaparte en kuvvetlü terafa mihver gibi olub, biraderi Lüsüen, ve Sieyes, ve ceneral Lıklerk naman zevatın muaveneti ile müdiran hükümetini, 18 Brümer nami ile meşhur olan, 1799 teşriyni saninin 5 inci günü fesh idüb. kendisi on sene için Fransaya baş Konsül (hakim) oldu, Kanbaseres, ve Lıbrön, keزالık konsül payesi ile kendisine refik ve muavin oldular:

Kendisi der akab İtalia ordusu komandanlığını ele alıb, 1800 de Alp dağlarını imrar iyledi, ve Marengoda vaki olan büyük fituhatından soğra kayımmakamları olan diger ceneraller dahi İtalianın her terafında düşmene galebe idüb. ceneral Moro dahi Reno nehri kenarında Hohenlide nam mahalde zaferyab oldu, badehu 1801 de Lünevil ahdnamesi ile Avstrialılar, ve 1802 de Amiens ahdnamesi ile İngilizler ile barış idüb, cümhuriyetin ikinci seferi dahi bu vechile hitam buldu:

Bonaparte bu sulh vaktını hayıra istimal idüb. dahiliye nizamâtı ile meşğul oldu, terafdarların aksı amelini meks idüb, Vande eyalatını barışdırdı, nefi olan ve kaçanları Fransaya celb iyledi, Kiliseleri açdırdı, Papa ile müceddeden bir ittifakname tanzim iyledi, kaffei nezaretlere nizam verdi, ve Fransa bankasını ihdas iyledi, ve istikrazı mülkiye kitabını küşad idüb emniet hasıl iyledi, ve (Kod, Kodişe, yahod) mecmuayı kavaniyn kitabını tekmiil itdirdi: Bunlar ile beraber ol esnade kendi zatına olan her nevi fesadın def ü izalesine müktedir oldu: *Maşin Enfernal* tabir olunan aleti narieden kurtulub, hatda [٩٩]bu fesadlar vesilesi ile bir kat daha galebeyi nufuz iyledi: 1802 de Senato meclisi kendisine kaydı hayat şartı ile baş Konsulluk vermiş olduğundan 1804 de yine meclisi mezbur ve ahali Fransa imperator ünvanı ile kendisini müşerref iylediker, ve o sene kanunu evvel ikisinde, Romadan mahsusca gelen yedinci Bios Papa yedi ile yağlanıb takdis olundu ve Napoleon ismi ile İmperator tacını iksa iyledi: Bir sene soğra, İtaliadaki Çizalpin cümhurunu kraliete tahvil idüb, Milanda dahi İtalia kralı tacını iksa iyledi:

Bu cümle 1803 den berü İngiliz devleti tekrar husumete mubaşeret itmiş olduğundan. Avstria, Rusia, ve Napoli devletleri dahi 1805 de Fransaya ilanı harb iylediler: İngiliz amiralı Nelsın. Trafalgar nam mahalde Fransız ve Sbanyol müttefik donanmalarını yakıb harab iylediyinden, Napoleon dereceyi ifratde mahzun oldu: Lakin karada mukabelesinde bulunub. ard arda bir takım büyük fitühatlara mazhar oldu, ve İvlm ve Viena beldelerine sahib olarak. Avstria ve Rusialıları 1805 de külliye müzmehil iyledi, ve bu sefer dahi mücibi şân ü şeref olacak Prezburg ahdnamesi ile

hitam buldu: Bu muahedede 1798 den 1801 e kadar Avstriaya terk olunan Venedig memaliki, İtalia kralietine mülk oldu, ve Vürtemberg ve Baviera krallıkları ihdas olunub, Napoleonun müttefiklerine ita kılındı, ve Berg nam gran dukalık ihdas olunub, eniştesi Mürata ita olundu. 1806 da Napoli kralı dördüncü Ferdinandonun elinden memaliki alınıb Napoleonun büyük karındaşı Josefe verildi. ve yalnız Sicilia adası Ferdinandoya bırağıldı. Napoleonun küçük karındaşı Lui (şimdiki üçüncü Napoleon İmparatorun pederi) Filemenge kral nasb olundu:

Reno ittihadı dahi ol esnade zuhur idüb, Alemanyadan on dört hükümet bu ittihadı dahil oldular, Alemanyı imparatorluğu lağv oldu, ve Napoleon Hami (himayet idici) ünvanı ile bu ittihade hitamı hayatına kadar Reis tanıldı: Napoleon bunları düşmen hücuminden muhafazaye mütaahid olub, bunlar dahi Napoleonun cenglerine asker ve akce vermeye mukavil bulundular: Gerek bu yeni ittihadın teşkili, gerek Hanovra eyaletinin 1803 de İngilizden alınarak Fransız askerinden istila olunması gerek İngilizin nakden verdiyi imdadiyesi, ve gerek Rusialıların gönagön vadleri ile Prusia kralı teşvik olunub, ibtida baki kalan Alaman hükümetlerinden bir başka ittihad tertib olunarak badehu Napoleona karşı silaha davrandılar:

1806, ve 1807 de vaki iki seferle bu dördüncü kıyama dahi Napoleon teskin iyledi: İlk sefer Alamenyada, ve Yena ve Aversted fituhatları ile, ve ikinci sefer Lehde, ve Aylav (eylo) ve Friedland naman kanlı fütuhatlar ile meşhur oldular: Napoleon ile Rusia imperatoru Aleksandro beyninde imzalanan Tilsit ahdnamesi ile bu sefer dahi hitam bulup, ve Prusia memalikinin nısfı elinden alınıb, Vestefalia kralieti namı ile Napoleonun en küçük biraderi Jeroma verildi. (ki hala sağ ve hayatda dır). Saksonya dukalığı krallığa terfi olunub Prusia kıtasında olan Leh ülkâsı dahi Varçavia gran dukalığı ismi ile Saksonia kralına verildi: Bu Tilsit ahdnamesinde mukarrer olan gizli mukavele ile Rusialıların Finlandia eyaletini zabt itmesine ve Fransızların Sbianıyı zayb itmesine terafeynden bil mukabele müsaade olundu, ki manada, İngiliz ve Osmanlı memakinden maada bütün Evropayı Rusia ve Fransız beyninde taksim etmek demek idi: Kezalik Napoleon İngilizin ticaretini külliye mahv etmek memuli ile bütün Yevropaya İngiliz gemisi yanaşdırmamak üzere 1806 da alel umum bir **berriye muhaseresi** taamim itmiş olduğundan, Rusia imperatoru Aleksandro, buna dahi muvafakat gösterib, gizliden muavenet vad iyledi:

Napoleon bu ahddname üzerine 1806 da, derakab Toskanayı, ve 1807 de Portegizi askerle istila iyledi: Filemengden Flessing beldesi alınıb Fransa memalikine dahil oldu:

Bu esnade Napoleon evladdan evlade intikal etmek üzere bir yeni esalet icad eyledi, 1808 mart 17 de Fransa encümeni danışını ihdas iyledi. Mücibi istiğrab olacak Fontenblo muahedesinden soğra ceneral Mürat seksen bin askerle Sbianıya duhul iyledi, orada fesadlar zuhurine mücib olarak kral familyası Bayona çekilmeye mecbur oldular: Dördüncü Karlo ile evladları biri birine düşüb, Napoleonu kendilerine hakim intihab iylediler, Napoleon bunların mücibi hecalet olacak münazaalarını, ve bir biri ile

çatışdıklarını seyr idüb, badehu cümlesini [٩٩] mahbusa vaz iderek istifa itdirdi, ve karndaşı Josef Sbaniaya kral nasb olub Napoli kralieti Mürata ita olundu: Bu cümle Sbania ahalişi karşı gelib, ve ceneral Düpon Baylende mağlup olub kaleyi teslim iyledi, ve o gün Fransızların Sbaniada olan idbarına bir başlangıc sayıldı. 1808 de Jüno Çitra kalesini teslim itmeye mecbur oldu, ve 1809 da mareşal Su (sult), ve 1810 ve 11 de, bir zafere muvaffak olamadılar: İngiliz devleti Sbaniaya muavenet iderek, bütün dağlarda Gerilla tabir olunan başı bozuklar, lonca, ve papaslardan teşvik olunarak, harbe devam ve teannüd iylediler, ve yüz defa yenildilersede, beş sene zarfında (1808-1813) dört yüz bin Fransız, Alaman, İtalian, ve Leh askerinin Sbaniada telefine mücib oldular:

Bu cümle eyer Napoleon askeriyesini Yevropanın her tarafına bir ucdan bir uca dağıtmamış, ve düşmanlarını artırmamış olsa, 1812 de ve yahot daha soğra, elbetde Sbania dahi kâmilten teslim olurudu:

Napoleonun hükümeti Alemanyaya bir sıklet olduğundan, 1809 da aleyhine bir beşinci ittihad vaki oldu, bu cümle Napoleon ğalib gelib, Abensberg, Ekmühl ve Ratisbonanın fethine muvaffak oldu: Vienayı top ve humbara ile döyüb ahz iyledi, Eslingde kendisi dahi azim telefe uğrayarak ğalebe idüb, nihayet büyük Vagram zaferine mazhar olarak Moraviada Znayim mütarekesine muvaffak oldu. ve Avstria memalikini bir takım küçük küçük hükümetlere taksim idecek yerde. yalnız Stiria, Karintia, Karniol, Friul, Dalmatsia, ve Kataro naman Hırvat eyaletlerini elinden almaya kanaat idüb ilk zevcesi Josefini terk ve ıtlak iderek, Avstria İmparatoru Françiskosun kerimesi Maria Luicia ile akdı nikâh itmekle kani ve müftehir oldu:

Bu esnaden soğra, evliayı umuraen Fuşe, Bernadot, ve sayir pek çokları kendisinden yüz çevirdiler: Romaya tearrüz ile, Kilisa memalikini zabt etmek istediyyinden, yedinci Bios Papa Fontenbloda mahbus olduğu halde derunu zındandan Napoleona lanet okuyub haylıca müşkilate mücib oldu, nihayet muhasereyi berrie usulu ticareti mahv idüb, umumi bir zarurete mücib oldu: 1809-1811. Fransa bu hiyetde iken, Napoleon Rusia üzerine dehşetlü bir cengle kıyam itmekden ihtiraz itmedi, ve bu babde Şived, ve Osmanlının muavenetini dahi taleb iylemedi: Dünyanın en meşhur ve emsali görülmemiş askerinden ve dört yüz elli bin neferden müretteb bir cesim ordu ile Niemen nehrini geçib, Vilna Vitebsk, Smolensk beldelerini zabt iyledi, ve düşmeni kovalayarak arkasından yetişemedi, nihayet Rusia ceneralı Kutusova Borodinoda çatıb, bir kanlı muharebeden soğra meydanı harba sahib olarak Moskaya duhul iyledi: (1812) Rusialılar bu beldeyi terk itdikleri esnada, kâmilten ateşe vermişler idi, bir aydan ziade müddet Petrobuğdan müsalehe teklifi gelecek ümidiyle beyhude bekledikten soğra şiddetı soukdan geri çekilmeye mecbur oldu. Rusialılar hadsiz hisabsız bölükler ile Napoleon askerini yandan vurub, büyük ordu her bir levazimatden mahrum olarak heman kâmilten, ya kar altında gömülüb, ya Berezina çayının sularında boğulup, Napoleonun kuvvei akl mehareti ve yalnız bir kaç fırka askeri mevt pençesinden kurtarabildi:

Bu esnade Parisde Male nam şahsın tertib iylediyi fesadle dahilde dahi muhataralar cesamet kesb itmekde idi. Napoleon Fransaya avdet itdikde, bir lahzada ve

hemen mucize nevinden olarak yeniden cesim kuvvei harbiye tedarik idüb Lüttzen, ve Bautzen ve Vürçen fütuhatları ile Alemanyaya seferine yeniden mubaşeret iyledi: Ancak Prusia devleti, 1812 den berü Fransız şübheli bir müttefik olub, 1813 de bütün bütüne Rusialı ile birleşdi:

Bernadot Şived kralı nasb olduğundan o dahi 1813 de Rusiyaya meyl iyledi: Avstria dahi. Praga meşveretinden soğra Napoleona karşı gelib, Dreğda fituhatından, ve ceneral Vandamn Külme tarafında, ve mareşal Ney Denviçde bozulduktan soğra, Baviera, Virtemberg. ve Saksonia ahdlisi dahi, ihtiar krallarının Fransa ittifakına olan meyl ü rağbetine hissedar olmayarak Napoleona karşı kıyam iylediler:

1813 de Tışriyni evvel 18 ve 19 unda, muharebeyi milel tesmie kılınan Fransa hakkında gayet bedbaht Lipsiya muharebesi vaki olub, Napoleonun askeri Fransa derunine kadar kovalandı. ve her teraftan müttefikler Fransa memalikine hücum itmeye başladılar: [JG]

Napoleon son ve tacübe şayân bir seferde daha, baht ü kaderini muallakda bırakıb, Brien ve Rotiyerde haylıca fituhate mazhar oldu. ve keyfiet Şatiylön meşveretine karar verdi ise de, beyhude olub, Şantober Monmirayl ve mahalı sayirede dahi Napoleonun son fituhatları müşahade olundu: Müttefike askeri Paris işe Fransız ordusu arasında olduğundan, Napoleon bunların arkasını çevirib, iki asker arasında sıkışdırmak mürâa iyledi ise de, Paris ahalişi iki gün muharebeye dayandıktan soğra kapuları açıb şehri teslim itmiş olduklarından, müttefikler içeri girib. (Avstria, Prusia, Rusia) Burboların Fransa kraliyyetinde ibka olacağını 31 mart 1814 de ilan iylediler: 14 nisanı Napoleon Fontenblode istifa iyledi, ve Elba adasına hükümdar nasb olundu: Oraya giderken Fransanın cenub tarafı ahalişinden haylıca tahkirat görüb, güc ile tebdil kıyafetle ellerinden kurtuldu: Bu cümle mezkur adada dahi çok vakit durmayıb 1815 mart birinde Fransaya avdet idüb, hiç bir mumanaat görmeyerek Kan memleketinden Parise kadar hüsnü kabul buldu: Müttefik krallar tekrar toplanıb yeniden Fransaya hücum iylediler: Fransada olan cümhuriyet terafdarları kendisinden pek çok müsaade matlub iderek, bu şart ile muavenet idüb, ancak Fransanın en cengâver ve bahadır askeri memnunen sancağı altına toplandılar: Napoleon tearruze mubaşeret iderek 16 haziranda Linyide Pirusia askerini perişan itdi, lakin kendisi dahi 18 haziranda Vaterloda Velington ve Blüherden yenilib, tekrar Fransaya ve Parise avdet idüb Elize Burbon nam seraya kapandı, ve orada oğlunun kendi yerine imperator nasb olması şartı ile tekrar istifa iyledi, oğluna ikinci Napoleon denecekdi, (22 haziran 1815): Napoleonun bu ikinci hükümeti yalnız yüz gün mümted olub: İngilize teslim olarak İngilterade rayet ve ihtiramle kabul olunmak memuli ile Rokfor iskelesine enib Nortumberland nam İngiliz kapağına rakib oldu:

İngiliz devleti kendisini dueli müttefike mahbusu makamında tutub, Sent Elen adasına nakl iyledi, ve dueli müttefikeye vekâleten mahbusiyyetine nigâhban oldu: Napoleon altı sene kadar da bu adada yaşayıb, ihtimal dır bir takım tahkirat ve tezlilate hedef olduğundan naşı ademı tehammülünden ömrü kıssa olarak 1821 mayıs 5 inde

vefat idüb Sent Elen adasında defn olundu: 1840 da cenazesi azim darat ve ziynetle oradan Fransaya nakl olunub, elhaletü hazihi **Envaşib** nam ulu Kilise kubbesi altında, ve hemasırleri ve mayyetinde istihdam iylediyi meşhur mareşallar ve cenerallar mezarlarının ortasına defn olunmuşdur:

Napoleon, İskender, Çazar, ve Şarlımanyı gibi cihande nadiren runumayı zuhur olan zefatı celalet sıfatın birisi add olunmuşdur: Gerek fennı harb ve gerek idareyi mülkde meharet ü fetaneti cihetiyle emsali gelmemiş dir: Fıtreti def ü izale idüb. millete yeniden bir hüsnü nizam verdi, ve vafır seneler Fıransız milletini milelî sayireye amir ve reis makamına terfî iyledi: Bu cümle şan ü şeref ve harb ü fituhate ifrat meylan ve sevkı tabiisi bulunduğundan, müddeti hükümetinde umumi Fıransız milleti ifrat şerefle beraber nev be nev zaruret ve müzayıkaya dahi giriftar oldu denir: Ve müstakilane hükümet icra itdiğinden, ibkayı nüfuzu içün bazen muamelatı şedideye teşebbüs itdiyi dahi meşhudur:

Napoleonun yalnız bir erkek evladı olub 1811 mart 20 sinde doğmuşdur, bu çocuk 1815 de ikinci Napoleon namı ile, İmperator çağrılmış ise de, ol esnade Fıransada bizzat bulunmadığından, tahta oturamamış dır: 1814 de validesi ile beraber Vienaye nakl olunduğundan kendisine Dük dı Rayştad ünvanı verildi ve dayıma Avstria memalikinde mükim olarak 1832 hulis 22 de verem illetinden vefat itmiş dir:

{¶¶}

Çünkü tarih denilen fennı celil, kârgâhı alemde vuku bulan ahvali, vakt ü zamanı ile zabt ü beyan itmekden ibaret, ve selefden halefe hisse alacak bir yadigâr bırakmakdan kinayet dir:

Mukaddemei Takvimi Vekayi:

1247 Fiy 25 Cemazil elvvel:

{...}

**Ek-5: Teleğraf Risalesi Yani Elektrik Teleğrafının Süreti Hareket ve İstimali
Beyanında Muhtasar Bir Şerhname, Teelifi Hovsep Vartanyan, Mühendisyan
Tabhanesinde, Asitane 1857, s. 1-9.**

{1}

TELEĞRAF
RİSALESİ

YANI
ELEKTRİK TELEĞRAFININ
SURETİ HAREKET VE İSTİMALİ BEYANINDA
MUHTASAR BİR ŞERHNAME

TEELİFİ
HOVSEP VARTANYAN

ASİTANE
MÜHENDİSYAN TABHANESİNDE

- 1857 -

{2}

“Ve lakin bir demir tel ile, memleketden memlekete nas’ıl lakırdı olunur, yahod tel üzerinden haberler na’sıl gider gelir”:

{3}

MUKADDEME

MEKÂNI ilm ü marifet olan Yevropa kıtasında, bundan çend sene akdem, bir hikmetlü tel ile, uzakdan uzağa, ve diardan diara haberler gidib geldiyini işitib, esrarını bilemeyerek cümlemizin mütehayir olduğu esnade, geçen Rusia muharebesi vesilesi ile, bu hikmetlü teller, memaliki Şahanede, ve her gün gözümüzün önünde olan arazi ve mevkilerede vaz olunarak, semeresi dahi elan ve bil fiil görülmekde olduğu halde dahi, herkes hala esrarına vakıf olamayarak, beynennas şu sivaller zuhur itmiş idi: “Ve lakin bir demir tel ile, memleketden memlekete na’sıl lakırdı olunur, yahod tel üzerinden haberler na’sıl gider gelir”: Ve çokları, ilmin en yüksek derecesinden neşat iden bu hikmeti bilemediklerini, ve hayal dahi idemediklerini ikrar itmeyi istemeyib, biri birinden batıl cevaplar ile, safderun vukufcuları isgât, ve güya elektrik teleğrafının ne’ olduğunu akranlarına tarif iderek. ol vech ile bu taacüblü teller üzerine, herkes birer dürlü mana verib ve pek çoğuda yağnız bir tasavvur peyda edüb, bilmeyerek hem kendileri isgât olur, ve hem dahi aherlerini isgâta say ide gelirler idi:

İmdi, bu halden müteessir olarak, gerek haveskâranı bu sehviatden kurtarmak, ve gerek ilmin hakkını ibtal itdirmemek niyeti ile, elektrik teleğrafını hakiketi hal üzre tarif ve beyan itmekliyi bir hizmetü hayriye ve bir vacibeyi zimmet add itmiş isek de, kalemi elimize almazdan evvel, kendi kendimize hitaben, böyle bir dakik ve nazik maddeyi, merkezi layıkında tafsil ü ifadeye kudretimiz olaca’k mı sivali ile, muhakkak bir şübhe ve tereddüde dahi düçar oluruduk:

Çünkü, tabiatın bu hikmeti, ilm yolu ile tarif olunsa, henüz sıra buna gelmezden, daha pek çok şeyler tahsiline mühtac olunacağından, bu yüzden bizlere ve okuyanlara külli bir zahmet hasıl olacağından maada, ya bizler ve ya okuyanlar nısıf yolda osanıb, vелеh geleceyi emsali delaleti ile dahi hiss ve keşf o[4]lunabilir idi: Yok, ilm yolunu terk iderek, adeta mubahasat ile tarif olunsa, bununda gayet mümkün olub olamayacağı şöyle dursun, cümlesinin mühteremi olan ilm tarikine, acaba bir riayet sizlik itmiş olmazmıyız mülahazası bir kaç defa kalemi elimizden düşürmeye muhakkak bir sebep ve vesile olmuşudu:

İşte, bu iki şıkk arasında, münselib olup, hiç birini katien ihtiar idemediğimiz halde, bir üçüncü tarik hatırıma hutur ve isabet eylemiş dir: Şöyle ki, yedı kudretı ilahiye, kâyinatte hiç bir şeyi yalnız yaratmayıb, ya biri birine benzetmiş, ve yada hikmetlü bir teselsül (zincirleme) ve münasebetle biri birine rabt itmiş olduğundan, ve ilme aşna olmayanlar dahi, mahlukatın bir haylıcasını, ilmi mahsuse muhtac olmayarakda görür, bilir ve ağnar olduklarından, bildiklerini bilmediklerine emsal

tutarak, malüm olan ile namalüm olanı tarif itmeye karardade idüb, fakat bu sırada dahi yalnız lisan ile tarife kanaat itmeyerek, ilmin esrarını on sekiz kadar ince resmler delalaleti ile dahi ibraz ve isbate bil mubaşere, kâffe müşkilatın bu tarikle mümkün mertebe hall olacağını derk ve fehmiylemişizdir:

Şu kadar ki, bu bir kaç yaprakdan müretteb risalemiz, deryayı malümatde serbestçe keş ü gûzar iden hünerveranın talimi için olmayıb, mahza dayrei ilmiate duhul idememiş olanlara bir rehnümayı maksed demek olacağından, irfan güruhi dahi, bu te'lifde ilme mahsus olan yüksek lisanı bulamadıkları halde, bizleri ma'zur buyurmaları, meeluf oldukları fetanet ü dirayet asarından memulimizdir: Ancak sayır haveskâran teraflerinden dahi, iş bu kıtası mahdud, fakat maksed ve eseri ile bi hudud olan te'lifimiz, bir ya iki defa biddıkkat kıraate rağbet buyrularak, cüzyi bir istifade dahi hasıl olduğu halde, kendimizi dereceyi ifratde mesud ve bahtiyar add edüb, nihayetül emr memulün ğayrı, bunada muvaffak olamadığımız halde, bari niyet ve ğayreti halisanemiz hürmetine şu edna teelifimizin hüsnü kabule şayan buyrulmasını, teveccühü haveskârandan temenni ideriz:

[5]

ELEKTRİK TELEĞRAFI BİRİNCİ MADDE

İnsan ile, dünyada olan sayır cismlerin minasibeti:

İNSAN gerek kendi vücudinin, ve gerek kendinden harıcdı olan sayır kâffeyi cismlerin mevcudiyetini, yani var olduğunu, beş dürlü hiss, yahod duyğu ile isbat idebilir, yani:

Görmek, işitmek, koklamak, dadmak ve dokunmak:

Hatda mücerred bunlar dır, insanı bütün cihanın her nevi mahlukatı ülfet itdiren vasetalar:

Bu beş duyğu. eksik ziade, az ve çok her insanda mevcud ise de, hiç bir kimsede bunlar tekmillik derecesinde olmayıb, ol vech ile gözümüz her cismi göremez, ve kulağımız her sesi işitemez, ve burnumuz her kokuyu alamaz, ve kusuru da buna benzer dir:

Bunu bazı örnekle dahi tafsıl edelim: Gözümüz sağ ve kusursuz olduğu halde dahi, evvela uzağı layıkı vech ile seçemez ise de, sanien pek yakınında olanları dahi ekseria noksan görür: Mesela oturduğumuz oda, milyonlar ile toz şeklinde zerreler ve bazı hayvanatle dolu ise de, bir tarzle güneşin parlak şavkı bunların üzerine düşmedikce, gözümüz bunları seçemez: Bir pire, ve bir damla su gözümüze ufak bir şey görünüb, bir bakışda bunların pek çoğunu birden seçebilirsekde, güneş [6] hürdebini(1) ile bunları seyr itdiyimiz halde, pire fil cismine ve bir damla su bir büyük havuz cesametine gelib o vakıt bunlarda aylar ile bakacak ve görececek şeylerde buluruz: Kezalik her sesi de kulağımız uzakdan alamaz. ve mesela iki kişinin bir sohbet itmesi mücerred ses vasetası ile olur ise de, uzakda duran kimse bunların hareketini görür, fakat seslerini işitemez: Hatda oturduğumuz odada, her an ve her dakika pek çok sesler de olabilir ki, kulağımız hiss idemez: Arı, sinek ve sivrisinek makuleleri, ekseria sazendelikle havada gezerler, lakin bizlere pek yakın gelmedikce ne cismlerini gözümüz görür, ve ne de nağmelerini kulağımız işitebilir: Tavandan aşağı yere düşen bir çöb ve bir toz parçasının dahi bir sesi çıkabilir. lakin buna emsal dır:

Lakin cismlerin duyğularımız ile olan minasibetinde dikkata şayân başka haller de var: Bunlardan bazıları, beş duyğumuzun dahi hükmü altına düşebilib, bazıları dahi yalnız birinin, yahod bir kaçının vasetası ile duyulabilir: Mesela bir elmayı gözümüz görebilir, ve kulağımız sesinden, ve burnumuz kokusundan, ve damağımız çeşnisinden, ve elimiz dokunmakla bu cismin elma olduğunu duyabilir, lakin her cism buna kıyas olmaz: Işığ göz görür, lakin kulak işitemez. ve sesi kulak işitir, lakin göz göremez. bir taş parçasını gözümüz görmekle, ve elimiz dokunmakla duyabiliriz, lakin kulak ve

burun bir taş parçasını hiss idemezler: Binaen aleyh, sahihen ve sabiten deyeabiliriz ki, dünyada [7] mevcut olan cisimlerden, doğrudan doğruya duygularımızın bir kaçının, yahod beşinin de hükmü altına düşmeyen cisimler de olabilir, ve vardır da: Ve bizler o makule cisimleri her ne kadar aşikâr duyamaz ve göremezsek de, onlar yine dünyada mevcut dur. ve böylelerden çoklarının cismini göremeyib ve duyamayib, fakat teysirlerini hiss ideriz: Mesela sovuğu ve sıcaklığı gözümüz göremez ve kulağımız işitemez, ve bunların ne olduğunu bilemeyiz, lakin odamız biraz sousa teysirinden souğu duyarız, ve biraz ısına teysirinden sıcaklığı duyar oluruz:

(1) Güneş hurdebini denilen alet, ufak cisimleri böyüten hurdebinlerin en keskini ve en kuvvetlisi dir. ve cisimleri bir milion defaden ziade de böyütebilir, ve vakaa bu aletle pireyi deveden böyük, ve bir damla suyu bir küçük göl kadar da görmüşüz dür: Bu hurdebinin gösterdiği taaccüblü şeyleri sadece göz ile ve adeta pertevsuzlar ile görmek muhal kabilindendir:

Bir billor bardak deruninde olan su şifalıdır, zehirli mi dir, gözümüz ferh idemez, lakin bir damlasını ağzımıza aldığımızda, te'sirinden şifalı ya zehirli olduğunu vücudumuz duyabilir: Mıknadısin, demiri çektiğini gözümüz ile görmesek, mıknadısa böyle bir çekici kuvvet olduğunu hiç bir duygumuz fehm idemez: İmdi demek dir ki, dünyada duygularımızın hükmüne girmeyen ve yalnız te'ysiri ile duyulan, bir hayli cisimler de olabilir:

Bu makule cisimlerde, dikkata şayân başka bir kaç hal daha vardır ki, bu mahalde tafsile mühtac görünmüş dür:

Hava, ve su gibi hafif cisimlerin, biaynihi taş ve demir misali katı cisimler olduğunu ihtimal dir pek çok kimse fehm itmemiş dir, lakin isbatı kolay dir. bir tuluma demir tozu ya taş ya bunlara emsal bir katı cism doldurulduğu halde, üzerine basdıkda nasıl ki boş bir tulum misali yassılamaz ise, böylede su ve hava doldurulduğu halde, hiç bir baskı zoru ile yassılamaz, demek ki su ve hava dahi demir ve taş misali katı cisimler dir: Ancak havadan otuz kat hafif cisimlerde var ki, kimyakârlar **gaz** tesmiye itmişler dir, lakin bunların çoğunu ancak biz te'sirleri ile hiss edebiliriz, fakat bunlar da tuluma doldurulsa, her ne kadar göze görünmez ve el ile tutulmaz hafif cisimlerden iselerde [8] katı vücudların her alameti, tıbkı bunlardada müşahade olunur: Sudan hafif bir cismi, zor ile suyun altında tutsak zordan kurtulduğu gibi, derakab suyun yüzüne çıktığı cümlelerin meşhudi olan halatdan dir, böylede gaz nevinden olan cisimler kendilerini hıfz iden engellerden kurtuldukları gibi, derakab uçub ve havanın üstüne çıkıp dağıldıklarında te'sirlerinden malûm olmuş dur:

Katı cisimler bir birine geçemezler ise de, hafif ve gaz nevinden olan cisimlerin biri birinden geçdiyide namalûm bir şey deyil dir: Mesela bir okka demire, cismini

böyütmeyerek bir okka daha yahod bir dirhem demir daha sızdırmak muhal kabilinden dir, lakin güneşin şavkı billor gibi katı cismin içinden geçib öte terafa çıkabilir, ve sıcaklık, az çok, en katı vücudleri dahi doldurub içlerindende geçebilir, ve hava ve gazlar pek çok vücudların deruninde hıfz olurlar, ve mıknağs bir demiri kendine çektikden soğra, kuvvetini o demire dahi geçirerek o demir dahi tıbkı mıknağs misali aher bir demiride çeker olur, demek ki bu nevi ince cisimler katı cisimlerin içindende geçib, bu cisimleri doldurduktan soğra öteyede geçebilirler, ve cisimlerin kıtasını böyütmezler: Nihayet cisimlerin ekserisi karışık, yani aher cins cisimlerden mürekkeb olub, pek azı safı(1), yani zerre kadar bir aher cins cism ile karışık deyil dir: Eski alimler yalnız dört aded safi cism tanımış olub bunlarada **önsür** ismini vermişler idi, yani.

HAVA SU ATEŞ TOPRAK

Yeni kimyakârlar, bunlardan bazısının, mesela suyun ve havanın safi bir cism olmadığını isbat edüb(2), başka yetmiş kadar safi cisimler bulmuşlar [9] dır ki, bu mahalde zikri hacet deyil dir:

(1) Safi cisimler, aher cisimler ile karışık da olabilirler, lakin her ne biçime girseler, hiyeti asliyesini, ve safiliklerini ğayb itmeyib, ne vakt olsa yine o safilik halinde zuhur iderler:

(2) Havanın yüzde yirmi biri **oksijen** denilen gaz, ve yüzde yetmiş dokuzu dahi **azot** denilen gaz olduğunu, ve bir az da **asid karbonik** bu[9]lunduğunu yeni kimyakârlar müteaddid tecrübeler ile isbat itmişler dir: Halis suyun dahi yüzde seksen dokuzu oksijen denilen gaz, ve yüzde on biri hidrojen denilen gaz olduğu keزالik isbatlı dır:

{...}

Ek-6: Mecmuayı Kıtaatı Tevarih, Vaninka, {1869/70(?)}, s. 323-330.

{323}

VANINKA

1800-1801

5.

1. Rusya imperatoru Pavlonun son senelerinde, yani on dokuzuncu dehrin ilk senesinin nısfına doğru, Petroburgda Surp Bedros Boğos kilisesinin, kaleler ve meterislerden yüksek olan yaldızlı kulesinin saati dört vurduğu esnelerde, ceneral Kont Çermayilofun konağının pişgâhına her sınıftan ve her kıyafetden mürekkeb bir ahali kalabalığı dır teraküm itmeye başladı:

Ceneralin bir esiri, ki dahi kendi berberi idi, kınut tabir olunan kamçı ile döyülmeye hükm olunmuşudu, ve bunun tedarikini ilk geçenler gördükde, durub seyr itmeye karar vermişler idi, bunları görerek soğradan gelenler dahi oraya yığılmış ıdı:

Petroburgda bu makule dayaklar, her gün vaki olur ise de, meydanda oldu-ğu halde geçen dönen görüp mutlaka seyirci olurlar, işte Pultava eyaletinde [324] bir büyük şehrin sabık valisi olan ceneral Çermayilofun konağı pişgâhına teraküm iden cemiyetin sebebi dahi bu idi:

Her kesin işi gücü var ise de, bahtlarından bu defa çok beklemediler. çünkü yarım saat soğra, yirmi dört yirmi altı yaşında bir dilber delikanlı bir meşhur yaveri harb elbisesi giyinmiş, ve göysü parlak nişanlar ile donanmış olarak, geldi konağın karşısında olan bir setin üzerine çıkdı, ve bir az orada durub gözünü konağın bir pençeresine dikdi ki sıkı sıkı perdeler ile kapalı olub, hiç bir alamet görünmediyinden yaver gözünü pencereden çevirib, uşakların kapusu önünde put gibi duran bir sakallı ademe bir nişan itdi: Aninde uşakların kapusu açıldı, ve dayak yeyecek adam önden ve o birleri arkadan meydana geldiler ki, kabahatının cezasını görüb, kendileri de ibret alsınlar:

Dayağı yeyecek adam, nasıl ki dedik Ceneralin berberi idi, dayağı vuracak adam yahut cellad dahi adeta ceneralın arabacısı olup, hayvanlara kamçı kullanmayı iyi bildiyinden, iktiza etdiyi halde bazen bu şerefli işde de kullanılır ıdı, ve o vakıt kapu yoldaşlarından bir az yükselib, soğra yine onların radesine e[325]ner idi:

Bu cümle bu hizmeti ile beraber arkadaşları yine kendini severler ve rayet iderler idi, ve çünkü İvan da yesir olduğundan, kolu da bedeni de ceneralın ıdı, ceneral da İvanın kolunu tabiatı ile istediği işe kullanabilirdi:

Şu cihetle de İvan arkadaşlarının nazarında idi ki, dayak hizmetinde, başkaları gibi eli ağır olmayıb hafifce kullanır ıdı. bundan maada on iki kamçıda dayıma sayıda bir kaçını içe oynatır ıdı, nihayet memur olan zabıt. pek ziyade dikkat idüb, sayı kaçıramadığı halde dahi, kamçının en ağrıtan yeri ucları olduğundan, İvan daima o ucları dayak yeyenin yatdığı çam tahtaya getirib, vücudine dokunduramaz ıdı:

İmdi bazen İvana dahi o bedbaht tahta üzerine yatmaya nöbet geldikde ve kendi vurduğu dayağı başkasından yemek iktiza itdikde, o da ona müsaade ider. idi, çünkü her dayak yeyen deyil kamçının sayısını illa İvanın kaçırıldığı kamçının sayısını ziade hatrında saklar ıdı: İşte bu kapu yoldaşı hatırı saymaklık İvan ile arkadaşları beyinde büyük bir muhabbet hasıl itmiş idi, ve her defa biri dayak yeyecek oldukda, bu muhab[326]bet alametleri beynlerinde artar ıdı. şu kadar ki, dayakdan soğra ilk saatda her kes yalnız kamçının acısını duyduğundan, vurana dayıma hakarat gösterir idi, lakin akşama her bir şey unutulub intikam, rakı kadehleri ile tokaya tebdil olurdu:

Bu defa İvanın dayakda işgüzarlık göstereceği adam otuz beş otuz altı yaşında bir kimse idi, saçlı ve sakalı kızıl sarı, boyu orta boydan yükserek, ve gözünden, hiyleli bakışından, ve sayır tavırlarından, Rum cinsinden olduğu pek kolay fehm olunabilir idi:

Dayak yeyeceyi mahale geldikde, zavallı birden bire durub, genc zabitin akdemce bakdığı pencereye bu dahi bakındı, lakin pençerenin perdeleri yine sıkı sıkı kapalı idi: Nihayet etrafı ve cemiyeti de şöyle bir süzüb, solgun gözleri yatacağı tahtanın üzerine dondu kaldı, zavallının bütün azaları ditrer idi:

İvan biçarenin bu halini görüb. alaca gömleğini sırtından çıkarmak behanesi ile yanına yaklaşarak, kulağından, cesaretle, Liğor, cesaret dedi: Liğor yalvarmak tarzı ile vad itdiklerin hatrında dır ya dedi İvana:

Liğor dedi İvan, ilk vuruşlara güve[327]nemem, bunları saymam. çünkü ilk vuruşlarda zabitin gözü dayıma üzerimizde olur, lakin soğraları Allah kerim:

- Aman kamçının uçlarına başlıca dikkat et:
- Elimden ne gelirse iderim Liğor, merak itme, beni tanımazmısın:
- Hay hay, lakin keşki tanımasam:
- De' bakalım dedi yaver:
- Hazırım efendim, hazırız dedi İvan:

— Bekle bekle biraz Vuso Korodie dedi Liğor zabite, ki hoşuna gitsin deyi kendisine en büyük bir kibar, ve miralay ünvanı verir idi, bir az daha bekle, bana gelir ki madmazel Vaninkanın penceresi açılıyor:

— Genc ofiçial birden bire gözünü elli defa bakdığı o pençereye çevirdi, lakin pençereyi kapayan o ipek perdeler kıl kadar açılmamış ıdı:

— Hay mashara dedi zabıt, gözünü kor ile pencereden beri alarak beni mi aldadıyorsun. bu cümle ile pençerenin açılmamasına zabitin canı sıkıldığı yüzünden pek aşikâr anlaşılır ıdı: Hem senin madmazel efendinin bu şeylerde ne medheli olabilir, dedi:

— Afv idersin benim esaletlu efendim dedi Liğor genç zabite yine bir kibarlık [328] ünvanı daha vererek. afv idersin... çünkü dayağı kendisi için yeyorum,... belkim bana acır deyi ümid edeyorum... ve

— Elverir artık dedi zabıt acayib bir hiyetle, yetişir artık. işimize bakalım, bu cümle ile Vaninkanın görünüb, zavallıyı dayakdan kurtaramadığına kendinin de canı sıkılıyor gibi görünürdü:

— Şimdi, şimdi kibarzade zabıt dede İvan, ve Liğora dönüb birader vakıt dır artık, dayan bakalım dedi:

Liğor derundan bir a'h çekib, bir son defa daha pençereye göz atdı ve hiç bir hayırlı alamet görmediyinden, bedbaht tahtanın üstüne çar naçar yatmaya karar verdi, İvanın muavini olan iki uşak, der akab Liğorun ellerini tutub, iki tarafda olan kazıklara gerdiler. şöyle ki, tıbkı bir haça geçirmiş gibi oldu: Boğazını dahi bir tomruğa geçirdiler, ve zabıt gördükde ki her şey hazır dır, ve hiç bir selamet alameti yok. hayde dedi İvana:

— İvan ümid iderek ki şu merhametsiz pençereden elbet bir işaret kalkar ağırca davranarak, bir az daha sabr idin kibarzadem dedi, kamçı kör düğüm [329] olmuş, soğra Liğor şikâyet ider ise hakkı olur:

2. İvanın elinde olan aletin ne' olduğu okuyanlarımıza malüm olmadığından tarifine müsaraaat ideriz. bu bir nevi kamçı olub, sapı iki kadem kadar dır, bu sapdan iki parmak kalınlığında ve dört kadem uzunluğunda bir sahtian şerid uzanır, bu şerididin ucunda bir demir ya pirinc halka olub, bu halkadan dahi bir buçuk parmak eninde, lakin gitdikce ucu daralıb sib sivri olan bir sahtian daha asılır: Bu şeridi südde ıslatıb, soğra güneşde kuruturlar, ve bu tertib ile kamçının ucu öyle sertelir öyle keskinlenir ki, ustura gibi olur, bundan maada, her altı defa vuruşda kamçıyı deyişdirirler, döyülenin kanından ıslanıb da gevşemesin için:

İvan kör düğümü dökmeye ne kadar çolpağlık itdi, ne kadar ağır davrandı ise de, nihayet bitmeliyidi, çünkü seyirciler dahi sabırsızlıkla mırlamaya başlamışlar ıdı, ve bunların mırıltısı genc zabiti dahi giriftar olduğu dalgınlıktan oyandırmış idi: İmdi zabıt başını kaldırıb, bir daha pençereye bakdıktan soğra öyle bir örflü seda ile dayak komandası verdi ki, artık bir dakika daha tehir [330]etmek, muhal kabilinden idi:

{...}

Ek-7a: *Şark Muharebesi Hikâyesi*, Birinci Cild, Teelifi Vartan Bey, Matbaayi Antuan Zeliç, Asitane 1878, s. 1-13.

ŞARK
MUHAREBESİ HİKÂYESİ

TEELİFİ VARTAN BEY

BİRİNCİ CİLD

ASİTANE
MATBAAYI ANTUAN ZELİÇ
1878

{2}

İşbu hikâye Tercemanı Efkâr gazetesi mündericatından toplanıp ve teshih olunub, cild cild neşr olunacak dır:

{3}

MUKADDEME

Bir adem bir uzun yola gide gide bir yüksek tepeye vasl olduğu halde, ne kadar yol kat itmiş olduğunu ve ne dereler ve tepelerden geçmiş bulunduğunu ağnamak için o adam da bir kere de arkasına dönüb bakmağa bir hissi tabii hasıl olur:

İnsanın ömrü de aynı bir seyahat gibi olub, ve hiyni hayatında olan vukuatı devran dahi bu seyahatin menzilleri add olduğundan, bazı kertede durub, vukuatı maziyei dahi der hatır itmek icab ider:

Bu kertelerin biri de şimdiki bulunduğumuz devr dir. muharebe hitampezir mi olacak, gelecek seneye mi kalacak, yakında malüm olacağından ve olmasa dahi hulul iden mevsimi şita nihayet muharebeyi bittabi tatil itdireceyinden, acizleri de bu vakti bir menzili aram ittihaz iderek, muharebenin bidayetinden bu ane gelinceye dek subutâfteyi tevarih olan vukuatı cesimesini vakt ve mahal ve tarihleri ile hikâye kılıklı gazetamızın ziyrine derc itmekliyi derühde iylemişim dir:

Muharebe tatil de olunacak olsa, temdid de, her halde bunun kıraatından fayidemend olunacağından, bu günden itibaren dercine ibtidar ideriz, hatta yalnız hikâyeye de kanaat itmeyib, vukuatı sabıka hakkında hükemayı Evropa ve sayırenin hükm ve mütalaalarını de ilave itmeklikle, vukuatı sabıkenin ilel u esbabının beyanına da sarfı dikkat olunmasını iltizam itmek isteriz, memul ideriz ki, ne halisetle kariunu kirame arz olunuyorsa, aynı halisetle hüsnî kabul buldukda, biz de cüzii bir hıdmeti fahireye muvaffak olmak mesruriyetine mazhar oluruz:

{4}

{5}

ŞARK

MUHAREBESİ HİKÂYESİ

HERSEK İHTİLALI

HERSEK ahalisi bir kaç seneden beru vergilerinin ağırlığından şikâyet idub, son vaktlarda bu vergilere rubu öşür dahi zamm oldukda hırs u ğazableri dereceyi nihayeye vasl olmuş idi:

Hükümet çokdan beru vad itmiş iken, iltizam usulini kaydıramamış ıdı. iltizamcılar dayıma ashabı verginin menfurı dur. çünkü hem vakt u zamanı ile ehli zraatın harmanlarından gelib öşrü şeriı almazlar, ve hem mahsulun deranbar olmasına müsaade itmezler idi: Bu halde çok defa mahsul açıkda ve ortada kalıb yağmurdan, rüzgârdan hayvanat ve sayıreden haylı şey zay olur ıdı: Bundan maada öşrü şeri malüm olduğu vech ile yüzde on iken, tamakâr mültezimler şu ya bu vesile ile dayıma yüzde

ondan ziade alırlar ıdı, ve fukara hükümete şikâyet itdikde, mültezimler tahtı istishabda olduğundan, çok defa hakklarını hakk idemezler idi:

İşler bu halde iken, Hüsein Avni paşanın Sadareti hengâmında muvakkat denerek bir de rubu öşr zamm olundukda yüzde on, on iki buçuk olub, iş daha ağırlaşmış idi, çünkü şurası burası öşr ehli zraata yüzde on beş on sekiz ve belkim yirmiye dahi gelir idi:

Bundan maada vergi ekseria zabtiye marifetiyle tahsil olunduğundan, vergiden maada bu zabtiyeleri yedirib, içirib, yatırıp, her keyflerine hizmet itmeli idi, buna mukabil dayak, küfr ve sayır tearruzlarına dahi tahammül itmek lazım gelirdi:

Elhasıl Hersekliler idarei mahalliyeden bir vakt hoşnud olmayıb, ecnebi ağyarlar dahi bu hallerinden istifade iderek, her nevi desayis ve mevaid ile kendilerini isyana tahrik iderler idi:

1875 hunis beşde (tarihlerimiz Alafranga dır) Mostara yakın bir kariyede üç zabtiye köylülere bazı hasarat itdiklerinden, köylüler vurub öldürdüler ve o günü ihtilale başlanmış oldu: [6]

Hükümeti mahaliye bunun üzerine daha ziade bir şiddet Gösterdiğinden, hulisin on beşine gelince, Hersek makarrı olan Mostardan Avstria hududina kadar ihtilal ve isyan umumi oldu:

İbtidada Selim Paşa badehu Ahmed ve Derviş paşalar ihtilalın teskinine tayin olundular ise de gerek askerleri az olduğundan ve gerek ihtilal giruhinin ilk hızına tesadüf itdiklerinden büyük bir iş göremediler ve kan dökülmeye başladığından ihtilal bir kat daha alevgir oldu:

Stambolda ibtidade bu işe ziade bir ehemmiyet virilmeyib, bir iki ay zarfında iş cesamet kesb itdikde ve düelı ecnebiyeden dahi bazı ihtarat vuku buldukda, Babı Ali Server paşayı komiser tayin idub, müşarileyh ağostosun sonlarında Mostara vasl olub, bir ilannamei resmî neşri ile, ihtilal giruhine bazı ıslahat vad iyledi ise de, ötede berude asakiri Şahane ile zorbalar çat pat ve gâh gâlib ve gâh mağlub olarak çatışmakda olduklarından, bir şeye müfid olamadı:

Ağostosdan noyemper ayına kadar, Trebinyede, Grabda, Goraçkoda, Nikşiç ve Kırıstan civarlarında zorbalar ile asakiri Şahane beyninde haylı çatışmalar oldu: Zorbalar on beş bini tecavuz idub, Karadağdan ve Sırbdan gelme sergerdeler komandası altında idiler, ve her taraftan kendilerine imdad gelib, gün be gün çoğalmada idiler, 1875 noyemberinden 1876 hunuarına kadar Rauf ve Ahmed Muhtar paşalar zorbaları çoğu yerde vurub, dağlara firar itmeye mecbur itmişler idi, ol vechle zorbalar 1875-76 kışını dağlarda ormanlarda geçirdiler:

Balade zikri geldiye vech ile, Hersek ihtilalının ibtidayı zuhurinde Stambolda buna ehemmiyet virilmedi ise de, Paris ahnamesini imza iden devletlere gereyi gibi telaş vormeye başladı: Bu devletler yakında Sırb ve Karadağın dahi zorbalara muavenete kalkışacaklarını fehm idub, ve iş ağırlaşacak bir muharebeye de karar vireceyini keşf

iderek bir mükâleme açarak, bir tevassüt kaydına düşdüler, ve ibtida tahriratı resmiye ile devletleri bu istişareye davet iden Rusia oldu:

Badel istişare bir tevassüte karar virilib, altı devlet konsoloslarından mürekkeb bir komision tayyini ile, bu komisionun zorbalar nezdine gönderilib ve derakab terkı silah iylemelerine çalışıb, lazım gelen ıslahatı da bu şart ile vad idecekler idi:

Keyfiyet dueli müşarileyhüm tarafından bazı ihtarat ilavesi ile Babı Aliye dahi bildirildikde, Babı Ali berayı hatır kabul idub, mucibince komiser Server paşaya dahi talimatı muktaziye gönderdi:

Devletler tarafından konsoloslara virilen talimat dahi şu maalde idi:

Bu talimat her ne kadar Fransa cümhuri tarafından viril[7]en talimat ise de, İngiliz ve İtalia devletlerinden virilen talimat dahi bunun aynı idi:

“Hersek ve Bosna ihtilallerinin teskini ile iadei sulh ve asayiş zımnında lazım gelen tedabirin icrası için münakıd olan meşverete, devletimiz (Fransa devleti) dahi davet olunduğundan kabul olunub, bu sulh ve insaniyet ferayizinin iyfası dahi konsoloslara ihale olunacağından, bu maddei muhimme ve nazikede Fransaya vekâlet itmek üze memur tayin olunmuşsunuz dur:

“İmdi sayır konsolos arkadaşlarınız ile bil ittifak, lazım gelen muamelatın icrası için, evvela bir mahal tahsis iderek oraya tecemmü idersiniz, ve hiyni hacetde bir kaç defa da o mahale toplanabilirsiniz. bu babde devletlerin efkâr ve niyatına muvafık hareket iderek dikkat itmelisiniz ki, gerek Osmanlı devletine ve gerek tebaasına bil ittifak müdahale idiyor gibi görünmeyib, bir müslih gibi görünesiniz, ve o halde konsolos sıfatı ile görünmeyib, bir sulhcu makamında bulunacaksınız:

“Zorbalara eyiden ağnatmalısınız ki, devletler tarafından zerre kadar bir muavenet beklemesinler. hatta nasihat itmelisiniz ki, Asitaneden gönderilen devleti Aliye komiserlerine müracaat itsinler ve her ne istida ve şikâyetleri var ise onlara arz itsinler, çünkü onlar hasseten bu hususa memur tayin olunmuşlar dır:

“Terafınızdan hiç bir tahrike vesile vormeyerek, zorbalar tarafından vaki olan iştikâleri de diyneyebilirsiniz, ve bunların üzerine kendileri ile müzakere de idebilirsiniz, lakin hiç ümid vormeyerek ki, devletler bunların tervici meramına kefil olacaklar:

“Ondan soğra zorbaları isgât etmelisiniz ki, bu mükâlemeniz arasında Osmanlı askeri ile vuruşmasınlar, ve eyer cümleyi sulhu salah ve insaniyete davet iderek kan dökülmesini men idebilirsenez, kendinizi mesud add idebilirsiniz:

“Bu hizmetinizi eda itdikden soğra, zorbalar ile devleti Aliye komiserleri mabeyninde vuku bulacak muamelatın neticesine beklemeyerek, mahallerinize avdet idersiniz.”

Konsoloslar bir kaç defa zorba başları ile mükâleme idub, her ne kadar itaata razı itdiler ise de, mevcut olan ıslahata Evropa devletleri kefil olmadıkca, terkı silah itmeyeceklerini katıyen cevap verdiler:

Konsolosların bu mükâlemesi esnasında, zorbalara askere karşı silah çekmemeleri nasihat olunduğu gibi, asakiri Şahaneye de böyle halisane bir ihtar olunmuşudu. vakaa zorbalar o aralık silah atmadılar ise de, öteye beriye hareket iderek, harbca bazı mütena mevziler ele geçirmek istediklerinden, askeri ko[8]mandanları buna razı olmayıb zorbaları vurmaya mecbur oldular. gerek zorbaların teannüdü ve gerek cengin men olunamaması konsolosların cahdını boşa çıkardığından, ber mucibi talimat mahallerine avdet iderek, devletleri tarafına da şu cevabı yazdılar:

“Bir hüsnü hizmete muvaffak olamayarak, avdete mecbur olduk. ümerayı askeriye komisionumuza bir az rayet idub rahat durmalı idiler, onların hareketi bizim gayretimizi beyhüde itdi: Bu cümle ile, bizim görüştüğümüz zorbalarda sefil bir halde idiler, ne ellerinde layıklı bir silah var ıdı, ne de bir nizamları:”

Bunun üzerine Astria devleti bir nevi mütareke tasavvurunda bulunub, gerek Devletı Aliye komiserlerinin ve gerek konsolosların Mostara toplanarak, ve zorba sergerdelerini dahi oraya celb iderek, bu cihetle de bir sulh çaresine bakılmasını tasmin itdi ise de, Babı Ali tarafından şayanı kabul görünmeyib, icrası mümkün olamadı: O aralık ihtilal Bosnaya da sirayet iderek, fevkelade cesamet kesb itdi:

MAHMUD NEDİM PAŞA

O sene sebdemper ayında Mahmud Nedim paşa mesnedı Sedarete nasb buyruldu:

Deyil yalnız Hersek ve Bosnanın, illa kâffeyi vilayatın dahi idarece ıslahata mühtac olduğu, devletce hiss olunmayacak derecede deyil idi. bu sebebden naşı Mahmud Nedim Paşa ile evvel buna hasrı efkâr idub, hogdemper ikisinde şu maalde bir fermanı Ali neşr iyledi:

“Zatı hazretı Şahanenin eltaf ve merhametı Padişahaneleri bila ferk kâffeyi tebaa ve ziyri destan hakklarında alettesavi şayan buyrulub, istihsalı ümnü asayışleri hakkında mesaiyi mülükâneleri diriğ buyrulmamakda dır. yalnız tariki selimi sadakat ve itaatden huruc iderek, şekavete meyl idenler bu eltafı mülükânelerine şayan görülmeyib, bundan da kabahat ve mesuliyet kendilerinin olacak dır:

“Memaliki Şahanede ırz u edebleri ile davranıb zraatla meşğul olanlar hakkında lutfu Padişahi berkemal olub, bunun asarı celilesinden olmak üzre, rubu öşr vergisi lağv olub, bunun ile beraber hicretin 1289 senesine kadar teraküm iden bakayeler dahi kendilerine terk olunarak kâmilten afv olundu: Ya[9]lınız mültezimler kefiller ve ağnia yani zenginler bundan müstesna tutulacak dır:

“Memleket idare meclisleri azalığına her cömaat kendi intihableri ile emniyete şayan gördükleri kimesneleri tayin idecekler dir. bunların dayrei hamiyet ve meşruiyetde virecekleri reyler dahi şayanı takdir olacak dır:

“Vilayet nizamnamesi ahkâmınca, her sene vilayetlerden mütemed vekiller gelib, vilayetin umumi meclislerinde karargir olan mevaddı mühimmei Babı Aliye inha iderek, esbab ve vesayilinin istihsaline bakılacak dır: Bir kaç seneden beru her nasıl ise ihmal olunan bu usul, bu defa tekraren tecdid olunarak, cümlelerin emniyetine şayan ve müstaid ve muteber zevat gerek vilayetlerden ve gerek mutasarrıflıktan takım takım vekiller Asitaneye celb olunacak dır: Gerek bu tarikle ve gerek ciheti sayire ile, hasıl olan malumat ve tahkikat üzerine, sayır ıslahat ve nizamat dahi tanzim olunarak, tebaanın rifah u istirahatı esbabı iltizam olunacak dır:

“Bu hususdan dolayı icabına göre, her terafa müfettişler dahi gönderilib, vergilerin adalet ve hakkaniyet üzere tevziine ikdam olunacak:

“İşbu tedabirin bir an evvel mevzii icraya vaz olunması için, bil cümle vilayet valilerine dahi lazım gelen talimat gönderilmiş dir:

“Bunlardan maada usulı iltizamıyenin lağvı ile öşrün doğrudan doğruya miri marifeti ile, tahsiline dahi lazım gelen tedabir ittihaz olunacak olub, sayır vergilerin dahi bir kayidei adile ve vahide üzere tevzi olunmasına himmet olunacak, ve bunların cümlesi bittedric icra olunarak, umuru zabitanın dahi tahtı intizama alınmasına bir an evvel say u ikdam olunacak dır:”

İşbu ferman süferayı duvelı ecnebiyeye, icabatı hal için kâfi görülmedi, hususi ile zorbarlar müstesna tutulduğu için:

O aralıkda Hersek ve Bosna isyanı daha ziade cesamet kesb idub, Sırbistandan dahi bazı tahrik alametleri görünmeye başlamış ıdı, hatta Sırbın harakâtı askeriyeğe teşebbüs itmekde olduğu da mütevatır idi:

Evropa devletleri bunu görmemezlik itmeyib, mucibince Fransa hariciye nazırı Dük dı Kaz, Babı Aliye şu telegrafı keşide itmiş idi:

“Rusia devleti, Avstria devleti ile bil ittifak, Sırbların müdahalesini men itmek üzere, kâffeı düelı zamine teraflarından Belgrada bir ihtarname gönderilmesini teklif idub, maali de şu vech ile olacak dır: **[10]**

“Sırb hükümeti, devletı Aliye aleyhine bir muameleyi taarruziyeye cesaret itdiyi halde, Paris ahdnamesini imza iden düelı zaminenin cümlesi Osmanlı askerinin memaliki Sırbıyeye tecavuz itmesini men itmeye bir vech ile muktedir olamayacaklarını, Sırb hükümetine resmen beyan iderler:”

Bosna ve Hersek zorbarları arasında bir haylı Karadağlı bulunduğu malum olub, Karadağlıların da bu isyana müşareketleri derkâr idi:

Lakin gerek Dük dı Kazın bu ihtarnamesi, ve gerek sayır devletler tarafından Sırba olan ihtaratı, meydana isyanın gereyi gibi tevsi olunmakda olduğuna asla bir şekk ve şübhe brakmadı:

Devletı Aliye tarafından 1875 son baharınadak hevalii isyane elli binden mütecavuz asker gönderildi ise de, kış mevsimi hulul itmiş, ve zorbalar dağlara ve ormanlara çekilmiş olduğundan, bit tabi tatili muamelatı harbiyeye mecbur olundu:

Fakat şu ihtilalin ibtidayı zuhurinden beru, dueli ecnebiyenin velev devletı Aliyeye süreti hayrhahiden olarak bir nevi müdahaleye kalkışdıkları ve cümlesine de dayıma Rusianın rehber olması evliayı umurun dikkatından kurtulamadı:

Diger terafdan Rusia sefiri Jeneral İgnatief beher yevm ve mütemadi dayreyi Aliyeyi vekâlet penahiyi ve dayreyi sayıreyi dolaşib, ya kuvvei kesire ile şu ihtilalın serian basdırılması ya da ıslahatı lazımenin bir an evvel ilan ve icrası elzem dir, maalinde defaatla ihtarata teşebbüs itmekde bulunduğú da meydanda idi:

İmdi, Babı Ali, mevsimi şita sebebi ile kuvvei cesime izharını evvel bahara teehir idub, mevsimi şitade ıslahat maddeyi muhimmesinin tanzim ve teesisine karar vermekle, Mahmud Nedim paşa bir kaç gün konağında kapanarak, müsaidatı vasiei havi bir ıslahat laihesi kaleme alıb, zatı hazretı Şahaneye kabul itdirtmiş olduğundan, ıslahatı mezkûre bir fermanı Hümayune rabt ile, 1875 tegdemper 12sinde fermanı Adalet namı ile aleme neşr olunub, birer süreti resmiyesi, ecnebi sefaretlerine dahi tebliğ kılındı:

Bir tarihde en ziade muhimm ve dikkata şayan şey bu makule evrakı resmiye olduğundan, uzunluğuna bakmayarak ber vechı ati temilen dercini tensib iylemişiz:

SURETI FERMANI ADALET

Desturu ekrem ve muazzam, müşiri efhem ve mühterem, nizam ül alem, nazimi menazimi ümem, müdiri umuru cümhur bil fikri sakib, mütemmimi mehamül anam birre ül sayyib, mümehhidi bün[11]yanı devleti vel ikbal, müşeyyidi erikânı saadeti vel iclal, mürettibi meratibi hilafet ül kübra, mükemmülü namusu saltanat ül üzma, el mahufu be sunufu avatıf ül melikülala bil fiil Sadrazamı sutudeşiyem ve vekili mutlakı kavi ül himem olub, murassa Osmani ve Mecidi nışanı ziyşanlerini hayiz ve hamili olan veziri meali semirim Mahmud Nedim paşa adam Allah Taala iclalehu vezayifi bitteyyid iktidarehu ve ikbalehu tevkii refii Hümayunum vasl olacak malüm ola ki.

Her devletı mütemeddeninin akdemı umuru hukuku ammenin teemini kaziyesi olub, bu esasın muhafaza ve bakasına medar olan ve vesayil mutlaka kâffeyi ibad hakkında bila istisna iltizamı adalet ve idareyi hükümetde intizamı hareketle hasıl olur, ve her şahsın her dürlü fevayid ve menafii vetan ve memleketin asayiş ve mamuriyeti ile me'mun ve mahfuz olabilib emniyet ve menfaati hususiye ancak emniyet ve menfaati umumiye ile vicude gelir, binaen aleyh, cülüsü Hümayunu Şahanemizden beru bütün aleme neşr olunan efkâr ve niyatı hayrayatı mülükânem biavnillah Taala Saltanatı seniyeimizin itilayı şan ve şevketi, ve sunufu tebamızın devamı huzur ve rahatı ile,

memaliki devleti Aliyemizin servet ve mamuriyetce müstayid olduğu tarakkıyatın istikmalî maddelerine maatuf iduginden, şu amalı hayriyeyi mülûkânemin bir kat daha tevsii dayrei madalet bahiresiyle emniyeti umumiyye tamamen kâfil, ve tebaayı Şahanemin her sınıfına ayid ve şamil olacak musaidat ve ıslahatın bu kerre teyemmünen tayin ve ilanı indi hilafet peyvendi Hümayununda karini tasvib olarak, hususatı atiyettüzzikrin ila Maşallahu Taala desturul amel tutulmak üzere icralerine iradei adalet ifadeyi Padişahanem şeref sadr olmuşdur. şöyle ki, teemini hukuk ve tebaade asıl olan şeyler. kuvvei adliyye kuvvei icraiyyenin müdahale itmemesi, ve ahkâmı kavaniyyinin her dürlü sui istimalatden masun bulunması kaziyeleri olarak mehakimin emniyeti umumiyye mazhariyetleri ise, yalnız teşkilatı ile olamayib erikân ve azasının ehliyeti sahihe ve sıfatı haseneyi iffet ve istikametle memduhiyetlerine ve meslek ve hareketlerinin hakkaniyet ve madalete makruniyetine mevkuf dur: Divanı Ahkâmı Adliyyemizin teşkili, işte şu tarif ve tasife muvafık bir mercii adalet tayyini maksedine mübteni olduğundan, hiyet ve vezayifi memuriyetlerinin bu esase tatbiken tanzim ve tensiki, ve müteferrüatının meratibi mühtelifesince ıslahatı sahihe icrası lazım gelib, çünkü mehakim hakkında usulu biterafiyi muafaza itmek muamelatı vakaalarının vesayiti idareden tefriki ile hasıl olacağı gibi erbabı mehakimin umum nazarında mazharı emniyeti tamme olmaları bila mucib azl ve tebdil edilmemelerine menut ve bu dahi kendilerinin mütemen delayil üzerine tayin kılınmaları ile meşrut [12] olduğundan, ezemı mehakimi nizamiye olan mehkemei temyiz riaseti vazifesi, umuru Adliyyemiz nazırı ühdesinden alınarak, munkasam olduğu iki dayireye birer reisi evvel ve birer reisi sani nasbı ve yine bu kabilden olmak üzere Ticaret divanı istinafinın ve mehakiminin umuru Adliyyemiz nezaretine zabt ve ilhakı ile, bunların merbut oldukları ticaret nezaretinin esbabı ticaret ve senayi ve zraatın tarakkısı vazifeyi asliyesine tahsis kılınması ve şu halde, Ticaret divanı istinafi ile Divanı Cinayet vezayifinin Divanı ahkâmı Adliyyemize merbut Mehkemei İstinafiye vezaifine ilavesi ile mevaddı cezaiye ve hukuku adiyeye ve hususatı tüccariye tahsisen üç kısım olarak tanzim ve ıslah ve bunların ve Mehtemei temyizın ruesa ve azasının hakiketen evsafı kanuniye ile muttasıf olmak üzere müceddeden intihab olunması, ve badezin intihabı sahih ve salim tahtında müntehab azayı mehakimin vaziyeti asliyesine tevfikeyen, bila mucib azl ve tebdil olunmayacaklarını metezammın yedlerine beratı alışanım itası ile beraber, kendilerine mahsus bir hakkı takaüd nizamı yapılması cümlei avamiri aliyei Şahanemizden dir:

Divanı Ahkâmı Adliyyemizin bu suretle tanzimi ahvali mücerred silsileyi mehakimi nizamiyyenin tensiki ile umuru hukukiyyenin, teemini hüsnü cerianı dayimesi maksedine mebni olduğu cihetle, bu ıslahatın memaliki mahruseyi Şahanemde ihkakı hukukunu ibad ve neşri levazimi adlî vüdade memur olan mehakimi nizamiyyeye taamimi dahi, işveki amimeyi Şahanemiz iktizasından olmağ ile, bunların usulu teşkilat ve intihabatını umumun emniyet ve mevsukuna mani bir halde, ve hükümetin tahtı te'siri nufuzunda bulundurmamak için, gerek işbu mehakime ve gerek idare meclislerine müslim ve gayrı müslim tayin kılınacak aza ve mümeyyizler kendi teraflarından intihab olunmak üzere, umum tebaayı mülûkânemize ruhsat ita kılındığından, bunların dahi hemen ol vech ile icrası, teşkilat ve intihabatı hakkında her

terafa talimatı vazihe gönderilmesi ve vilayet merkezlerinde bulunan nayibler divanı temyizın riasetinde bulunmak üzere, mecalisi temyiz riasetlerine ehl u erbabının intihab ve tayin olunması, ve liva ve kazaler mehakimi şeriyesinden virilen ilamatın tedkikatı şeriyesi dahi, işbu merkez nayiblerine ihale idilmesi, ve alel ıtlak mehakimin vicudinden mürad, hukuku nas için merkezı emniyet tayininden ibaret olduğundan, ehli İslam ile Hristian ve sayır tebaayı ğayrı müslüme beyninde ve ve yahod tebayı İseviye ve sayır tebaayı ğayrı müslimeden mezayibi mühtelifeye tabi olanların yekdigeri arasında zuhura gelen daavinin mehakimi nizamiyeye hevale kılınması ve mehakimin muhakematca tanzimi harekât ve muamelatı için, iradeyi Şahanem iktizasından olan kanun ve nizamın serian ikmalı ile mevkii icraye konulması, ve bir de mehakim[13]ce en ziade dikkata şayan olan madde ahkâmı vakaada kanunun hüsnü istimali ile ashabı hukukun taaddiden vikayesi keyfiyeti olub, alehusus muhakematı cezaiyede efalı müsbetenin ahkâmı kanuniye ile tatbikatında iltizamı dikkatla hiç kimsenin bila hükm mahbesde kalmaması ve muamelei cevriye ve ezaiyenin asla vukuine meydan verilmemesi ferigeden bulunmağ ile, o misillü efal ve harekâtı ve umuru kanuniyede sui istimalatı tehakkuk idenlerin şediden mücazatı mukarar bulunduğundan umumun teemin ve adaleti matlubenin ezher nev tebyin olunması dahi iradei muekkideyi Şahanemiz muktezasından dır:

Teemini hukuku tebaa kaziyeyi esasiyesinin aksamı muhimmesinden biri dahi tekâlifi mürettebei devletin gerek nisbetı aslisini ve gerek emrı tahsil ve istiyfasını adalet ve hakkaniyete tevfiik iylemek maddesi dir. egerçi hazineyi devletı Aliyemizin varidatı umumiyesi, vezayifi hükümet ve metbuiyet levaziminden olan mesarifi milkiye ve askeriye mukabilinde mevzu olduğu cihetle memleketimizin menabii servetinden istifade olundukca ve medeniyet ve mamuriyet mütezayyüd oldukca bir terafdan varidatımızın esbabı tarakkisini aramak iktiza iderse de, varidatı mevcudeden ahalimizi izah iden ve hazinei devletimizin fayidesini teemin idemeyen şeylerin şayanı itibar olunmaması, cümleyi mekasidi, Hümayunumuzdan dır: Zikr olunan tekâlifi mevzueden umum tebaayı Şahanemizin iyfa itmekde oldukları vergi ile rusumatı dahiliyenin müteaddüd nev ve cihetinden husula gelmesi tevziyat ve tahsilatını bittabi rabitei adaletden çıkarmamakda olduğundan, ehaliı memaliki mahsureyi Şahanemizi izahatdan kurtaracak, ve nisbetı umumiyede iltizamı itidal ile hazinei devletimizce dahi meşruen istifade olunacak yolda işin ciheti vahdeti bulunarak, hemen mevkii icraye getirilmesi, ve bir de varidatı öşriyeye bir aralık münzam olan rub, tebaamızı umumen muhit olan madaleti mülükânemiz asarından olmak üzere, muahharen bil külliye afv ve ref olmuş ise de, varidatı öşriyenin mültezimin vasetası ile istifasında taaddiyat ve hem zürra hakklerinde ve hem de hazinei celilemce iki taraflı hasaratın dahi men ve define mütaalik tedabiri müessirenin icra olunması, ve tebaamızın doğrudan doğruya iyfa iyledikleri tekâlifin emrı tahsili bir vazifei müstakile iken, bunun taşralarca kuvvei zabıtaya tevdiı yolsuz olduğundan, tahsildarlık işinin umuru zabıtanın tefriki ile, Müslim ve ğayrı Müslim ahalice müntehab ve mevsuk ve mütemed kesanden tahsildarlar tayin olunarak yapılacak talimatı mahsusesine tevfiiken, emvalı mürettebenin bu vesayitle tahsil ve temin itdirilmesi nezdi Hümayunumuzda katien

mukarrer ve mültezem bulunmağle, işbu teslihi muamelatı maliye ve tahsiliye maddelerinin bila teyhir icralerine ibtidar kılınmasını emr iyerim:

{...}

Ek-7b: *Şark Muharebesi Hikâyesi*, İkinci Cild, Teelifi Saadetlu Mütevefa Vartan Bey, Mihran S. Kitabciyanın Mesarîf u Marîfetiyle Tab Olunmuş Dur, Matbaayi Boğos Kirişciyan, Asitane 1879, s. 1-8.

{1}

ŞARK
MUHAREBESİ HİKÂYESİ

TEELİFİ
SAADETLU MÜTEVEFA VARTAN BEY
MİHRAN S. KİTABCİYANIN MESARİF U MARİFETİYLE
TAB OLUNMUŞ DUR

İKİNCİ CİLD(1)

ASİTANE
MATBAAYİ BOĞOS KİRİŞCİYAN

1879

(1) Şark Muharebesinin kısmı evveli ve mütenası işbu ikinci cildde rivayet olunacağından, hikâyemizin kabulü ammeye şayan buyrulması işbu ikinci cildin havi olacağı vukuatı mühimmenin daha bir dikkatlice kaleme alınmasına bizi teşvik ve mecbur ideceyi, bedihidir: {Tefrikada yeralan bu pasaj kitapta çıkartılmıştır.}

{2}{3}

MERSİYE
DER SİTAYİŞİ MERHUM VE MAHFUR
SAADETLU VARTAN BEY

Ah" kim kıldı felek yine cefasın bi payan,
Eyleyub zar u niğar hep zümreyi danişveri.

Muttasıl erbabı istidadı tazyik itmeye,
Özge bir hahişi var ta devri ademden beri.

Bahusus ol paki zatı eyleyub zar u zebun,
Yani VARTAN BEY gibi bir merdı ali peykeri.

Daveri müverrihan u hayderi mantıkı hak,
Mülki nazmın yeketazi Rüstemi zoraveri.

Kâni mürvet u fazilet madeni ilm ü hüner,
Haceyi ilmi hakiket arifanın serveri.

N'ola ziyri hak"de puş olsa ol kâni kerem,
Hak"de medfun olur kenzi cevahir ekseri.

Bunca asarı kitabet bunca hıdmatlerle hem,
Devlet u milletinin olmuş idi çeşmi ferî.

Rahmeti Hak ruhunu şad kabrini nur iyleye,
Ğayri vird it sen heman bu mısrayi müteberi:

M. S. K.

{4}{5}

ANADOLU CİHETİ
(1877 HUNİS 15 DEN TEGDEMPE 30 A KADAR)
ANADOLU MUHAREBELERİ
EVVELİAT

Cıldı evvelde hikâye olunduğu veç ile Rusiyanın Anadolu cihetine tayin olunan Kavkasia orduları Erzurum teraflarında olan Zevin köyüne kadar ilerileyib muvaffak olamadıklarından, Anadolu da artık duramayib, tekmil geriye çekilerek, kendi Rus memleketlerine avdet itmişlerdi:

Yalnız Sohum Kaleye tayin olunan Rus askeri, bir nim dayre hattı ile bu beldenin üzerine yürüyüb, pey der pey etrafını sarmakda idiler:

Ağustosun 24ünde Rus bahriye askerinden yirmi dört kişi, giceleyn dört kıta torpil sandallarına binib, Sohum açığında olan Asarı Şevket isminde bir Osmanlı zırhlısı üzerine fevkelade hücum idub, sefineyi mezkürenin iki yanından üç torpil ateşlediler, ve her ne kadar zırhlıyı batıramadılar ise de, böyücek bir sakatlık hasıl idub, orada duramaz idiler, ve gice olduğundan Ruslardan bir nefer dahi telef olmadı:

Şelkovnikov ve Alkazof naman iki cenerallar, biri şimaldan ve diğeri cenubdan yürüyerek Sohumun iki yanında ne kadar Osmanlı mevkiileri var ise birer birer zabt itdiler, ve deniz kenarına kadar enib, Ağustosun sonlarında Sohumun etrafı sarıb, muhasere itmekde oldular:

Sohum açığında bulunan sayir zırhlılar sayesinde Osmanlı askeri Sohumu tahliye idub, alel acelede vaporlara binerek ve Rusia aleyhine kıyam iden Abhasa kabilelerini de beraber alarak o[6]radan avdet itdiler. lakin Sohumu ateşe virmeyi de ihmal itmediler: Elhasıl Sebdemperin birinde Sohumda Osmanlı namı ile bir kimse kalmamışdı: Bizim için bu bir beyhüde masraf ve telef olub, Ruslarda hiç bir vakıt kendilerine tekmil itaat itmeyen bu vahşi Abhasa kabilelerinden kurtulmuş oldular, ve taleb itdikleri harb tazminatı muhasebesinin bir böyücek kalemi de bu Sohuma olan hasarat oldu:

Bu Sohum içi böyük muharebeden ayrıca bir fıkra olub, bu veç ile hitam bulduğunu nakl itdikden sonra, geelim şimdi Anadolunun Ermenistan cihetine:

Temmuzun (Hulisin) sonlarına doğru Anadolu da bir nefer Rus askeri kalmayıb hep Arpa çayının öte tarafına geçerek, ve kendi memaliklerinde heyeti tedafiyede durarak, imdada beklemekde idiler:

Osmanlı orduları bu muvaffakiyetlerinden naşı haylı cesaret kesb itdikden maada, başka bir cihetle de kesbı kuvvet itmekde idiler: Orduyu hümayuna dahil olan Kürdler, başı bozuklar ve Çerkeslerin adeti bu dur ki, bir muharebede nizam askeri

bozuldu mu, bunlar da darmadağın ve kaçan kaçana olurlar. nizam muharebeyi kazandı mı, gelirler her terafdan ordunun etrafına yığılırlar. burada da öyle oldu, Ruslar çekildiği gibi, Anadolu da koşub orduya gelmedik Çerkes, Kürd ve başı bozuk kalmadı:

Ruslar çekilir çekilmez, Kürd İsmayil paşa mayetinde olan ordu ve başı bozuklar ile Bayazidi Ruslardan alıb Orzov, ve Çor ve Kervan seray geçidlerini de zapt ve teshir iderek Rusia memalike tecavuz itdi:

Nizam askeri ve başı bozukların hududu geçecekleri sırada, Ğazi ünvanına nayil olan Ahmed Muhtar paşa askere şu beyannameyi neşr itdirdi:

“Cenabı kadırı mutlak Taala hazretlerinin lutfu keremiyledüşmen münhezim ve perişan, kendi memleketlerine kadar rücata mecbur olub, cümlemizin eşeddı emel ve arzusu hayzı husula gelerek işte şimdi taarruza mubaşıretle hududu tecavuz ideceyiz:

“Her ne kadar kendi memleketimizde Ruslar tarafından ğayrı meşru nice zalimlikler, vahşiyetler ve barbarlıklar gördük ise de, tahtı zulm ve itisaflarında bulunan Erevan mazlum ahali hakkında sizin itidalane davranacağızı da memul iderim. mecbul olduğunuz ahlakı hamide ve mefrus bulunduğunuz uluvvu cenab iktizasından iğraz ve nefsaniyetden masun olmanızı temenni iderim:

“Eşrefi kavanini alem olan şeriati ğarraya muğayir bir harekete hiç birinizin cürat itmeyeceyini, ve Ruslar gibi ğasb ve ğarat ve mezalime kimsenin cesaret idemeyeceyini musammam bilirim: [7]

“Hakk Taala hazretlerinin eşrefi mahlukatı olan insanı hilafı şeri idam itmek gibi bir cinayeti mekruhe daha olamaz. imdi haksız katllerden ve nehb ü ğaratdan ictinab idiniz. sizin himayetinize sığınanlara bir fenalık itmeyin. başka dır eyer bi hakkın idamlerini müstelzim hal u hareketde bulunurlar ise, Fukara ve ehalinin emlak, emval ve ırzına rayet idin. çünkü onlar da kalblerinden bizim ile hemefkâr dırlar: Sahibinin rizası olmayan şeyleri cebren mübayaa itmeyin. icrayı ayinlerinde kimseye mümanaat itmeyin. anlerin mabudlerine, kiliselerine ve keşişlerine rayet idin. Ruslara istihkâm olanlardan maada kimsenin hanesini hedm ve harab itmeyin. dinleri lisanları ve usul ve adetleri sebebine onlara kata hakarat göstermeyin. mecruh ve harb esirlerine ne bir eziyet virin ne de idam idin, ve mecruhları hastahanelerine siz nakl idin. katl itmek üzre firarilerin arkasından düşmeyin. Rusların şiddet ve vahşiyetine benzemeyin, ve esir idemediyiniz için kaçanları telef itmeyin: Her insan her ne mezhebinden olur ise olsun, Hakk Taalanın en izzetli mahluku dur. binayen aleyh düşmeni maktullerini defn itmekden men itmeyin, ve anlerin defn idemediklerini siz defn idin. muharebenin harıcında yere düşenleri tekrar vurmayın, ve azalarını kat itmeyin, ve akıllı adamlar gibi, bu nasihatlerımı diyneyib, zabitlerinize itaat ve şeriati ğarraya mütavaat idin:”

Muhtar Paşa, işbu Anadolu muharebelerinde her ne mertebe meharet ve şecaat ibraz idub, nayili muvaffakiyet oldu ise de, Osmanlıların bedbahtlığından, mayet komandanlarından ve Darı Şuradan dahi lazım gelen muaveneti bulamadı:

Stanbolda Muhtar paşanın zaferleri işitildikde, kendisine dayıma mühtac olduğu imdad askeri gönderilmedikden maada, Tuna orduları için kendisinden imdad talep oludu. ne akıla ise bilmeyiz. fakat Batumun muhafazasına on bin asker kâfi iken, orada otuz bin asker batal itdirilib, Derviş paşa dahi Muhtar paşa emri tahtında olacak iken, kaç defa Batumdan asker talep itdi ise göndermeyib, Lazistan çıkmazlarında ve bataklarında, sıtmadan ve ileli sayireden bir çok asker beyhüde telef oldu:

Böyle müşkülâtlar ve böyle muavenetsizlikler bir devrı zaferde çokluk göze görünmedi ise de, üç ay sonra Anadolu da görülen mağlubiyetlere ve felaketlere asıl sebep bunlar oldular:

Muhtar Paşanın mayetinde bulunan asker az olduğundan, Ruslardan bu zaafını setr itmek üzre, her terafdan, Ruslara karşı hatlar gösterdi ise de, bunlar tahta perde gibi ince ve narin hatlar idi: Nihayet Erzurum Vilayetinde ne kadar asker var ise cümlesini nezdine celb idub, Pinnek, Kars ve İğdir ile Erzurum arasında hattı rücatı muhafaza idecek bir mevki tutamadı. [8] şöyle ki, bu üç hattdan hangısı bozulsa o birleri de arkalarından emin olmadıklarından, onlar da bozulan ile beraber geri çekilmeye mecbur olacaklardı:

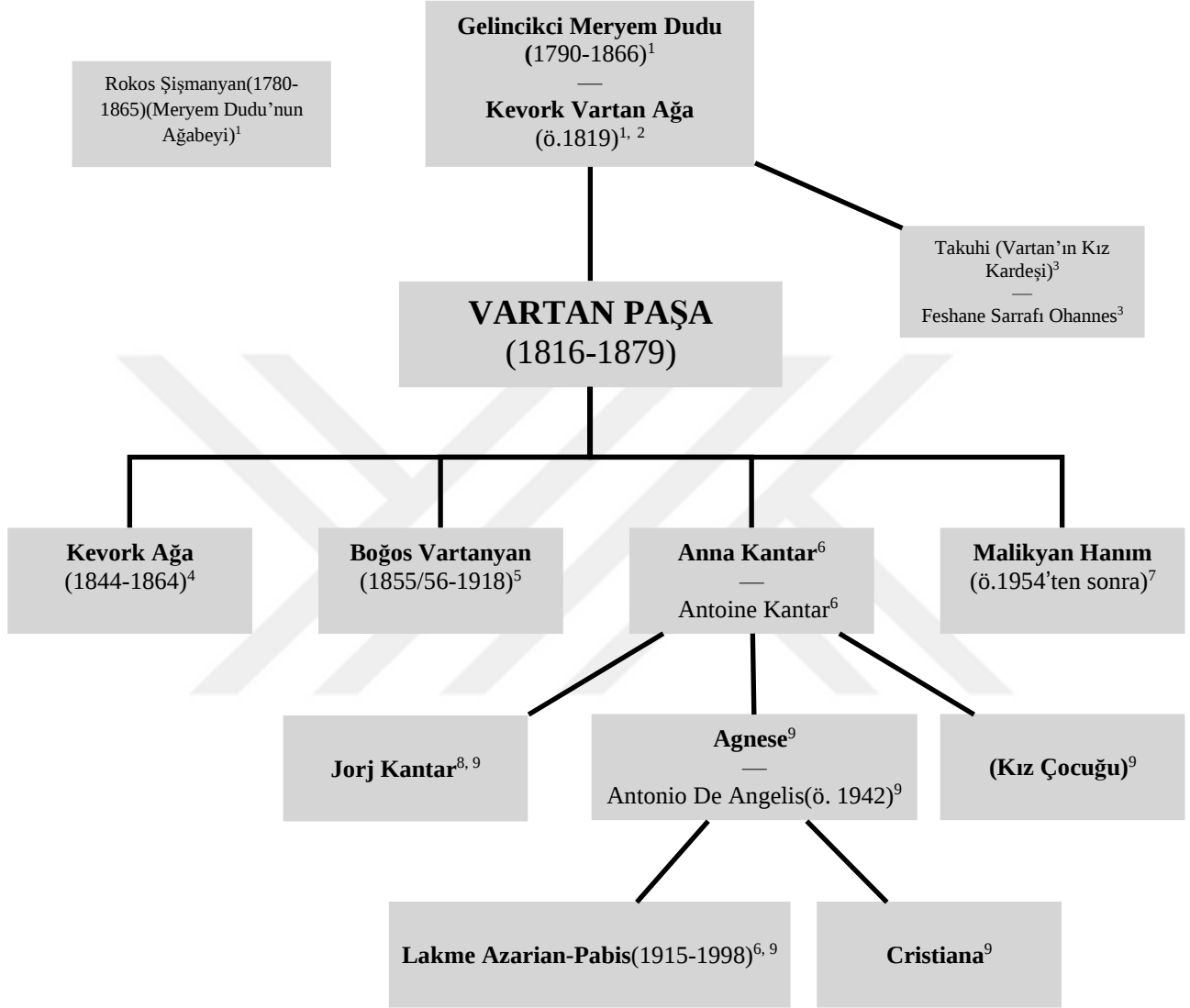
Muhtar paşanın en kuvvetli vaktında mayetinde elli altmış binden ziade redif ve nizam askeri bulunmadığından, hiç bir vakıt Karsdan ayrılmak istemedi. onun için üç ay zarfında olan muharebeler heb o civarlarda vaki oldu: Ordu, erzak ve mekûlat ciheti ile dahi darda olub, asker ise niçe aylardan beru maaş veakce yüzü görmediklerinden, hoşnudsuz bir halde idi: Muhtar paşa başı bozukları gayet sert tutduğundan, bunlar acılığda parasızlığa da dayanamayib takım takım fîrare yüz tutdular, ve Muhtar paşanın bunları taakib itmek üzre mıkdarı kifaye sivarisi bulunmadığından, başı bozuklar bütün Anadolu köylerine dağılıb, İslama da illa Ermeni Hristiyanlara da itmedik hasaratları kalmadı: Bunların bu hali, nizam askerine de sirayet idub, onlardan da az kaçak zuhur itmedi. bundan vakaa Muhtar paşanın askeri bir kat daha azaldı ise de, kalanlar da en seçkin, en bahadır ve en meşhur askerler idi:

Muhtar paşanın mayetinde kalan bu askeri, Evropa muhbirleri dahi medh itmekden doyamazlar ve derler ki, bu derece bir zarurette ve mihnet ve meşakkatda, böyle memnun merd ve şeciaskerin bu alemde başka bir yerde daha emsali olamaz. Ve bu da asakiri Şahaneye fütuhattan ziade şeref dir. çünkü bütün Evropa tevarihine sebt ve kayd olarak müebbet olacaktır:

Elhasıl nasıl ki dedik, Muhtar paşa Karsdan çok uzaklanmayib ve askerini top tutub, vukuata muntazır olurudu: Yalınız İsmayil Paşa ki kendi maiyetinde idi, paşanın emrine itaat itmeyib, Rusia hududunu tecavüz itdi ki, şimdi anı nakl ideceyiz:

{...}

Ek-8: Vartan Paşa'nın Soyağacı

¹ “Gelincikci Meriem Kadın”, *Mecmuayı Havadis*, S. 633, 27 Ocak 1866.

² Pazmaveb(1901), s. 6.

³ COA. D. DRB. I. 24/44-1.

⁴ Arşaloys Araradyan, S. 727, 16(m. 28) Mayıs 1864, s. 4.

⁵ DH. SAİDd. 2/360; V. Kalpakciyan, “Boğos Bey Vartan”, *Hayrenik*, S. 94, 7 Ağustos 1918, s. 2.

⁶ Tanielyan(1996), s. 143.

⁷ Alboyaciyan(1954), s. 19.

⁸ Azadamard, S. 77, 22 Eylül 1909, s. 2.

⁹ Beyoğlu, S. 2779, 12 Nisan 1942, s. 2.

Ek-9: Vartan Paşa Fotoğraflar**Fotoğraf 1: *La Patrie*(1911)**

Fotoğraf 2: Hantes Amsorya(1890)

Fotoğraf 3: *Luys(1908)*

Fotoğraf 4: Hişadagaran(1910)

“Vartan Paşa’nın Son Fotoğrafi”

Fotoğraf 4: Vartan Paşa'nın Mezar Taşı
(Fotoğraf, 8 Ekim 2023'te tarafımdan çekilmiştir.)

Ek-10: Vartan Paşa'nın Kitaplarının Listesi⁴⁸³

Akabi Hikâyesi, Mühendis Oğlu Tabhanesinde, Kostantaniye 1851, ss. 453.

Boşboğaz Bir Adem Lafazanlık İle Husule Gelen Fenalıkların Muhtasar Risalesi, Mühendis Oğlu Tabhanesinde, Kostantaniye 1852, ss. 31.

Topal Şeytan Hikâyesi, Lısaj Nam Masal Nuisin Fransızca Te'elifinden Lisa'nı Türkiye Tercüme Kılınmışdır, H. Mühendisyanın Tabhanesinde, Asitane 1853, Cildi Evvel, ss. 328; Cildi Sani, ss. 326.

Memoria Yani Venedig Miapanutünü Ermeni Mhitaryan Rahiblerinin Aleyhine Mükerrer Zuhura Gelen Şekvalerin Sebeblerini Tafsıl ü Beyan İçün Rom Divanlerine Takdim Olunan Bir Resale, Lisanı Talianiden Tercüme İyledi Bahrie Baş Tercümanı H. Vartanyan, H. Kayolun Tabhanesinde, Beyoğlu 1853, ss. 48.

Tarihi Napoleon Bonaparte İmperatoru Ahalii Fransa, Fransız ve İngiliz Meşhur ve Müteber Müellifler Tevarihinden Bil İntihab Lisanı Türkide Te'lif İyledi Hovsep Vartanyan Ser-Tercümanı Bahrie ve Azayı Haricii Encümeni Daniş, Mühendisyan Ohannesin Tabhanesinde, Kostantaniye Cildi Evvel 1855-1856, ss. 712; Cildi Sani 1856-62, ss. 777.

Paris Meşvereti Yahod Mükâleme Meclisinin Yirmi Dört Kıta Mazbataları, Fransızca Süretlerinden Lisanı Türkiye Tercüme Olunmuş Dur, H. V., Mühendisyan Hohannesin Basmahanesinde, Kostantaniye 1856, ss. 284.

Sureti Hattı Humayun ve Fermanı Alişan, Nas beyinde kullanılan Türki ve Ermeni lisanlarına tercümesi ile Beraber, 1272 Mahı Cemazil Ahırın Evayilinde, 1856 Pedrvar 6, {1856}.

Teleğraf Risalesi Yani Elektrik Teleğrafının Süreti Hareket ve İstimali Beyanında Muhtasar Bir Şerhname, Teelifi Hovsep Vartanyan, Mühendisyan Tabhanesinde, Asitane 1857.

Teleğraf Elektrik Gam Or Noyın E Elegdragan Herakir Barz yev Hamarod Patsadrutün Zanazan Elegdragan Herakrots u Anonts Kordsadsutyani, Aşhadasiyats Hovsep Vartanyan, İ Dranrani H. Mühendisyan, Gosdantnubolis 1857. [Թէլէգրաֆ Էլէգթրիկ Կամ Որ Նոյն Է Էլէկտրական Հեռագիր Պարզ եւ Համառօտ Բացատրութիւն Չանագան Էլէկտրական Հեռագրոց ու Անոնց Գործածութեանը, Աշխատասիրեաց Յովսէփ Վարդանեան, Ի Տպարանի Յ. Միլէէնտիսեան, Կոստանդնուպօլիս 1857.]

⁴⁸³ Göremediğim ancak basıldığından emin olduğumuz kitapları “*” işareti ile gösterdim. Aynı şekilde kitaplar üzerinde ulaşamadığım bilgileri köşeli parantez({}) içerisinde gösterdim. Burada yer verilenler doğrudan Vartan tarafından telif yahut tercüme edilmiş olan kitap/risaleleri. Bunun dışında *Çadakovutün Hamazkyats Ingerutyani*(1851) ve *Millet Sinatosu*(1869)’da da imzası bulunduğunu belirtmişim.

**Dahdagk Tuapanagan Darerats, Tbrotsi Dğots Tüutyanyan yev Usman Hamar*, İstanbul 1861. [Տախտակք թուաբանական տարերաց, դպրոցի տղոց դիւրութեան և ուսման համար, Յովսէփ Վարդանեան, Հովհաննէս Մյուհենտիսյանի, Կ. Պոլիս 1861.]

Tarih-i Napolyon, Cild-i Evvel, Dersaadet'te Ceridehane Matbaası'nda Tab Olunmuştur, Sene 1278(1862), ss. 361.

Tarih-i Napolyon, Cild-i Sani, {Dersaadet'te Ceridehane Matbaası'nda Tab Olunmuştur, Sene 1278(1862)}, ss. 284.

Sahmanatragan Cşmardutüinner u Anonts Bardavorutüinnerı, Hovsep Vartanyan, İstanbul 1863, ss. 87. [Սահմանադրական Ճշմարտութիւններ ու Անոնց Պարտաւորութիւնները, Յովսէփ Վարդանեան, Յովհաննու Միլիենտիսեան, Կոստանդնուպոլիս 1863.]

Tarih-i Napolyon, Cild-i Evvel, {2. Baskı}, Tophane-i Amire Matbaasında Tab ve Temsil Olunmuştur, Safer 1285(Haziran 1868), ss. 261.

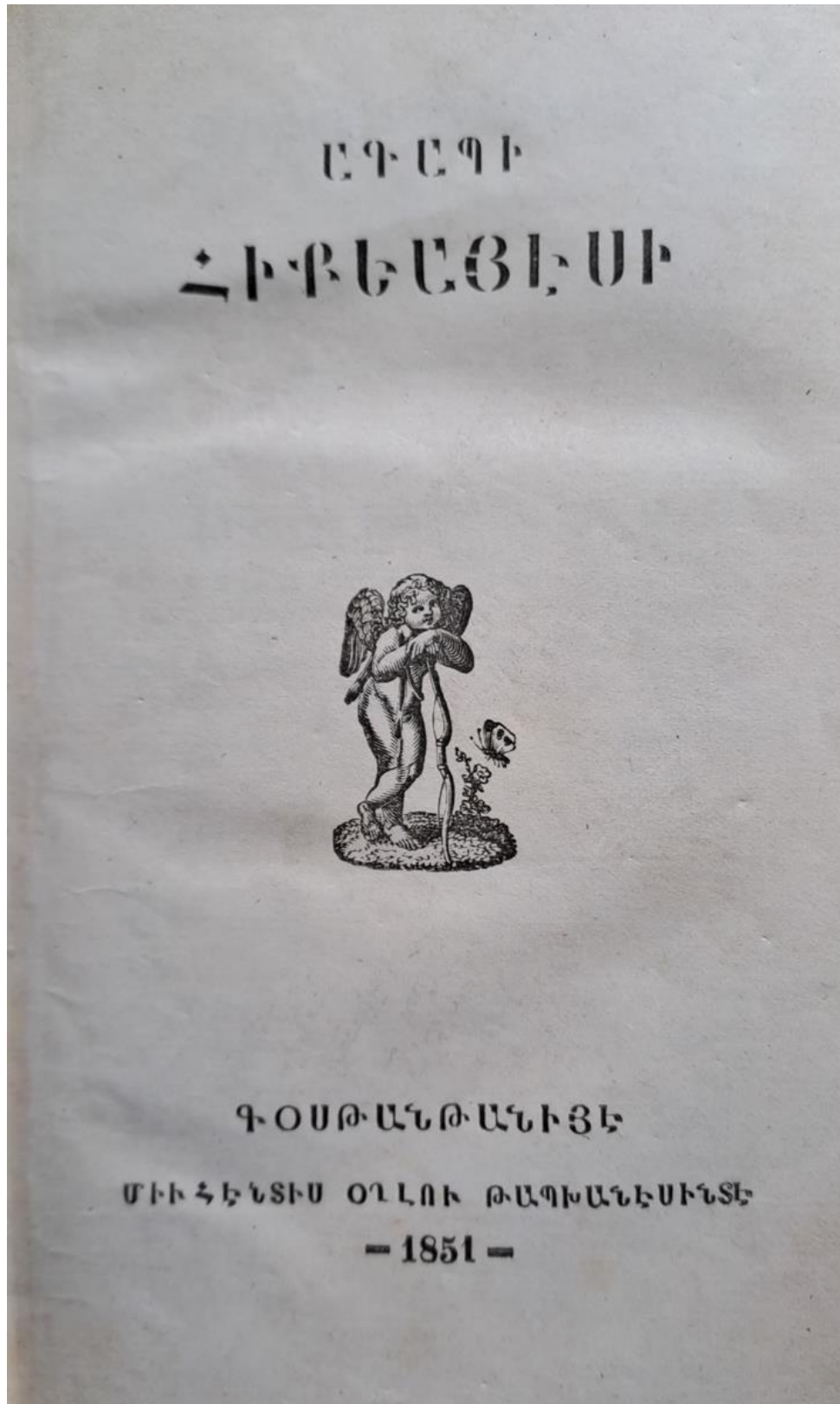
Mecmuayı Kitaatı Tevarih, H. Vartanyan, Asitane 1869/70{?}, ss. 440.

Jüsten Lonbar Yahod Fenalığa Götiiren Yollar, ss. 632.

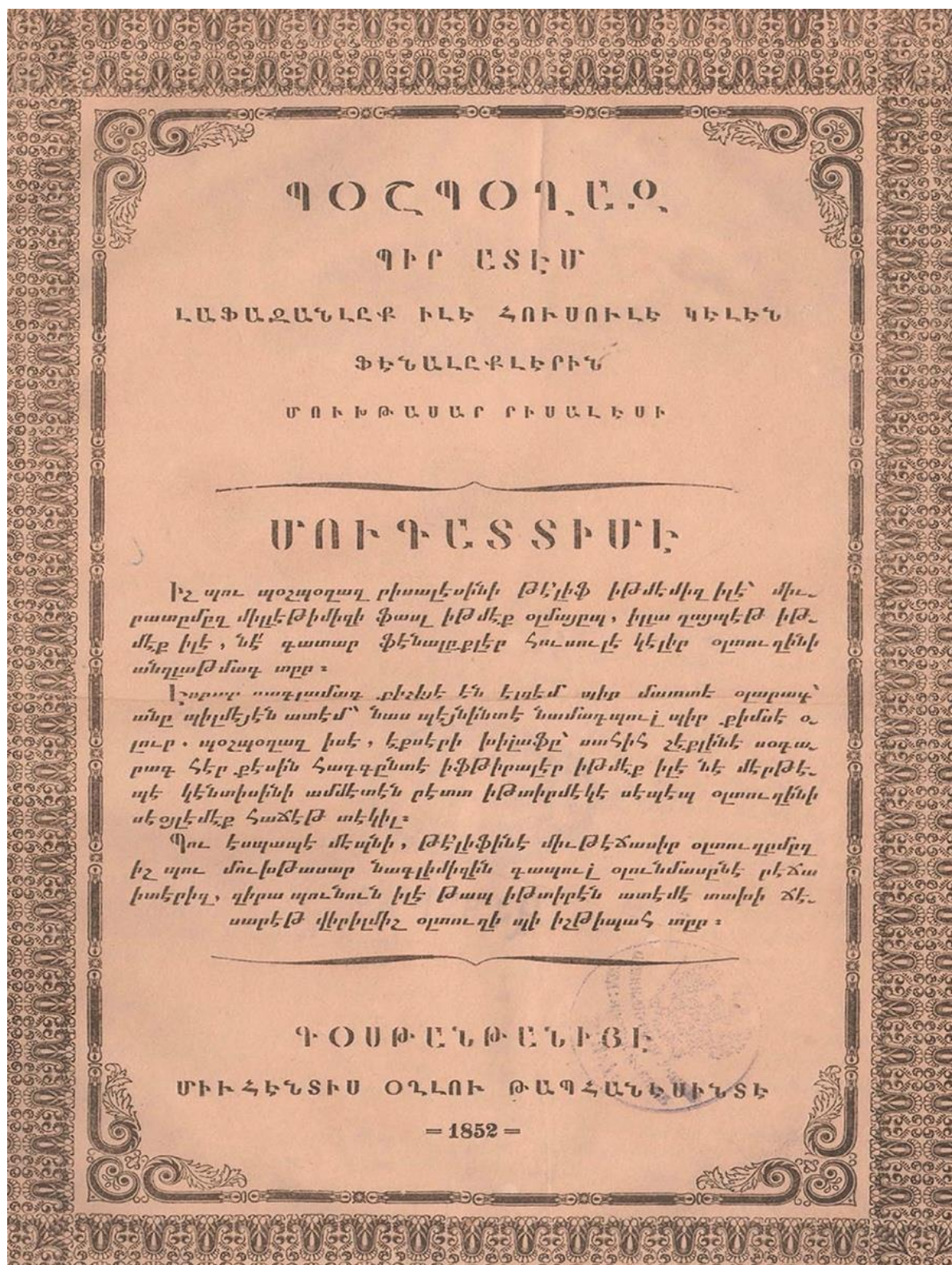
**Kameri ve Şemsi Tarihleri Mukabillerini Gösterir Cedvel ve Kullanılışı 1257/1841-1290/1274*, Vartan, 1290(1873), ss. 15.

Şark Muharebesi Hikâyesi, Birinci Cild, Teelifi Vartan Bey, Matbaayı Antuan Zeliç, Asitane 1878, ss. 288; İkinci Cild, Teelifi Saadetlu Mütevefa Vartan Bey, Mihran S. Kitabciyanın Mesarîf u Marifetiyle Tab Olunmuş Dur, Matbaayı Boğos Kirişciyan, Asitane 1879, ss. 356.

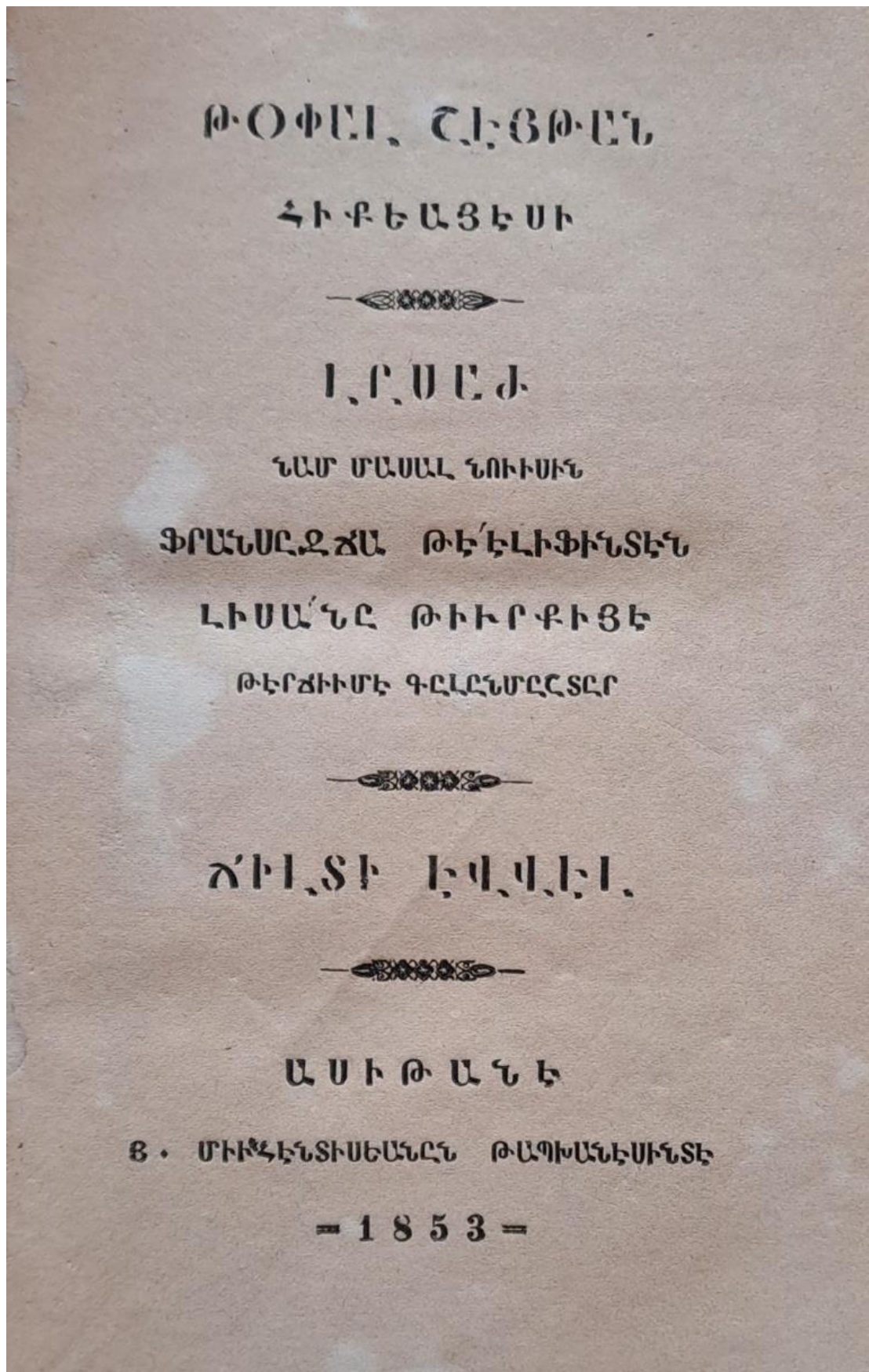
Ek-11: Vartan Paşa'nın Eserlerinin Kapakları

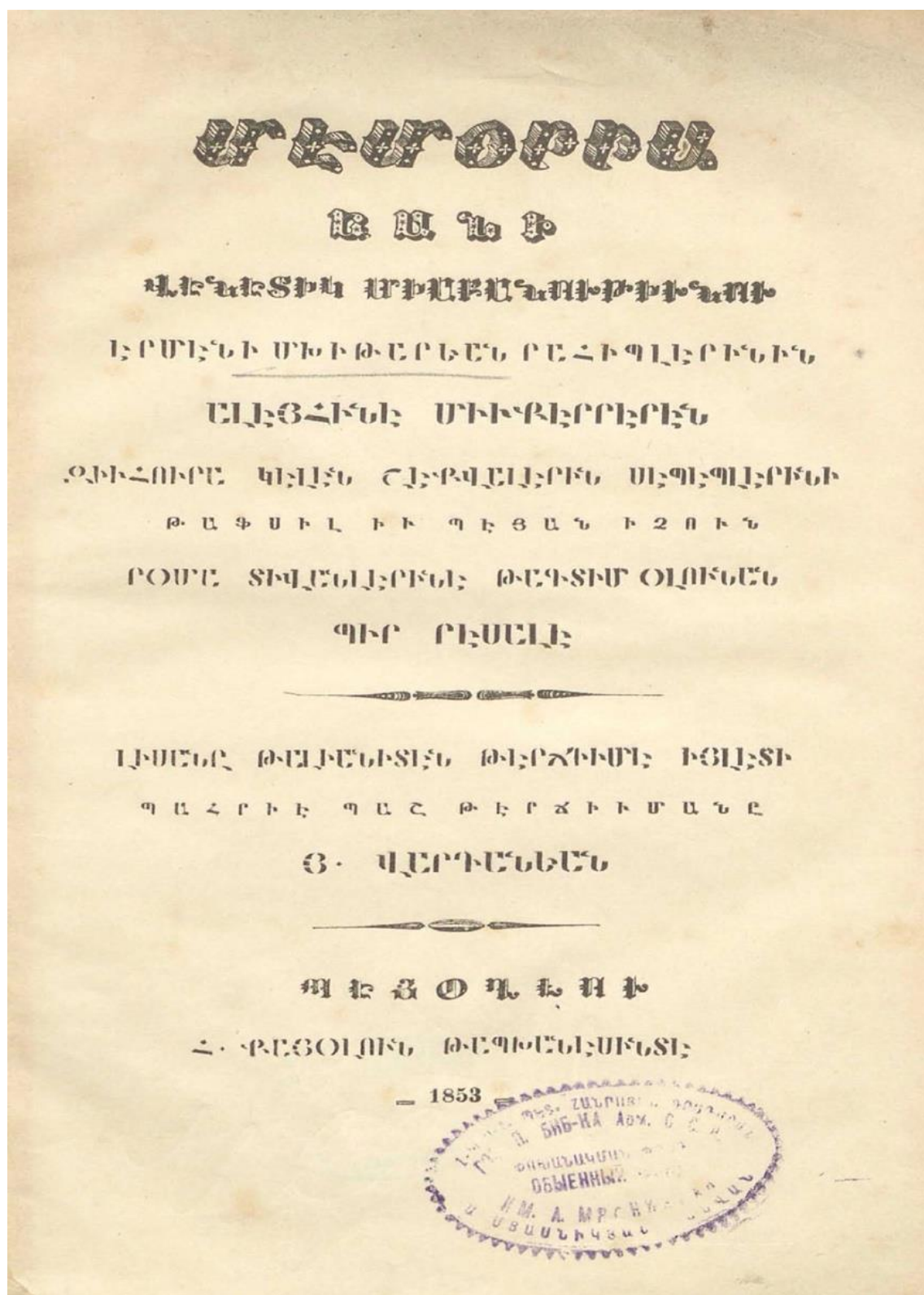
Resim 1 - Akabi Hikâyesi, 1851

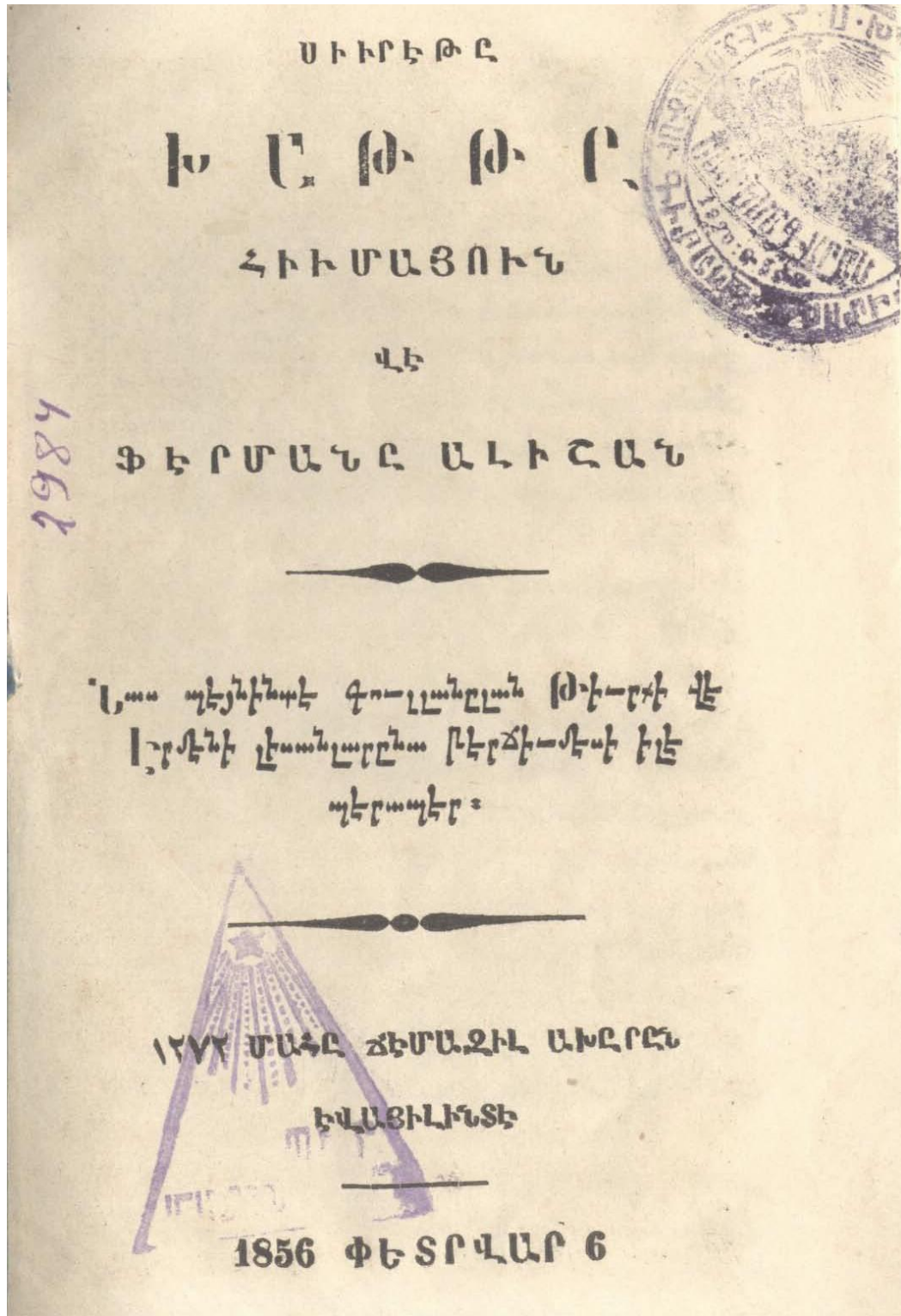
Resim 2 - Boşboğaz Bir Adem, 1852

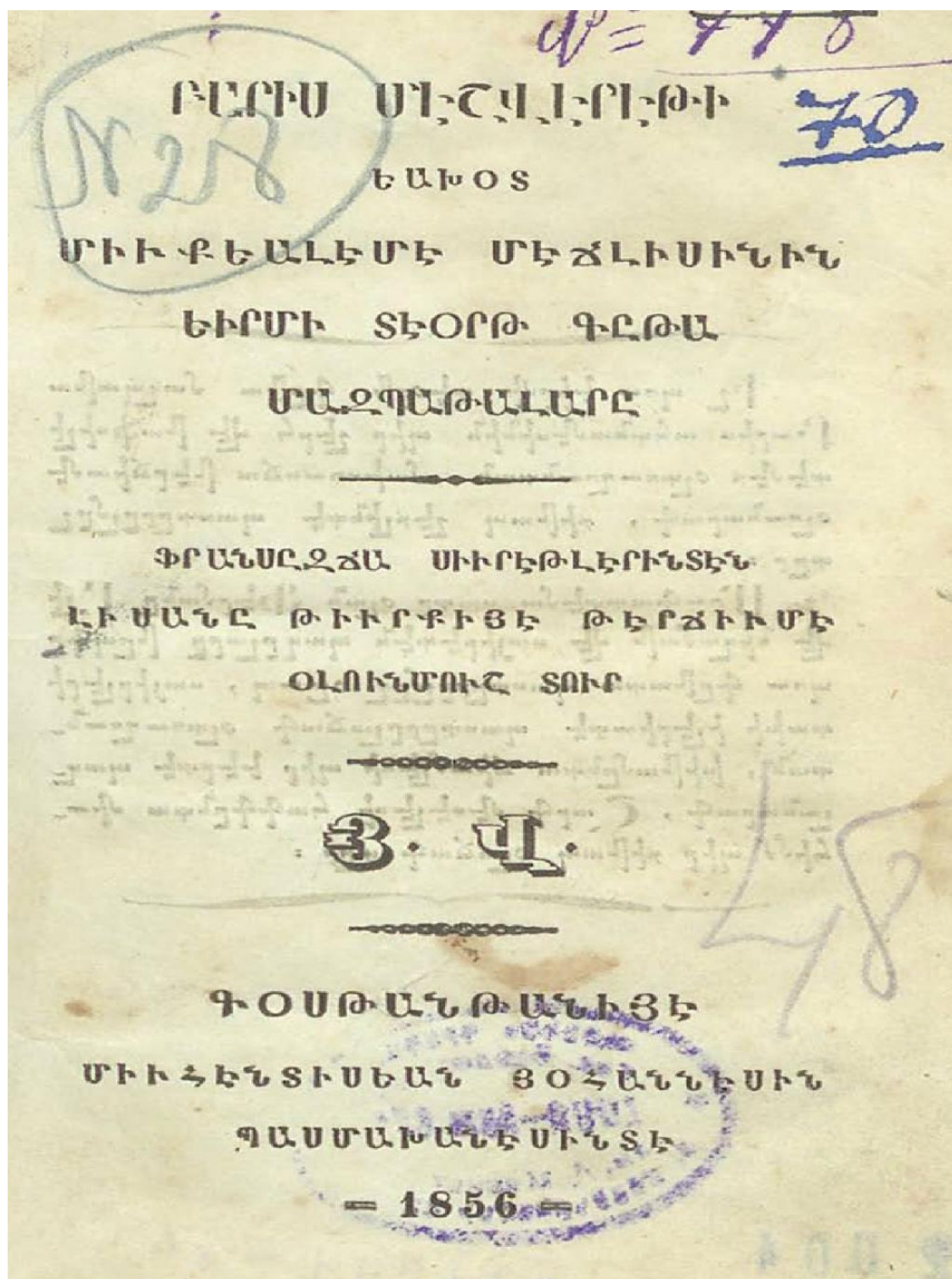
Resim 3 - Topal Şeytan Hikâyesi, Cildi Evvel, 1853

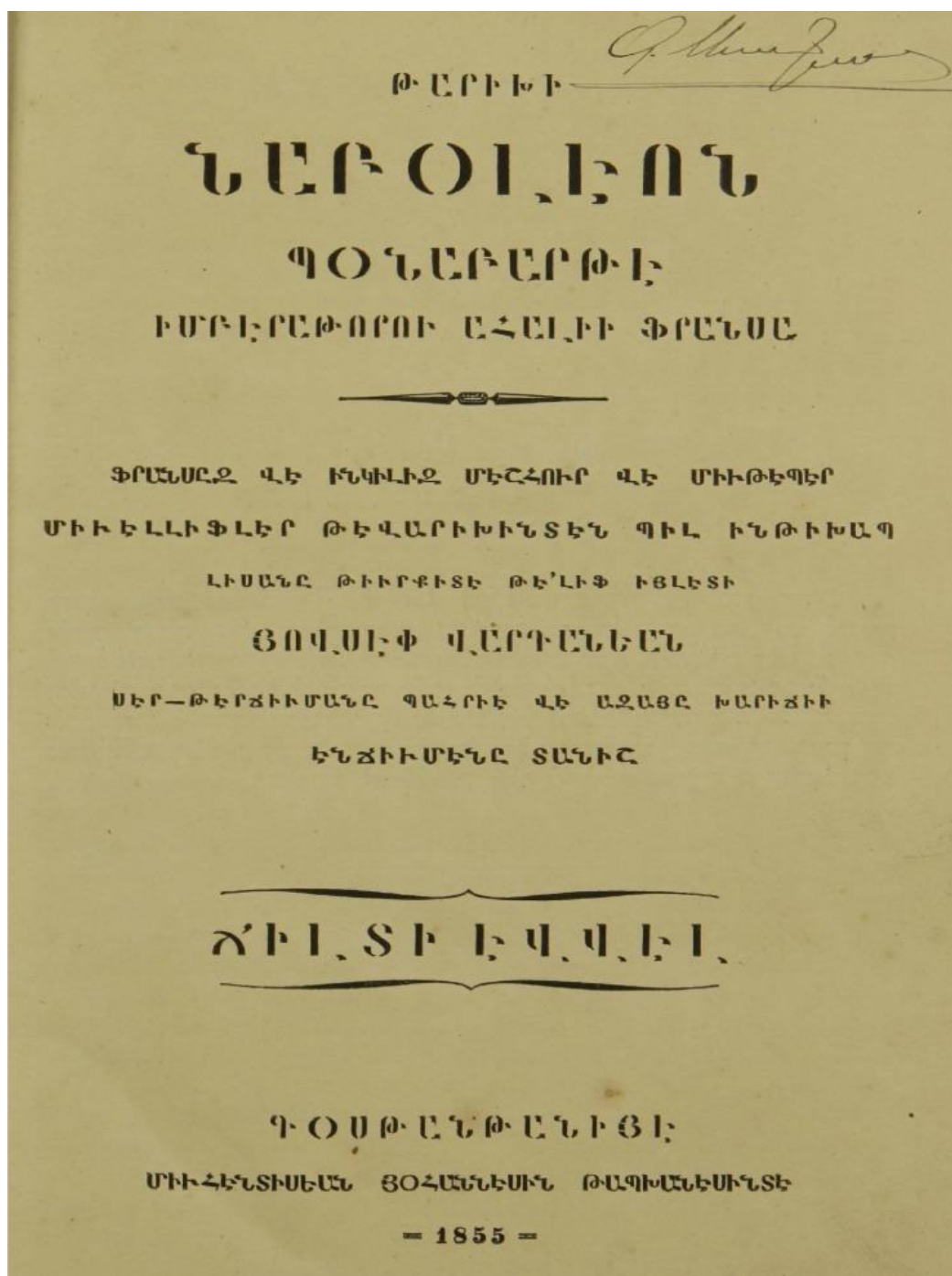
Resim 4 - Memoria, 1853

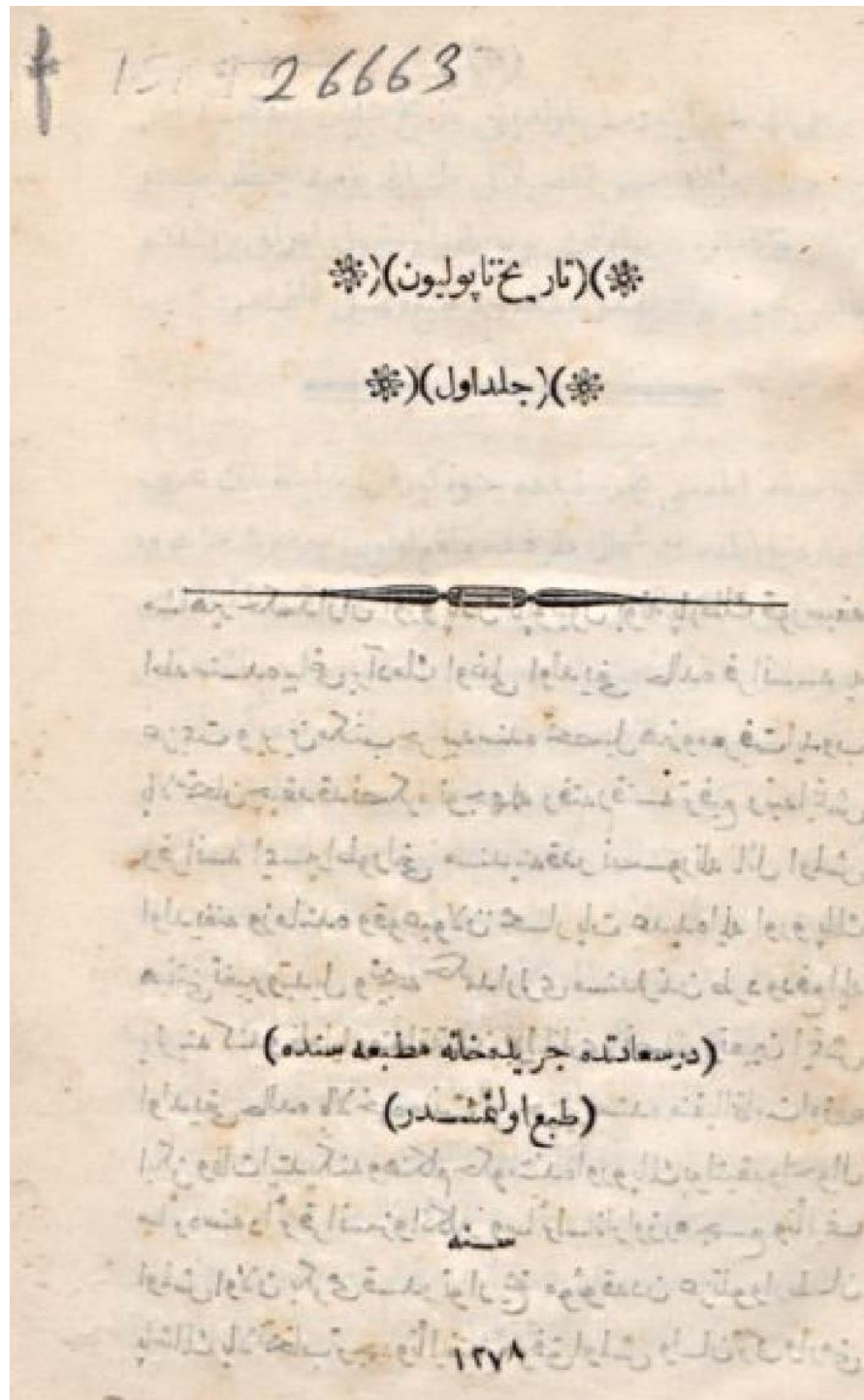
Resim 5 - Sureti Hattı Hümayun ve Fermanı Alişan, 1856

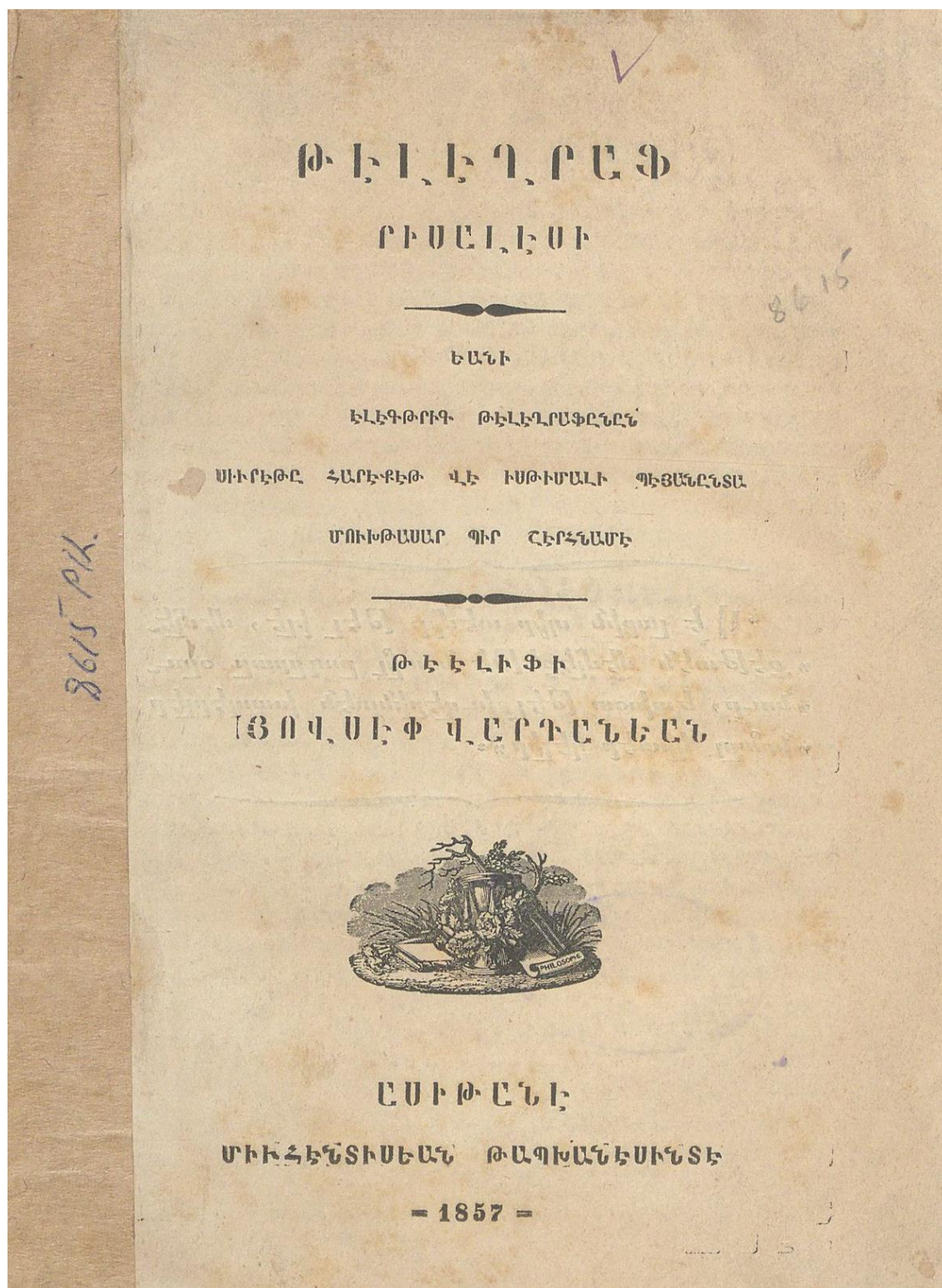
Resim 6 - Paris Meşvereti, 1856

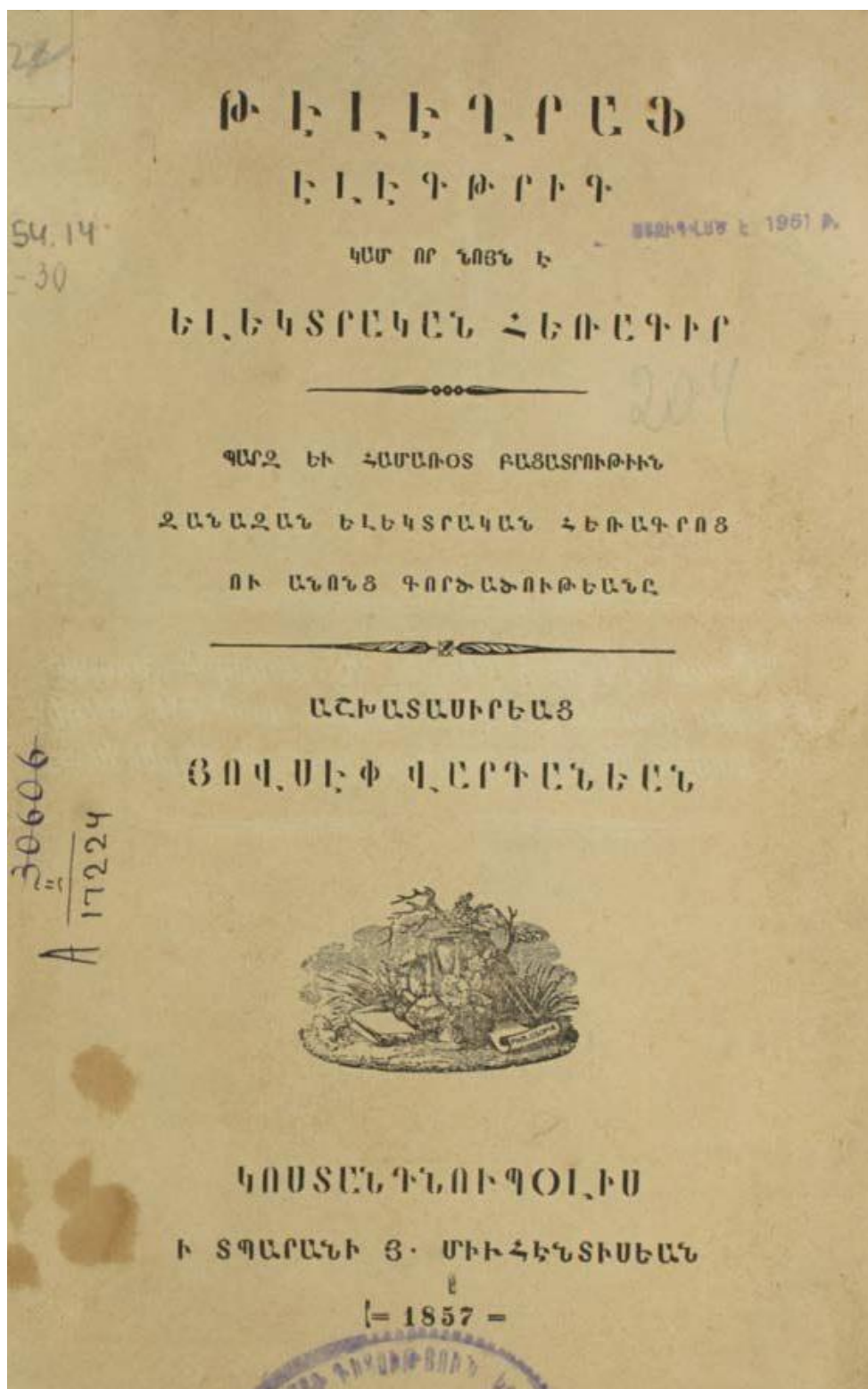
Resim 7 - Tarihi Napoleon Bonaparte, Cildi Evvel, 1855

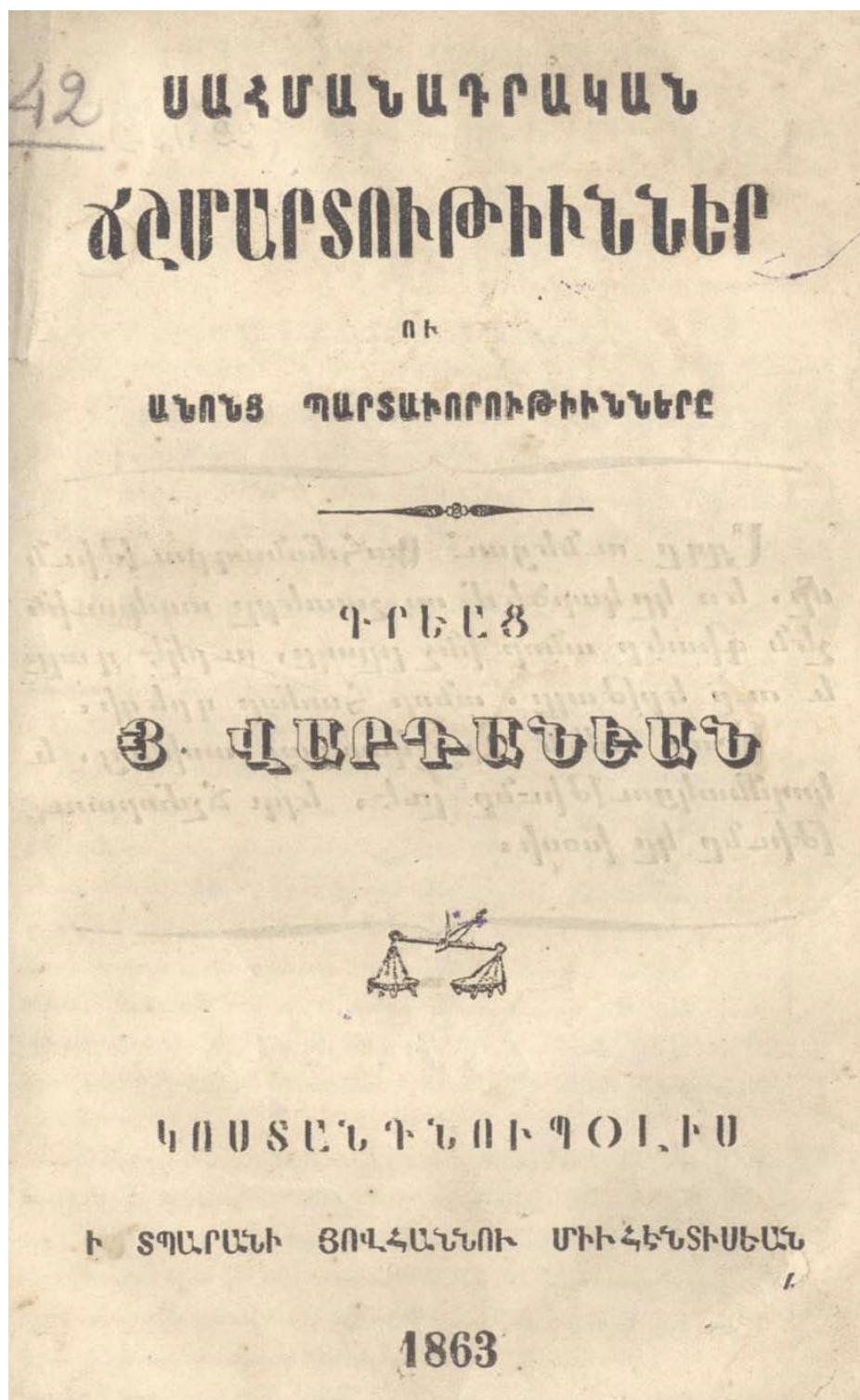
Resim 8 - Tarih-i Napolyon, Cild-i Evvel, 1. Baskı, 1278(1861/62)

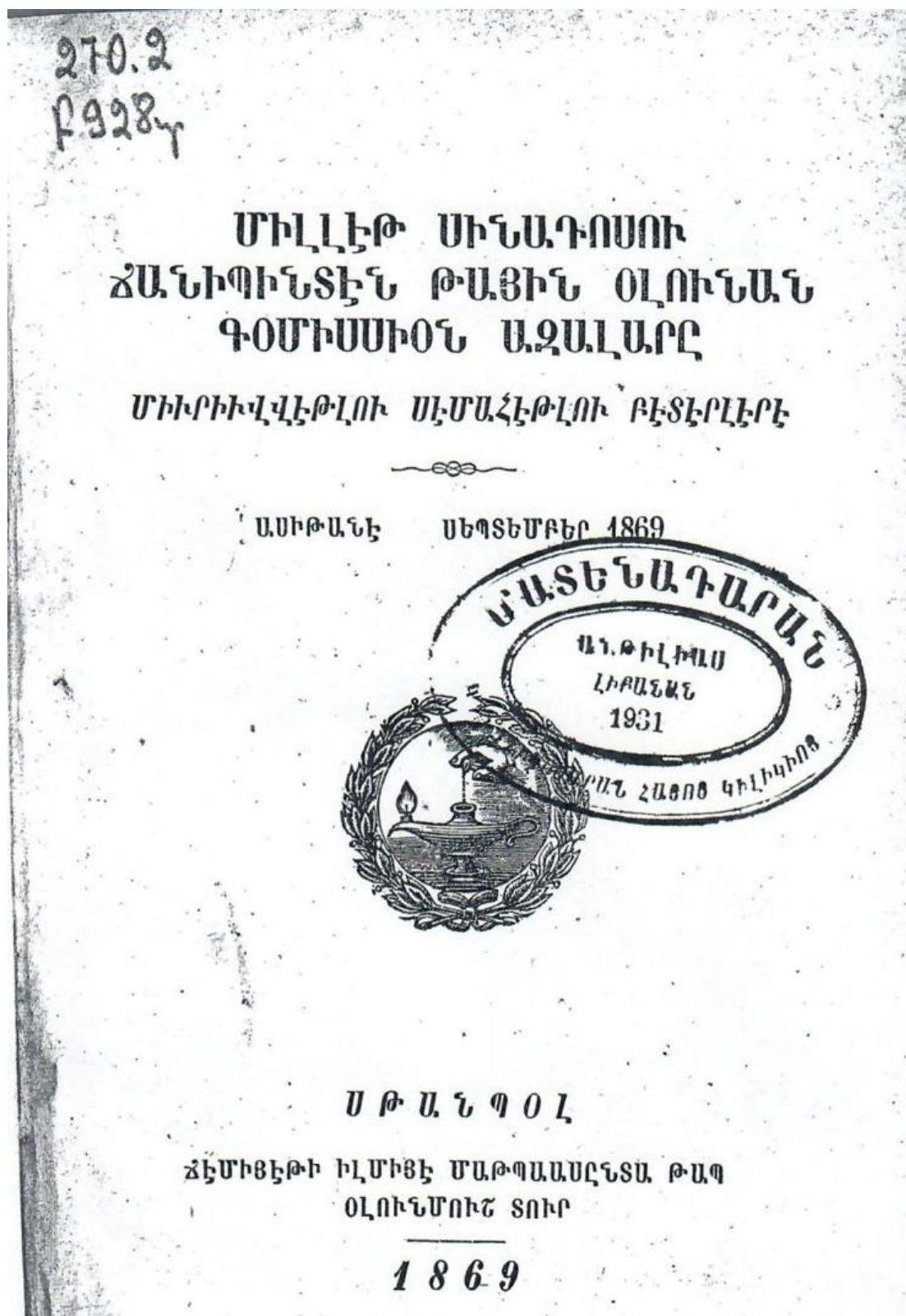
Resim 9 - Telegraf Risalesi, 1857

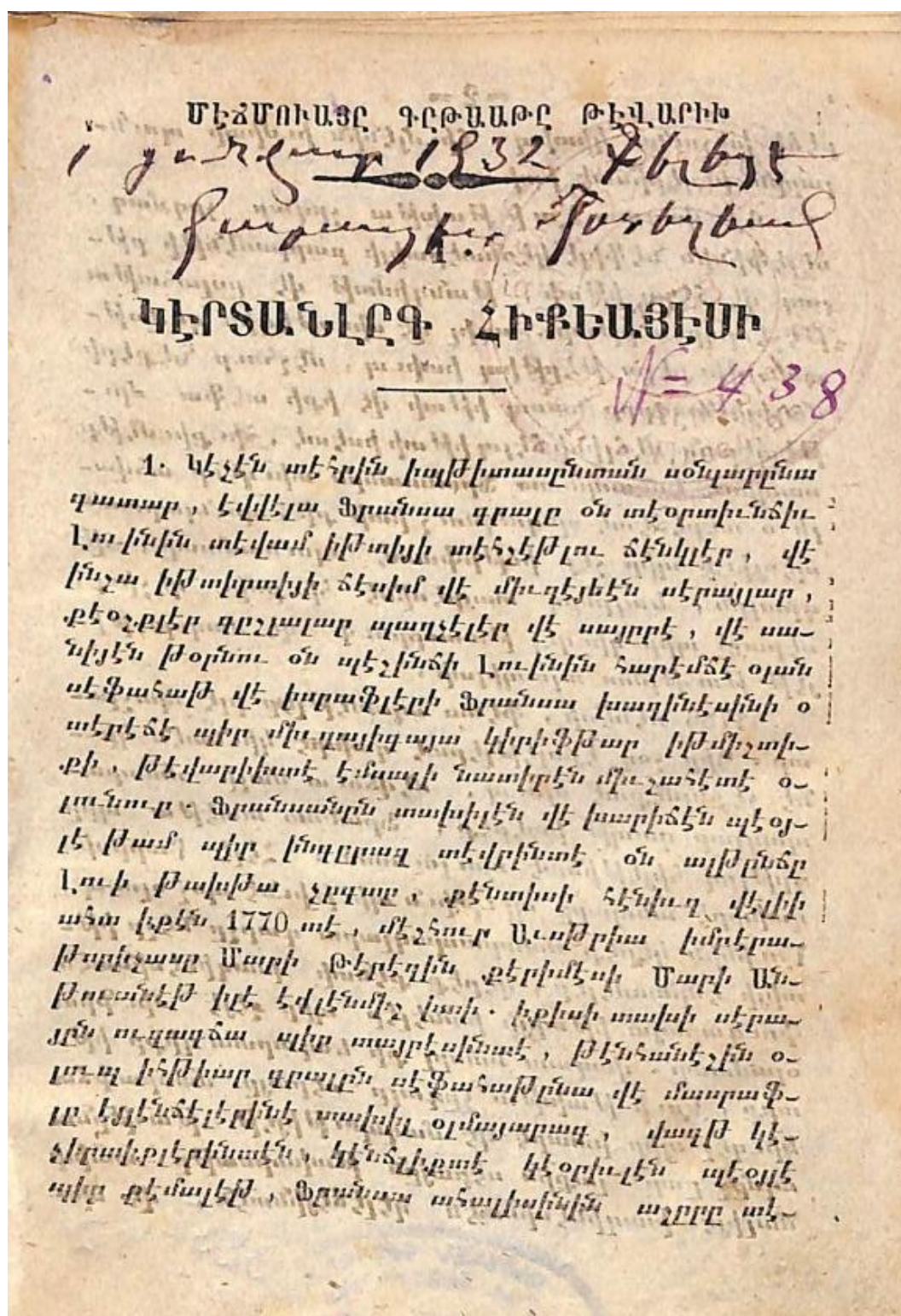
Resim 10 - Telegraf Elektrik, 1857

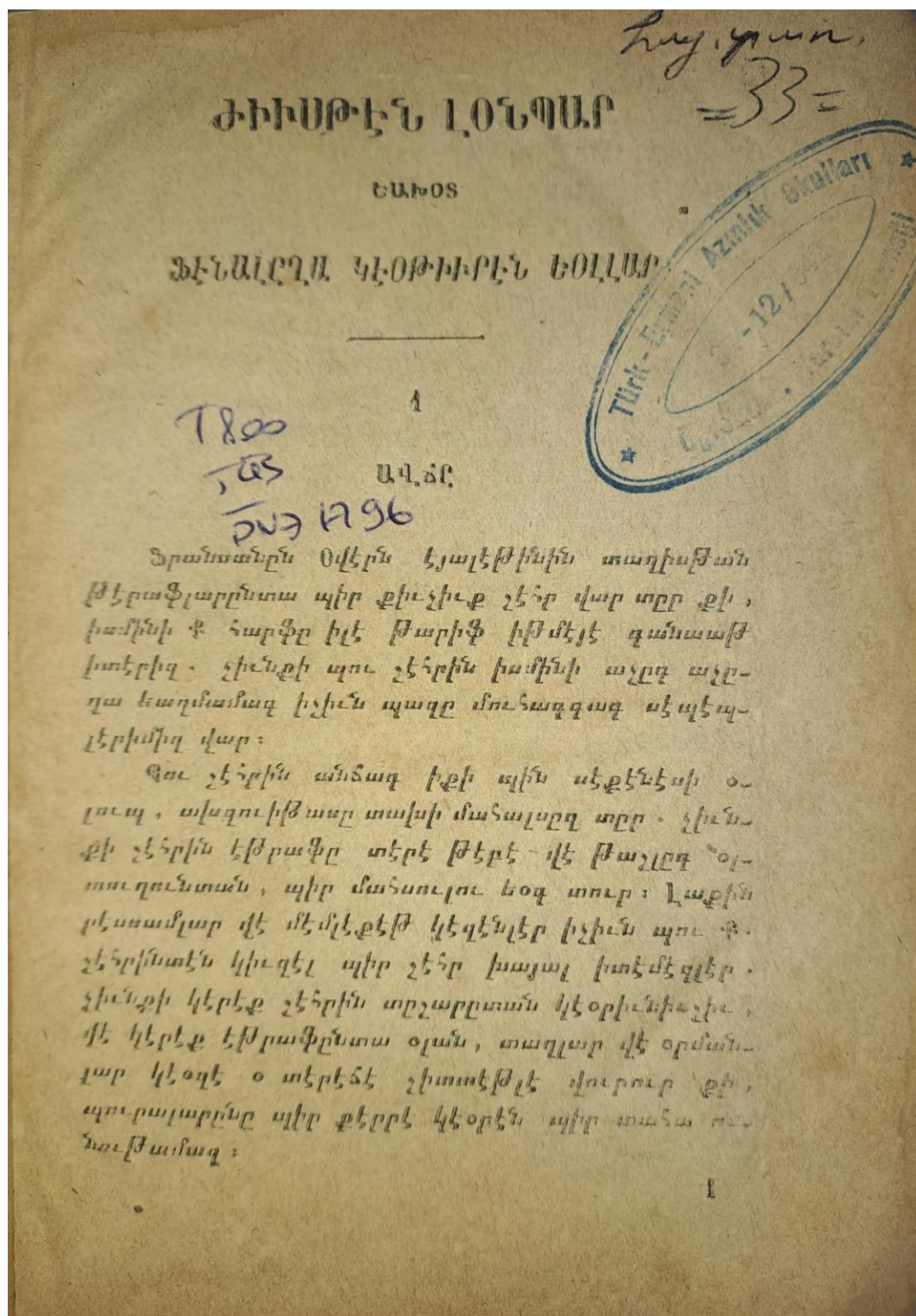
Resim 11 - Sahmanatragan Çşmardutünner, 1863

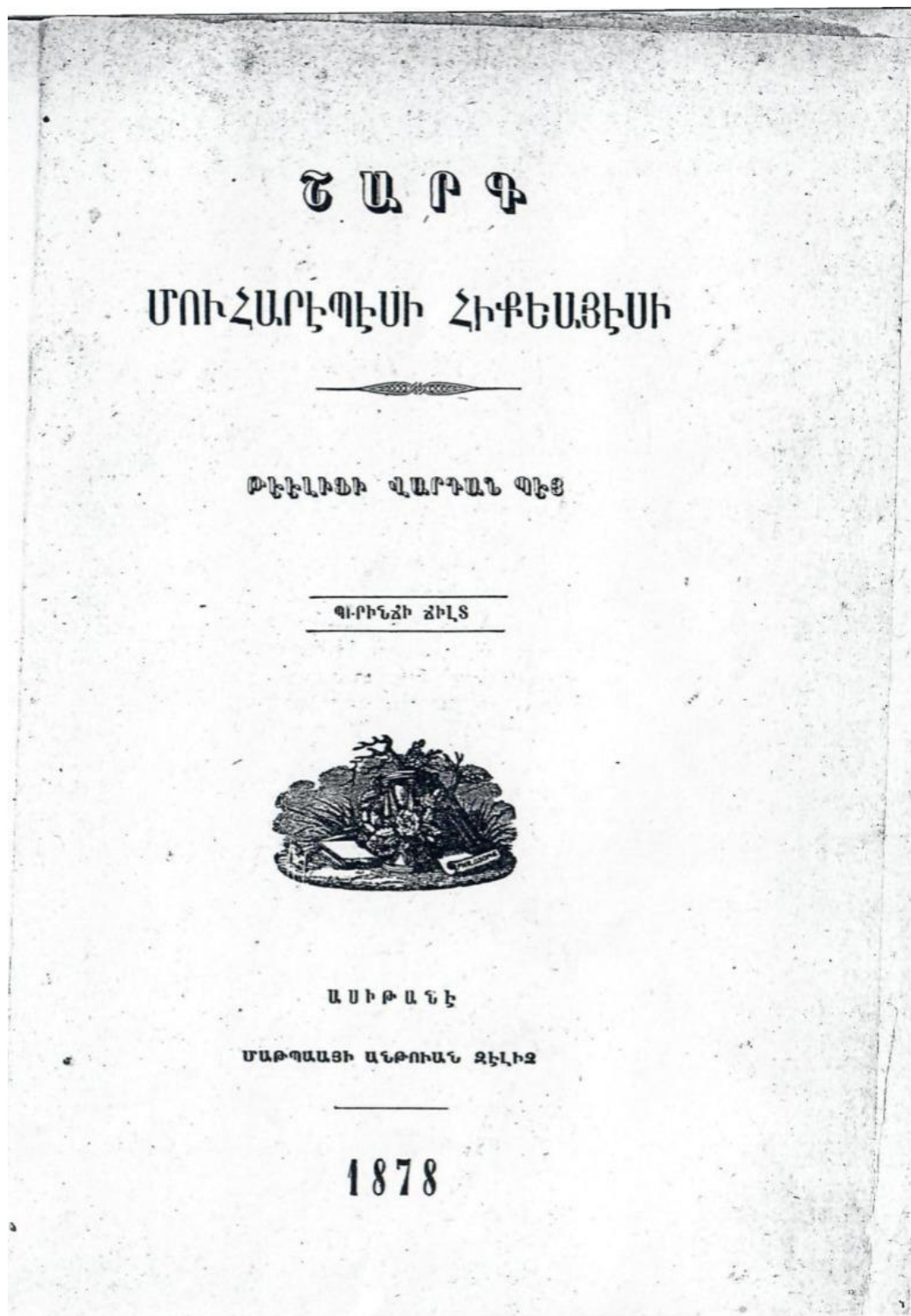
Resim 12 - Millet Sinatosu, 1869

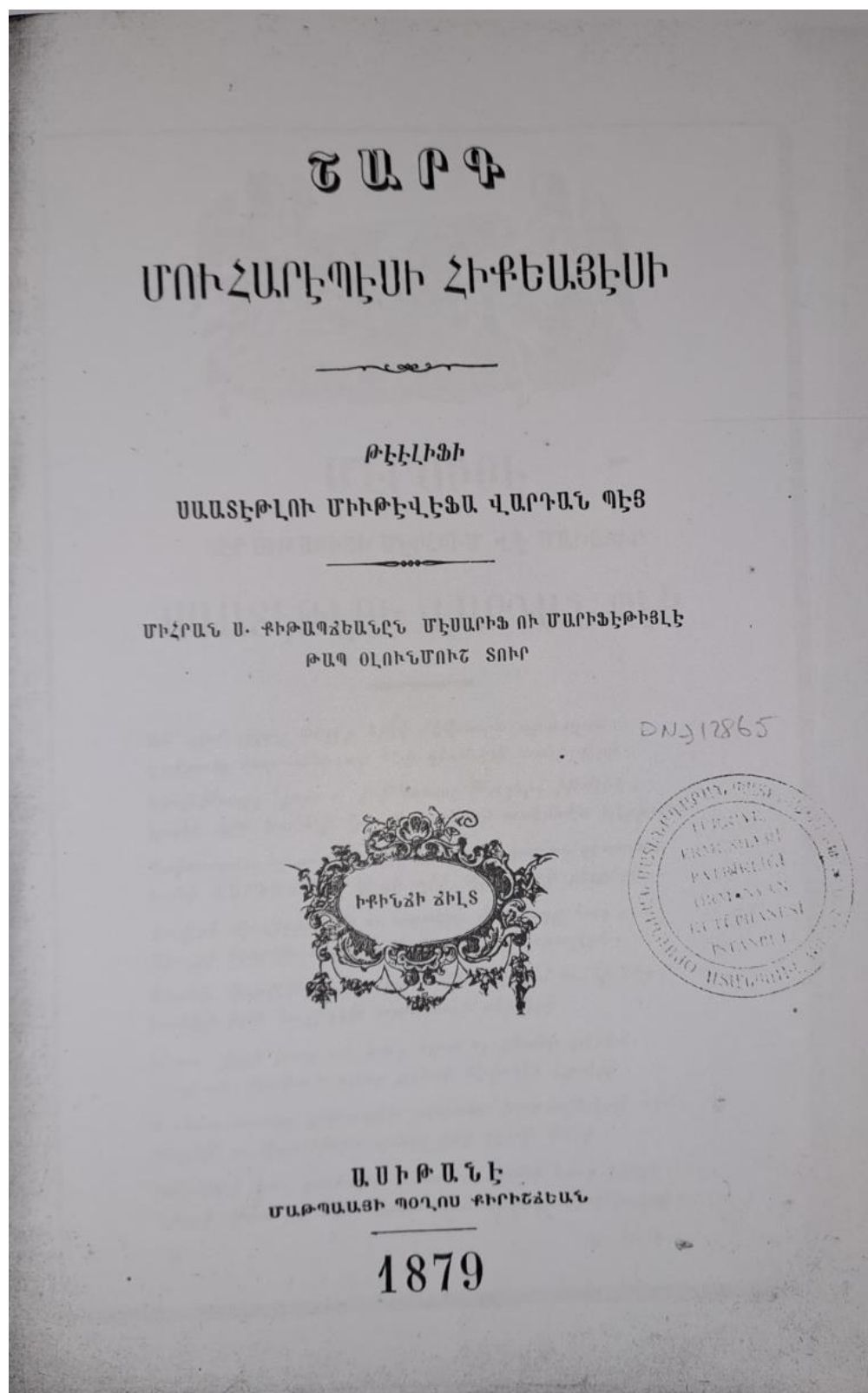
Resim 13 - Mecmuayı Kıtâatı Tevârih, {1870}

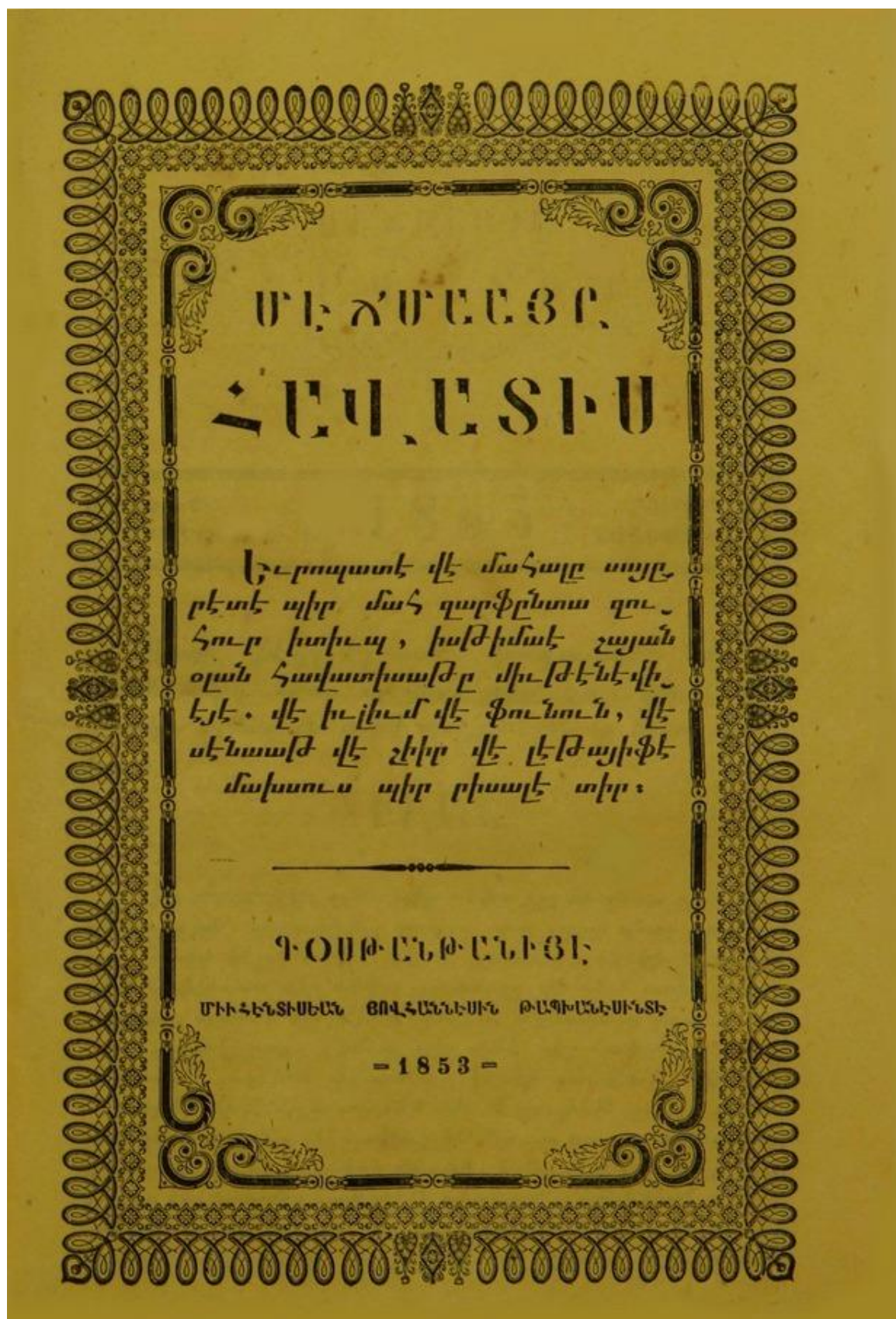
Resim 14 - Jüsten Lonbar

Resim 15 - Şark Muharebesi Hikâyesi, Birinci Cild, 1879

Resim 16 - Şark Muharebesi Hikâyesi, İkinci Cild, 1879

Resim 17 - Mecmaayı Havadis, Cild 13, 1(m. 13) Kasım 1853

